

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ULUSAL KİTAP
ELEŞTİRMENLERİ
ÖDÜLÜ

NASIL YAŞANIR

—YA DA—

BİR SORUDA
MONTAIGNE'İN
HAYATI

VE CEVAPLAMAK İÇİN
YİRMİ TEŞEBBÜS

SARAH BAKEWELL

"Tutku ve akılla yazılmış muhteşem bir kitap." -NICK HORNBY

domingo

NASIL YAŞANIR
SARAH BAKEWELL

Özgün ismi: How to Live
© 2010, Sarah Bakewell

Türkçe yayın hakları:
© 2013 Bkz Yayıncılık Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti.
Sertifika No: 12746
Domingo, Bkz Yayıncılık markasıdır.

Çeviri: Emre Ülgen Dal
Redaktör: Aysen Çoluk
Kapak tasarımı: Ayşe Nur Ataysoy
Sayfa uyarlama: Bahadır Erşık

ISBN: 978 605 4729 15 9

Baskı: Kasım 2013
Elma Basım Yayın ve İletişim Hizm. San.Tic. A.Ş.
Halkalı Caddesi, No:164 B-4 Blok 34395 Sefaköy-K.Çekmece/İstanbul
Tel: (0212) 697 30 30 Sertifika No: 12058

Dipnot ile belirtilen Montaigne alıntıları, Montaigne, *Denemeler* (1999), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları'ndandır. Diğer tüm Montaigne alıntıları için kaynak, Montaigne, *Denemeler* (2012), Bütün Denemeler 1, 2, 3, 4, çev. Hüseyin Portakal, İstanbul: Cem Yayınevi'dir.

Tüm hakları saklıdır. Bu kitabın tümünün veya içeriğinin herhangi bir bölümünün yayıncının yazılı izni olmadan, fotokopi yöntemi dahil, elektronik ya da mekanik herhangi bir yolla çoğaltılması yasaktır.

Bkz Yayıncılık Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti.
Asmalımesit Mah. Ensiz Sok.
No: 2 D: 4 Tünel İstanbul
Tel: (212) 245 08 39
e-posta: domingo@domingo.com.tr

www.domingo.com.tr

Simo'ya

İçindekiler

<i>Soru: Nasıl yaşanır?</i>	1
Michel de Montaigne'in yaşamına "Nasıl Yaşanır?" sorusu çerçevesinden bir bakış ve yanıt adına yirmi deneme	1
1. <i>Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Ölümü dert etmeyin</i>	12
Son soluğunu vermek üzereyken	12
2. <i>Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Dikkatinizi verin</i>	23
Yazmaya başlayışı	23
Bilinç akışı	33
3. <i>Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Doğun</i>	39
Micheau	39
Deney	51
4. <i>Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Çok okuyun, okuduklarınızın çoğunu unutun ve kalın kafalı olun</i>	64
Okumak	64
Ağırca ve unutkan Montaigne	69
Sıkıntılı zamanlarda genç Montaigne	73
5. <i>Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Sevdikten ve kaybettikten sonra ayakta kalın</i>	89
La Boétie: sevgi ve zorbalık	89
La Boétie: ölüm ve yas	100
6. <i>Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Küçük oyunlar oynayın</i>	108
Küçük oyunlar ve yaşama sanatı	108
Köle Montaigne	117

7. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Her şeyi sorgulayın 122
 Bildiğim tek şey hiçbir şey bilmediğimdir, ki bundan da
 emin değilim 122
 Hayvanlar ve şeytanlar 132
 Olağanüstü cazibe makinesi 141
8. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Dükkânın arkasında size ait bir oda bulunsun 153
 Yalnız kışlarının bir yanıyla görenler 153
 Gerçek sorumluluklar 164
9. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Candan olun; başkalarıyla birlikte yaşayın 169
 Neşeli ve eşlik edilebilir akıl 169
 Açıklık, merhamet ve zalimlik 172
10. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Alışkanlık uykusundan uyanın 181
 Her şey bakış açınıza bağlı 181
 Soylu vahşi 188
11. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Ölçülü yaşayın 194
 Sıcaklığı bir düşür, bir arttır 194
12. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: İnsanlığımızı koruyun 201
 Terör 201
 Kahraman 213
13. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Daha önce kimsenin yapmadığı bir şeyi yapın 220
 Barok çağın çok satanı 220
14. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Dünyayı görün 225
 Yolculuklar 225

15. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: <i>İşinizi iyi yapın ama çok da iyi yapmayın</i>	243
Belediye Başkanı	243
Ahlaki itirazlar	250
Görevler ve suikastler	256
16. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: <i>Tesadüfen filozof olun</i>	272
On beş İngiliz ve bir İrlandalı	272
17. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: <i>Her şeyi iyice düşünüp taşının, hiçbir şeyden pişman olmayın</i>	284
<i>Je ne regrette rien</i>	284
18. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: <i>Kontrolü bırakın</i>	289
Kız evlat ve mürit	289
Editör savaşları	301
Yeniden düzenlenen ve büyülenen Montaigne	305
19. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: <i>Sıradan ve kusurlu olun</i>	314
Sıradan olun	314
Kusurlu olun	316
20. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: <i>Bırakın da yanıtı hayat versin</i>	319
Son değil	319
Kronoloji	327
Teşekkür	331
Notlar	333
Kaynaklar	367
İllüstrasyonlar	375

Soru: Nasıl yaşanır?

MICHEL DE MONTAIGNE'İN YAŞAMINA "NASIL YAŞANIR?" SORUSU ÇERÇEVESİNDEN BİR BAKIŞ VE YANIT ADINA YİRMİ DENEME

YİRMİ BİRİNCİ YÜZYIL adeta kendini beğenmişlerle dolup taşıyor. İnternetteki blog, tweet, tube, space, face, page veya pod okyanusunda yarım saat kadar dolaşın; kişiliklerine hayran, ilgi görmek için resmen haykıran binlerce bireyle karşılaşacaksınız. Bu insanlar hiç durmaksızın kendilerinden bahsediyorlar; günlük tutuyor, sohbet ediyor, yaptıkları en basit şeylerin bile fotoğrafını yüklüyorlar. Sınır tanımaz derecede dışadönükler, bir yandan da hiç olmadığı kadar kendi iç dünyalarını inceliyorlar. En özel yaşam deneyimlerine derinlemesine daldıkları anlarda bile diğer blogcularla ya da sosyal medya kullanıcılarıyla iletişim halinde; kişiliklerini, bir şenlik misali, diğerleriyle paylaşmaktan çekinmiyorlar.

Kimi iyimserler, zihinlerin bu küresel buluşmasını temel alarak, uluslararası ilişkilerde yeni bir yaklaşım geliştirmeyi dener. Tarihçi Theodore Zeldin, "The Oxford Muse" (Oxford Perisi) adlı internet sitesini kurdu. Söz konusu site insanları günlük hayatlarını ya da öğrendikleri şeyleri tasvir ederek kısa bir otoportre oluşturmaya teşvik ediyor. Bu bilgiler daha sonra diğer kişilerin okuması ve yorum yapması için sitede yayımlanıyor. Zeldin'e göre, bireylerin iç dünyalarını diğerleriyle paylaşması, insanlar arasında dünya çapında işbirliği geliştirmenin ve güven duygusu yaratmanın en iyi yolu; çünkü milletlere dair kalıp yargıların yerini kanlı canlı, gerçek insanlar alıyor. Zeldin'e göre çağımızın en büyük serüveni dünya üzerinde kimlerin yaşadığını keşfetmek olacak. Onları, "Birer birer tanıyacağız." İşte bu yüzden The Oxford Muse'da şunlara benzer başlıklı pek çok kişisel deneme ve röportaj yer alıyor:

Eğitimli bir Rus, hangi sebeplerle Oxford'da temizlik işçisi olarak çalışır

Kuaförlük mesleği kusursuzluk ihtiyacını nasıl karşılar
Otoportrenizi yazmaya başlayınca, düşündüğünüz kişi olmadığını nasıl anlarsınız

İçki içip dans etmediğinizde neler keşfedersiniz
Kişi kendisi hakkında yazarken, sözle aktardıklarına neler ekler
Aynı anda hem başarılı, hem tembel nasıl olunur
Bir şef nasıl şefkat gösterir

Katılımcılar, onları başkalarından *farklı* kılan şeyleri dile getirmeye çalışırken, aslında *herkesle* paylaştıkları şeyi, yani, "insan olma deneyimi"ni ortaya koyuyorlar.

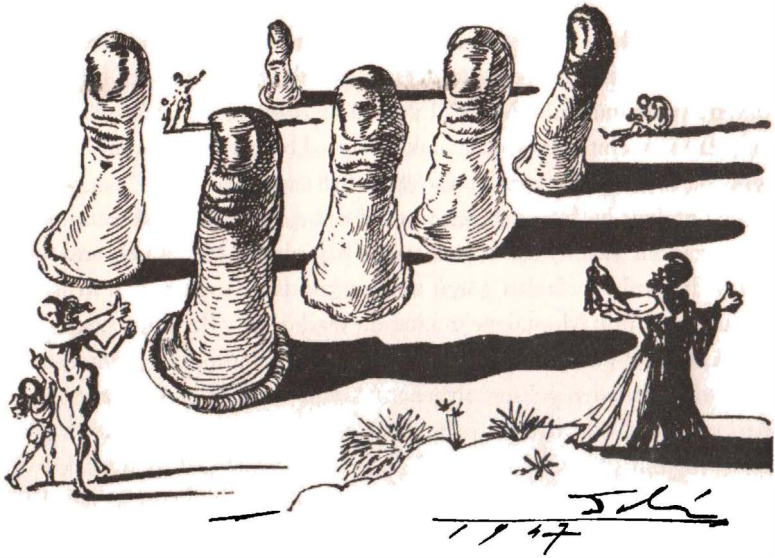

Bu düşünce —yani, kendinden bahsederek başkalarının insanlığına ayna tutma fikri— en baştan beri yoktu. Birilerinin bunu icat etmesi gerekti. Pek çok kültürel buluşun tersine, bu fikrin kökenini tek bir kişiye dayandırmak mümkün: Michel Eyquem de Montaigne. 1533–1592 yıllarında Fransa’nın güneybatısındaki Périgord bölgesinde yaşayan Montaigne, bir soylu, devlet memuru ve şarap üreticisiydi.

Montaigne bu fikre nereden vardı? Basitçe: Yaparak. Döneminin çoğu anı yazarının aksine, kendi muhteşem başarılarını kaydetmek amacıyla yazmadı. Tarihsel olayları görgü tanığı ağzından da aktarmadı ki istese bunu yapabilirdi: Montaigne’in kitabını yazdığı on yıllar boyu süren dini içsavaşlar ülkesini neredeyse mahvediyordu. O, babasının kuşağının umut dolu idealizminden yoksun bir jenerasyonun üyesiydi; toplumsal acılara, özel yaşamına odaklanarak uyum sağladı. Yaşanan kargaşaya göğüs gerdi, çiftliğinin idaresiyle uğraştı. Sulh hâkimliği yaptı, davalara baktı ve Bordeaux’nun gelmiş geçmiş en tasasız, en neşeli, en babacan belediye başkanı oldu. Hep yazdı; basit başlıklar verdiği kısa, açıklayıcı metinler kaleme aldı:

Dostluk
Yamyamlar Üzerine
Giyinme Alışkanlığı Üzerine
Gülmek ve Ağlamak
Ad–San Üzerine
Kokular Üzerine
Yaşayan Ölüler
Başparmak Üzerine
Aklımız Kendini Nasıl Engelliyor
Her Şey Mevsiminde
Arabalar Üzerine
Deneyim Üzerine

Bunlar gibi, toplam yüz yedi deneme yazdı. Bazıları bir iki sayfa uzunluğunda, diğerleriye çok daha uzun; hepsi bir arada bin sayfayı geçiyor. Denemeler nadiren okura bir şey öğretmeye ya da açıklamaya çalışıyor; Montaigne, eline kalem alıp aklından geçenleri yazıveren biri gibi sunuyor kendini, yaşadıklarını ve ruh hallerini, bizzat deneyimlerken

kelimelere döküyor. Sonra, bu deneyimlerden yola çıkarak kendisine sorular yöneltiyor; ki bunların başında, Montaigne'i olduğu kadar çağdaşlarını da büyüleyen o en büyük soru geliyor: "Nasıl yaşanır?"

"Nasıl yaşanır?" sorusu, etik bir soru olan "Nasıl yaşamalı?" ile aynı soru değildir. Ahlaki ikilemler Montaigne'in ilgi alanına girerdi, ancak asıl merak ettiği, insanların ne yapmaları gerektiğinden çok, ne yaptıklarıydı. İyi bir hayat nasıl yaşanır; bunu bilmek isterdi. Ancak iyi hayattan kastı sadece dürüst ve onurlu bir yaşam değildi; insan olmanın gerektirdiği her şeyi sonuna kadar tadan, tatmin edici ve uygun bir yaşamdan bahsediyordu Montaigne. Bu soru onu hem yazmaya, hem de okumaya itti, çünkü geçmişteki ve gelecekteki bütün insanların yaşamını merak ediyordu. İnsan davranışlarının ardındaki duygu ve güdüler kendini bildi bileli ilgisini çekmişti. İşinde gücünde birine en yakın örnek kendisi olduğu için, diğer insanlar kadar kendisini de merak ediyordu.

"Nasıl yaşanır?" gibi makul bir soru, pek çok başka pragmatik soruya bölündü. Diğer herkes gibi Montaigne'in de karşısına varoluşun temel sorunları çıktı: ölüm korkusuyla nasıl başa çıkarsınız; çocuğunuzu ya da

çok sevdiğiniz bir dostunuzu kaybetmenin üstesinden nasıl gelirsiniz; kusurlarınızla nasıl barışırsınız; yaşanmadan elinizden kayıp gitmesin diye hayatınızın her anının hakkını nasıl verirsiniz? Fakat yanıt bekleyen daha küçük bilmecele de vardı: eşinizle ya da uşağınızla gereksiz yere tartışmamayı nasıl başarırsınız; bir cadı tarafından lanetlendiğine inanan dostunuzu öyle olmadığına nasıl ikna edersiniz; ağlayan komşunuzu nasıl teselli edersiniz; evinizi nasıl korursunuz? Diyelim haydutlar kararsız kaldı; ya sizi öldürecekler ya da fidye için rehin alacaklar; böyle bir durumda izlemeniz gereken en iyi strateji nedir? Diyelim ki dadısının kızınıza onaylamadığınız bir şeyler öğrettiğine kulak misafiri oldunuz; müdahale etmek doğru olur mu? Bir kabadayı ile nasıl başa çıkarsınız? Oturup kitabınızı yazmak isterken sizinle oyun oynamak isteyen köpeğinize ne dersiniz?

Montaigne bu sorulara soyut yanıtlar vermek yerine her seferinde *kendisinin* ne yaptığını ve ne hissettiğini anlatıyor. Durumu aklımızda iyice canlandırabilmemiz için detay vermekten kaçınmıyor, hatta bazen aşırıya kaçıyor. Durup dururken sevdiği tek meyvenin kavun olduğunu öğreniyoruz. Ayakta yerine yatakta sevişmeyi tercih ettiğini, şarkı söylemeyi hiç beceremediğini, şen şakrak dostlara bayıldığını ve hazırcevap birine rastladı mı çok keyiflendiğini söylüyor. Ancak anlattıkları bunlarla sınırlı değil; kelimelere dökülmesi o kadar kolay olmayan, hatta kişinin deneyimlerken farkında bile olmayacağı duyguları tarif ediyor bir yandan da: Örneğin; tembel, cesur ya da kararsız olmak, kendini kibre kaptırmak, saplantılı bir korkudan kurtulmak, nasıl bir duygudur? Salt yaşamının nasıl bir his olduğunu bile yazıyor.

Bu tip meseleleri yirmi yıl boyunca araştırmayı sürdüren Montaigne, döne döne kendisini sorgulayarak, en sonunda kendine dair “hareket halinde” bir otoportre oluşturuyor. O kadar canlı bir resim ki bu, sayfadan kalkıp yanınıza oturuyor ve omzunuzun üzerinden sizinle birlikte okumaya başlıyor. Şaşırtıcı şeyler söyleyebiliyor: Montaigne’in neredeyse beş yüz yıl önceki doğumundan bu yana pek çok şey değişti; o zamanın tutum ve inançlarını değil anlamak, tanımak bile mümkün değil. Yine de Montaigne okumak, hiç durmadan bildik durumlarla karşılaşmaktan şok ardına şok yaşamak demek; bu da onunla 21. yüzyıl okuru arasındaki yüzyılları tek kalemde silip atıyor. Okurları hâlâ onda kendilerini görmeyi sürdürüyor; tıpkı Oxford Muse sayfasını ziyaret edenler gibi: Onlar da

eğitimli bir Rus'un neden temizlikçi olarak çalıştığını anlatan hikâyede kendilerini ya da kendilerinden bir parçayı buluyorlar.

Gazeteci Bernard Levin 1991'de *The Times* için kaleme aldığı makalede şöyle diyordu: "Montaigne okurken aniden kitabı kapatıp şu soruyu kendine sormayan varsa alnını karışlarım: 'Benim hakkımda bu kadar çok şeyi nereden biliyor?' " Yanıt —elbette— kendisini bildiği için biliyor. Buna karşılık insanlar da onu anlıyorlar, çünkü onlar da kendileri hakkındaki "tüm o meseleler"i aslında biliyorlar. İlk tutkulu okurlarından biri olan Blaise Pascal, 17. yüzyılda şöyle yazmıştı: "*Denemeler*'de gördüklerimin hepsini Montaigne'de değil, kendimde buluyorum."

Romancı Virginia Woolf, insanların bir sergi salonunda gezinen ziyaretçiler gibi Montaigne'in otoportresi önünden geçtiklerini hayal ediyor. Herkes tek tek tablonun önünde duruyor ve aynadaki yansımalarına bakıyor. "Tablonun önü hep kalabalık; insanlar derinliklerine bakıyor ve orada kendi yüzlerinin yansımalarını görüyor. Ne kadar uzun bakarlarsa o kadar çok şey görüyorlar, ama ne gördüklerini hiçbir zaman tam olarak dile getiremiyorlar." Portrenin yüzü ile kendi yüzleri bir oluyor. İnsanlar, Woolf'a göre, birbirlerine genelde bu şekilde tepki veriyor.

Otobüslerde, metroda birbirimizi gördüğümüzde aynaya bakıyoruz... Gelecekte romancılar bu yansımaların önemini daha iyi kavrayacak. Çünkü elbette tek bir tane değil, sonsuz sayıda yansıma var; keşfedecekleri derinlikler, kovalayacakları hayaletler, bunlar olacak...

Montaigne, Woolf'un sözünü ettiği şekilde yazan ilk yazardır ve bunu —sırf felsefe ya da saf yaratı kullanmak yerine— kendi hayatından gelen sonsuz malzemeyle yapmıştır. En insani ve sosyal yazar oydu. Kitle iletişim çağında yaşasaydı, ne boyutlarda sosyal olunabileceğini gördüğünde herhalde küçük dilini yutardı: Galeride artık onlar ya da yüzlerce kişi yok; milyonlarca insan farklı açılardan yansımalarıyla karşılaşp duruyor.

Tabii tüm bunların etkisi —Montaigne'in çağında olduğu kadar bizimkinde de— baş döndürücü olabiliyor. 16. yüzyıldan bir Montaigne hayranı, Tabourot des Accords, *Denemeler*'i okuyan herkesin onu kendisinin yazdığı hissine kapıldığını söylemişti. İki yüz elli yıl kadar sonra filozof Ralph Waldo Emerson neredeyse aynı sözcüklerle aynı şeyi

söyledi: “Bu kitabı, yaşadığım başka bir hayatta yazmışım gibi geliyordu bana.” “Anlattıklarını o kadar içten benimsedim ki,” demişti 20. yüzyıl romancısı André Gide, “o, benmişim gibi geliyor.” İkinci Dünya Savaşı sırasında sürgün edilince intiharın eşiğine gelen Avusturyalı yazar Stefan Zweig, dostu ihtiyaç duyduğunda tek gerçek arkadaşının Montaigne olduğunu gördü: “İşte buradaki ‘sen’de yansıyan bir ‘ben’ var; işte burası, bütün uzaklıkların ortadan kalktığı yer.” Basılı sayfa gözden yiter, kanlı canlı biri odaya girer. “Dört yüz yıl duman gibi dağılır gider.”

İnternet kitapçısı Amazon.com’daki yorumlar da bunlardan farklı değil. Bir okur *Denemeler*’i, “kitaptan çok hayat arkadaşı”na benzetiyor. Bir diğeriye kitabın gelmiş geçmiş en iyi arkadaşınız olacağından emin. Kitabı başucundan ayırmayan bir başka okur, (toplu baskının) bütün gün yanında taşıyamayacağı kadar büyük olmasından hayıflanıyor. Bir başkası, “Hayat boyu okunacak malzeme var burada” diyor, “Böylesine kalın bir klasik olmasına rağmen dün yazılmış gibi; halbuki *dün* yazılsaydı, Montaigne bugün *Hello!* dergisine kapak olurdu.”

Tüm bunları mümkün kılan, *Denemeler*’in öyle büyük bir anlamının olmaması; bir şey kanıtlamaya çalışmaz, bir sav ileri sürmez. Size dair bir planı yoktur; onunla dilediğinizi yapabilirsiniz. Montaigne içindekileri ortaya döker; bir sayfada söylediği bir sonraki sayfada –hatta cümlede– söyledikleriyle çelişecek diye bir endişesi yoktur. Walt Whitman’ın şu dizelerini sloganı yapmıştır adeta:

Kendimle çelişiyor muyum?

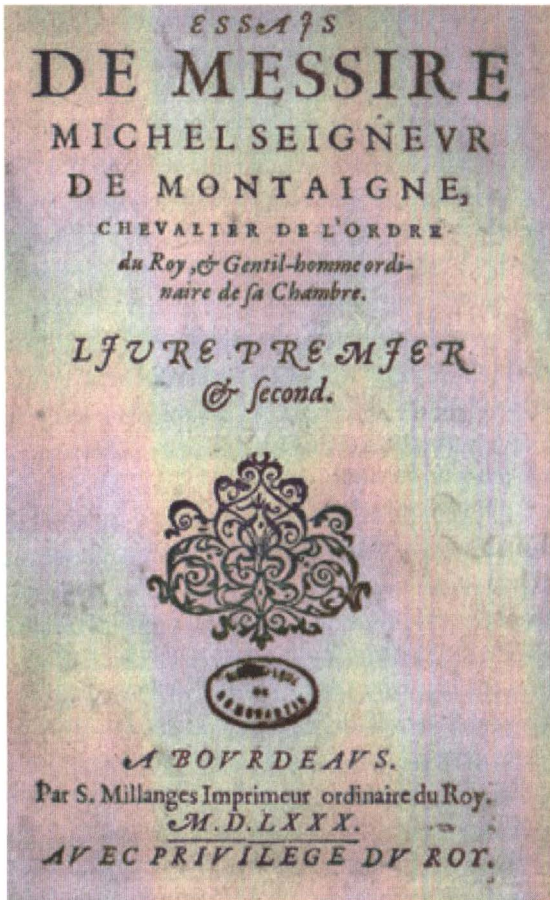
Ne güzel, çelişiyorsam çelişiyorum

(Demek ki çok genişim, içimde her şeyden var.)

Birkaç cümlede bir önündeki meseleye farklı açıdan bakmak geliyor aklına; böylece yön değiştiriyor. En mantıksız olduğu, iyice uçtuğu anlarda bile kalemi düşüncelerini takip ediyor. “Konumu (kendimi) hep aynı halde bulundurmak elimde değil” diyor. “Tabii bir sarhoşlukla, salına serpile yürüyüp gidiyor.” İster dilediğiniz yere kadar peşinden gidin, ister onu kendi haline bırakın, eninde sonunda yollarınız yine kesişecektir.

Bu şekilde yazarak yeni bir tür yaratan Montaigne, onun için yeni bir terim de düşündü: *Essais*, yani deneme. Günümüzde “deneme” deyince insanın aklına sıkıcı makaleler, okulda yazmak zorunda kaldığı giriş,

gelişme, sonuçlu ödevler geliyor. Bu tür yazılar Montaigne'in zamanında da vardı, ancak *essais* yoktu. *Essayer* Fransızcada basitçe denemek anlamına gelir; bir şeyi sınamak, ele alıp tartmak ya da tatmak manasında kullanılır. 17. yüzyıldan bir Montaigne okuru bunu şöyle açıklar; denemek, düzgün atış yapıp yapmadığını görmek için bir silahı ateşlemektir ya da terbiye edilebilir mi diye bir ata yular bağlamaktır. Montaigne gördü ki silah dört bir yana patlıyor, atsa yularından kurtulup kaçmış, kendini

oradan oraya atıyor; ama bu durum onu hiç rahatsız etmedi. Tersine, çalışmasının öngörülemeyen sonuçlar vermesinden memnuniyet duydu.

Edebiyatı kökünden değiştireceğim düşüncesiyle yola koyulmuş olmayabilir, ancak geriye dönüp bakıldığında şu aşikâr; Montaigne ne yaptığı-
nın bilincindeydi. “Dünyada kendi türünde tek kitap bu,” diye yazmıştı,
“vahşi ve egzantrik bir planı var.” Ya da daha doğrusu –görüldüğü üzere–
hiçbir planı yoktu. *Denemeler* baştan sona, düzgün bir sırayla yazılmadı.
1572’den 1592’ye, tıpkı bir mercan kayalığı gibi, ağır ağır büyüdü. Tek
bir şey sonunu getirebildi, o da Montaigne’in ölümüydü.

Başka bir açıdan bakarsak, aslında hiç bitmedi. Durmadan yazılarak
değil, durmadan okunarak büyümeye devam etti. Her yeni okuma, yeni bir
Denemeler anlamına gelir; çünkü okurlar Montaigne’in yazdıklarına kendi
özel bakış açılarından yaklaşıyor, kendi yaşam deneyimleriyle katkıda bulu-
nuyorlar. İşte bu nedenle *Denemeler* bir kitaptan çok daha fazlasıdır. Mon-
taigne ve onu tanıma şansını elde etmiş kişiler arasında yüzyıllardır sürüp
giden bir diyalogdur; konuşulanlar tarih boyunca değişse de, her seferinde,
“Benim hakkımda bu kadar çok şeyi nereden biliyor?” çılgılığı ile başlar.

Bu kitap Montaigne hakkında; kişiliği ve yazar kimliği üzerine. Biraz
da o dört yüz yıldır sürüp giden diyalogları anlatıyor, paylaşılan özel soh-
betlerin bir birikimi gibi. Tuhaf bir yolculuk olacak bizimkisi, bol sarsın-
tılı; Montaigne’in kitabı da zamanın içinden çakıltaşı gibi kayıp gitmedi.
Ne yöne gittiği belli olmadan yuvarlanıp durdu, toz toprak topladı, ba-
zen engellere takıldı. Benim hikâyem de akıntıyla hareket ediyor. Sık sık
yön değiştirerek, “salına serpile yürüyüp gidiyor.” Başta Montaigne’den
pek uzaklaşmıyor: Yaşamı, kişiliği ve yazarlığından söz ediyor. Daha son-
ra kitabında anlattığı öykülere giriyor, okurlarından (en yenilerine kadar)
bahsediyor. Bu, 21. yüzyıla ait bir kitap olduğuna göre, kaçınılmaz olarak
21. yüzyıla ait bir Montaigne sayfalarına siniyor. Montaigne’in en sevdiği
atasözlerinden birinin de dediği gibi; kendi bakış açımızdan kaçış yok:
Sadece kendi bacaklarımızın üzerinde yürüebilir, sadece kendi kığımızın
üzerine oturabiliriz.

Denemeler’i eline alan hemen herkes ondan bir şey talep eder. Bu eğ-
lence ya da aydınlanma olabilir. Ya da daha kişisel bir soruna çözüm ara-
yışındadırlar belki. Montaigne’e nasıl yaklaşması gerektiği üzerine kafa
yoran bir arkadaşına tavsiyede bulunan romancı Gustave Flaubert’in
söylediği gibi:

Onu çocuklar gibi oyalanmak için ya da hırslı tipler gibi bir şeyler öğrenmek için okuma; hayır, onu *yaşamak için* oku.

Flaubert'in bu sözünden çok etkilendiğimden, Montaigne'in hayatı ve sonrasındaki karmaşada yolumu bulabilmek için kendime cankurtaran ipi yaptığım "Nasıl yaşanır?" sorusuna tutunuyorum. Kitabın başından sonuna bu soru hiç değişmiyor, ancak bölümler yirmi farklı yanıt şeklini alıyor; bunların her biri, Montaigne'in vereceğini hayal ettiğim yanıtlar. Gerçekteyse, Montaigne sorulara soruyla cevap vermiş, bolca anekdot kullanmış, işi bambaşka yönlere götürüp çorba etmiş, çelişkili sonuçlara varmıştı. Ancak tüm bu sorular ve öyküler *onun* yanıtlarıydı ya da soruyu yanıtlamak için yaptığı denemelerdi.

Benzer şekilde, bu kitapta yer alan yirmi yanıt denemesi de anekdot biçiminde olacak: Kimi zaman Montaigne'in yaşamından, kimi zaman okurlarının hayatlarından bir anı ya da temayı alıp derinlemesine inceleyecek. Kitapta paket çözümler sunulmuyor, ancak önerilen yanıtlar, Montaigne üzerine sürüp giden sohbete kulak misafiri olmamızı ve böylece Montaigne'in dostluğunu bizzat keyifle yaşamamızı sağlıyor.

1. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Ölümlü dert etmeyin

SON SOLUĞUNU VERMEK ÜZEREYKEN

MONTAIGNE DOST MECLİSLERİNE yatkın biri değildi hep. Gençliğinde zaman zaman karamsarlığa düşer, dans edip eğlenen arkadaşlarından ayrı otururdu. Dostları bu gibi anlarda onu tanımakta güçlük çekerlerdi; onların bildiği Montaigne kadınlarla flört eder, aklına gelen fikirleri hararetle bir şekilde etrafındakilerle tartışırdı. Acaba söyledikleri bir şeye mi sinirlenmişti? Aslında, sonradan *Denemeler*'de paylaştığı üzere, o ruh hali içinde olduğunda çevresinde olup bitenin farkında bile olmuyordu çoğu zaman. Herkes vur patlasın çal oynasın eğlenirken o geçenlerde duyduğu korkunç bir hikâyeyi düşünüyordu; genç bir adam, hafif ateşi çıktığı için benzer bir eğlenceyi yanında bırakıp evine dönmüş, ertesi sabah da ölüp gitmişti. Ölüm böylesi zalim

oyunlar oynayabiliyorsa, demek ki Montaigne'i o koskoca boşluktan ayıran sadece incecik bir zardı. Hayatını kaybetmekten o kadar çok korkmuştu ki, yaşamdan zevk alamaz oldu.

Montaigne'in henüz yirmili yaşlarda bu kasvetli saplantıya kapılması-
nın nedeni klasik filozofları okumaya biraz fazla zaman ayırmış olmasıydı. Ölüm, antikçağ yazarlarının işlemekten asla bıkmadığı bir konuydu. Cicero ilkelerini lafı hiç uzatmadan özetlemişti: "Felsefe üzerine düşünmek ölmeyi öğrenmektir." Gün gelecek Montaigne'in kendisi de bu korkunç düşünceyi yazdığı bir bölüme başlık yapacaktı.

Sorunları kolayca etki altında kalabileceği genç yaşta aşırı felsefe okumakla başladıysa bile, sırf yaşlandı diye sona ermedi. Daha ölçülü bir bakış açısı kazandığını düşünebileceğimiz otuzlu yaşlarında ölümün boğucu nefesini daha güçlü hissetmeye başladı. Ölüm, soyut bir düşünce olmaktan çıkıp gerçeğe dönüştü; sevdiği hemen herkesi birer birer alarak Montaigne'e yaklaşmaya başladı. 1563'te otuz yaşına geldiğinde en yakın dostu Étienne de La Boétie vebadan öldü. 1568'de babası, muhtemelen böbrek taşının neden olduğu bir komplikasyondan öldü. Ertesi yılın ilkbaharında küçük kardeşi Arnaud de Saint-Martin'i akıl almaz bir spor kazasında kaybetti. Montaigne o sırada yeni evlenmişti: Bu evlilikten doğacak ilk çocuğu sadece iki ay yaşayacak, Ağustos 1570'te ölecekti. Montaigne daha sonra dört çocuğunu daha kaybetti; altı çocuğundan yalnızca biri yetişkin çağına ulaşabildi. Bu bir dizi kayıp, ölümü gizemli tehdit havasından sıyrıldı, ancak böylece rahatladığı söylenemezdi. Korkuları eskisi kadar güçlüydü.

En acısı La Boétie'nin kaybıydı: Montaigne onu herkesten çok sevdi. Ancak onu en çok sarsan ölüm kardeşininki olmalıydı; günümüz tenisnin o günkü hali olan *jeu de paume* oynarken Arnaud'nun başına top isabet etmişti. Ağır bir darbe almış olamazdı, o an kötü bir şey olduğuna dair bir belirti de göstermemişti, fakat beş altı saat sonra bilincini kaybedip öldü; muhtemelen beyin kanaması ya da kan pıhtısından gitmişti. Başa gelen basit bir darbenin sağlıklı bir adamı öldüreceği kimse-
nin aklına gelmezdi. Hiç mantıklı değildi bu ve hummadan ölen genç adamın hikâyesinden çok daha korkutucuydu; ne de olsa çok yakınıydı ölen. Montaigne, Arnaud'yu düşünerek şöyle yazmıştı: "Bu kadar sık ve sıradan örnekler gözlerimizin önünde olurken, her an yakamıza yapışmış olan ölümden kendimizi nasıl kurtarabiliriz?"

Bu düşünceden kendisini kurtaramadı; hatta istemedi de. Halen filozoflarının etkisindeydi. Konu üzerine kaleme aldığı ilk denemelerden birinde, “Kafamızda ölümden daha çok hiçbir şeye yer vermemeliyiz” diye yazmıştı.

Onu sürekli her haliyle hayal etmeliyiz. Bir at sendelediğinde, bir kiremit düştüğünde, bir iğne hafifçe battığında, bir kez daha düşünün: Bu ölümün gelişi olmasın?

En sevdiği bilgiler olan stoacılar, ölümü yeterince sık aklınızdan geçirirseniz sizi asla gafil avlayamaz, demişlerdi. Hazırlıklı olduğunuzdan korkusuzca yaşamak için özgür kalırdınız. Halbuki Montaigne bunun tam tersinin doğru olduğunu görmüştü. Kendisinin ve dostlarının başına gelebilecek kazaları düşündükçe daha da panik oluyordu. Ölüm fikrini soyut olarak bir an için kabul etmeyi başarsa bile, ayrıntısıyla aklına yatmasını sağlayamıyordu. Zihni ateşli hastalıklar, yara bere görüntüleriyle dolup taşıyor, ölüm döşeginde yattığını, başucunda insanların ağladığını görüyordu; mesela “tanıdık bir el” ona veda etmek için alnına dokunuyordu. Ardında bıraktığı boşluğu hayatın doldurduğunu hayal ediyordu; eşyalarının toplandığını, giysilerinin arkadaşları ve hizmetlileri arasında paylaşıldığını görüyordu. Bu düşünceler onu özgürleştirmiyor, tersine hapsediyordu.

Neyse ki bu daralma hissi fazla uzun sürmedi. Kırk ve ellili yaşlarına geldiğinde bu duygudan kurtularak gamsızlığa kavuştu. Denemelerinin en akıcı ve yaşam sevgisiyle dolu olanlarını bu dönemde yazabildi ve bir daha önceki karanlık ruh haline dair hiçbir belirti göstermedi. Böyle bir ruh halinin varlığını bile sadece kitabında bahsettiği için biliyoruz. Montaigne artık hiçbir şey için endişelenmeyi reddediyordu. Kitabına son yaptığı eklemelerde, “Ölüm yaşamın sonunda gelen birkaç kötü andan ibaret,” diye yazmıştı, “onun için endişelenerek zaman kaybetmeye değmez.” Çevresindeki en bunalım kişi olmaktan çıkıp, orta yaşlıların en tasasızı oldu; iyi yaşamının ustasıydı o artık. Tedavi, sorunun kalbine yaptığı yolculuğun sonunda gelmişti: Dramatik bir şekilde kendi ölümüyle yüzleşti ve ardından, onu *Denemeler*’i yazmaya götüren uzun bir orta yaş krizi geldi.

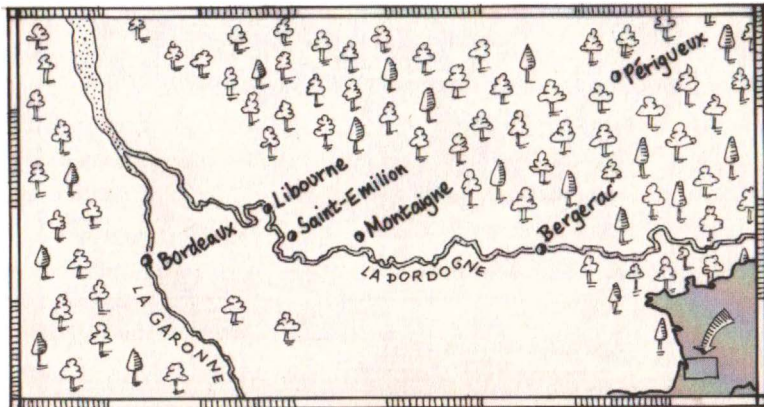
Montaigne ile ölümün büyük buluşması 1569 ya da 1570’in başlarında —kesin zamanı bilinmiyor—, genellikle kafasını dağıtmasına yardımcı

olan, onda bir tür kaçış duygusu yaratan bir eylemi sırasında gerçekleşti: Montaigne ata binmekteydi.

O sırada otuz altı yaşındaydı; ardına bakmadan kaçması gereken çok şeyi olduğunu düşünüyordu. Babasının ölümünün ardından aile şatosu ile Dordogne'daki arazinin bütün sorumluluğu ona kalmıştı. Burası, şimdi olduğu gibi o zamanlar da üzüm bağları, alçak tepeler, köyler ve ormanlarla kaplı güzel bir yerdi. Fakat Montaigne için sırtına çöken ağır bir yükü temsil ediyordu. Çiftliğinde birileri hep onu kolundan çekştiririyor, ya ondan bir şey istiyor ya da yaptığı hataları yüzüne vuruyorlardı. O *seigneur*'dü: Her şey dönüp dolaşıp ona geliyordu.

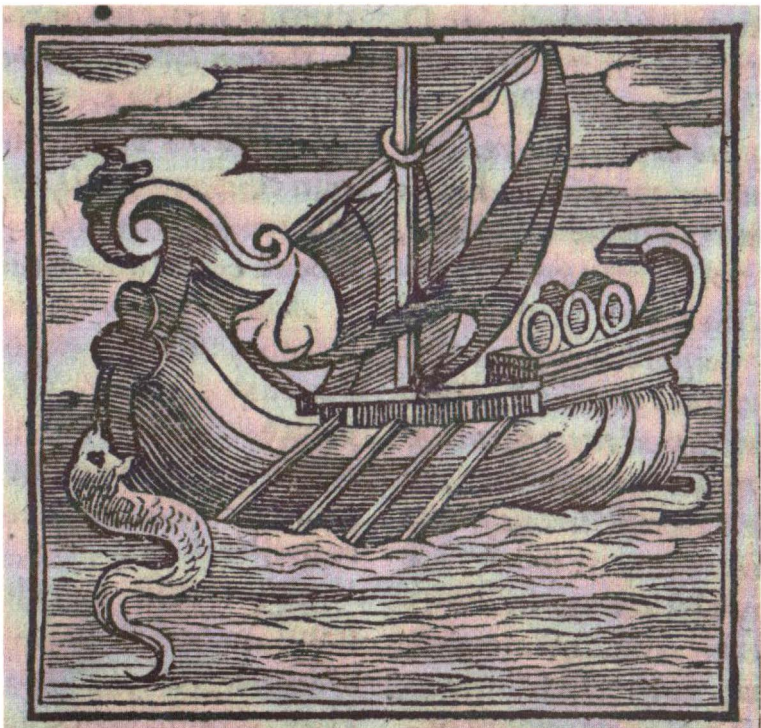
Neyse ki başka yerlerde olmak için bahane bulması kolaydı. Montaigne yirmi dört yaşından beri elli kilometre uzaktaki bölge başkenti Bordeaux'da belediye meclis üyeliği görevinde bulunuyordu. Bu yüzden oraya gitmesi için hep bir nedeni oluyordu. Bir de Montaigne ailesine ait, çevredeki kırlık alana yayılmış bağlar vardı; canı istedi mi buraları teftiş edebiliyordu. Arada sırada civardaki şatolarda yaşayan komşularını da ziyaret ediyordu: İyi geçinmek önemliydi. Bütün bu işler güçler, güneşli bir günde ormanda ata binmek için mükemmel bahanelerdi.

Hiç yalnız kalamamasına rağmen –yolculuklarda kendisine hep hizmetliler ya da tanıdıklar eşlik ederdi– orman yollarında düşüncelerini dilediği uzaklığa taşıyabiliyordu. 16. yüzyılda insanlar nadiren bir yere yalnız giderlerdi. Ancak yine de Montaigne atını mahmuzlayıp sıkıcı konuşmalardan uzaklaşabilir ya da orman yolunda ağaçların gölgeleri

arasında parlayan ışığı takip ederek hayallere dalmak için zihnini dışarıya kapatabilirdi. Plato'nun dediği doğru muydu: Erkeğin menisi gerçekten kuyruk sokumundaki ilikten mi geliyordu? Remora balığı söylendiği gibi dudaklarını vantuz gibi kullanarak koca bir gemiyi durduracak güçte miydi? Ya geçen gün eve gelirken gördüğü o tuhaf olaya ne demeliydi? Bir kedi gözlerini ağaca dikmiş bakıyordu, sonra ölü bir kuş patilerinin arasına düştü. Kedinin nasıl bir gücü vardı? Montaigne kimi zaman bu tür düşüncelere öyle bir dalıp gidiyordu ki, yola ya da refakatçilerinin ne yaptığına dikkat etmeyi unutuyordu.

Söz konusu olay yaşandığı seferinde ormanda, şatosunun beş altı kilometre uzağında, bir grup atıyla birlikte (çoğu ya da hepsi hizmetlileriydi) sakın sakın ilerliyordu. Evinden pek uzaklaşmayacağı için sorun çıkmasını beklemiyordu; kendine pek uysal, ama hiç de sağlam olmayan bir at seçmişti. Üzerinde sıradan kıyafetler vardı: süvari pantolonu, gömlek,

yelek ve muhtemelen pelerin. Kılıcı yanındaydı –bir asilzade kılıcı olmak-sızın asla bir yere gitmezdi– fakat zırhı ya da başka bir koruması yoktu. Halbuki şato duvarlarının ardı daima tehlikelerle doluydu: Soyguncu çeteler dört bir yanı sarmıştı ve iki içsavaş arası dönemde Fransa kanunsuz bir ülke olup çıkmıştı. İşsiz kalan askerler gruplar halinde kırsalda başıboş dolaşıyor, barış döneminde kaybettikleri maaşlarının yerine yağmalayacak ganimetler arıyorlardı. Ölümüne ilişkin kaygılarına rağmen Montaigne, bunun gibi net tehlikeler karşısında genelde sakin bir tavır sergilerdi. Diğerleri gibi her gördüğü yabancından ürkmeyen ya da ormanda tuhaf bir ses duyduğunda ödü patlamazdı. Yine de, ortama hâkim gerginlik onu da etkilemiş olmalıydı ki, arkadan büyük bir ağırlığın kendisine çarptığını hissettiğinde ilk düşüncesi saldırıya uğradığı oldu. Arbeküzle (bugünün tüfeğine benzer bir silah) vurulduğunu sandı.

Ona kimin, *neden* ateş etmiş olabileceğini düşünecek zamanı olmadı. Bir şey ona “yıldırım gibi” çarpmıştı. Atı yere yığıldı, Montaigne ise metrelerce öteye uçtu. Yere sertçe çarptığı gibi bilincini kaybetti.

At bir yana serili, ben sırtüstü on adım ötesinde; yüzüm gözüm yara bere içinde, elimden fırlamış kılıcım beş kulaç uzaklarda, üstüm başım paramparça, kımıltısız, duygusuz bir kütük.*

Arkebüz ihtimali sonradan aklına gelmişti, aslında ortada silah falan yoktu. Olay şöyle gerçekleşmişti: Montaigne’in arkadan gelen uşaklarından biri (iriyarı bir adamdı, bindiği at da gürbüz bir küheylan), “arkadaşlarını geçip caka satmak için” atını dörtlale koşması için dürtmüştü. Her nasılsa, ya önünde giden Montaigne’i fark etmemişti ya da yanından geçerim diye düşünmüştü (yolun genişliğini yanlış hesaplamıştı); ancak “küçük atın ve küçük adamın üzerine sütun gibi” çökmüştü.

Diğer atlılar dehşet içinde durdu. Uşakları yanına koşup onu ayıltmaya çalıştılar, ancak Montaigne baygın yatmaya devam etti. Hareketsiz bedenini karga tulumba kaldırıp zor bela şatoya taşımaya koyuldular. Yol da kendine geldi. İlk hissiyatı başına darbe aldığıydı (bilincini kaybetmiş olması bunun doğru olduğuna işaret ediyor), ancak göğsüne darbe almış gibi öksürmeye de başladı. Soluk almakta güçlük çektiğini gören adamları

* Kaynak: Montaigne, *Denemeler* (1999), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

onu doğrulttular ve beylerini bu zor pozisyonda taşımak için ellerinden geleni yaptılar. Birkaç kez kan kustu. Endişe verici bir belirtiydi bu, fakat öksürmek ve kusmak uyanık kalmasını sağladı.

Şatoya yaklaşırlarken bilinci giderek daha çok yerine geldi, ancak yine de hayatla kucaklaşmak yerine ölüme yaklaştığını hissediyordu. Görüşü hâlâ bulanık ve silikti, ışığı zorlukla seçebiliyordu. Bedenini hissedebiliyordu, ama gördüğü manzara içini rahatlatmadı pek; üstü başı kan olmuştu. Yarı bilinçsizliğe sürüklenmeden önce bir anlığına, vuruldum mu acaba, diye düşündü.

Daha sonra –tanıkların anlattığına göre– Montaigne çırpınmaya başladı. Üzerindeki ağırlıktan kurtulmak istercesine yeğinin önünü açmaya çabalıyordu. “Pıhtılaşan kan mideme oturmuştu; elim sürekli midemin üzerine gidiyordu, hani bir yerimiz kaşındığında elimiz kendiliğinden kaşınan yere gider ya, aynı öyleydi.” Bedenini parçalamak ister gibi bir hali vardı, belki de ruhunun ayrılabilmesi için bedenini çekip uzaklaştırmak istiyordu. İşin garibi, tüm bunlar olup biterken içinde öyle fırtınalar falan kopmuyordu; gayet sakindi.

Canım dudaklarımın ucunda tutunur gibiydi yalnız; çıkıp gitmesine yardım edeyim diye gözlerimi kapıyor, uyuşmaktan, kendimi bırakmaktan haz duyuyordum. Her şey gibi yumuşacık ve hafif bir hayal yaşantısında yüzüyordum; hiçbir acı duymadıktan başka. Rahatsızlık şöyle dursun, uykuya dalmak üzere duyulan tatlılık vardı bunda.’

Uşakları onu bu halde, ruhu durgun, bedeni çırpınır vaziyette eve taşıdı. Arbedeyi fark eden ailesi –Montaigne’in sonradan yazdıklarına göre– “böyle durumlarda âdet olduğu üzere” çılgınlarla koştı. Ne olduğunu sordular. Montaigne cevap verebildi, ancak yanıtları tutarsızdı. Karısının engebeli yolda yürüyemediğini fark etti, adamlarına ona bir at getirmelerini söylemeyi düşündü. Bütün bunları düşünebildiğine göre, demek ki “ruhum açılmış” dersiniz, öyle değil mi, diye yazmıştı. Ancak, “...gerçek şu ki, orada değildim.” Uzaklara gitmişti. “Bunlar gözlerin ve kulakların duyularıyla harekete geçmiş boş düşüncelerdi, benim içimden

* Kaynak: Montaigne, *Denemeler* (1999), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

kaynaklanmıyordu" (burada *chez moy* der, genelde "evde" manasındadır). Bütün sözleri ve eylemleri her nasılsa sanki yalnızca bedeni tarafından gerçekleştiriliyordu. "Ruhun katkısı rüyadan başka bir şey değildi; tüy gibi hafif bir dokunuştı." Görünüşe göre Montaigne ile hayat, arada pişmanlık olmaksızın, tantanasız bir şekilde ayrılmak üzereydi; partiyi terk ederken birbirlerine bir hoşçakal bile diyemeyecek kadar sarhoş iki konuk gibi, resmen vedalaşmadılar bile.

Kafa kaşıklığı içeri taşındıktan sonra da devam etti. Hâlâ, uşakları tarafından taşınıyor değil de, sihirli bir halının üzerinde uçuyor gibi hissediyordu kendini. Acı çekmiyor, çevresindekileri telaşlı görmek onda kaygı uyandırmıyordu. Tek hissettiği miskinlik ve zayıflıktı. Uşakları onu yatağa yatırdığında huşu içindeydi, dinlenmenin ne keyifli olduğundan başka bir düşünce yoktu aklında. Öleceğinden emindi, verilen ilaçları reddetti. Bu, "çok mutlu bir ölüm" olacaktı.

Bu deneyim Montaigne'in ölüme dair kafasındaki hayallerin çok ötesindeydi. Ölüme doğru gerçek bir yolculuğa çıkmış, ona çok yaklaşmış, adeta dudaklarıyla dokunmuştu. Yabancı bir tadı ilk kez deneyen biri gibi, *tadını* alabiliyordu. Bu bir ölüm denemesi, egzersiziydi. Daha sonra o sırada yaşadığı duyguların üzerinden tekrar tekrar geçti; ders çıkarabilmek için hislerini mümkün olduğunca eksiksiz şekilde yeniden oluşturmaya çalıştı. Talih, ölüm hakkındaki ortak felsefi görüşü sınaması için ona eşsiz bir fırsat vermişti. Ancak doğru yanıtı öğrenip öğrenmediğinden emin olmak o kadar kolay değildi. Stoacıların, çıkardığı sonuçlara kuşkuyla bakacakları kesindi.

Dersin bir kısmı doğrudu: *kendisi deneyerek*, kendi var olmama durumundan korkmamayı öğrenmişti. Ölüm, tıpkı filozofların vaat ettiği gibi dostane bir yüze sahip olabilirdi. Montaigne onun yüzüne bakmış, ama akılcı bir düşünür gibi ona keskin gözlerle bakmamıştı. Bir asker gibi davranıp, gözleri açık ona doğru ilerleyeceğine, ölüm tarafından baştan çıkarılmış, neredeyse bilinçsizce ona süzölmüştü. Artık anlıyordu ki öldüğünüzde ölümle hiç karşılaşmıyordunuz, çünkü o geldiğinde siz çoktan gitmiş oluyordunuz. Aynı uyuduğunuz gibi ölüyordunuz: süzölüp giderek. Başka insanlar sizi çekmeye çalıştığında seslerini yalnızca "ruhunuzun kıyısında" duyuyordunuz. Var olunuz pamuk ipliğine bağlıydı: Onun deyişiyle, dudaklarınızın ucundaydı. Ölüm hazırlanılabilecek bir eylem değil, amaçsız bir hayaldi.

Bundan sonra Montaigne ölüm üzerine okuduğunda, büyük filozofların örnek alınacak ölümlerinden çok sıradan insanların ölümüne, özellikle de, belirsizce ölüp “zayıflık ve ağırkanlılık” içinde kaybolanlara ilgi gösterecekti. En uygun denemelerinde, ölüm ortamları eğlence, müzik ve günlük sohbetlerle dolu olan ve böylece genel neşe ortamında hayattan ayrılan Petronius ve Tigillinus’tan saygıyla söz ediyordu. Onlar –Montaigne’in toy hayal gücünün yaptığı gibi– partiyi ölüm sahnesine dönüştürmektense, ölüm sahnelerini partiye dönüştürmüşlerdi. Bu tür öyküler arasında özellikle sevdiği, ufak çaplı bir ötanazi yöntemiyle hastalıktan acı içinde ölmekten kaçan Marcellinus’un hikâyesiydi: Marcellinus, birkaç gün oruç tuttuktan sonra çok sıcak bir hamama girip yatar. Zaten zayıf düşmüş bedeninde kalan birkaç nefeslik yaşam da sıcaklığın etkisiyle buharlaşıp uçar. Yavaşça kendinden geçer, sonra da ölüverir. Giderken de dostlarına hissettiği hazzı bitkince mırıldanarak anlatacaktır.

Marcellinus’unki gibi bir ölüm zevkli olacaktır diye düşünebilirsiniz. Fakat Montaigne daha şaşırtıcı bir şey öğrenmişti: Dışardan bakanlar için bedeni işkence çeker gibi kasılıp çırpınırken bile aynı mutluluk verici, süzülme hissinin tadını çıkarabilirdi.

Montaigne’in keşfi klasik örneklerle aykırı düşmekle kalmıyor, aynı zamanda kendi çağına hâkim olan Hristiyan ideale de karşı geliyordu. Hristiyanlara göre insanın son düşüncesi mutluluk dolu bir “ahhh...” değil, ruhunu ağırbaşlılıkla Tanrı’ya emanet etmek olmalıydı. Montaigne’in deneyiminde Tanrı düşüncesine yer olmadığı açıktı. Üstelik sarhoş bir halde, etrafında kadınlarla ölmenin bir Hristiyan’ı ahirette tehlikeye sokabileceği de aklına gelmişe benzemiyordu. Montaigne daha çok, tamamen seküler bir bakışla, ölüme yardımcı olduğuna inandığı unsurlar olarak insan psikolojisi ve genel olarak doğa ile ilgileniyordu. Ve artık ona öyle geliyordu ki, filozofların ölmesi gerektiği kadar cesurca ölenler, hiç felsefe bilmeyenlerdi: “Ben köylü komşularım arasında son saatinde derin düşüncelere dalanı hiç görmedim” diye yazıyordu; gerçi bunu yapıp yapmadıklarını nereden bilecekti? Doğa onlarla ilgileniyor, ölümü yalnızca ölmek üzere olduklarında, o zaman bile pek az düşünmelerini öğretiyordu. Filozoflara bu dünyadan ayrılmak zor geliyordu, çünkü kontrolü ellerinde tutmak istiyorlardı. “Felsefe üzerine düşünmek ölmeyi öğrenmektir” düşüncesi buraya kadardı. Felsefe insanlara,

her köylünün doğuştan sahip olduğu yeteneği *unutmayı* öğretmenin bir yolu gibi görünüyordu.

Bu olayda Montaigne süzülüp gitme isteğine rağmen ölmedi. İyileşti ve o günden sonra daha farklı yaşadı. Ölüm deneyinden kesinlikle felsefi olmayan bir felsefe dersi aldı ve bunu da basitçe şöyle özetledi:

Eğer nasıl öleceğinizi bilmiyorsanız, önemli değil; doğa bunu size zamanı gelince söyleyecektir, hem de yeterince ve gerektiği gibi. Doğa bu görevini titizce yerine getirecektir, bunun için canınızı hiç sıkmayın.

“Ölümü dert etmeyin”, onun nasıl yaşanır sorusuna verdiği en temel, en özgürleştirici cevap oldu. Bu yanıt tam da bunu, yani *yaşamayı* olası kılıyordu.

Ancak yaşam ölümden daha güçtür; edilgen bir teslimiyet yerine dikkat ve yönetim ister. Daha acı verici de olabilir. Montaigne’in kendinden geçmiş vaziyette akıntıda zevkle sürüklenmesi uzun sürmedi. İki üç saat sonra tam olarak kendine geldiğinde her yanı ağrı içindeydi; organları “ezilmiş ve örselenmiş”ti. Sonrasında iki üç gece daha acı çekti, geçirdiği kazanın daha uzun vadeli sonuçları da oldu. O çarpışmanın “hâlâ etkisi altında” olduğunu yazacaktı, üç yıl sonra bile.

Belleği fiziksel duyularından daha geç geri geldi. Birkaç gün boyunca tanıkları sorgulayarak olayı kafasında yeniden oluşturmaya çalıştı. Hiçbir şey hatırlamıyordu, ta ki bütün olay yıldırım çarpar gibi bir anda aklına gelene kadar; bu, kaza anındaki “yıldırım” etkisinin yinelenmesiydi. Hayata dönüşü en az kaza kadar şiddetli oldu: itiş kakış, darbeler, aniden parlayan ışıklar ve gök gürlemeleri. Ölüm hafif ve yüzeysel bir şeyken, yaşam kendini Montaigne’in ruhunun derinliklerine sapladı.

O günden sonra ölümün zerafetini ve her şeyin üzerinde duran yapısını hayata aktarmaya çalıştı. Sonradan kaleme aldığı bir denemede, “Öyle çok bataklık var ki,” diye yazıyordu, “bu dünyada hafiften ve yüzeyden gitmek daha iyi.” Bu kayış ve sürüklenişin keşfiyle birlikte korkularının çoğu da gitti ve aynı zamanda bedeninden geçen bu hayatın —yani onun, *Michel de Montaigne’in* hayatının— incelenmesi gereken gayet ilginç bir konu olduğu hissini edindi. Duyumlarına ve deneyimlerine dikkat edecekti;

olmaları gereken şeye ya da aktarabilecekleri felsefi derse değil, gerçekten nasıl hissedildiklerine. Akıntıyla birlikte yol alacaktı.

Bu onun için yeni bir disiplindi; bu disiplin günlük rutinine hâkim oldu ve yazıları aracılığıyla ona bir tür ölümsüzlük sağladı. Böylece Montaigne, yaşamının ortalarında kaybolduktan sonra yeniden doğmuş oldu.

2. Nasıl yaşanır? Yanıt: Dikkatinizi verin

YAZMAYA BAŞLAYIŞI

MONTAIGNE'İN HAYATA BAKIŞ AÇISINI bu denli değiştiren kaza birkaç saniyede olup bitivermiş, ancak etkisi, üç aşamalı olarak, yıllarca sürmüştü. En başta yerde boylu boyunca yatan bir Montaigne görüyoruz; karnını tırmalarken öfori yaşıyor. İzleyen hafta ve aylarda, yaşadıkları üzerine uzun uzun düşünen bir Montaigne var; bu deneyimi okuduğu felsefeyle bağdaştırmaya çalışıyor. Son olarak, birkaç yıl sonra, bu ve başka birçok şey hakkında yazmak üzere masanın başına geçen bir Montaigne var. İlk sahne hepimizin başına gelebilir; ikincisi, eğitilmiş ve duyarlı her Rönesans insanının yaşayacağı bir durumdur. Sonuncusu ise, Montaigne'i benzersiz kılar.

Aradaki bağlantıyı kolayca göremiyorsunuz; sonuçta hasta yatağında doğrulup hemen kaza üzerine yazmaya başlamadı. *Denemeler*'i yazmaya birkaç yıl sonra, 1572 dolaylarında başladı. O zaman da doğrudan bilincini kaybedişinden bahsetmedi, başka denemeler yazdı. En sonunda, sıra bu bölüme geldiğinde, yaşadıkları onu başka yazarların hemen hemen hiç denemediği yeni bir türde yazmaya itti: İçinde neler olup bittiğini anlattı, hislerini an be an takip ederek yeniden yarattı. Onu yazmaya götüren bir başka dönüm noktası da Bordeaux'daki belediye meclis üyeliği görevini bırakmasıdır; bu istifa ile kaza arasında da kronolojik bir bağ varmış gibi görünür.

Montaigne o güne dek iki farklı yaşamı bir arada götürmüştü: kentteki siyasi yaşamı ile kırsaldaki yöneticilik hayatı. Babasının 1568'deki vefatından sonra aile çiftliğini yönetmeye koyulmuş, bir yandan da Bordeaux'daki vazifelerini sürdürmüştü. Ancak 1570 yılının başlarında belediye meclis üyeliğini satışa sundu. Bu davranışının ardında kaza haricinde nedenler de vardı. Yüksek mahkeme üyeliğine aday olmuş, ancak başvurusu muhtemelen siyasi düşmanları engellediği için reddedilmişti. Normalde ya temyize gider ya da mücadele ederdi. Ancak Montaigne görevini bırakmayı tercih etti. Öfke ya da hayal kırıklığı ile hareket etmiş olabilir; ama belki de, kendi ölüm deneyiminin üzerine bir de kardeşinin ölümü gelince, hayatını nasıl yaşamak istediğine dair düşünceleri değişti.

Montaigne bu adımı attığında, Bordeaux meclisinde on üç senesini doldurmuştu. Otuz yedi yaşındaydı; o döneme göre orta yaşlı sayılabilirdi, ama asla yaşlı değildi. Yine de emekli olmuş gibi hissediyordu kendini: Gündelik koşuşturmalardan uzaklaşacak, düşünce ağırlıklı yeni bir varoluş biçimine geçecekti. Otuz sekizinci doğum gününde –bu kararı alışından aşağı yukarı bir yıl sonra– kütüphanesinin duvarına şu Latince kitabeyi yazdırarak kararının altını çizmiş oldu:

1571 yılı, Michel de Montaigne, otuz sekiz yaşında. Doğum yıldönümünden bir gün önce; meclisteki kulluğundan ve memuriyetinden bıkmış; fakat sapasağlam olarak kitapları arasına dönüyor ve geri kalan günlerini orada, sükun içinde geçirmeye karar veriyor.*

Bundan böyle Montaigne vazifeleri için değil, kendisi için yaşayacaktı. Mülklerinin idaresi işini hafife almış olabilirdi, henüz denemeleri yazmaktan da söz etmiyordu. “Sükûnet ve özgürlük”ten söz ediyordu sadece. Gerçi daha şimdiden küçük çaplı birkaç edebi projeyi tamamlamıştı. Gönülsüzce de olsa, babasının isteğiyle teolojik bir eserin çevirisini yaptı, daha sonra dostu Étienne de La Boétie’den kalan yazıları düzeltti, bunlara ithaflar bölümü ile La Boétie’nin son günlerini anlattığı kendi yazdığı bir mektubu da ekledi. 1570 yılının hemen öncesi ve sonrası ilk edebi çalışmalarının yanı sıra başka önemli olaylara da sahne oldu: art arda vefatlar geldi, kendisi ölümden döndü, Bordeaux’daki siyasi yaşamını bitirmek istedi, huzurlu bir yaşam özlemiyle yanıp tutuşmaya başladı. Önemli bir şey daha vardı; eşi ilk çocuğuna hamileydi. Yeni başlayacak hayata dair beklentilerle doluydu içi, bir yandan da ölümün gölgesini üzerinde hissediyordu. İşte bu ikisi, yaşam ve ölüm, birlikte, Montaigne’i yepyeni bir varoluş yoluna soktu.

Montaigne’in otuzlu yaşlarının ortasından sonlarına doğru gerçekleşen bu “vites değişimi”, edebiyatın ünlü dönüm noktalarıyla karşılaştırılmıştır; örneğin, macera aramak için alıştığı yaşamı terk eden Don Kişot’la ya da “yaşamının yarısında” ormanda kaybolan Dante’yle. Montaigne de kendi orta yaş ormanına daldı ve bu keşmekeşten çıkarken ardında bir dizi iz bıraktı: duraksayan, sendeleyen ve daha sonra yürümeye devam eden bir adamın ayak izleridir bunlar.

* Kaynak: Montaigne, *Denemeler* (1999), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Haziran 1568 – Montaigne teoloji çevirisini bitirir. Babası ölür, aile çiftliği Montaigne'e miras kalır.

İlkbahar 1569 – Kardeşi tenis kazasında ölür.

1569 – Bordeaux'daki kariyeri çıkmaza girer.

1569 ya da 1570 başları – Ölümden döner.

Sonbahar 1569 – Karısı hamile kalır.

1570 başları – Çiftliğine çekilmeye karar verir.

Yaz 1570 – Çiftliğine çekilir.

Haziran 1570 – İlk çocuğu doğar.

Ağustos 1570 – İlk çocuğu ölür.

1570 – La Boétie'nin eserlerini yayıma hazırlar.

Şubat 1571 – Kütüphane duvarına doğum günü kitabesini yazdırır.

1572 – *Denemeler*'i yazmaya başlar.

Yaşamayı umduğu tefekkür hayatına kendini tamarnıyla adayan Montaigne, yeni hayatının tam istediği gibi olması için büyük zahmetlere girişti. Emekli olduktan sonra şatonun iki ucundaki kulelerden birini çok amaçlı dinlenme ve çalışma alanı olarak kendine ayırdı. Diğer kuleyse eşine ayrılmıştı. Ana şato binası ve bağlantı duvarlarıyla birlikte bu iki kule, kare

biçiminde basit bir avluyu çevreliyordu. Binanın tamamı ise ormanlık, yemyeşil bir arazinin ortasıındaydı.

Ana bina artık yok, 1885'te yandı; yerine orijinaline sadık kalınarak yenisi yapıldı. Neyse ki yangın Montaigne'in kulesine dokunmamış, burası neredeyse hiç değişmeden kalmıştır; bugün de ziyaretçilere açıktır. Etrafta gezindiğinizde, Montaigne'in burayı neden bu kadar çok sevdiğini anlayabiliyorsunuz. Dört katlı olmasına rağmen kulesi dışarıdan son derece sevinli duruyor; şekli yuvarlak, duvarları ise kumdan kaleymişcesine kalın. Esasen savunma amaçlı inşa edilen bu kuleyi Montaigne'in babası banışcıl kullanıma uygun hale getirmiş. Zemin katı şapele dönüştürerek içine döner bir merdiven eklemiş. Montaigne ise şapelin üzerindeki odayı yatak odası yaptı. Geceleri ana binaya dönmektense çoğu zaman burada uyudu. Odanın üzerinde, her saat başı kulakları sağır eden "koca çan"ın durduğu tavan arasının hemen altında ise Montaigne'in favori köşesi, yani kütüphanesi vardı.

Bugün dilerseniz, çok sayıda adımın taşlarını aşındırdığı merdivenleri tırmanıp kütüphanesine girilebilir ve odanın içinde dar bir daire çizerek bir zamanlar Montaigne'in yaptığı gibi pencerelerden avluya ve de manzaraya bakabilirsiniz. Manzara onun zamanından pek farklı sayılmaz, fakat oda değişmiş olmalı. Şimdi beyaz ve çıplak olan taş zemin, o

zamanlar muhtemelen sazdan yapılma bir döşemeye kaplıydı. Duvarlarını yeni yapılmış freskler süslüyordu. Kışın odaların çoğunda ateş yanıyor olmalıydı; gerçi ana kütüphane odasında şömine yoktu, Montaigne de soğuk günleri şöminenin yandığı bitişikteki iç odada geçiriyordu.

Kütüphane odasının en çarpıcı özelliği —Montaigne'in zamanında elbette— son derece şık rafları dolduran geniş kitap koleksiyonuydu. Yukarıdan aşağı beş sıra olarak düşünülen raflar, kulenin duvarına uyumlu olarak yuvarlak şekilli idi; marangozu hayli uğraştırmış olmalılar. Raflar, Montaigne'in bütün kitaplarını tek bir bakışta görmesine olanak sağlıyordu. Buraya taşındığında bin civarında kitabı vardı; çoğu dostu La Boétie'den kalmış, gerisini de kendisi satın almıştı. Önemli bir koleksiyona sahipti, üstelik kitaplarının hepsini gerçekten okurdu. Bugün o kitaplar etrafa dağılmıştır, raflar da yerinde değildir.

Bu odada kitaplardan başka koleksiyonlar da yer alıyordu: antika eşyalar, aile yadigarları ve Güney Amerika'dan sanat eserleri. Atalarına dair şöyle yazmıştı: "El yazı örneklerini, mühürlerini, dua kitaplarını ve kullandıkları tuhaf bir kılıcı saklıyorum; ayrıca babamın elinden düşürmediği bastonları da odamdan hiç çıkarmadım." Güney Amerika koleksiyonu gezginlerin armağanlarından; mücevherler, tahta kılıçlar ve törensel

danslar sırasında kullanılan asarlardan oluşuyordu. Montaigne'in kütüphanesi sadece çalışma alanı ya da ıvr zıvırın saklandığı bir depo falan değildi. Burası adeta harikalar dünyasıydı; Sigmund Freud'un Londra'daki evinin I 6. yüzyıl versiyonuna benziyordu: kitaplar, belgeler, tablolar, heykelcikler, vazolar, tılsımlar ve etnografik eşyalarla dolu bir hazine dairesi.

Kütüphane, Montaigne'in modayı takip ettiğini de gösteriyordu. İtalya'da bir önceki yüzyılda başlayan inzivaya çekilme akımı Fransa'da giderek yaygınlaşmaya başlamıştı. Varlıklı kimseler kendilerine bir oda seçip içini kitap ya da kitap gibi görünen panellerle dolduruyor, çalışma bahanesiyle bu odalara kaçıyorlardı. Montaigne kütüphanesini evden tamamen ayırarak kaçış olayını bir adım öteye taşıdı. Burası hem bir gözetleme noktası, hem de bir indi; ya da kendisinin tercihi deyimi kullanırsak, bir *arrière-boutique*, yani, "dükkânın arka odası"ydı. İstese burada konuk ağırlayabilirdi —ki sık sık yaptı bunu— ama asla mecbur değildi. Buraya bayılıyordu. "Evinde kendi başına bir yeri olmayan, özel yaşamında iltifat arayan ve saklanan bir adam, bence acınacak birisidir!"

Kütüphane kendi içinde özgürlüğü temsil ettiğinden, Montaigne'in burayı dekore etme ve evden farklılaştırma işini adeta bir törene dönüştürmesi şaşırtıcı değil. Çiftliğine çekilişinin şerefine yazdırdığı kitabenin olduğu küçük odanın duvarlarına, tavandan yere duvar resimleri çizdirdi. Bunlar artık iyice solmuş, ancak görülebildiği kadıyla büyük savaşları, Adonis'in ölümünün yasını tutan Venüs'ü, sakallı bir Neptün'ü, fırtınaya kapılmış gemileri ve pastoral hayattan sahneleri tasvir ediyorlardı; hepsi de antik dünyayı çağnştıran imgelerdi. Ana odadaki kirşilere, yine çoğu antikçağdan alıntılar koydurmuştu; bu da, azınlığa özgü bir zevk olarak kalmış olsa da, modaydı. İtalyan hümanist Marsilio Ficino, Toskana'daki villasının duvarlarını alıntılarla donatmıştı. Daha sonra Bordeaux yakınlarında yaşayan Baron de Montesquieu da, Montaigne'e saygısını sunmak adına aynısını yapacaktı.

Yıllar içinde Montaigne'in kirşileri de soldu, ancak sonradan rahatça okunabilecek şekilde restore edildiler; öyle ki, odada yürürken başınızın üzerinden şu fısıltıları duyabilirsiniz:

Solum certum nihil esse certi

Et homine nihil miserius aut superbis

Kesin olan bir tek şey vardır; o da hiçbir şeyin kesin olmadığı

Ve yeryüzünde insandan daha sefil, daha kibirli bir yaratık bulunmadığı. (Yaşlı Plinius)

KRINEI TIS AYTON ΠΩΠΟΤ ΑΝΘΡΩΠΟΝ ΜΕΓΑΝ ΟΝ
ΕΞΑΛΕΙΦΕΙ ΠΡΟΦΑΣΙΣ Η ΤΥΧΟΥΣ' ΟΛΟΝ

Kendinizi nasıl büyük görüyorsunuz, gelen ilk kazayla tamamen yok olabilecekken? (Evrripides)

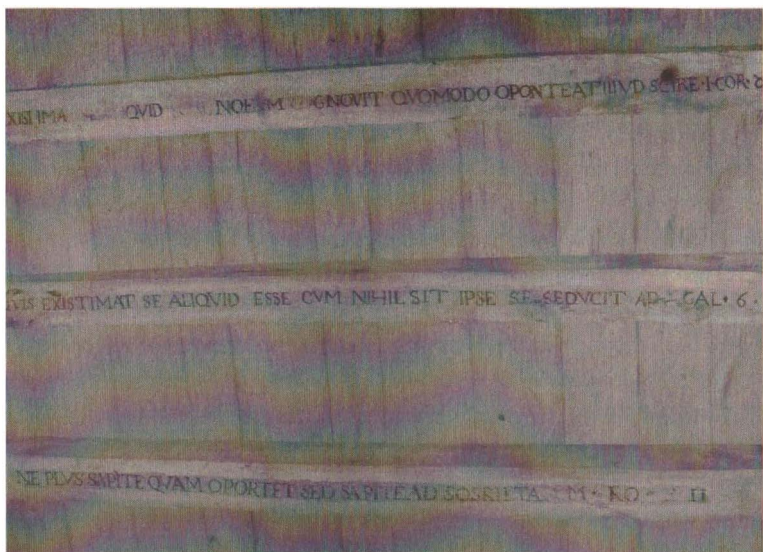
ΕΝ ΤΩ ΦΡΟΝΕΙΝ ΓΑΡ ΜΗΔΕΝ ΗΔΙΣΤΟΣ ΒΙΟΣ
ΤΟ ΜΗ ΦΡΟΝΕΙΝ ΓΑΡ ΚΑΡΤ' ΑΝΩΔΥΝΟΝ ΚΑΚΟΝ

Tasasız adamınkinden daha güzel bir hayat yoktur;
Gamsızlık gerçek anlamda acısız bir kötülüktür. (Sofokles)

Kirişler Montaigne'in kamusal hayattan çekilip tefekkür yaşamına geçiş kararını gözümüze sokar gibi hatırlatıyor; hayatı artık siyasetin değil, felsefenin işaret ettiği yönde yaşayacaktı. Kadim filozoflar da bu değişimi tavsiye eder. Büyük stoacı Seneca, Romalılara sürekli –günümüzün moda deyişiyle– “kendilerini bulmaları” için inzivaya çekilmelerini tavsiye ediyordu. Böyle yapmak, eski Roma'da olduğu gibi Rönesans döneminde de doğru planlanan bir yaşamın parçasıydı. Belli bir dönem yurttaşlık görevlerinizi yerine getirir, daha sonra hayatın anlamını keşfetmek için köşenize çekilir ve uzun bir ölüme hazırlanma sürecine girerdiniz. İşin ölüme hazırlanmak kısmıyla ilgili Montaigne'in tereddütleri vardı, ama hayatın anlamıyla ilgilendiği kuşkusuzdu. Şöyle yazmıştı: “Bizi başkalarına bağlayan bağlardan kendimizi kurtaralım; kendi yaşamımızı sürmek ve gerçekten yalnız olmak için, kendi üzerimizde erk kazanalım ve kendi keyfimize göre yaşayalım.”

Seneca, bir yandan salık verirken, köşeye çekilmenin tehlikelerine karşı da insanları uyardı. “Ruh Dinginliği Üzerine” başlıklı diyalogta, boşa ve yalnız kalmanın, hayatı yanlış yaşamının getirdiği bütün olumsuzlukları ön plana çıkartacağını yazmıştı; ki insanlar kendilerini işe güce boğarak –yani, bir bakıma, hayatı yanlış yaşamaya devam ederek– bu sonuçlarla yüzleşmekten kaçınırdı. Belirtiler tatminsizlik, kendinden nefret etme, korku, kararsızlık, rehavet veya melankoli olabilirdi. Çalışmayı bırakmak ruhsal hastalıkları ortaya çıkarırdı, özellikle de insan sonradan çok kitap okuma alışkanlığı edindiye (ya da daha kötüsü, gösteriş olsun diye onları dizip, sonra da bakıp bakıp böbürlenirse).

1570 başlarında, yani değer yargılarını değiştirdiği sırada, Montaigne'in, tam da Seneca'nın uyardığı türden bir varoluş krizinden

mustarip olduğu görünür. Yapması gereken işleri vardı, ancak alışkın olduğundan daha az çalışıyordu. Bu eylemsizlik onda tuhaf düşünceler ile tabiatına ters “melankolik bir ruh hali” uyandırıyor. Köşesine çekilir çekilmez zihni ipini koparmış atlar gibi dörtlüye koşturmaya başlıyordu; yakın zamanda başına gelenler düşünülürken bu, yerinde bir benzetmeydi. Nadasa bırakılan tarlanın yabani otlarla dolması gibi, zihni de anlamsızlıklarla doluyordu. Bir başka canlı imgede —bu tür benzetmeleri arka arkaya sıralamaya bayılıyordu— tembel zihnini döllenmemiş kadın rahmine benzetiyordu; zamanın hurafelerine göre böyle bir rahim bebek değil, ancak biçimsiz bir et yığını dünyaya getirirdi. Vergilius’tan ödünç aldığı bir benzetmede düşüncelerini, bir vazodaki sudan yansıyan gün ışığının tavanda yarattığı dans eden şekiller olarak tanımlıyordu. Oradan oraya oynayan ışıklar gibi, meşgalesiz bir zihin de döner durur, düzensiz, çılgınca fikirler ortaya çıkarırdı. *Fanteziler* veya *düşler* (o zamanlar bu sözcüklerin taşıdığı çağrışımlar daha olumsuzdu, hayal kurmaktan çok, çılgın hezeyanları akla getirirdi) üretti.

Montaigne’in “düşü” ona başka çılgınca bir fikir verdi: Yazma düşüncesi. Montaigne buna da düş dedi, ancak bu düş bir çözüm vaat ediyordu. Zihnini “birbiri ardına gelen, düzensiz ve amaçsız korkunç düşler

ve fanteziler”le dolu bulunca, bunları yazmaya karar verdi; amacı onları bastırmak değil, keyfine göre tuhaflıklarını incelemektir. Böylece kalemini eline aldı ve ilk denemesi doğmuş oldu.

Seneca Montaigne’in bu yaptığını onaylardı. Köşenize çekildiğinizde karamsarlığa düşer ya da sıkılırsanız etrafınıza bakın, demişti; kendinizi nesnelerin çeşitliliğiyle, yüceliğiyle oyalayın. Kurtuluş, tüm dikkati doğaya vermekte yatıyordu. Montaigne’in yapmaya çalıştığı buydu, ancak o “doğa”dan, elinin altındaki en yakın şeyi, yani kendisini anladı. Kendini izlemeye, kendi deneyimlerini sorgulamaya ve gözlemlerini yazmaya başladı.

İlk başta yaptığı, kişisel meraklarını derinlemesine incelemekten ibaretti; özellikle de okumaları sırasında öğrendiği şeyleri: Ovidius’tan öyküler, Sezar ve Tacitus’tan tarih, Plutarkhos’tan biyografik bilgiler ve Seneca ile Sokrates’ten hayat üzerine öğütler. Daha sonra arkadaşlarından duyduğu hikâyeleri, şatodaki günlük olayları, hukuk ve siyasetle geçen yıllardan aklında kalan davaları, henüz sınırlı sayıdaki seyahatlerinde gördüğü tuhaflıkları yazdı. Bunlar mütevazı başlangıcıydı; daha sonra konuları büyüdü, sadece bilincini kaybettiği tuhaf yolculuğunu değil, neredeyse tecrübe ettiği her duygu ya da düşüncenin en ince ayrıntısını kapsayacak şekilde gelişti.

Yazdıklarını yayımlama düşüncesi ta en başta aklına gelmiş olabilir, ancak bunun tersini iddia ederek sadece ailesi ve yakınları için yazdığını söylemişti. Belki de yola basit bir kitap yazmak üzere çıkmıştı; zamane beyefendileri arasında popüler olan alıntı kitabı ya da bir toplama öykü kitabı hazırlamak istemişti. Öyle idiyse bile, bu kitabın ötesine geçmesi çok uzun sürmedi; nedeni de muhtemelen, Seneca’dan daha çok sevdiği tek yazar olan Plutarkhos’un etkisinde olmasıydı. Plutarkhos aslen I. yüzyılda yazdığı canlı biyografilerle tanınırdı, ancak –Montaigne’in *Denemeler*’i yazmaya başladığı yıl Fransızcaya çevrilen– *Moralia* adını verdiği bir eseri daha vardı ki, bu eser, “Hayvanlara zeki diyebilir miyiz?”den “Huzura nasıl kavuşulur?”a, çok çeşitli sorular üzerine düşünce ve anekdotlardan derlenmişti. Huzura dair soruya Plutarkhos’un verdiği öğüt Seneca’nınkiyle aynıydı: Tüm dikkatinizi önünüzdeki şeye verin.

1570’li yıllar ilerledi, Montaigne kriz sonrası yeni hayatına alıştı ve dikkat etmek en büyük meşgalesi oldu. En çok yazdığı yıl 1572’ydi: 1. kitaptaki denemelerin çoğu ve 2. kitaptaki denemelerin bazıları bu dönemde yazıldı. Gerisi 1573 ve 74 yıllarında geldi. Ancak yine de kendini

yazdıklarını yayımlatmaya hazır hissetmesine daha çok vardı; belki bu hiç aklına gelmediği içindi, belki de yaptığı şeyden tatmin olması için uzun yıllar geçmesi gerekiyordu. 1570'te köşesine çekilmesinden, 1 Mart 1580'de *Denemeler*'in ilk baskısının önsüzünü imzalayıp tarih attığı ve kendini bir gecede meşhur ettiği kırk yedinci doğum gününe kadar on yıl geçecekti.

Yazmak, Montaigne'in "çılgın düşler" krizini atlatmasını sağlamıştı; şimdi de ona dünyaya daha yakından bakmayı öğretiyor, iç duyumları ve sosyal karşılaşmaları giderek daha büyük bir netlikle betimleme alışkanlığını veriyordu. Böyle tüy gibi havada uçuşan meselelerle meşgul olma fikri konusunda Yaşlı Plinius'den alıntı yapıyordu: "Herkes kendisi için bir derstir, elbette insan kendini yakından görmesini bilsin." İnsan Montaigne, şatosunda günlük hayatına devam ederken, yazar Montaigne arkasından yürüyor, gözlüyor ve notlar alıyordu.

Bu nedenle iş en sonunda at kazasını yazmaya geldiğinde, bunu sadece ölüm korkusunun geriye kalan son kırıntılarından kurtulmak için değil, aynı zamanda gözlem tekniklerini daha önce denemediği kadar öteye götürmek için yaptı. Tıpkı kazadan sonraki günlerde uşaklarına olayı tekrar tekrar anlattırdığı gibi, bugünlerde de olayı zihninden geçirmiş, o süzülme duygularını, soluğunun ya da ruhunun bedeninin kıyısında salınması duygusunu ve geri dönüşün acısını tekrar tekrar yaşamış olmalıydı. Günümüz psikologlarının diliyle söylersek, yaşadıklarını yazarak "sindirmiş"ti. Bunu yaparken deneyimini felsefecilerin olması gerektiğini söylediği gibi değil, *gerçekte* olduğu gibi yeniden oluşturmuştu.

Bu yeni hobisi hiç de kolay değildi. Montaigne sık sık *Denemeler*'i öylece yazıvermiş havalara bürünürdü, ancak zaman zaman, bu pozu takınmayı unuttuğunda, ne kadar zor bir çalışma olduğunu itiraf ederdi:

Ruhumuzun ele avuca sığmayan akışını gözlemek, onun karanlık derinliklerine kadar inmek, türlü hallerindeki bunca incelikleri ayırt edip yazmak zannedildiğinden çok daha zahmetli bir iştir.*

Montaigne yaşamın yüzeyinde hafifçe süzülmenin güzelliğini heyecanla övmüş olabilir; hakkaten de yaşlandıkça bu sanatta mükemmelleşti.

* Kaynak: Montaigne, *Denemeler* (1999), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ancak aynı zamanda bir yazar olarak hayatın derinliklerine inme sanatı üzerinde de çalıştı. "Herhangi bir zevk üzerine ciddi ciddi düşünüyorum; onu sulandırmıyorum; derinliğini ölçüyorum" diye yazıyordu. Uyku gibi, tanım gereği kaybolmaya mahkûm bir olgunun bile dibine inmeye kararlıydı; öyle ki zavallı bir uşağını kendisini düzenli olarak gecenin bir yarısında uyandırmakla görevlendirmişti, böylece bilincini tam yerine gelirken yakalamak niyetindeydi.

Montaigne bir yandan sürüklenip gitmek, bir yandan da gerçekliğe tutunup her anın deneyimini son zerresine kadar çıkarmak istiyordu. Yazmak, ikisini de yapmasına olanak sağlıyordu. Düşlerine dalıp gittiğinde bile gizli gizli kancalarını etrafında olup biten her şeye saptamış, böylece dilediği an düşlerinden gerçeklere dönebilmişti. Ölmeyi öğrenmek bırakmayı öğrenmekti; yaşamayı öğrenmek tutunmayı öğrenmekti.

BİLİNÇ AKIŞI

Gerçek şu ki, ne kadar denerseniz deneyin, bir deneyimi yeniden, aynen yaşamanız asla mümkün değildir. Kadim filozof Herakleitos'un söylediği gibi; aynı nehirde iki kez yıkanamazsınız. Nehrin kıyısında aynı noktada dursanız bile, önünüzden akıp giden su aynı değildir, her an değişecektir. Benzer şekilde, dünyayı yarım saat önce gördüğünüz gibi görmeniz de imkânsızdır; tıpkı, yanınızda duran insanın bakış açısından görmeniz imkânsız oluşu gibi. Zihin, psikolog William James'in bulduğu, ama daha sonra roman yazarlarının üne kavuşturacağı deyimle, bitmek bilmeyen bir "bilinç akışı" içinde akar durur.

Montaigne, Herakleitos'tan alıntı yapan pek çok kişiden biriydi ve düşüncelerimizin bizi nasıl sürüklediği üzerine kafa yordu: "Suyun dalgalı ya da durgun olmasına göre bir rahat, bir sarsıntıyla sürükleniyoruz... her gün yeni bir düş: Mizacımız havayla birlikte değişiyor." Somut görünen fiziksel dünya dahi aslında çok ağır bile olsa durmadan hareket halinde olduğuna göre, zihnin böyle olması şaşırtıcı değil. Evinden dışarıdaki manzaraya bakan Montaigne, gördüğü resmin yulaf lapası gibi kaba ve kaynadığını hayal edebiliyordu. Yöresindeki Dordogne nehri, bir marangozun ahşabı oyduğu gibi kıyıları oyuyordu. Erkek kardeşlerinden birinin evinin yakınlarındaki Médoc'un hareketli

kum tepeleri onu büyülemişti; kumlar toprakta dolaşiyor, bir hayvan gibi karayı yutuyordu. Dünyayı farklı bir hızda görebilseydik, diye düşünmüştü sonradan, her şeyi işte böyle algılayabilirdik; yani, “sürekli peş peşe tekrarlayan biçimler” şeklinde. Madde sonsuz bir *branloire* içinde var oluyordu: 16. yüzyılda köylerde dans edilen bir halk oyunu olan *branle*’den türeyen bu sözcük, “çalkantı” anlamına geliyordu. Dünya, kozmik bir “kalça sallama” hali içindeydi.

Diğer 16. yüzyıl yazarları da maddenin değişimi konusunda Montaigne’in heyecanını paylaşıyordu. Ancak Montaigne’in farkı, gözlemcinin en az gözlenen kadar güvenilirmez olduğunu içgüdüsel olarak idrak etmesiydi. Bu iki devinim karmaşık bir matematik denklemindeki değişkenler gibi birbirini etkiler; bunun sonucunda da herhangi bir şeyi ölçebilecek güvenli bir nokta bulunamaz. Dünyayı anlamaya çalışmak, insanın bir gaz bulutunu ya da sıvıyı, gazdan ya da sudan oluşan ellerle kavramaya çalışmasına benzer; sonuçta ellerinizin arasından kayıp gidecektir.

Montaigne’in kitabının akışı işte bu nedenle böyledir: Durdurmaya ya da engellemeye çalışmadan yazarının bilinç akışını izler. *Denemeler*’in tipik

bir sayfasında konu oradan oraya kıvrılır, bükülür, atlar, sapar... Kendinizi bırakıp onunla birlikte akmalısınız; en fazla yapacağınız direksiyonu her kırışında yana devrilmemeyi ummak olacaktır. Örneğin “Topallar Üzerine” başlıklı denemesine Montaigne tipik bir giriş yapar ve etraftan duyduğu bir dedikoduyu tekrarlar: “Topal kadınlarla sevişmenin daha zevkli olduğu söylenir” der. Neden böyle olduğunu merak eder. Hareketleri aksak olduğu için midir? Belki, ama sonra şunu ekler: “Daha yeni öğrendim; –inanır mısınız– kadim felsefe bu soruyu çoktan yanıtlamış bile.” Aristoteles’in konuya dair sözlerini aktarır; bu kadınların vajinaları daha kaslıdır, çünkü bacaklarının mahrum kaldığı besin oraya gidiyordur. Montaigne bu fikri bir kenara not eder, ancak sonra dönüp kuşkularını dile getirir. Ona göre öne sürülen kuramların hiçbiri güvenilir değildir. Hatta sonunda, bunu bizzat denediğini ve bambaşka bir şey öğrendiğini itiraf eder: Bu soruyu sormak çok anlamsızdır, çünkü hayal gücünüz, “aslında” böyle bir şey yaşamasanız bile, daha yoğun bir haz aldığınıza sizi *inandırabilir*. Emin olabileceğiniz tek şey vardır, o da insan zihninin garipliğidir; böylece baştaki konusundan son derece alakasız bir sonuca varır.

Bir başka denemesi “Mutluluk Üzerine”ye Solon’dan bir alıntıyla başlar: “Her zaman bir insanın son günü beklenmelidir, bir insan ölmeden ve gömülme töreni yapılmadan mutlu biri sayılmamalıdır.” Hemen daha ilginç bir düşünceye geçiverir: Bir insanın mutluluğuna dair hükmümüz, belki de, daha çok *nasıl* öldüğüyle ilişkilidir. İyi ölen kişi, iyi yaşamış gibi hatırlanır. Montaigne, bu düşüncesini destekleyici birkaç örnek verdikten sonra yine yön değiştirir. Gerçekten iyi yaşamış birinin kötü ölebileceğinden ya da tam tersinin olabileceğinden bahseder. Zamanında tanıdığı kötü şöhretli üç kişi “kusursuzca planlanmışçasına” güzel ölümlerle karşılaşmıştır. Konu uzamış da uzamış, üç kez yön değiştirmiştir, ancak gidişat kendisi için güzel bir ölüm umduğunu söyleyerek denemeyi bitireceği yönündedir. Fakat son anda güzel ölümden kastının “sessizce ve farkında olmadan ölmek” olduğunu belirtir; çoğu kişiye göre imrenilecek türden bir ölüm değildir bu. Tam okur bunun ne anlama geldiğini merak etmeye başladığı sırada (Montaigne iyi mi yaşamıştır, yoksa kötü mü) denemeyi aniden bitirir.

Bu da şunu gösteriyor; Montaigne’in düşünceleri art arda gelen fark edişlerden oluşur; yaşamın başta söylediği kadar basit olmadığını anlıyordur.

Zihnim yere sağlam basabilseydi, deneme yapmaz, kararlar verirdim; ancak onun eğitimi bitmek bilmiyor, sürekli deneyip yanılıyor.

Yön değişiklikleri kısmen Montaigne'in sorgulayıcı tavrıyla, kısmen de kitabı toplam yirmi yılda yazmış oluşuyla açıklanır. Bir insanın fikirleri yirmi yılda epey değişebilir; özellikle de söz konusu kişi bu süreci seyahat ederek, okuyarak, ilginç kişilerle sohbet ederek ve üst düzey politik hayatın içinde yer alarak geçirdiyse. *Denemeler*'in ilk taslaklarını tekrar tekrar düzeltmiş, aklına geldikçe eklemeler yapmış, yazdıklarını zorlama bir tutarlılık içine sokacağım diye kendini yormamıştı. Bir iki satır içinde bambaşka Montaigneler ile karşılaşabiliriz; önce genç bir adam, sonra bir ayağı çukurda yaşlı bir adam, sonra bir bakarsın yine gençleşmiş, sorumluluklar altında ezilen orta yaşlı bir belediye başkanı olmuş. . . İktidarsızlıktan şikâyet eder, sonra bir anda genç ve ihtiraslı olduğunu görürüz; "arsız" cinsel arzulara sahiptir. Fevridir, sözünü sakınmaz; ketumdur; insanlar onu büyüler; hepsinin cehennemine kadar yolu vardır. Düşünceleri, düştüğü yerde kalır. İç dünyasında zamanın akışını *hissetmemizi* sağlar. "Duruşu değil" der, "geçişini anlatıyorum: Fakat yaştan yaşa, yahut halkın dediği gibi 'yedi yıldan yedi yıla' geçişini değil, günden güne, dakikadan dakikaya geçişini."

Montaigne'in deneyimlerini akarcasına tasvir edişinin cazibesine kapılan okurlar arasında, 20. yüzyıl başı "bilinç akışı" edebiyatının büyük öncülerinden Virginia Woolf da yer alır. Woolf'un kendi sanat anlayışı da düşünce akışına dalmayı gerektiriyordu; amacı, onu gittiği yere kadar takip etmektir. Romanlarında karakterlerinin dünyasına "dakikadan dakikaya" dalıyordu. Bazen bir yolda giderken onu bırakıp bir başkasına sapıveriyor ya da bakış açısını bir bireyden diğerine mikrofona tutar gibi değiştiriyordu; ancak akışın kendisi kitabın sonuna dek asla durmuyordu. Montaigne'i, "böyle bir şeyi deneyen ilk yazar" olarak tanımlamıştı Virginia Woolf, her ne kadar sadece "kendi akışını" anlatmış olsa da. Salt yaşama fikrine böylesine ilgi gösteren ilk kişi de oydu, Woolf'un gözünde. Montaigne'in kuralı, "Gözlemleyin, daima gözlemleyin" idi ve Montaigne hepsinden çok şunu gözlemlemişti: Varlığının içinden yaşam nehri akıyordu.

* Kaynak: Montaigne, *Denemeler* (1999), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Evet, Montaigne bu şekilde yazan ilk kişiydi, ama hayatını sadece şimdiki ana odaklanarak *yaşamayı* deneyen ilk kişi değildi. Klasik dönem filozoflarının bir başka önerisi de buydu. Hayat, sen planlar yaparken başına gelenlerdir, demişlerdi; bu nedenle felsefe dikkatinizi sürekli ait olması gereken yere, yani *şimdiye* çekmeye çalışır. Felsefe, Aldous Huxley'in *Ada* adlı romanında uçarken "Dikkat! Dikkat!" ve "Burada ve şimdi!" diye bağırarak kargaların oynadığına benzer bir rol oynar. Seneca'nın deyişiyle, hayat bu, zaman gelir, her şey bir anda son olur. Bunu unutmadan sizi sağlayacak tek kişi, kendinizsinizdir.

Size hızını hatırlatmak için gürültü yapmaz ama sessizce süzülür... Sonuç ne olacaktır? Hayat hızla akarken siz başka şeyle meşgulünüz. Bu sırada ölüm gelir ve buna hazır olup olmamayı seçme şansınız yoktur.

Hayatı yakalayamazsanız, sizden kaçır. Onu kavransanız da sizden kaçacaktır. Bu yüzden onu izlemeli, "her zaman akmayacak olan o hızlı akıntıdan mümkün olduğu kadar çabuk içmelisiniz"dir.

İşin püf noktası saf hayret duygusunu yaşamın her anında koruyabilmektir. Montaigne'in öğrendiği gibi, bunu yapmanın en iyi yöntemlerinden biri de her şeyi yazmak. Masanızda duran bir nesneyi ya da pencerenizden görünen manzarayı tasvir etmek bile gözlerinizi sıradan şeylerin harikaliğine açacaktır. İçinize bakmak ise daha da fantastik bir diyanın kapısını açmaktır. Filozof Maurice Merleau-Ponty, Montaigne'in yazarlığı için, "kendine hayret eden bilinci, insan varoluşunun özüne yerleştirdi" der. Daha yakın zamanda ise eleştirmen Colin Burrow, Batı geleneğinde ender böyle olsa da, felsefenin asıl olması gerektiği şeyden bahseder; hayret ile –Montaigne'in diğer temel özelliği olan– akışkanlık.

Montaigne'in yaşı ilerledikçe hayatı hayretle inceleme arzusu azalacağına yoğunlaştı. *Denemeler*'i yazmakla geçen uzun sürecin sonunda bu işi neredeyse kusursuzlaştırmıştı. Fazla ömrü kalmadığını bildiğinden, "Ağırlığını artırmak istiyorum; ben kendi ele geçirgenliğimin hızıyla, onun hızlı kaçışını durdurmak istiyorum... Elimizdeki yaşam kısaldıkça, onu daha da derinleştirmek ve daha iyi doldurmak gerekiyor" diyordu. Yürüyerek meditasyon yapma tekniği keşfetmişti.

Güzel bir bahçede dolaştığım zaman, düşüncelerimin bir bölümü başka yerde olsa bile, bir bölümünü kendimle birlikte dolaştırıyorum: Bu tatlı yalnızlık içinde ve benimle.*

Bu gibi anlarda neredeyse Zen'imsi bir disipline, sadece *var olma* becerisine ulaşmış gibidir.

Ben dans ettiğim zaman, dans ediyorum; uyuduğum zaman, uyuyorum.*

Böyle ifade edildiğinde kulağa çok basit geliyor, ama iş yapmaya gelince, daha zoru yok. Bu nedenle Zen ustaları bir ya da birkaç ömrü sadece bunu öğrenmekle geçiriyor. Eski hikâyelerde anlatıldığına göre, yine de konsantrasyonlarını ancak hocalarından koca bir sopa yediklerinde toparlamayı başarabilirlermiş. *Keisaku* adı verilen bu sopa, meditasyon yapanlara bütün dikkatlerini vermelerini hatırlatmada kullanılırmış. Montaigne bunu oldukça kısa bir ömürde yapmayı başarmıştır; nedeni kısmen hayatının çoğunu kısacık bir sopayla kâğıda yazmakla geçirdiği içindir.

Yaşadıklarını akar gibi yazarak edebiyatta yeni bir gelenek başlattı: içe dönük gözlem geleneği. Bu tarz yazım biçimi bugün o kadar tanıdık ki, bunun bir gelenek olduğunu hatırlamak bile güç. Hayat öyleymiş gibi görünür ve içsel durumların oyununu izlemek yazarın işidir. Montaigne'den önce yaygın bir kavram değildi bu ve özellikle onun yaptığı gibi serbestçe, dur durak bilmeyen tarzda; görülmemiş şeydi. Montaigne bunu keşfetti ve böylece, nasıl yaşanır sorusuna yanıt babında ikinci bir öneride bulunmuş oldu: Dikkatinizi verin. O, kendi krizini atlattığı gibi, bunu lehine bile çevirdi.

Hem "Ölümü dert etmeyin", hem de "Dikkatinizi verin" orta yaşta yönünü kaybetmiş kişilere verilecek yanıtlardı: Hayatta hatalar ve yanlış başlangıçlar yapacak kadar uzun yaşamış bir adamdan çıkmışlardı. Ama aynı zamanda bir başlangıcı, Montaigne'in —deneme yazarı olan— yeni benliğinin doğuşunu temsil ediyorlardı.

* Kaynak: Montaigne, *Denemeler* (1999), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

3. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Doğun

MICHEAU

MONTAIGNE'İN DENEME YAZARI değil de, hepimiz gibi nefes alıp veren, sıradan özgün benliğinin başlangıcı görece daha basitti. 28 Şubat 1533'te dünyaya geldi. Doğumu saat on birle öğlen arasında, ömür boyu evi olacak şatoda gerçekleşti. Adını Michel koydular, ama en azından babası için o hep Micheau olacaktı. Büyüyüp yetişkin bir adam olduğunda bile, babasının vasiyeti gibi resmi belgeler dahil, bu takma adı kullandı.

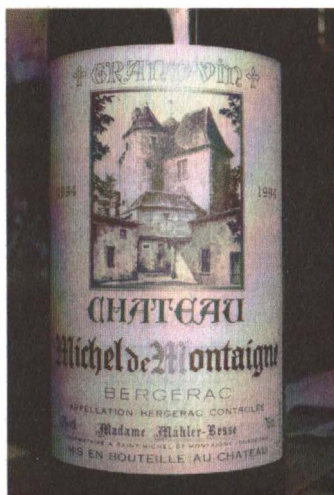
Montaigne *Denemeler*'de annesinin onu on bir ay karnında taşıdığını söylüyor. Bu tuhaf bir iddia; ne de olsa doğada bu tip olağanüstü durumlara pek rastlanmaz. Kötüye yoran zihinler hemen en uygunsuz sonuca varmış olmalı. Rabelais'nin *Gargantua*'sında, aynı adlı dev de annesinin karnında on bir ay kalmıştır. Rabelais, "Bu çok mu tuhaf?" diye sorar. Sonra da kendi sorusunu dalga geçer gibi birtakım örnekler vererek yanıtlar ki kiminde avukatlar, babasının ölümünden on bir ay sonra doğmuş çocuğun bile meşruluğunu kanıtlayacak kadar zeki çıkmıştır. "İşbu yasalara göre, namuslu dul kadınlar kocalarının ölümünden sonra iki ay serbestçe, doyasıya, kıyasıya kış sallayabilirler." Montaigne Rabelais'yi okumuş, bu bariz şakalardan üzerine alınmış olmalıydı, ancak bu konuda umursamaz bir tavır takınır.

Denemeler'in başka hiçbir yerinde babasının kim olduğuna dair herhangi bir kuşkuya yer vermez. Tersine, ailesinin kalıtım mirasının ne denli güçlü olduğundan söz eder; iyi huylu, dürüst mizacından böbrek taşı dökmeye olan yatkınlığına, babasından, büyükbabasından ve büyük büyükbabasından ona geçen özellikleri anlatır. Kendisini babasının oğlu gördüğü çok açıktır.

Montaigne dürüstlükten ya da kalıtsal hastalıklardan memnuniyetle söz etse de, ailesinden ona miras kalan diğer meseleler konusunda daha ketumdur, çünkü köklü aristokrasiden değil, gerek anne gerek baba tarafı yeni zengin tüccarlardan geliyordu. Atalarının "çoğu"nun Montaigne

ailesine ait şatoda doğduğunu söylemişti ki, bildiğimiz uyduruyordu; şatoda ilk Montaigne'in babası doğmuştu.

Çiftliğin daha uzun süredir ailede olduğu ise doğrudur. Montaigne'in büyük büyükbabası Ramon Eyquem burayı 1477'de, şarap, balık ve çivit otu –önemli yerel ürünlerden mavi boyanın çıkarıldığı bitki– ticareti yaparak geçirdiği başarılı, uzun bir ömrün sonunda satın aldı. Ramon'un oğlu Grimon'un çiftliğe pek bir katkısı olmadı, sadece yakınlardaki kiliseye giden, iki yanı meşe ve sedir ağaçlarıyla sıralı bir yol yaptırdı. Fakat Eyquem servetine servet kattı ve Bordeaux siyasetine girerek, başka bir aile geleneğini başlattı. Bir noktada ticareti bırakarak “soylu” gibi yaşamaya başladı, ki bu önemli bir adımdı. Soylu olmak, –*je ne sais quoi*– sınıf veya tarz demek değildi, gayet teknik bir meseleydi. Ana kural ailenizin kesinlikle ticaretle uğraşmamasıydı, ayrıca üç kuşaktır vergi ödememiş olmanız gerekiyordu. Grimon'un oğlu Pierre de ticaretten kaçınınca, soylu statüsü ilk kez üçüncü kuşağa nasip oldu: bizzat Michel Eyquem de Montaigne'e. Bu sırada kaderin cilvesi, babası Pierre, şatonun arazisini gayet başarılı bir ticari işletmeye dönüştürdü. Şato, her yıl on binlerce litre şarap üreten büyük bir şarap evinin merkez ofisine dönüştü; bugün de burada hâlâ şarap üretilmektedir. O dönemde buna izin vardı: İstedığınız kadar çok para kazanın, kendi arazinizin ürünlerini satmak ticaretten sayılmıyordu.

Eyquem ailesinin hikâyesi o günlerde toplumun sosyal statü bakımından ne kadar hareketli olduğunu gösteriyor; en azından üst sınıflara doğru olan hareketliliği... Yeni soylular zaman zaman toplumun saygısını kazanmakta zorluk çekiyordu, ancak bu daha çok “cüppe soyluları” için geçerliydi; yani siyasi ve sivil hizmete katkılarından dolayı yükselen aileler için. Montaigne’in ailesi ise “kılıç soyluları”ndandı; yani statüleri mülklerinden kaynaklanıyordu. Bu sınıftan askerlik yapmaları beklenirdi, onlar da bu görevi gururla yerine getirirlerdi. Bu sırada köylüler hep oldukları yerde, yani toplumun en alt kademesinde yer alırlardı. Hayatları hâlâ yörenin *seigneur*’unun kontrolü altındaydı; bu durumda, Eyquem ailesi reisinin. Bu kişi köylülere ev verir, iş verir, üzüm cenderesini ve ekmek fırını onlara kiralardı. Her ne kadar *Denemeler*’de bilgeliklerini övüp dursa da, Montaigne ailenin başına geldiğinde köylüler açısından pek değişen bir şey olmamıştır muhtemelen; tipik bir *seigneur* olmuştur (zaten *Denemeler* de köylülerin okuyacağı türden bir kitap değildi).

Aile kütüğüne Montaigne’in “in confinibus Burdigalensium et Petragorensium” —yani, Bordeaux ile Périgord arasındaki sınırda— doğduğu kaydedilmiştir. Burası önemli; çünkü Bordeaux nüfusunun çoğunluğu Katolik mezhebine bağlıyken, Périgord yeni dinin destekçilerinin, yani Reformcuların ya da diğer bir deyişle Protestanların egemenliğindeydi. Eyquem ailesi, sonunda Avrupa’yı bölünmeye götüren bu ayrışmanın iki tarafıyla da iyi geçinmek durumundaydı.

Reform hareketi o sırada henüz çok yeniydi. Başlangıcı genellikle 1517’ye, Martin Luther’in affedilme sertifikalarını eleştiren bildirisini Wittenberg Kale Kilisesi’nin kapısına asarak Katolik Kilisesi’ne meydan okuyuşuna tarihlendirilir. Luther’in fikirleri hızla yayıldı ve kiliseye karşı büyük bir isyan başlattı. Papa önce Luther’e “sarhoş bir Alman” diyerek ciddiye almadı, sonra da onu afaroz etti. Kutsal Roma İmparatorluğu’na bağlı güçler görüldüğü yerde katlinin vacip olduğunu ilan ettiler; bu da Luther’i popüler bir halk kahramanına dönüştürdü. Sonunda Avrupa’nın büyük bölümü ikiye ayrıldı: Katolik Kilisesi’ne sadık kalanlarla, Luther’in isyanını destekleyenler. Avrupa’nın bölünüşü gerek coğrafi gerekse ideolojik açıdan temiz bir ayrılık değildir; yani, elmanın bıçakla ikiye ayrılması gibi değil, ekmeğin ufalanarak dağılması gibi bir parçalanıştır bu. Neredeyse her ülke etkilendi; ancak sadece bir ikisi kesinlikle Katolik ya

da Protestan olmayı benimsedi. Çoğu yerde, özellikle de Fransa'da, fay hattı köylerin, hatta ailelerin içinden geçiyordu.

Montaigne'in yöresi Guyenne'de (Aquitaine olarak da bilinir) kabaca şu resim belirdi; kırsal kesim bir yöne gitti, bölgenin başkentiye diğer yöne. Reform hareketinden öncesine dayanan genel huzursuzluğun halihazırda hâkim olduğu bölgede gerilim iyice artmıştı. Huzursuzluğun kaynağı, Aquitaine'in kendini Fransa'ya ait hissetmemesiydi. Aynı bir dili vardı, ülkenin kuzeyiyle ortak herhangi bir tarihsel paylaşımı yoktu. Uzun zaman İngiliz toprağı sayılmıştı. İngilizler 1451'de Fransızlar tarafından kovulmuştu, ancak halk Fransızlara hep yabancı, güvenilmez istilacılar gözüyle baktı. Eski günleri özlemle anıyorlardı; İngilizleri çok özlediklerinden değil de, Kuzey Fransa'dan nefret ettikleri için. Sık sık isyanlar çıktı. Yetkililer kenti gözaltında tutabilmek için üç koca kale inşa etmişlerdi: Trompette Şatosu, du Hâ ve Louis kaleleri. Hepsinden nefret edilirdi; hiçbiri ayakta kalamamıştır.

Bordeaux, işgalcileri hariç, uygun durumlarda herkesle diplomatik ilişkiler kuruyordu. Montaigne'in zamanında bölge Protestan Navarre Sarayı'nın etkisi altındaydı; burası güneyde, ülkenin İspanya sınırındaki Béarn'da bulunuyordu. Bordeaux şarabına zaafı olan İngiltere ile de bağlar kopmamıştı. Bir İngiliz ticaret filosu şarap stoklarını doldurmak için düzenli uğruyordu; bu, yerel tedarikçiler, özellikle de Eyquem ailesi için iyi haberdi.

Mal mülkün önemi arttıkça, "Montaigne", eski Eyquem adını gölgede bırakmaya başladı. Eyquem görece yöresel bir isimdi. Ailenin bir kolu—Château d'Yquem—hâlâ efsanevi şarap bağıyla bilinir. Pek çok konuda yerellik ve özgünlükten yana tercih kullansa da Montaigne, ailenin genel Fransızca ismiyle tanınan ilk kişisi oldu. Yaşamöyküsünü kaleme alan yazarlar bu konuda onu çok hırpalamışlardır, ancak aslında tek yaptığı belgeleri "de Montaigne" olarak imzalayan babasının açtığı yoldan yürümekti. Babası kısa ve öz olmak istediğinde bu fazladan ismi atarken, Montaigne, "Eyquem"i tamamen bırakmaya eğilimliydi.

Hızlı bir sosyal tırmanışın ürünü olan Michel Eyquem de Montaigne, *Denemeler*'de babasının ticari geçmişinin üzerinden hızlıca geçivermişse, bunu muhtemelen kitabı doğru kitleye —yani boş zamanı bol soylulara— hitap etsin diye yapmıştır. Belki bu konu üzerine hiç kafa yormadı. Belki babası ailenin geçmişine dair öyküleri oğluna anlatmaktan kaçındı

ve böylece Montaigne geçmişinden habersiz büyüdü. Hiç kuşkusuz işin içinde kibir de vardı. Bu, Montaigne'in hiç gocunmadan kabullendiği ufak tefek pek çok zaafından biriydi. Şöyle der:

Eğer diğer insanlar da, benim yaptığım gibi kendilerine bakacak olurlarsa, onlar da kendilerinde yalnız boşluk ve aptallık bulacaklardır. Ben kendimden kurtulmadan bunlardan kurtulamam. Diğerleri kadar bunlarla da iyice bir arada kaynaşmışız. Ama bunu kendinden atmayı başaranlar, daha az değerli oluyorlar; en azından benim bildiğim kadarıyla.'

Bu son söz –benim bildiğim kadarıyla– katıksız Montaigne'dir. İnsan bunu neredeyse yazdığı her sözün sonuna eklediğini hayal edebiliyor. Bütün felsefesini bu bir paragrafta bulabilirsiniz; evet, der, aptalız, ama başka türlü olamayız, bu yüzden rahatlayıp, böyle yaşamaya devam etmeliyiz.

Babasının geçmişi bulanıktı da, anlaşılan asıl, annesi Antoinette de Louppes de Villeneuve'ün ailesinin çok daha karanlık sırları vardı. Annesinin ataları tüccardı, aynı zamanda İspanyol göçmenleriydi; bu da, zamanın şartları düşünüldüğünde, Yahudi mülteciler olduklarını akla getirir. Pek çokları gibi onlar da baskı altında Hristiyan olmuş ve 15. yüzyılın sonlarında yarımadada Yahudilere yapılan zulmü takiben İspanya topraklarını terk etmişlerdi.

Gerçekten Yahudi kökenli idiyse de, Montaigne bu durumun farkında olmamış olabilir. Konuya neredeyse hiç ilgi göstermemiş, *Denemeler*'de Yahudilere nadiren değinmişti; değindiğinde de, kendisiyle ilgili bir durum olduğunu akla getiren tarzda yapmamıştı. Daha sonra İtalya'da seyahat ederken sinagogları gezmiş ve bir sünnet törenine tanık olmuştu; ancak bunlara gösterdiği ilgi –Protestan kilise ayinleri, idamlar, genelevler, fiskekiler, bahçeler ya da sıradışı mobilyalar gibi– karşısına çıkan diğer her şeye gösterdiği meraktan fazla değildi.

Kimi yeni mültecilerin “din değiştirmeleri”ne dair alaycı yorumlarda bulunmuştu; madem insanlar buna zorlanmış, Montaigne'in tavrında şaşılacak bir durum yok. Bu, bazılarının yorumladığı gibi, annesinin ailesine incelikli bir gönderme ise, o da şaşırtıcı değil. Montaigne siyaset

* Kaynak: Montaigne, *Denemeler* (1999), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

yaşamı boyunca annesinin Bordeaux'daki akrabalarından çok çekti. Aslına bakarsanız, Antoinette'in kendisinden de çok çekti.

Montaigne'in annesi kuşkusuz güçlü bir karakterdi, ancak gelenekler onu zayıf kılmış, hüsrân içinde bırakmıştı. Olageldiği üzere genç yaşta evlenmiş, muhtemelen kimse ona bu konuda söz hakkı tanımamıştı. Pierre Eyquem, Antoinette'ten epey büyüktü. 15 Ocak 1529 tarihli evlilik belgelerinde Pierre Eyquem'in otuz üç yaşında olduğu ifade edilirken, Antoinette'in sadece "evlilik çağında" olduğu belirtilir. Bu da on ikiyle yirmi beş arası herhangi bir yaş anlamına gelir; son çocuğunu evlendikten otuz yıl sonra doğurduğuna göre, demek ki yaşı yirmi beşten çok on ikiye yakındı. Michel'den önce iki çocuk daha doğurmuştu, ancak onlar yaşamadı. Michel doğduğunda —evleneli dört sene olmasına rağmen— muhtemelen hâlâ ergenlik çağındaydı.

Belki gelinlik günlerinde çocuksu ve çekingendi, ancak bu özellikleri çok geçmeden kayboldu. Antoinette'in yaşamının çeşitli dönemlerinden günümüze ulaşan yasal belgeler, onun sert, dik kafalı ve son derece becerikli bir kadın olduğuna işaret eder. Kocasını 1561'deki ilk vasiyetinde aile çiftliğinin yönetimini en büyük oğlu yerine ona bırakmış, ancak sonradan bunu değiştirmişti. Pierre Eyquem 1561'de ya o sırada yirmi sekiz yaşında olan oğlu Michel'e fazla itimat etmiyordu ya da karısını pek bir becerikli buluyordu ki eğer ikincisiyse bu gerçekten çok etkileyici, çünkü o dönemde kadınların değil çiftlik yönetmek, mantıklı düşünebildiklerine bile pek inanılmıyordu.

22 Eylül 1567 tarihli ikinci vasiyette Pierre'in oğluna duyduğu güvenin arttığı görülür, ancak sanki Pierre bu belgeyi iki tarafa da mesaj göndermek amacıyla hazırlamıştır: Karısına çocuklarını sevmesini söyler, çocuklarına da annelerini sevip saymalarını. Belli ki karısının büyük oğluyla mutlu mesut yaşayamayacağından korkmuştur, çünkü Montaigne'e işler yolunda gitmezse annesine kalacağı başka bir yer bulmasını emretmiştir. Antoinette gerçekten de kocasının ölümünden sonra uzun bir süre Montaigne ve onun ailesiyle birlikte yaşadı —neredeyse 1587'ye kadar— ancak mutlu değildi. Anne ve oğul arasında 31 Ağustos 1568'de düzenlenen bir başka belge, Antoinette'in oğlundan "onur, saygı ve hizmet" görme hakkını teyit ediyordu. Anlaşma kendisine ayrıca yılda yüz *livres tournois* nakit para ile hizmetine koşacak uşaklar tahsis etmişti. Buna karşılık Antoinette, Montaigne'in şato ve arazi üzerindeki "buyruk ve hükümlerini"

kabul edecekti. Sözleşme Antoinette'in iyi bakılmadığı yönünde duygular beslediğini akla getirir, Montaigne ise belli ki annesinin artık işlerine burnunu sokmamasını istemektedir.

İşler giderek kötüleşti. Oğlundan daha uzun yaşayan Antoinette, Montaigne'in ölümünden beş yıl sonra, 19 Nisan 1597'de yazdığı vasiyetinde şatoda gömülmek istemediğini belirtiyor ve Montaigne'in tek çocuğu Léonor'u neredeyse miras dışı bırakıyordu. Çeyizi ile daha çok mülk edinilmesi gerekirken böyle olmadığından şikâyet ederek ekliyordu: "Bu ev, kocamla birlikte kırk yıllık emeğim, özenim, titiz yönetimim sonucunda değerlendirildi, gelişti ve büyüdü." Oğlu Montaigne bunun keyfini hayatı boyunca çıkardı, artık daha fazlasına ihtiyaç duymayacak kadar varlığa kavuşan Léonor da öyle. En sonunda Antoinette son olarak "kolayca kandırılabilir" bir yaşta olduğunu bildiğini söylüyordu. Muhtemelen seksen yaşlarındaydı ve belli ki vasiyetinin bunaklık temeline dayanılarak sorgulanmasından korkuyordu.

Montaigne'i okuduğunuzda, Antoinette'in neden oğlunun yönetimindeyken çiftliğin ihmal edildiğini düşündüğünü kolaylıkla anlayabiliyorsunuz; kitap tembelliğine ve beceriksizliğine dair itiraflarla dolup taşıyor. Montaigne gündelik işlerden sıkılıyor ve olabildiğince kaçıyor. Asıl şaşırtıcı olan Antoinette'in aynı şikâyeti kocası Pierre'e yöneltmesi; çünkü Pierre *Denemeler*'de hiç de öyle resmedilmez. Montaigne babasından tez canlı diye söz eder; sorumluluklarına sadık, evini güzelleştirmek için uğraşan, hareketli bir adamdır o.

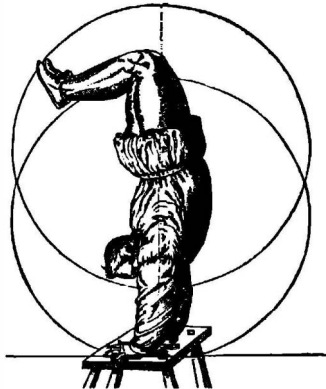
Pierre Eyquem de Montaigne, tipik bir 15. yüzyıl insanıydı: 29 Eylül 1495'te doğmuştu. Hakkında bildiğimiz her şey oğlunun dünyasından çok uzak biri olduğunu gösterir. Soylu geleneğine uyarak askerlik mesleğini seçti; ailesinde ilkti. Michel bu konuda babasının izinden gitmedi: Bir asilzade olarak kılıç taşımak zorundaydı elbet, ancak *Denemeler*'de bu kılıcını kınından çıkardığı pek görülmez. Çağdaşı Brantôme onu bir kez kasabada kılıcını arkasında "sürüklerken" gördüğünü anlatır, kalem taşımaktan şaşmaması önerisinde bulunur. Kimse Pierre'e böyle laf sokuşturamazdı, o karşısına çıkan ilk fırsatta Fransa'nın İtalya savaşlarına katılmaya koşmuştu.

Fransız kuvvetleri 1494'ten beri İtalya yarımadasına düzenli saldırılarda bulunuyor ve bölgelerini işgal ediyordu. Bu durum 1559'a, Câteau Cambrésis Antlaşması'na kadar devam etti (Bu anlaşma Fransa'nın dış

fetihlerini sona erdirdi ve 16. yüzyılda ülkeyi bekleyen asıl felaketin —iç savaşların— yolunu açtı). İtalya'daki maceralar görece zararsız geçse de çoğunlukla anlamsız ve pahalıydı; işin içindekiler içinse travmatikti. Pierre 1518 yılında savaşa bodoslama daldı. Ertesi yıl verdiği kısa bir mola dışında, 1529'un ilk aylarında evlenmek üzere geri dönene dek evinden uzak kaldı.

16. yüzyılda savaş pis işti; öyle er meydanında nam salmaktan çok akla soğuktan donanlar, humma, açlık, iltihaplı kılıç yaraları, cins cins hastalıklar gelirdi ki hiçbirinin de etkin tedavisi yoktu. Üstelik asıl olay bu değil, kuşatmalardı; gerek halk gerekse askerler, aç bırakılarak düşmana teslim olmaya zorlanıyordu. Pierre 1522'deki Milan ve Pavia kuşatmalarına katılmış olabilir. Belki de felaketle sonuçlanan 1525 Pavia kuşatmasına katılmıştı (çok sayıda Fransız askeri ölmüş, Fransa Kralı esir alınmıştı). Pierre daha sonraki hayatında ailesine savaşta gördüğü tüyler ürpertici öyküleri anlatacaktı, ki bunlara, başka çare göremediklerinden *toplu* halde intihar eden köylülerin hikâyesi de dahildi. Montaigne büyürken kalemi kılıca tercih ettiyse, belki de bir nedeni buydu.

İtalya'daki savaşlar tatsızdı elbet, ancak Fransızlar bu savaşlar sayesinde gerçekten çok şey öğrendiler. Kuşatmalar arasında bilim, siyaset, felsefe, pedagoji ve kibar tavırlar üzerine yepyeni, heyecan verici fikirlerle karşılaştılar. İtalyan Rönesansı miyadını doldurmuştu, fakat İtalya hâlâ Avrupa'nın en gelişmiş uygarlığıydı. Fransız askerler neredeyse her konuda yeni bir şeyler öğrendiler ve eve dönerken bu keşiflerini beraberlerinde ülkelerine getirdiler. Pierre hiç kuşkusuz bu yeni nesil İtalyanlaşmış Fransız

soylulardandı; gerek seyahatleri, gerekse yenilikçi karizmatik kralları I. François, onu hayli etkilemişti. Ardından gelen krallar François'nın Rönesans idealinden vazgeçti. Ve içsavaşlar boyunca neredeyse herkes geleceğe olan inancını kaybetti. Ancak Pierre'in gençliğinde bu hayal kırıklığı henüz çok uzaklardaydı. İdealler, hâlâ heyecan verecek kadar yeniydi.

Pierre, daha askeri bir hal tavra sahip olmasının dışında, fiziksel açıdan oğluyla aynı kalıptan çıkmıştı. Montaigne onu, "kısa boyuna göre güçlü bir adamdı, bedeni dimdik ve orantılıydı" diye tanımlar. "Esmere dönük, hoş bir yüzü vardı." Zinde bir adamdı ve öyle kalmak için uğraşırdı. İçi kurşun doldurulmuş bastonlarla pazularını çalıştırmayı severdi, koşu ve atlamada antrenman için kurşun topuklu ayakkabılar giyerdi. Özellikle atlamada çok yetenekliydi. "Uzun atlamada yarattığı mucizeler insanın belleğine kazınıyor" diye yazmıştı Montaigne. "Yaşı altmışı geçtiği halde çevikliğiyle bizi gölgede bırakıyordu: Kürklü palyosuyla atın üzerine sıçırıyor, başparmağını masaya dayayarak üzerinden öte yana atlıyor, odasına çıkarken hep üç dört basamağı birden çıkıyordu."

Bu babanın daha pek çok olumlu özelliği vardı (Montaigne'inkinden çok, kendi kuşağının tipik davranışlarıydı bunlar). Ciddiydi, görünüşüne ve giyimine dikkat ederdi, en ufak şeye titizlenirdi. Sportif yetenekleri ve kibar tavırları kadınlar arasında popüler olmasını sağlamıştı. Montaigne, "gerek doğası, gerek maharetleriyle kadınlara eşlik etmekte üstüne olmadığı" söylüyordu. Masaların üzerinden atlaması da muhtemelen çevresindeki hanımları eğlendirmek içindi. Gerçek cinsel maceralara gelince; Pierre oğluna tutarsız mesajlar veriyordu. Bir yandan, "kimsenin aklına

gelmeyecek evli kadınlarla yakınlıkları"na dair hikâyeler anlatırken, öte yandan "evlenmeden önce hiçbir kadınla yatmadığına dair yemin ediyordu." Montaigne, bu bakırlık iddiasına pek inanmış görünmez, "...uzun yıllar İtalya'ya savaşlara" gittiğini belirtmekle yetinir.

İtalya'dan dönüp evlenmesinden sonra Pierre, Bordeaux'daki siyasi kariyerine başladı. 1530'da belediye meclisi üyesi, 1537'de belediye başkanı yardımcısı ve en sonunda 1554'te belediye başkanı seçildi. Kentte zor günlerin yaşandığı bir dönemdi bu: 1548'de yürürlüğe giren tuz vergisi ayaklanmalara yol açtı, buna karşılık "Fransa", çoğu yasal hakkını elinden alarak Bordeaux'yu cezalandırdı. Pierre belediye başkanlığı sırasında kentin durumunu düzeltmek için elinden geleni yaptı, ancak kaybedilen hakların geri alınması uzun sürdü. Yaşadığı stres Pierre'in sağlığını bozdu. Duyduğu savaş hikâyeleri yüzünden askerlikten nasıl soğuduysa, babasını böyle tükenmiş halde görmek de Montaigne'e otuz yıl sonra belediye başkanı olduğunda işiyle arasına mesafe koyması için cesaret vermiş olabilir.

Pierre'in, bir tür "16. yüzyıl eBay"i dahil, gayet parlak fikirleri vardı. Her kasabada halkın dilediği her şeyin reklamını yapacağı bir alan kurulmasını önerdi. "İnci satmak istiyorum; inci satın almak istiyorum; falanca kimse Paris'e gidecek başka yolcular arıyor; başka biri şu şu niteliklerde bir hizmetli arıyor; bir ötekisi iş arıyor..." Kulağa mantıklı gelse de, her nedense bu planı yaşama geçiremedi.

Pierre'in bir başka fikri de şato ve topraklarında olan biten her şeyi kaydettiği bir günlük tutmaktı (hizmetlilerin gidiş gelişi, maliyetler, tarımsal bilgiler vs.). Oğlunu da aynısını yapmaya teşvik etti. Ölümünden hemen sonra iyi niyetle babasının isteğini yerine getirmeye çalıştı Montaigne, ancak devamını getiremedi: "Bunu ihmal etmekle aptallık ettim" diye yazmıştı *Denemeler*'de. Babasının başlattığı bir başka kayıt tutma alışkanlığını sürdürdü ama; Alman yazar Michel Beuter'nin *Ephemeris* adlı takvimini düzenli bir şekilde kullandı. Bu takvim, kayıp birkaç yaprak dışında, günümüze gelmeyi başarmıştır; üzeri, Montaigne ve ailesinin diğer üyeleri tarafından yazılan notlarla doludur. Yılın her gününe bir sayfa ayrılmıştır; bu sayfada tarihten olayların bir özetiyle, yorum eklemek için boşluk yer alır. Montaigne yaşamı boyunca doğumları, seyahatlerini ve önemli başka ziyaretlerini kaydetmek için takvimini kullanmıştır. Tarihleri, yaşları ve benzer bilgileri yanlış yazmaya meyilli olsa da, bu işi aksatmadan sürdürmüştür.

Kansının şikâyetlerine rağmen Pierre her türlü ağır işi seviyordu; en çok da evde tadilat yapmayı. Belki karısının canını sıkan buydu: Yeni mülk satın almak yerine parasını tadilatlara harcamayı tercih ediyor, üstüne üstlük daha birini bitirmeden başka işlere girişiyordu. Ticaret merkezi fikrini öylece ortada bırakması, karakterine görünenden daha uygun düşüyor olabilir. Pierre ölünce, Montaigne'e evle ilgili bir yığın yarım kalmış iş de miras kaldı. Montaigne bunları tamamlaması gerektiğinin farkındaydı, ancak hiçbir şey yapmadı. İnşaat aşamasında bırakılan işler can sıkar: Belki Montaigne bu durumla başa çıkmanın yolunu eylemsizlikte görmüştü; Antoinette ise açıkça öfkesini kusmuştu.

Yarım kalan işler muhtemelen Pierre'in enerjisinin tükenmekte olduğunun göstergesiydi; altmış altı yaşından sonra düzenli sıklıkta böbrek taşı sorunu yaşadı. Montaigne, babasını yaşamının son yıllarında pek çok kez acıdan iki büklüm halde görmüştü. İlk krizin şokunuysa hiç atlatamadı; Pierre, uyarı vermeksizin durup dururken vuran acıya dayanamamış ve oğlunun kollarında bayılmıştı. Tahminen benzer bir kriz ya da ondan kaynaklanan komplikasyonlar sonunda ölümüne neden oldu. Pierre, 18 Haziran 1568'de yetmiş dört yaşında öldü.

Pierre ölümünden önce, oğlunun becerilerini eleştiren ilk vasiyetini değiştirmiş, yeni vasiyetinde Montaigne'e küçük erkek ve kız kardeşlerine babalık yapma görevini vermişti. Bu arzusunu, "Yerimi doldurup, onların gözünde beni temsil etmeli" şeklinde ifade etmişti. Montaigne gerçekten babasının yerini aldı ve çoğu zaman üstlendiği rolün hiç de kolay olmadığını düşündü.

Denemeler'de Montaigne, Pierre'in tam tersi karakterde biri olduğu izlenimini verir. Babasına yönelik övgülerini hep, kendisinin tamamen farklı olduğu iddiası takip eder. Pierre'in şatoda tadilat işlerine girişmeyi ne denli sevdiğinden söz ettikten sonra, kendisinin bu konulardaki beceriksizliğini iyice abartarak, dalga geçer gibi anlatır. "Eğer eski bir duvarı bitirmeye ve kötü yapılmış bir odayı düzeltme"ye' niyetleniyorsa, bunu kendisinden çok Pierre'in anısına saygısından yapıyordur. 19. yüzyıl filozofu Nietzsche'nin uyardığı gibi, "Kişi babasını aşmaya çalışmamalıdır, bu insanı hasta eder." Montaigne genelde buna *yeltenmedi* bile, böylece de akıl sağlığını koruyabildi.

* Kaynak: Montaigne, *Denemeler* (1999), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Günlük hayat becerilerinde yetersiz olduğunu düşünse de, iş edebiyata ve öğrenmeye geldiğinde avantajlı olduğunu biliyordu Montaigne. Kendisinin kitaplara olan sevgisi sınır tanımazken, Pierre'in kitaplara dair bilgisi pek azdı. Montaigne'e göre babası, kuşağının tipik özelliği olarak, kitapları bir tapınma unsuruna dönüştürüyor, yazarlarına ulaşmak için her yola başvuruyordu. "Onları evinde kutsal insanlar gibi ağırılıyor," ve "sözlerini kahinlermişcesine dinliyordu." Ancak eleştirel kavrayış gösterdiği pek söylenemezdi. Kısacası Montaigne babasının başparmağına dayanıp masaların üzerinden atlayabilmesine hayrandı, ancak entelektüel meselelere gelince utanç verici olduğunu düşünüyordu. Babası kitaplara anlamadan tapıyordu. Oğlu ise hep bunun tersini yapmaya çalıştı.

Montaigne bunun Pierre'in çağdaşlarının tipik özelliği olduğunu düşünmekte haklıydı. 1500'lerin başlarında Fransız soylular, İtalyanlara özgü ve zekice olan her şeyi seviyorlardı. Atalarının kitaplara ve onlardan öğrenilen bilgiye karşı kaba tutumlarından uzak durmuşlardı. Montaigne'in fark edemediği ise, kitaptan öğrenme hastalığını reddetmekle kendisinin de çağının tipik örneği olmasıydı. O zamanlar babalar oğullarını edebiyat ve tarihe boğuyor, eleştirel düşünce eğitimi veriyor, toparları havaya atıp tutar gibi klasik filozofları tartışmayı öğretiyorlardı. Teşekkür olarak da oğullar, tüm bu eğitimi değersiz görüp küçümsüyordu. Hatta bazıları, sanki daha önce hiç düşünülmemiş gibi, eski ilim karşıtı geleneği bile diriltmeyi denemişti.

Montaigne'in kuşağı bıkkındı, buruktu; yaratıcılıkları isyankârdı. Alaycı tavırlarının arkasındaki nedenleri anlamak zor değil: Büyürken değer vermeleri öğretilen ideallerin tatsız bir şakaya dönüşmesini izlemek zorunda kalmışlardı. Başta, kiliseye bile faydası olacağı düşünülen, müthiş bir yenilik olarak algılanan Reformasyon, toplum uygarlığını tehdit eden bir savaşa dönüştü. Güzellik, duruş, duruluk ve akıl gibi Rönesans ilkeleri şiddete, zalimliğe ve aşırı uçta teolojiye dönüştü. Montaigne'in elli yılında Fransa o kadar çok felaketle karşılaştı ki, toparlanması için bir *elli yıl daha* gerekti. Birçok bakımdansa hiç toparlanamadı; 1500 sonlarında yaşanan kargaşalar Fransa'nın önünü kesti, İngiltere ya da İspanya gibi bir Yeni Dünya imparatorluğu kurmaktan onu alıkoydu, içe dönük kalmasına yol açtı. Montaigne öldüğünde Fransa ekonomik açıdan zayıftı; hastalık, açlık ve toplumsal kargaşadan harabeye dönmüştü. Şartlar böyle olunca, Montaigne'in kuşağının mükemmel eğitim görmüş mizantropolar olması, hiç şaşırtıcı değil.

Montaigne'in de bir yanı bu entelektüel karşıtı tavra hak veriyordu. İnsanlığın tek umudunun köylülerin basitliği ve cehaletinde yattığını hissederek büyüdü. Modern dünyanın filozofları onlardı; Seneca ve Socrates gibi bilgelerin mirasçılarıydılar. Sadece onlar nasıl yaşanacağını biliyordu ve bunun tek nedeni başka bir şey bilmedikleri içindi. Dolayısıyla cehalet kültürüne döndü; bu da Pierre açısından büyük hayal kırıklığıydı.

Ancak hiçbir şey ikinci seferinde aynısı olmaz. Ve hiç kimse denemeleriyle, girişimleriyle ve yazdığı her şeye belirsiz bir bitiş eklemesiyle, ortaçağ soylularına Montaigne kadar az benzeyemez. Neredeyse her düşündüğü şeyin sonuna, dolaylı ya da dolaysız bir "benim bildiğim kadıyla" ekleme âdeti, onu eskilerden çok uzak bir yere koyar. Babasının idealleri her şeye rağmen yaşamayı başarmıştır içinde, ama değişmiştir; daha yumuşak ve karamsardır artık, kesinlik diye bir şey kalmamıştır.

DENEY

Montaigne'in bu kesin doğrularla önyargıları sorgulama istekliliği belki de aileden geliyordur. Eyquemler, toplum ikiye bölünürken mezhep çatışmasına düşmemeleriyle tanınıyordu (Montaigne'in demesine, "ünlüydüler"). Çoğu Katolik kalmış, kimi Protestan olmuştu; fakat bu süreçte aile içinde pek bir çalkantı yaşanmamıştı. Genç Protestan Eyquemlerden biri aşırı uçlara yönelme belirtileri gösterdiğinde, Montaigne'in dostu La Boétie ona bu işlerden vazgeçmesini tavsiye etmiş ve "Ait olduğun ailenin göstermiş olduğu mütemadi uyumla toplum içinde edindiği saygı adına bunu yapmalısın" demişti. "Seninki öyle bir aile ki –ki benim için dünyadaki her aile kadar değerli– buradan sadece değerli insanlara özgü deneyimler çıkmıştır."

Bu takdire şayan klan aynı zamanda oldukça genişti. Montaigne'in –doğumundan önce ölerək onu ailenin en büyük çocuğu kılan ilk iki kardeşi hariç– kızılı erkekli toplam yedi kardeşi vardı. Bu kardeşler arasında ciddi yaş farkı vardır, en az bir kuşak kadar; en küçük kardeşi Bertrand doğduğunda Montaigne yirmi yedi yaşındaydı.

Bilindiği kadıyla küçük kardeşlerin hiçbirisi küçük Micheau kadar ilgi görmedi; hiçbirine ona layık görülen olağanüstü eğitim sağlanmadı. Kızlar muhtemelen tipik ev kızı eğitimi görmüştü; yani neredeyse hiç

eğitim almamışlardı. Diğer oğullar ise, bilindiği kadıyla, daha geleneksel eğitimden geçmişlerdi. Ailede yetiştirilişi detaylı olarak belgelenmiş tek çocuk Michel de Montaigne idi ve o da sadece eğitim almakla kalmamış, eşi benzeri görülmemiş pedagojik bir deneye maruz kalmıştır.

Bu sıradışı muamele doğumunun hemen ardından başladı; Micheau, yakın köylerden birinde yaşayan yoksul bir ailenin yanına gönderildi. Çocukların köyden bir sütannesi olması normaldi, fakat babası oğlunun ana sütüyle birlikte halkın gelenek ve göreneklerini de emmesini istiyordu; böylece günü geldiğinde bir *seigneur*'dan yardım bekleyen insanlara alışmış olacaktı. İşte bu yüzden, bebeği emzirsin diye sütanne getirtmek yerine, bebeği sütanneye gönderdi ve memeden kesilene kadar da orada bıraktı. Vaftiz sırasında bile bebeği kurnanın üzerinde tutanlar "en aşağı düzeyden insanlardı." Montaigne ta en baştan, hem köylülerden bir farkı olmadığı, hem de özel biri olduğu izlenimini edinmişti. Bu duygular hayatı boyunca onu terk etmedi. Kendini sıradan hissediyordu, ancak bunun farkında oluşunun onu olağanüstü kıldığının da farkındaydı.

Köy planının Pierre'in muhtemelen hiç aklına gelmeyen bir dezavantajı vardı. Yabancılarla yaşamak, Micheau'nun gerçek ebeveyniyle – bugünün deyişle– "bağ kurmasını" zorlaştırmış olmalıydı. Sütanneye büyüyen her çocuk için bu durum bir ölçüde geçerli olsa bile, diğer çocuklar geri kalan zamanlarını anneleriyle geçirmiş olmalı. Montaigne'in durumuyse belli ki böyle değildi. 20 ve 21. yüzyılda ortaya çıkan fikirler birazcık bile doğruysa (ki belki değildir; anne–çocuk bağının emzirime gibi geçici bir moda olduğu da ortaya çıkabilir), bunun anlamı şu: Kritik ilk aylarda yaşadığı yoksunluk sonucunda Montaigne'in annesiyle olan ilişkisi sonsuza dek zedelendi. Ancak Montaigne'e sorarsanız bu düzenleme gayet güzel işlemiştir ve okurlarına mümkünse aynısını yapmalarını salık verir. Çocukları, "halkın ve doğanın yasalarına göre büyümeye bırakın" der.

Şatoya geri getirildiğinde kaç yaşında olursa olsun –tahminen bir ya da ikiydi– köydeki ailesinden ayrılıp evine alışması herhalde hiç kolay olmadı, çünkü deneysel eğitiminin ikinci bölümü birincisinden ancak bu kadar farklı olabilirdi. Minik köylü Micheau, artık evinde anadili Latince olacak şekilde yetiştirilecekti.

O güne kadar koruyucu ailesinin yanında muhtemelen en çok yerel Périgord lehçesini duydu. Konuşamayacak kadar küçük olmasına rağmen

kulağı dillerine alışmış olmalı. Şimdi Fransızca'yı bir kenara bırakıp Latinceye geçmek zorundaydı. Uygulaması bir yana, "kimin aklına gelir" türden muazzam bir projeydi bu, artı uygulamada da zorluklar vardı. Öncelikle Pierre çok az Latince konuşuyordu, karısı ve hizmetkârlar ise hiç bilmiyordu. Dünya çapında anadili Latince olan pek az kimse bulunuyordu. Pierre küçük oğlunu, Cicero ve Vergilius'un diline hâkim yetiştirmeyi nasıl başaracaktı?

Bulduğu çözüm iki aşamalıydı. İlk adım, anadili olmasa da, kusursuz Latince bilen bir hoca tutmaktı. Pierre, Dr. Horst adında bir Alman buldu; adamın en büyük özelliği, Latincesinin çok iyi olmasına karşın, değil Périgord ağzı, tek kelime Fransızca bilmemesiydi. Böylece çok küçük bir yaştan itibaren –"konuşmaya başlamadan önce"– Dr. Horst ya da (Latinedeki ismiyle) Horstanus, Montaigne'in hayatındaki en önemli kişi haline geldi.

İkinci adımsa evdekilerin Micheau'yla Fransızca konuşmasını yasaklamaktı. Oğlana kahvaltısını bitirmesini mi söyleyecekler; bunu Latince emir kipini ve uygun durum takısını kullanarak yapmaları gerekiyordu. Bu vesileyle bütün ev Latince öğrenmeye başladı; okul yıllarında öğrendiklerini tazelemeye koyulan Pierre dahil. Böylece –Montaigne'in yazdığı gibi– durumdan herkes faydalandı.

Annemle babam bu yolla yeterince Latince öğrenmişlerdi ve benim hizmetimle daha yakından ilgilenen evin diğer üyeleri gibi, gerekli olduğunda bu dili konuşuyorlardı. Sözün kısası öylesine Latinleştik ki, bu dil çevre köylere yayıldı; bugün birçok zanaatçının ve aygıtın adı Latinedir. Bana gelince; altı yaşımı geçinceye kadar Arapçayı anlamadığım gibi Fransızca ya da Périgord dilini de anlamıyordum.

Böylece Montaigne Latinceyi, "yapay yöntemler kullanmadan, kitaptan uzak, dilbilgisi ya da kural bilmeden, kamçı yemeden, gözyaşı dökmeden", öğretmeni kadar iyi, hatta ondan da doğal bir akıcılıkla öğrendi. Sonradan başka hocalarından teknik olarak kusursuz Latincesi için övgüler aldı.

Pierre neden böyle yapmıştır? Beş yüz yıllık nesil farkının kendini gösterdiği an, budur işte. Bugün çoğumuz artık konuşulmayan bir dil

uğruna çocuğu anne babasından ayırmanın manyaklık olduğunu düşü-
nürüz. Ancak Rönesans döneminde kazanımların bu fedakârlığa değe-
ceği düşünülüyordu. Kusursuz, güzel bir Latince, hümanistik eğitimin
en büyük hedefiydi: İnsan bilgeliğinin ve çağdaş kültürün (çünkü çoğu
âlim hâlâ Latince yazıyordu) kaynağı olduğu düşünülen eski dünyaya
giden kapıyı açan anahtardı. İyi bir meslek sahibi olma imkânı sunu-
yordu: Latince, hukuki ve sivil hizmet için gerekliydi. Onu konuşabilen
herkes, sihirli bir değnekle dokunulmuş gibi oluyordu. Eğer Latinceyi
iyi konuşabiliyorsanız bu, iyi de düşünebildiğiniz anlamına gelirdi. Pi-
erre oğluna akla gelebilecek en büyük avantajı sağlamak istiyordu: Hem
antik dünyanın kayıp cennetine, hem de başarılı bir geleceğe açılan ka-
pının anahtarını.

Pierre'in, Micheau'nun Latinceyi öğrenmesini istediği *yol* da dönemin
ideallerinin bir başka örneğidir. Çoğu çocuk Latinceyi okulda, acı çeke-
rek öğreniyordu; ama Romalılar böyle yapmamıştı: Latinceyi soluk alıp
verir gibi doğal bir biçimde konuşmuşlardı. İddia şuydu: Modern çağın
insanları dili yapay biçimde öğrendikleri için, eski çağların bilgelik ve ruh
yüceliğine asla yetişemiyordu.

Bu, en azından bariz açılardan, hiç de zalimce bir deney değildi. Yeni
eğitim kuramlarına göre öğrenmek keyifli bir süreç olmalıydı; çocukların
ihtiyacı olan tek motivasyon, bilgiye doğuştan gelen açlıklarıydı. Biraz
daha büyüdüğünde Montaigne, Yunancayı da bir oyunmuş gibi öğrene-
cekti. Bu dili, "Kimilerinin satranç ve dama oynayarak aritmetik ve geo-
metri öğrenmesi gibi, birbirimize karşılıklı top yuvarlar gibi" öğrendiğini
anımsıyordu. Yunancayı unuttu; sonradan pek bilmediğini itiraf edecekti.
Ancak genel olarak eğitime olan bu hedonist yaklaşım, Montaigne açı-
sından gerçekten bir fark yarattı. Yaşamının ilk yıllarından itibaren kendi
merakı tarafından yönlendirildiği için, yetişkinliğinde bağımsız düşünen
bir birey oldu. Görev ve disipline uymaktansa, her şeyde kendi seçtiği
yolu izledi; bu belki de babasının hiç hesaba katmadığı kadar geniş kap-
samlı bir sonuçtu.

Montaigne'in çocukluğu diğer bakımlardan da rahat geçti. Çocuk-
ları aniden uyandırmanın "körpe beyinlerini sarsacağına" inanılıyordu;
bu nedenle Pierre oğlunun sepetten yılan çıkarır gibi, lavta ya da başka
bir müzik aletinden çıkan nağmeler eşliğinde uyandırılmasını istemişti.

Fiziksel ceza neredeyse hiç bilmediği bir şeydi; bütün çocukluğu boyunca yalnızca iki kez, o da nazıkçe, sopa yemişti. Bu, “akıl ve incelikle” dolu bir eğitimdi.

Pierre fikirlerini çok sevgili âlim dostlarından ya da belki İtalya’da tanıştığı kişilerden almıştı, ancak bu yaklaşımın asıl sahibi yirmi yıl önce İtalya’da eğitim üzerine yazan bir Hollandalı, Rotterdamlı Erasmus’tu. Montaigne’in yazdığına göre babası, “eğitim konusunda bilge ne kadar adam varsa hepsinin görüşünü aldıktan sonra” bu yöntemde karar kılmıştı. Tipik Pierre işte; işi bilimselliğe taşıyor, ancak aynı zamanda sorumsuz. Allah bilir Antoinette ne düşündü bu konuda? Montaigne köyde bir ailenin yanına verilince annesinden kopmuştu zaten, eğitiminin bu aşaması ayrıntılarını iyice pekiştirdi. Artık aynı evde yaşasalar da, dil ve kültür bakımından iki ayrı gezegende gibiydiler. Annesinin Latincesi o kadar gelişmiş olamaz, gerçi Montaigne onun hatırına biraz öğrendiğini söyler. Montaigne’e göre Pierre’in Latincesi de pek ilerlememişti. Eğer bu deney Montaigne’in anlattığı kadar sıkı biçimde uygulandıysa (ki bu kulağa pek mantıklı gelmiyor), o durumda anne baba oğullarıyla rahatça konuşamıyordu. Horst bile, Latince bilgisi ne derinlikte olursa olsun, onunla tam anlamıyla doğal akıcılığında konuşamıyordu. “Doğallık” hikâye olmuştu yani. Zaman zaman kuralların esnetildiğini düşünmek istiyor insan; fakat

Montaigne böyle olduğundan söz etmez. Deneyi, büyük bir başarıdan başka bir şey olarak da görmez.

Montaigne'in anadilini Latince yapma sevdası baştan meyve verdi, ancak bu meyvenin tohumları daha fazla filizlenmedi. En sonunda Latincesi, alıştırma yapmadığından, herhangi iyi eğitilmiş bir genç soylunun seviyesinde kaldı. Fakat bu dil içinde, derinlerde bir yerde gizleniyordu. Babası böbrek sancısından bayıldığında, onu kollarında yakalarken Latince haykırıyordu.

Montaigne'in eğitiminin kişiliği üzerindeki etkisi daha kalıcı oldu. Erken yaşlardaki deneyimlerde genelde yaşandığı üzere, ona tam da zarar verdiği alanlarda yarar oldu. Evinden ve içinde yaşadığı dünyadan onu kopardı. Böylece zihni bağımsızlaştı; ancak bu durum onu ilişkilerinde mesafe koymaya itmiş olabilir. Beklentileri çok arttı; ne de olsa Fransız taşra çevresinde değil, antikçağın en büyük yazarları ile büyüdü. Diğer yandan görece tipik amaçları kalmadı; çünkü eğitimi onu insanların yaptığı her şeyi sorgulamaya götürdü. Genç Montaigne benzersiz bir kişiydi. Rekabet etme ihtiyacı duymuyordu; çoğu kez kendini zorlamak bile istemedi. Bir çocuğa dayatılabilecek en tuhaf kurallarla büyüdü, ama aynı zamanda neredeyse sınırsız özgürlüğe sahip oldu. O, başlı başına bir dünyaydı.

Sonuçta iyi bir Fransızcaya sahip oldu, ancak Fransızcası asla sonraki yüzyıllarda yazarlara dayatılan ölçülü, kusursuz Fransızca gibi olmadı. Kendine has bir tarzı vardı; bazıları onu cahil köylüler gibi yazmakla suçlayacaktı. Yine de Latince değil, Fransızca yazmayı seçmişti. *Denemeler*'de buna tuhaf bir neden gösterecekti. Klasik diller kadar uzun yaşaması beklenemez Fransızcanın, diyordu; bu nedenle kendi yazıları da kısa ömürlü olmaya mahkûmdu; yani, itibarını dert etmeden, dilediği gibi yazabilirdi. Fransızcanın katı bir mükemmeliyet içinde donup kalmamış oluşu, Montaigne'e prensipte hitap ediyordu; kusurluluğu, bu dili hatasız kullanma baskısı altında olmayacağı anlamına geliyordu.

Montaigne normalde idealist tasarımlardan hoşlanmazdı, ancak babasının deneyinin arkasında durdu. Kendisi eğitim hakkında yazdığında, Pierre'inkilerden daha ılımlı fikirler ortaya koydu; gerçi buna şaşılmalı, sonuçta babasının düşünceleri pek az kimseye hitap edecek kadar aşırı uçtaydı. Montaigne tarzında yazan çağdaşı Tabourot des Accords, çocukları bir tür Latin komünde yetiştirme önerisinde bulunmuş, böyle bir girişimin maliyeti tek bir kişiyi zorlayacağı için beyefendilerin aralarında

para toplamasını teklif etmişti; ancak bu projenin hayata geçtiğine dair bir belge yoktur.

16. yüzyılın “çocuk merkezli” eğitim anlayışının görece normalim-si yanları günümüze kadar gelmeyi başardı. 18. yüzyılda Jean-Jacques Rousseau, çocukları doğanın rehberliğinde büyütme işini uç noktalara taşımıştı. Bazı fikirleri Montaigne’e, özellikle de Montaigne’in eğitim üzerine yazdığı, görülmedik kuralcılıktaki denemesine dayanıyordu.

Montaigne kuralcı olmak durumundaydı; “Çocukların Eğitimi Üzerine”yi hamile komşusu de Gurson Kontesi Diane de Foix’nın talebi üzerine kaleme almıştı. Diane de Foix, çocuğunu (erkek olacağını varsayarak) hayata en iyi nasıl başlatabileceği konusunda Montaigne’in fikrini almak istemişti. Montaigne’in tavsiyeleri, kendi çocukluk deneyimlerinden ne kadar memnun olduğunu gösterir. İlk başta oğluna hocalık etmesi için dışardan birini getirterek annelik işgüdülerini dizginlemesini söylemişti komşusuna: Ebeveynler genellikle duygularının esiri olurlardı. Yok çocuk yağmurda üşütecek, yok attan düşecek, yok eskrim çalışırken bir yerini çizicek diye endişelenirlerdi. Hocaysa daha katı olabilirdi. Öte yandan hocanın zalim olmasına da izin verilmemeliydi. Öğrenmek keyifli bir iş olmalıydı; ilim irfan dendiğinde çocuklar korkudan paniğe kapılmamalı, tersine yüzleri gülmeliydi.

Montaigne birçok okulun benimsediği sert yöntemlere de ateş püs-kürür. “Şiddeti ve zorlamayı bir kenara bırakın!” der. Bir okula ders yapılırken girin, diye anlatır, “tek duyacağınız işkence gören çocukların çılgınlıklarıyla öfkeden kudurmuş öğretmenlerin bağırılanı olacaktır.” Tüm bunların başardığı bir şey vardır, o da çocukları hayatları boyunca öğrenimden soğutmaktır.

Öğrenirken çoğu kez kitap bile gerekmez. İnsan dans etmeyi, dans ederek öğrenir. Lavta çalmayı, lavta çalarak öğrenir. Aynı şey düşünce için de geçerlidir; hatta bizzat yaşam için. Her deneyimden bir şey öğrenilebilir: “Bir uşağın gevezeliklerinden, hizmetçinin aptallıklarından, yemek masasında yapılan konuşmalardan”. Çocuk, her şeyi sorgulamayı öğrenmelidir: “Her şeyi süzgeçten geçirmeli, kafasına kendi aklına yatmayan hiçbir şeyi yerleştirmemelidir.” Seyahat etmek faydalıydı; çocuğa başkalarına karşı açık olup çevresindeki herkese uyum sağlamayı öğretti sosyalleşme de öyle. Diğerleriyle geçinmeyi zorlaştırdığı için tuhafliklar erken yaşlarda giderilmeliydi. “Dolma tüfek gürültüsünden değil de, elma

kokusundan kaçanları gördüm. Bir başkası sıçandan korkuyordu; bir ötekisi kaymak görünce kusuyordu; bir başkası tüy şilteye dayanamıyordu.” Bütün bunlar, güzel ilişkiler kurmanın, hayatı güzel yaşamanın önündeki engellerdir. Bunlardan kolayca kaçınılabilir; çünkü ağaç yaşken eğilir.

Ya da en azından bir yere kadar öyledir. Montaigne çok geçmeden yön değiştirir. Ne yaparsanız yapın, der, doğuştan gelen eğiliminizi değiştiremezsiniz. Belki onu yönlendirebilir ya da eğitebilirsiniz, ama ondan asla kurtulamazsınız. Bir başka denemede, “Eğer kendini dinleyen bir kimse varsa, içinde eğitime karşı mücadele eden, yalnızca kendine ait, hâkim bir yapı keşfedecektir” der.

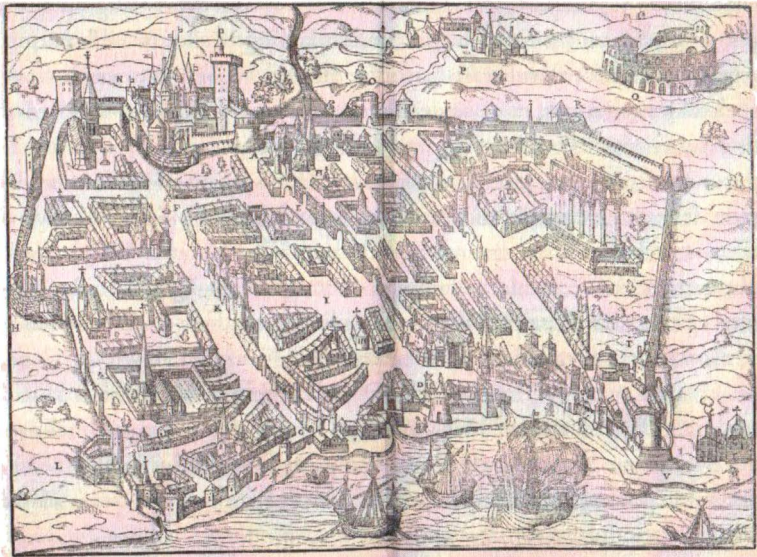
İnsan doğası söz konusu olduğunda Pierre tahminen bu kadar kaderci değildi. Sonuçta Micheau’nun *biçimlendirilebildiğine* inanıyordu; teorisini denemek için o kadar zahmete girdi. Her zamanki “yapabilirim” tavrıyla, ailesinin malını mülkünü nasıl büyütüp geliştirdiyse, oğlunu da öyle büyütüp geliştirmeye koyuldu.

Ancak diğer projeler gibi bu işi de yarım bıraktı ya da Montaigne öyle yaptığını düşündü. Küçük Montaigne altı yaşlarına geldiğinde, sıradışı serasından aniden koparılıp, diğer çocuklar gibi okula gönderildi. Yaşamı boyunca bunu hak edecek ne hata yaptığını düşündü: Bir şekilde itaatsizlik etmiş –Montaigne’in “hâkim yapısı” kendini göstermiş– ve babasının ondan vazgeçmesine neden olmuştu. Belki Pierre basitçe geleneğe teslim olmuştu. Aslına bakarsanız büyük ihtimalle ta en baştan belli bir noktada Montaigne’i okula göndermek niyetindeydi Pierre. Ancak büyük resmi göremeyen Montaigne boş yere kendi üzerine alındı. Tüm o aşamalar –köylü ailenin yanı, Latince okul öncesi eğitim, sonra da okul– bağımsız düşünebilen, ancak gerektiğinde topluma ayak uydurabilen kusursuz bir beyefendi yetiştirmenin reçetesiydi. Sonuç olarak Montaigne 1539’da Bordeaux yakınlarındaki Guyenne Koleji’ne yazıldı ve yaşlılarının arasına katıldı.

Orada on yıl (en az 1548’e kadar) öğrencilik yaptı. Okula belli derecede uyum sağladı, ancak başta büyük şok yaşadı. Öncelikle kent hayatına alışmak zorundaydı; çocukluğu kırsalda hayli özgür geçmişti. Bordeaux, evinden altmış kilometre uzaktaydı; bu da, hızlı bir atla bile, birkaç saatlik yolculuk demekti. Dordogne’u geçme zorunluluğu yolculuğu daha da yavaşlatıyordu: Bir vapur, alçak yeşil tepelerle üzüm bağlarının arasından yolcularını alıyor ve onları bambaşka bir dünyaya, Bordeaux ticaret bölgesinin kalbine bırakıyordu.

16. yüzyılın Bordeaux'su bugünkü Bordeaux'dan çok farklıdır. O zamanlar kent surlarla çevriliydi; nehrin çevresinde dar bir bölgeye sıkışmıştı. 18 ve 19. yüzyıllarda eski sokaklar sökölüp yerine geniş bulvarlar, büyük açık renkli binalar inşa edildi (ki bunlar günümüz Bordeaux'suna hafif soyut bir hava katar). Montaigne'in zamanında buraları böyle değildi. Çok kalabalık (yirmi beş bin kişi yaşıyordu) ve hareketliydi. Nehrin üzeri gemi doluydu; kıyılar yük boşaltımına uygun şekilde donatılmıştı. Genellikle şarap ticareti yapılıyordu; bunun yanı sıra salamura balık, tuz ve kereste ticareti de vardı (etrafa bunların karışımı ağır bir koku yayılmıştı).

Kentin harala gürelesinden uzak, sakin, ağaçlıklı bir bölgede yer alan Guyenne Koleji'nde ise ortam bütünüyle değişiyordu. Montaigne ne kadar kötülemiş olsa da, mükemmel bir okuldu burası. Gerçi ders programı ve yöntemleri, modern zihinlere çağdışı gelebilir. Her şey Latince etrafında dönüyordu; Montaigne'in büyük avantajı olan tek konu (Allah bilir bilgisiyle öğretmenlerini bile hayrete düşürmüştü). Okulda hocaların da

S'enfuyt les lieux notables de la ville de Bourdeaux.

ABCD, La premiere ville de Bourdeaux, quadrangle plus long que large. AH, L'Eglise Metropolitaine de saint André. D, La place deuant le palais. EFGD, premiere creüe de la ville. FKG, Les Foffes. G, Porte des Salinieres. I, La place du Marché. K, La porte ancienne de la ville. L, Le Boulevard de sainte Croix. M, Le Boulevard de porte saint Julien. N A, Le Chasteau du Fa, du Ha, en langage du pays. O, La porte Di Iau (dei Iouis) avec son Boulevard, autrement ditte de saint Severin. P, Le Bourg de Eglise collegiale de saint Severin. Q, Les restes d'un Amphitheatre, qu'on nomme le palais Galien. R, Porte de Boulevard de saint Germain aupres des Iacobins. S, Un ancien edifice, appelle le Palais Tutelle, quadrangle, de huit colonnes de longueur, & de six de largeur, desquelles y en a encorres dix huit debout. TV, Le Chasteau Trompette. X, Les Charreux. Le port en forme de croissant, ditte le Port de la Lune.

öğrencilerin de Latince konuşma zorunluluğu vardı. Aynı ev gibi, okul da sıkıntılı, yapay konuşmalarla doluydu; ancak benzerlik burada bitiyordu. Okulda hafif müzik çalmıyor, keyfe önem verilmiyor ve —en büyük şok— küçük Michaeu, evrenin merkezi sayılıyordu.

Tersine, diğer herkese uyum sağlamak durumundaydı artık Montaigne. Dersler sabah erkenden başlıyor, Cicero gibi gençlere pek hitap etmeyen yazarlardan alıntılar büyük bir titizlikle tahlil ediliyordu. Öğleden sonraları —cümle örneklerinin yardımına başvurmaksızın— kuramsal dilbilgisi öğreniliyordu. Akşamlarıysa hep birlikte yükses sesle okuma yapılıyordu; öğrenciler bu metinleri, sorulduğunda ezberden okuyacak şekilde bilmek zorundaydı.

Latinedeki yetkinliği başta Montaigne'nin hemen bir üst sınıfa atlamasını sağladı. Ancak imkânları sınırlı diğer arkadaşlarının etkisiyle, dile hâkimiyeti yavaş yavaş bozuldu; hatta, dediğine göre, okuldan çıkarken, girdiğinden daha az şey biliyordu.

Aslına bakarsanız Guyenne Koleji görece açık fikirli ve maceracı bir yerdi; okul yaşamının kimi yönleri, Montaigne'in itiraf ettiğinden de çok hoşuna gitmişti. Daha büyük sınıflardaki öğrenciler güzel konuşma ve münazara becerilerini yarıştıırıyordu. Elbette her şey Latinceydi ve ne söylediklerinden çok nasıl söylediklerine dikkat ediyorlardı; ancak yine de Montaigne, hayatı boyunca kullanacağı belagat becerisiyle eleştirisel düşünce alışkanlığını buradan kapacaktı. "Kişisel defter" kullanma fikriyle de muhtemelen ilk burada tanıştı: İnsanlar kitap okurken akıllarına takılan şeyleri ardı sıra buraya not alıyor, böylece yaratıcı bir platform oluştuyorlardı. Ergenlik yıllarında Montaigne daha ilginç konular üzerine eğitim aldı; felsefe bunlardan biridir. Ancak —ne yazık ki— hayat nasıl yaşanır gibi sorulara yanıt arayan sevdiği türden felsefe değil de, Aristo mantığı ve metafiziği okudu. Okulda bir parça rahatlamaya da izin vardı. Yeni bir öğretmen, Marc—Antoine Muret, piyes yazıp sahneliyordu; Montaigne bu piyeslerden birinde oynadı. Sahnede hiç beklenmedik, doğal bir yeteneği olduğu ortaya çıktı; *Denemeler*'de yazdığı üzere, sesi ve jestleri akıcı, duruşu rahat ve emindi.

Tüm bunlar olurken Guyenne Koleji aslında zor günlerden geçiyordu. Okulun ileri görüşlü müdürü André Gouvéa 1547'de, muhafazakâr siyasetçiler tarafından istifaya zorlandı. Gouvéa Portekiz'e gitti, ancak giderken en iyi öğretmenlerini de yanında götürdü. Ertesi yıl da Bordeaux'da

ayaklanmalar çıktı; Montaigne'in babasının belediye başkanlığı döneminde canını sıkıan o meşhur tuz vergisi ayaklanmaları... Ülkenin güneybatısı tarih boyunca bu vergiden hep muaf kalmıştı, ancak yeni kral II. Henry durup dururken halka vergiyi dayamaya çalıştı. Sonucu oldukça ateşli oldu.

Asiler kalabalık gruplar halinde beş gün boyunca (17-22 Ağustos 1548) sokaklarda dolaşıp, vergi tahsildarlarının evlerini ateşe verdiler. Bazıları zengin görünen her eve saldırmaya başladı; kargaşanın genel bir köylü ayaklanmasına dönüşmesi tehlikesi ortaya çıktı. Birkaç tahsildar öldürüldü. Cesetleri sokaklarda sürüklenip, mesaj iyice algılsın diye üzerlerine yığın yığın tuz döküldü. En kötü olaysa, kentin generali ve valisi, dolayısıyla kralın temsilcisi olan Tristan de Moneins'in linç edilişiydi. de Moneins kendini kraliyetin kalesi Trompette Şatosu'na kapamıştı, ancak kalenin önünde toplanan bir kalabalık dışarı çıkmasını istedi. Belki yüzleşmekle halkın saygısını kazanabileceğini düşündü, ancak hata etti. Onu döverek öldürdüler.

O sırada on beş yaşında olan Montaigne sokaktaydı, çünkü okul şiddet olayları sırasında eğitimi durdurmuştu. Moneins'in öldürülmesine tanık oldu; bu sahneyi asla unutmadı. Yaşadıkları sonunda aklına şu soru geldi (ki bu soru *Denemeler*'de farklı biçimlerde defalarca karşımıza çıkar): Açık bir meydan okumayla düşmanın saygısını mı kazanmalı, yoksa merhametine sığınıp boyun eğerek insanlığına mı hitap etmeli?

Montaigne'e göre bu durumda Moneins'in başarısız olma nedeni ne yapmaya çalıştığını bilmemesiydi. Önce cesaretle kalabalığın karşısına dikilmiş, sonra özgüvenini kaybederek riayet etmiş, yani çelişkili tepkiler vermişti. Diğer yandan topluluk psikolojisini de hafife almıştı. Bir kalabalık taşkınlık noktasına geldiğinde artık ya bastırılmalı ya da yatıştırılmalıdır, topluluklardan sıradan insan duygudaşlığı göstermesi beklenebilir. Görünüşe göre, Moneins bunu bilmiyordur. Güruhtan, bir bireyden bekleyebileceği "halden anlama" duygusunu beklemiştir.

Kendini "çılgın insan selinin" içine, silahsız olarak atmakla cesur davranıldığı kesindir. Ancak o zaman tek umudu, bu cesur halini sonuna kadar korumak olmalıdır.

...her şeyi göze almalı ve görevini yapmaktan asla vazgeçmemeliydi; oysa o tehlikeyi yakından görünce kaçtı; bu onun sevimli ve

sade görünüşünü değiştirdi, korku saçar oldu, sesi ve gözleri, pişmanlıkla, şaşkınlıkla doluydu. Kaçmaya ve saklanmaya çalışırken, onları alevlendirdi, saldırıları üzerine çekti.

Moneins'in insanın kanını donduran katledilişi ve o hafta yaşanan diğer korkunç sahneler, çatışma psikolojisi ve bu tip krizlerde nasıl bir duruş sergilenmesi gerektiğine dair Montaigne'e çok şey öğretti. Olaylar en sonunda Montaigne'in müstakbel kayınpederi Geoffrey de La Chassaigne tarafından, anlaşma sağlanarak yatıştırıldı. Ancak kent, böylesi bir isyanın önüne geçemediği için çok ciddi cezalandırıldı. Ekim ayında, Kraliyet Muhafızı Montmorency komutasında, on bin askerlik büyük bir kraliyet birliği Bordeaux'ya gönderildi. Montmorency muazzam yetkilere sahipti. Birlikler Bordeaux'da üç aydan fazla kaldı; Montmorency adeta terör estirdi. Adamlarını, yabancı bir ülkeyi işgal etmişlercesine yağmaya ve öldürmeye teşvik etti. Ayaklanmalarda bizzat yer alanlar ya işkence tekerleğine bağlandı ya da yakıldı. Bordeaux'yu maddi manevi aşağılanmak adına her şey yapıldı. Topuna barutuna el kondu, içişlerinde yargı yetkisi geri alındı. Parlamentosu dağıtıldı, bir süre Fransa'nın diğer bölge meclis üyeleri tarafından idare edildi. Kendi işgalinin masraflarını ödemeye zorlandı. Ve yerel yetkililer, Moneins'in cesedi katedralde gömülmek üzere mezarından çıkarıldığında, Montmorency'nin evinin önünde diz çöküp af dilemek zorunda kaldı.

İmtiyazlar yavaş yavaş geri alındı, ki bu kısmen Montaigne'in babası sayesinde oldu; belediye başkanı olarak, Bordeaux'nun yeniden kralın gözüne girmesi için çok çabaladı. Şaşırtıcı; fakat isyan uzun vadede amacına ulaştı. Ayaklanmalar yüzünden cesareti kırılan II. Henry, tuz vergisini uygulamama kararı aldı. Ancak ödenen bedel ağır olmuştu.

Tam etraf sakinleşirken 1549'da veba salgını patlak verdi. Uzun süreli ya da büyük bir salgın değildi, ancak yine de herkesin endişeyle üzerini yoklamasına, en ufak öksürük sesinde korkuya kapılmasına yol açtı. Kolej de yine bir süreliğine kapanmak zorunda kaldı, ama tahminen Montaigne bu sırada çoktan yoluna devam etmişti. 1548 gibi okuldan ayrıldı; genç hayatının yeni bir bölümüne hazırды.

Okuldan ayrılmasının ardından uzunca bir süre, 1557'ye kadar, tam olarak ne yaptığını bilmiyoruz. Şatoya dönmüş olabilir. Genç erkeklere ata binmek, avlanmak, şarkı söylemek ya da dans etmek gibi soylulara

özgü becerilerin öğretildiği bir akademiye ya da olgunlaşma enstitüsüne devam etmiş olabilir. (Böyleyse, Montaigne burada biniş dersinden başka bir şeye ilgi göstermedi: Ata binmek, Montaigne'in daha sonra başarılı olduğunu iddia ettiği tek beceri olacaktı.) Bir ara hukuk da okumuş olmalıydı. Yetişkinliğe adım attığında, başarılı bir genç *seigneur* olmak için ihtiyaç duyacağı her şeye sahipti; o yılları muhabbetle anmasa da, okuldan bir dizi yararlı yetenek ve deneyimle çıkmıştı. Bunların en başında babasını hayli sevindirecek bir keşif vardı: kitaplar ve bu kitapların araladığı –Guyenne'deki bağların ya da bir 16. yüzyıl mektebinin sunabileceğinin çok ötesindeki– yepyeni dünyalar...

4. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Çok okuyun, okuduklarınızın çoğunu unutun ve kalın kafalı olun

OKUMAK

CICERO VE HORATIUS'UN METİNLERİ üzerinden dilbilgisi öğrenmek, Montaigne'in edebiyata ilgisini neredeyse başlamadan söndürmüştü. Neyse ki okuldaki kimi öğretmenler sayesinde –ki tek yaptıkları, gizlice okuduğu eğlenceli kitabı elinden almamaktı– bu ilgi biraz canlanır gibi oldu. Kim bilir, belki de ona fark ettirmeden benzer başka kitaplara ulaşmasını da sağlamışlardır. Böylece, ders kitapları dışında bir şeyler okuduğu için kendini pek asi hisseden genç Montaigne, keyif içinde okumasına devam etmiştir.

Okuduğu yine bir başka uygunsuz metin olan Ovidius'un *Dönüşümler*'ini ise Montaigne yedi sekiz yaşlarındayken kendi başına keşfetmişti. Bu kitap onun hayatını değiştirdi. Rönesans eseri olan *Dönüşümler*, perimasalları toplaması türünden bir kitaptı; içinde mitolojik tanrılar ve ölümlülerin mucizevi dönüşümlerini anlatan pek çok hikâye vardı. Bir Grimm, bir Andersen kadar korkunçtu, eğlenceliydi; üstelik okulda okudukları kitaplara hiç ama hiç benzemiyordu. Kısacası, hayal gücü yüksek bir 16. yüzyıl çocuğunun cildi sıkı sıkı tutup, gözlerini fal taşı gibi açarak okuyacağı türden bir kitaptı bu.

Ovidius'ta insanlar değişir. Ağaçlara, hayvanlara, yıldızlara, su birikintilerine ya da bedensiz seslere dönüşürler. Cinsiyet değiştirirler; kurt adam olurlar. Scylla adlı bir kadın zehirli suya girer ve her bir uzvunun köpeğimsi bir canavara dönüştüğünü görür. Onlardan uzaklaşamaz; çünkü canavar kendisidir. Avcı Aktaeon geyiğe dönüşür ve kendi köpekleri tarafından avlanır. İkarus o kadar yüksekte uçar ki güneş onu yakar. Bir kral ve kraliçe iki dağa dönüşür. Su perisi Salmakis güzel Hermafrodit'in yıkandığı göle dalar ve ona avına yapışan ahtapot gibi sarılır; bedeni bedeninde erir, ortaya yarı erkek yarı dişi tek bir beden çıkar. Montaigne işte böyle öykülerin tadına bir kez varınca, benzer kitapları da yalayıp yuttu; Vergilius'un *Aeneas*'ı, sonra Terence, Plautus ve çeşitli modern İtalyan komedileri... Okula rağmen okumayı heyecanla bağdaştırmayı öğrendi. Bu

kitaplar, orada geçirdiği zamandan hatırladığı tek olumlu şeydi ("Ama" diye ekler Montaigne, "orası yine de okuldu.").

İlk keşiflerinin çoğunu ömrü boyunca sevmeyi sürdürdü. *Dönüşümler*'in heyecanı zamanla geçti elbet, ancak *Denemeler* bu kitaptan hikâyelerle doludur. Montaigne Ovidius'un konudan konuya atlayan üslubunu da taklit etmeye çalıştı. Vergilius da en sevdiği yazarlardan biri olarak kaldı, fakat

olgun Montaigne, *Aeneas*'taki bazı pasajların "biraz geliştirilebileceğini" önerecek kadar ukalalaşmıştı.

Montaigne'in ilgisi çok geçmeden tarih ve biyografi yazarlarına kaydı; çünkü o insanların, bir yazarın hayal gücünde neler yapabilecekleriyle değil, gerçekten ne yaptıklarıyla ilgileniyordu. İnsan doğasını tüm karmaşıklığıyla gerçek yaşam öykülerinde bulabileceğimizi söylüyordu. İnsanoğlu "çeşit çeşit" idi, insan olmaya dair birtakım "gerçekler" vardı. Tarihçiler arasında en çok Tacitus'u seviyordu; bir keresinde *Historiae* (Tarih)'i bir oturuşta okuduğunu söylemişti. Tacitus'un tarihsel olayları "bireysel ahlak ve eğilimler" açısından ele almasına bayılıyordu. Ayrıca onu şanslı buluyordu; "tuhaf ve aşırılıklarla dolu" bir dönemde yaşamış oluşundan etkilenmişti ki, kendisi için de doğrudur bu. Gerçekten de Tacitus'tan, "çoğu zaman bizi anlatıyor diyebilirsiniz" şeklinde söz eder.

Biyografi yazarlarına yoğunlaşan Montaigne, yaşanan olayların ötesi-ne geçen ve eldeki verilerle konu ettiği bireyin iç dünyasını oluşturmaya çalışan yazarları okumayı daha çok seviyordu. Bu işin ustası da, en sevdiği yazar olan Plutarkhos'tu. İS 46 ile 120 dolaylarında yaşamış olan Yunanlı biyografi yazarı Plutarkhos, en ünlü eseri *Paralel Yaşamlar*'da ünlü antik Yunan ve Romalıların yaşam öykülerini çifter çifter, birbirlerine paralel olarak inceler. Okurları için Montaigne neyse, Plutarkhos da Montaigne için oydu: Örnek alınacak bir modeldi; fikirler, alıntılar ve anekdotlarla dolu bir define sandığıydı. "O kadar evrensel ve dolu ki, ne kadar saçma sapan bir konuyu ele alırsanız alın, bir şekilde işin içine girmeyi başarıyor." Bu son sözün doğruluğu inkâr edilemez: *Denemeler*'in bazı bölümleri neredeyse olduğu gibi Plutarkhos'tan alıntıdır. Hiç kimse bunu çalıntı olarak görmüyordu: O zamanlar böyle büyük yazarları taklit etmek, gayet şık bir uygulamaydı. Üstelik Montaigne çaldığı her şeyi zekice değiştirdi; bunu metni farklı bir bağlama oturtarak ya da belirsizliklerle kuşatarak yapmış olsa bile.

Plutarkhos'un eserlerinde soyut kavram ve savları soğuk bir üslupla art arda dizmek yerine, avuç dolusu imgeye, diyaloga, insana, hayvana ve her türden nesneye yer vermesine bayılıyordu Montaigne. Eserleri bir yığın şeyle dolu, diye belirtmişti. Örneğin; Plutarkhos iyi yaşamının püf noktasını mı anlatmak istiyor bize? Bunu, köpeğine taş atıp ıskalayan adamın hikâyesini anlatarak yapar. Taş köpeğe değil de, üvey annesine isabet eder. Adam olayı hayra yorar ve "O kadar da kötü değilmiş!" der. Ya

da, hayatta ne kadar iyi şey varsa unutup, illa kötü şeylere odaklandığımızı mı gösterecek? Aynaya konduğunda aşağı kayan sineklerden bahseder, hayvan ancak pürüzlü bir yüzey bulabildiğinde ayakları yere basacaktır. Plutarkhos asla bir konuyu kati bir sonla bitirmez, yeni sorular doğuracak tohumları serpererek sahneden çekilir. Ne tarafa gidebileceğimizi gösterir, ama önümüze düşüp yola koyulmaz, onu dinleyip dinlememek bize kalmıştır.

Montaigne, Plutarkhos'un eserlerinde, kişiliğinin de güçlü bir biçimde hissedilmesini seviyordu: "Sanırım onu ruhuna kadar tanıyorum." Bu, Montaigne'in bir eserde aradığı şeydi. Tıpkı daha sonra insanların aynı şeyi onda arayacağı gibi: Yüzyılların ötesinden kanlı canlı biriyle karşılaşma duygusu. Plutarkhos'u okurken onları birbirinden ayıran zamanın—ki bu Montaigne'le bizim aramızdakinden daha büyüktür— farkına varmıyordu. İnsanın sevdiği birinin bin beş yüz yıl ya da —o sırada kendi babası gibi— on sekiz yıl önce ölmüş olması önemli değildir. Her ikisi de eşit derecede uzak, eşit derecede yakındır.

Montaigne'in sevdiği yazarlarla ilişkisini babasına bağlaması, nasıl bir okur olduğuna dair çok şey söyler: Kitapları insan yerine koyar, onları evine buyur ederdi. Ovidius okuyan asi genç, gün gelecek, yaklaşık bin ciltlik bir kütüphaneye sahip olacaktı. Ciddi bir rakam; ancak gelişigüzel toplanmış asla değil. Bazıları dostu La Boétie'den kalmıştı, diğerlerini de kendisi satın almıştı. Kitapları sistemsiz bir şekilde, cildinin güzelliğine ya da nadir olup olmayışına bakmaksızın topluyordu. Montaigne asla babasının yaptığı hataya düşüp kitapları ya da yazarlarını fetişleştirmeyecekti. Erasmus'un ya da şair Petrarch'ın kitaplarını kutsal emanetler gibi öptüğü söylenir; ama Montaigne'i bunu yaparken hayal etmek zordur. Ya da, "Çamura batmış ter içindeki günlük giysilerimi üzerimden çıkarıyor, sık kıyafetlerimi giyiyorum ve bu ağırbaşlı giyimimle eskilerin huzuruna çıkıyor, onlar tarafından kabul ediliyorum" diye yazan Machiavelli gibi, en güzel giysilerini giyip kitap okuduğu da düşünülemez. Montaigne böyle bir şeyi gülünç bulurdu. O, antikçağ yazarlarıyla birer dost gibi sohbet etmeyi tercih ederdi; hatta bazen —Cicero'ya koşluğu yüzünden sataşarak, Vergilius'a da daha fazla "çaba gösterebileceğini" söyleyerek— onlarla resmen dalga geçerdi.

Çaba demişken, bu tam da kendisinin ne okurken ne de yazarken göstermediğini öne sürdüğü şeydi. "Bir düzen, bir plan olmaksızın, bölük

pörçük,” diye yazmıştı, “bir o kitabı karıştırıyorum, bir bunu.” Ciddi ilmi çalışma yaptığını düşünen olursa kütahları değışmeye hazırdu. Bir keresinde kitapların teselli sunduğunu yazmış, sonra hemen kendine gelip alelacele eklemişti: “Bakmayın, onları çok kullandığım falan yok, hiç bilmeyenlerden halliceyim.” Cümlelerinden birine, “Kitaplarla pek işi olmayan biz diğerk insanlar...” diye başlamıştı. Okurken, Ovidius’tan öğrendiğı şu kuralı uygulardı: Keyif al. “Bir şey okurken takılırsam tırnaklarımı yemiyorum, bir iki kez baktıktan sonra bir kenara bırakıyorum.”

Gerçekte bazen çok çalışırdı, ama sadece emeğine değeceğini düşündüğünde. Koleksiyonundaki birkaç kitabın —özellikle de Lucretius’un *Evrenin Yapısı’nın*— sayfaları el yazısıyla aldığı notlarla doludur; belli ki Montaigne Lucretius’un kitabını dikkate değerk bulmuş. Eh, ondan da ancak böylesi özel ve entelektüel açıdan cesur bir kitabı incelemeye değerk bulması beklenirdi.

Kendini, elindeki kitabı birkaç sayfa karıştırdıktan sonra esneyip bir kenara atan uyuşuk biri gibi sunmak Montaigne’in işine geliyordu. Bu, kitabında uyandırmak istediğı o yüzeysel havaya çok uyuyordu. Fakat

Evrenin Yapısı'nın kopyasından da anlaşılacağı üzere, gerçek o kadar basit değildi. Ancak yine de şu var ki, onu sıkan her şeyi bir kenara bıraktığı kesin: Ne de olsa böyle yetiştirildi. Pierre ona, her şeye, "istencini zorlamadan, kendi ruhunu tatlılık ve özgürlük içinde yücelterek" yaklaşması gerektiğini öğretmişti. O da bunu, bütün yaşamının ilkesi yaptı.

AĞIRCANLI VE UNUTKAN MONTAIGNE

Montaigne ne zaman gayret edip bir kitabın sayfalarını çevirse, okuduklarını derhal unutuyordu. "Hafıza çok güzel bir araç, o olmaksızın yarğının görevini yapması zor" diye yazdıktan sonra ekliyordu: "Ve bende hiç yok."

Hafıza konusunda konuşacak son kişi benim. Çünkü içimde en ufak izini bulamıyorum; bu dünyada benden daha korkunç bellek sıkıntısı çeken başka biri olduğunu sanmıyorum.

Bunun can sıkıcı olduğunu itiraf ediyordu. En ilginç fikirlerini sırf ata binerken aklına geldikleri ve yanında kâğıt kalemi olmadığı için sonsuza dek kaybetmesi, sinir bozucuydu. Keşke rüyalarını da daha fazla anımsayabilseydi. Terence'ten alıntıladığı gibi, "Her yanımda çatlak, her yanımdan sızdınıyorum" diyordu.

Montaigne hafıza zorluğu çekenleri sık sık savunurdu. Örneğin Büyük İskender'e komplo kurmakla suçlandıktan sonra koskoca ordunun karşısında savunma konuşması yapmak zorunda kalan Lyncentes'in hikâyesini okurken üzerine alınmış ve içerlemişti. Lyncentes söylevini ezberler, ancak kalabalık karşısında nutku tutulur; bir iki kelime ancak söyler, sonra kafası iyice karışıp gerisini unutur. O kekeleyip dururken, en yakınındaki bir grup askerin sabrı tükenir ve kargılarını Lyncentes'in bedenine saplarlar. Onlara göre konuşamaması, suçunun kanıtıdır. "Ne güzel sonuca varmışlar!" diye isyan eder Montaigne. Ona göre Lyncentes'in konuşamaması sadece şunu kanıtlar: Aşırı yüklenilmiş bir bellek, baskı altında, ürkek bir at gibi üzerinden bütün yükü atıp kaçacaktır.

Ezberden konuşmak zaten iyi bir fikir değildi; insanın hayatının tehlikede olmadığı durumlarda bile. Doğaçlama konuşmaları dinlemek

genelde çok daha keyifliydi. Montaigne'in kendisi de, halkın karşısına çıkması gereken durumlarda elinden geldiğince umursamaz tavırlar takınıyor, "önceden çalışılmamış, o anın doğallığıyla ortaya çıkan jestler" kullanıyordu. Bir dizi sıralı madde duyurmaktan özellikle kaçınıyordu ("Şimdi konuyu altı yaklaşımda ele alacağım" gibi...). Bu hem sıkıcı, hem de riskliyi: İnsan ya kimi maddeleri unuttur ya da ilan ettiğinden daha fazla madde sayardı.

Bazen bir bilgi özellikle önemli ya da ilginç olduğu için aklından uçup gidiyordu. Bir keresinde, Fransız sömürgecilerin yanlarında getirdiği, Brezilya'nın Tupinambá kabilesinden bir grupla sohbet etme fırsatını bulmuş, Fransa hakkında ne düşündükleri sorusuna verdikleri yanıtları can kulağıyla dinlemişti. Birbirinden ilginç üç yorum gelmişti; ancak Montaigne konuşulanları *Denemeler*'e aktarmaya çalıştığında sadece ikisini hatırlayabildi. Bundan kötüsü de vardı. Hayatında en çok değer verdiği kişi olan La Boétie'nin ölümünü anlatan mektubunda, dostunun son sözlerinin bir kısmını unutmuş olabileceğini itiraf etmişti.

Montaigne'in bu kusurlarını itiraf etmesi Rönesans'ın güzel konuşma ve hatiplik ideallerine doğrudan bir meydan okumaydı. Zamanın idealleri iyi düşünmenin iyi konuşmakla aynı şey olduğunu söylerdi. İyi konuşabilmek, konunun akışıyla birlikte onu süsleyecek parlak alıntı ve örnekleri hatırlamaya dayanırdı. Bellek sanatı ya da *ars memoriae* düşkünleri, saatler sürecektir bir retoriği bir araya getirmenin tekniklerini öğrenirdi; hatta bu tekniklerden koca bir felsefi kendini geliştirme programı bile oluşturmuşlardı. Montaigne böyle şeylerle ilgilenmezdi.

Bazı okurlar Montaigne'in hafızasının söylediği kadar kötü olduğuna ta en baştan inanmamıştı. Montaigne bundan o kadar rahatsız olmuştu ki, konuyla ilgili şikâyetlerini *Denemeler*'e taşıdı. Ancak şüpheçiler geri adım atmadılar, iş kitaplardan alıntılara gelince hafızasının hiç zorlanmadığına dikkat çektiler; gerçekten de, "Her yanımda çatlak..." dahil, *Denemeler* alıntılarla doludur. Montaigne ya öne sürdüğü kadar "çatlak" değildi ya da o kadar tembel değildi. Çünkü madem alıntıları hatırlayamıyordu, o zaman bunları bir yere yazmış olmalıydı. Kimileri ona bu konuda ciddi ciddi kızardı. Çağdaşı sayılabilecek şair Dominique Baudier işi iyice abartmış, Montaigne'in belleğiyle ilgili dövünmelerinin onu ya güldürdüğünü ya da midesini bulandırdığını söylemişti. 17. yüzyıl felsefecisi Malebranche, Montaigne'in düpedüz yalan söylediğini

düşünüyordu; bu, dürüstlüğü hayli önemseyen bir yazara yöneltilebilecek en ciddi suçlamaydı.

Ateş olmayan yerden duman çıkmaz. Montaigne elbette söylediğinden daha fazlasını hatırlıyordu. Her insan hafızası tarafından yarı yolda bırakıldığını hissederek; kimse mükemmel değildir, insan olmanın parçasıdır bu. Montaigne gibi rahat yetiştirilmiş ve herhangi bir konuda kendini zorlamayı sevmeyen birinden unutkan olmasını zaten beklersiniz. Bu konudaki sözde tevazusu, daha önemli olduğunu düşündüğü erdemlere yönelik üstü kapalı bir iddia olarak da okunabilir. Bu erdemlerden biri de, ironik olarak, dürüstlüktü. Eski bir deyişe göre, belleği kötü olanlar kötü yalancılardır. Montaigne madem o kadar unuttu, o zaman gerçeği söylüyor olmalıydı. Unutkanlığı yüzünden konuşmalarını kısa, anekdotlarını öz tutuyordu (uzun olanları hatırlayamıyordu); bu da ona aklını çalıştırma imkânı veriyordu. Belleği güçlü insanların zihni kalabalıktır; Montaigne'in aklı öylesine huşuyla boştu ki, hiçbir şey sağduyusunu engellemiyordu. Son olarak, kendisine yapılan yanlışları hemen unuttuğundan kin de tutmuyordu. Kısacası, sanki boşluktan örülü uçan bir halıyla dünyanın üzerinden süzülüp gidiyordu.

Montaigne'in hafızası, at kazası gibi kişisel deneyimleri zihninde yeniden canlandırdığı zamanlarda iyi çalışmıştır; demek ki isteyince oluyordu. Anılarını böyle sırayla, düzgün anekdotlara dönüştürmek yerine, o an hissettiği duyguları çekip çıkartıyordu. (Elbette Heraklitos'un ırmağı onu sürekli uzağa taşıdığı için bunu birebir yapması mümkün değildi, fakat olabildiğince yaklaşıyordu.) 19. yüzyıl psikologlarından Dugald Stewart'a göre iyi bir belleğe sahip olmaması, Montaigne'i bu yaklaşımda görece başarılı kılar. Hani bir koku ya da bir tat duyduğunuzda, geçmişten fırlayıp şimdiki anda patlayan beklenmedik anılar vardır ya; Montaigne işte bu "istemsiz" anılara karşı son derece duyarlıydı (istemsiz anılardan büyülenen bir diğer isim de Proust idi). Böyle anlar, ancak aklınız yeterince boşsa ve havanız yerindeyse sizi bulur.

Montaigne hiçbir şeyi zorlamayı sevmezdi. Hafızası söz konusu olduğunda, "Ondan, üzerine düşmeden bir şeyler istemeliyim" demişti. "Kendi keyfine göre bana hizmet ediyor, benim isteklerime göre değil." Bir şeyi hatırlamaya çalışmak, sadece daha büyük karanlığa gömülmesine neden oluyordu. Ve tam tersi de doğrudur; bir şeyi bilinçlice unutmaya çalışmak, doğrudan beyninize kazınmasını sağlıyordu.

“Doğallıkla, hiç zorlanmadan yaptığım bir şeyi” diye yazıyordu, “kendime emir vererek yapmaya kalktığımda, yapamıyorum.” Hafızasını kendi haline bırakması, genel ilkesinin; yani, tüm davranışlarını doğanın kontrolüne bırakmasının bir parçasıydı. Çocukluğunda bu yüzden dışarıdan bakıldığında çoğu zaman tembel ve işe yaramaz görünüyordu ve muhtemelen de öyleydi. Babasının onu motive etme gayretlerine rağmen, “...ağır tavırlı, edilgin, uykulu bir halim vardı,” demişti, “kimse beni aylıklığımdan söküp alamıyordu, isterse bu oyun oynamak için olsun.”

Kendi kanısına göre sadece tembel değil, aynı zamanda geç anlayan biriydi. Zekâsı en ufak bulutu aralayamıyordu. “Saçma sapan, içi boş kurnazlıklar bile beni afallatabilir. Akıl gerektiren satranç, kâğıt, dama gibi oyunların ancak en temel kurallarını anlayabiliyorum.” “Kıt anlayışa”, “kısır hayal gücüne” ve “ağır çalışan bir kafaya” sahipti. Belleğinin zayıflığı da cabasıydı. Bütün duyulan hep birlikte hafifçe horlayarak uyukluyordu: Montaigne’e bakılırsa beyni, yedi uyurların konuk olduğu bir çay partisiydi.

Ancak bunun da yararları vardı. Bir şeyi bir kez kavradı mı, derinden kavradı. Çocukken bile, “Görünce tam görüyorum” demişti. Dahası, bu tembel mizacın ardına sığınmıştı; özgür görüşlerini, “cesur” düşüncelerini etraftan rahatlıkla saklayabiliyordu. Bariz mütevazılığı sayesinde kıvrak zekâdan daha önemli bir karakter yetisine ulaşmıştı: Sağlam bir yargı.

Montaigne ilk kez 20. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan ve giderek kütleleşen “Yavaş Hareket” akımına muhteşem örnek olurdu. Bu akımın takipçileri, aynı Montaigne gibi, işleri ağırdan almayı ilkeleri bilirler. Yavaş hareket akımının temeli Sten Nadolny’nin Kuzey Kutbu kâşifi John Franklin’in hayatını anlattığı *Yavaşlığın Keşfi* adlı romanına dayanır. John Franklin hayatını kaplumbağa hızında yaşamış. Çocukken herkesin alay ettiği Franklin, Kuzey Kutbu’na vardığında bir de bakmış ki ortam tam mizacına göre: kimse bir yere yetişeceğim diye acele etmiyor, neredeyse hiçbir şey olmuyor, harekete geçmeden önce durup düşünülmesi gereken bir yer... *Yavaşlığın Keşfi*, Almanya’da 1983’te yayımlanmasından çok sonra bile çok satan kitaplar arasında yer almaya devam etti, hatta alternatif iş idaresi kılavuzu olarak bile piyasaya sürüldü. Bu arada İtalya’da “Yavaş Yemek” akımı çıktı; Roma’da açılan McDonald’s şubelerini protesto etme amacıyla başlayan hareket, zamanla başlı başına iyi yaşam felsefesine dönüştü.

Montaigne tüm bunları çok iyi anlardı. Ona göre yavaşlık, bilgeliğin yanı sıra, aşırılıkların ve bağınazlıkların hâkim olduğu dönemin Fransa'sında, dengeleyici bir unsur olarak ölçülü ruha giden yolu da açıyordu. Montaigne şanslıydı, aşırılıklara da bağınazlıklara da doğuştan dirençliydi; başkalarının yatkın olduğu coşkulara kapılacak biri değildi. "Tıpkı ağır maddeler gibi, ben neredeyse her zaman yerimdeyim" diye yazmıştı. Bir kez yerini buldu mu tehditlere karşı koyması kolaydı, çünkü doğa ona, "güce ve şiddete baş eğmeme" yeteneğini bahşetmişti.

Montaigne'de genelde hep olduğu gibi, bu, hikâyenin sadece bir kısmı. Genç bir adamken yerinde duramıyor, kendini kaybedebiliyordu. *Denemeler*'de, "Bilemiyorum; ruhumu mu, yoksa bedenimi mi aynı noktada tutmakta daha çok güçlük çekiyorum" diye yazmıştı. Belki de sadece işine geldiğinde tembelhayvanı oynuyordu.

"Öğrendiklerinizin çoğunu unutun" ve "kalın kafalı olun", Montaigne'in nasıl yaşanır sorusuna verdiği en iyi yanıtlardan ikisi oldu. Bunlar ona üstünkörü değil de, bilgece düşünme özgürlüğünü verdi, başka insanları ağına düşüren bağınaz kavramlardan ve budalaca aldatmacalardan kaçınmasını sağladı, düşüncelerini gittiği yere kadar izlemesine izin verdi; ki bu onun gerçekten yapmak istediği tek şeydi.

Ağır işleyen bir zekâyla unutkanlık sonradan terbiyeyle edinilebilirdi, ancak Montaigne ikisine de doğuştan sahip olduğu için kendini şanslı sayıyordu. Her şeyi kendi yöntemine göre yapma eğilimi çok küçük yaştan itibaren ortadaydı ve buna şaşırtıcı bir özgüven eşlik ediyordu. "Hatırlıyorum, insanlar ben daha ufaklık çocukken kendini beğenmiş birtakım aptal aptal duruşlarımı, jestlerimi fark etmişlerdi" diye yazmıştı. Kendini beğenmişliği yüzeyseldi; derinlere işlememiş, yalnızca hafifçe "serpiştirilmişti." Ancak içsel bağımsızlığı soğukkanlı olmasını sağlıyordu. Her zaman aklından geçeni söylemeye hazır olan genç Montaigne, söyleyecekleri için başkalarını bekletmeye de hazırdı.

SIKINTILI ZAMANLARDA GENÇ MONTAIGNE

Ufak tefek bedeni, Montaigne'in etrafa karşı burnu havada tavırlar takınmasını hayli zorlaştırıyordu; bundan hayatı boyunca şikâyet etmişti. Kadınlar için böyle değil, diye yazmıştı. Başka şekillerde ortaya çıkan

güzellikleriyle arayı kapatabiliyorlar. Erkek içinse tek güzellik göstergesi boy postu; bu da Montaigne'de yoktu işte.

Boyun kısa olduğu yerde, ne alnın genişliği ve yuvarlaklığı, ne gözlerin yumuşak bakışı ve açık rengi, ne burnun orta büyüklüğü, ne kulakların ve ağzın küçüklüğü, ne dişlerin düzgünlüğü ve aklığı, ne kestane kabuğu rengindeki düzgün bir sakalın sıklığı, ne kalkık kıllar ve tam yuvarlak bir kafa, ne tenin tazeliği, ne hoş görünümlü bir yüz, ne kokusuz bir beden, ne de organların kendi arasındaki orantısı bir erkeği güzel yapabilir.

Emrindékiler bile onu doğru dürüst saymazdı. Saraya bir grup uşağı eşliğinde gittiğinde, “Beyefendi nerede?” sorusuna maruz kalmayı son derece can sıkıcı buluyordu. Yine de yapabileceği fazla bir şey yoktu; en fazla –ki bu en sevdiği taktikti– mümkün olduğunca çok yere at üstünde giderdi.

Montaigne’in kulesini ziyaret ederseniz, boyu konusunda doğruyu söylediğini düşüneceksiniz: Kapı boşluğunun yüksekliği bir buçuk metreyi ancak buluyor. O zamanlar insanlar genelde daha kısa boyluydu, kapılsa Montaigne orada yaşamaya başlamadan çok önce yapılmıştı. Ancak anlaşılan başını çok sık çarpmamıştı ki, kapıları yükseltme zahmetine girişmedi. Tabii bu ufak tefekliğinden mi, yoksa tembelliğinden mi, orasını kestirmek zor.

Kısa boylu olabilirdi ama anlattığına göre bedeni tıknaz ve sağlamdı. Endamını zarafetle taşır ve genellikle “yapmacık bir hareketle” dayandığı bastonuyla yürürdü. Sonradan babasının siyah beyaz tonlarda ağırbaşlı giyimini benimsedi, fakat delikanlılığında rahat bir şıklık içindeydi; günün modasına uygun –“boyun atkısı gibi sarılmış bir pelerin, omzunun üzerinde başlığı, düzgünce çekilmemiş çoraplar”– giyiniyordu.

Genç Montaigne’in en canlı portresi, kendisinden birkaç yaş büyük dostu Étienne de La Boétie’nin onun için yazdığı bir şiirden gelir. Şiir, Montaigne’i hem çekici kılan, hem de başına bela olabilecek yönlerini ortaya koyar. La Boétie onun zeki ve gelecek vaat eden biri olduğunu düşünüyordu, ancak aynı zamanda yeteneklerini boşa harcama tehlikesi içindeydi. Görece sakin ve bilgili bir akıl hocasının rehberliğine ihtiyacı vardı –La Boétie kendine bu rolü biçmişti– ancak Montaigne inatçıydı, doğrudan sunulduğunda söz konusu rehberliği reddetmeye eğilimliydi.

Genç ve güzel kadınlara zaafı vardı ve kendisinden pek bir memnundu. “Evim bolca servet, yaşım bolca kuvvet sunar” der Montaigne, La Boétie’nin şiirinde. “Ve tatlı bir kız, bana gülümsüyor sahiden de.” La Boétie Montaigne’i talihin zenginlikle kutsadığı güzel Alkibiades’e ya da Herakles’e benzetiyor; kahramanlık yetisine sahip olsa da, ahlaki yol ayrımında uzun zaman tereddüt eden Herakles’e... Onu çekici kılan yönleri, aynı zamanda en büyük kusurlarıydı.

Bu şiir yazıldığında Montaigne çoktan öğrencilik günlerini geride bırakmış, Bordeaux Belediye Meclisi’nde çalışmaya başlamıştı. Kolej eğitimi bitirdikten sonraki birkaç yıl ne yaptığını bilmiyoruz, sonra kentte, genç bir hâkim olarak ortaya çıkıyor.

Söz konusu yolda yürüyebilmesi için bir ara bir yerde hukuk okumuş olması gerekiyor. Bunu Bordeaux’da yapmış olamaz; muhtemelen Paris ya da Toulouse’da okudu, belki ikisinde de. *Denemeler*’deki ifadeleri Toulouse’u çok iyi bildiğini gösteriyor, fakat Paris’ten de çok bahsediyor. Çocukluğundan beri yüreğinin bu kente bağlı olduğunu söylüyor; bu da yirmi beş yaşına kadar, gençliğinin herhangi bir dönemi manasına gelebilir. Paris’i, “...kusurlu, belalı taraflarına varıncaya kadar her şeyi ile ve candan seviyorum” diyor. Bu kent, Montaigne’in kendini bir Fransız gibi hissettiği ve bundan rahatsız olmadığı tek yerdi; normalde gururlu bir Gaskonyalıydı o. Paris her bakımdan büyük bir şehirdi: “...halkıyla büyük, dünyadaki yeriyle büyük, hele türlü türlü rahatlıklarıyla büyük ve eşsiz.”

Montaigne nerede okumuş olursa olsun, eğitimi amacına ulaştı: Onu hukuk ve siyaset kariyerine yönlendirdi. Belki ta en başından onun için tasarlanan buydu. On üç yıl boyunca bu yolda yürüdü. Bölük pörçük belgelendiği için bu dönem özyaşamöykülerinde kısacık yer tutar; ancak bunlar, Montaigne’in yirmi dördüncü doğum gününden otuz yedisine basmasından hemen öncesine uzanan önemli yıllardı. Kır hayatına çekilip bağcılıkla uğraşmaya ve şatosunun kulesinde yazı yazmaya başladığında kamu hizmetinde hayli deneyim edinmişti; ilk denemelerinde bu günlerin anılarının hâlâ taze olduğu hissedilir. Halbuki *Denemeler*’in sonuna doğru çok daha zorlu sorumluluklar üstlenmişti.

* Kaynak: Montaigne, *Denemeler* (1999), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Montaigne'in ilk görev yeri Bordeaux değildi; yakınlardaki başka bir kent, aile çiftliğinin kuzey doğusunda yer alan Périgueux'ydü. Buradaki mahkeme 1554 yılında kurulmuş ve neredeyse kurulur kurulmaz, 1557'de feshedilmişti. Mahkemenin asıl kuruluş amacı para toplamaktı; ne de olsa devlet memuriyetleri parayla alınıp satılıyordu. Fesih gerçekleşti, çünkü daha güçlü olan Bordeaux meclisi hem Périgueux'nün varlığına, hem de, nasıl oluyorsa, oradaki memurların daha yüksek maaş almalarına itiraz etti.

Montaigne Périgueux'ye 1556 sonlarında gitti, mahkeme Montaigne'in kariyerini ancak başlatmaya yetecek kadar yaşadı. Yine de her şey yolunda gitti; hatta bu olay Montaigne'in Bordeaux siyasetine hızlı bir giriş yapmasına vesile oldu, Périgueux'deki memurların çoğu Bordeaux'ya atandı. Montaigne de bu memurlar arasındaydı; ismi listede yer alır. Pek hoş karşılandıkları söylenemez, ancak Bordeaux'daki hâkimlerin bu konuda herhangi bir söz hakkı yoktu. Onlar da bunu, Périgueux'den gelenlerin hayatını zorlaştırarak telafi ettiler. Sıkış tepiş oturttular, mahkeme mübaşirlerinden yararlandırmadılar. Tepkilerini anlamak mümkün: Périgueux'den gelenler hâlâ yüksek maaş almaya devam ediyordu. Çözüm Ağustos 1561'de geldi, maaşlar kesildi, bu sefer de Périgueux grubunun keyfi kaçtı. Grup, halen alt kıdemde olmasına rağmen, itirazlarını mahkemeye sunması için yirmi sekiz yaşındaki Montaigne'i seçti. Bordeaux Belediye Meclisi kayıtlarında yer alan bu konuşma, Montaigne'in topluluk önünde yaptığı bilinen ilk konuşmadır. Hiç kuşkusuz yeni edindiği hitabet becerilerini konuşturdu (tamamen spontanlık; prova edilmemiş doğal şirinlikler...) ancak hiçbiri işe yaramadı. Meclis itirazcıların aleyhine karar aldı, sonuçta maaşlar kesildi.

Ofis politikalarındaki tüm çirkinliklere rağmen, Bordeaux meclisindeki hayat Périgueux'dekinden daha ilginç olmalıydı. Ayrıcalıklarını hâlâ tümüyle geri alamamış olsa bile Bordeaux, Fransa'daki sekiz kent meclisinin en güçlüsüydü. Yerel yasalardan ve sivil yönetimden sorumluydu; saraydan gelen buyrukları reddedebilir ya da kral hoşlarına gitmeyen bir yasa çıkardığında —ki bu sıkıntılı dönemde sık yaşanan bir şeydi— resmi olarak itiraz edebilirlerdi.

En başlarda Montaigne'in günlük hayatı, siyasetten çok hukukla doluydu. Öncelikli olarak Chambres des Enquêtes (Sorgu Mahkemesi) için çalışıyordu; buradaki görevi, ana mahkeme Grand' Chambre'in hemen

çözemeyeceği karmaşıklıkta davaları belirlemektir. Davaların ayrıntılarını inceliyor, özetliyor, savcılara yazılı yorumunu teslim ediyordu. İş yapmamak değildi, sadece konuyu açık ve anlaşılır bir biçimde özetlemek ve iki tarafın da bakış açısını sunmaktır. Belki de, insana özgü her durumda birden çok bakış açısı olabileceğine dair duygusu ilk burada gelişmişti; bu duygu *Denemeler*'in atardamarı gibidir.

Böyle düşününce, 16. yüzyıl hukuku pek ilginçmiş gibi bir izlenim ortaya çıkabilir, ancak aşırı bürokrasiden işler çok ağır ilerliyordu. Bütün iddialar yazılı izinlere bağlı olmalı ve önceden belirlenmiş kategorilere uymalıydı. Davaların olguları çoğunlukla ciltlerce tüzük, mevzuat, yorum ve açıklamanın yanında ikinci derecede kalıyordu. Basit davalar bile hiç bitmeyecekmiş gibi görünen laf kalabalığının incelenmesini gerektirirdi ki, bunu yapmak genellikle Montaigne gibi çilekeş, kıdemsiz memurlara düşerdi.

Montaigne en çok yorumlardan nefret ediyordu; her tür ikinci elden yazıdan tiksiniyordu.

Yorumları yorumlama işi, metinleri yorumlamaktan daha çok iş gerektiriyor, konulardan çok, kitaplar üzerine kitaplar yazılıyor. Kendi aramızda yorumlar yapmaktan öteye gitmiyoruz.*

Rabelais de bu tepeleme biriken dava dosyaları meselesini hicveder. Kahramanı Yargıç Bridlegoose saatlerce belge üstüne belge okur, kafa patlatır ve sonunda kararını almak için zar atardı; çünkü ona göre bu yöntem en az diğerleri kadar güvenilirirdi. Dönemin yazarlarının hedef aldığı bir başka konu ise avukatların yozlaşmasıydı. Genel olarak adalet o kadar adaletsizdi ki –Montaigne'in yakındığı gibi– halk adalet aramaktansa ondan uzak durmayı yeğlerdi. Montaigne bu durumu örneklerle anlatır. Yaşadığı yörede bir grup köylü yolda kanlar içinde yaralı bir adama rastlar. Adam köylülerden su ister, ayağa kalkmasına yardımcı olmaları için yalvarır, ancak köylüler saldırıdan sorumlu tutulabilecekleri endişesiyle adama dokunmaya cesaret edemez ve oradan kaçarlar. Daha sonra köylüler bulunur, Montaigne'e de onlarla konuşma görevi verilir. "Onlara ne demem gerekirdi?" diye yazar Montaigne. Köylüler korkmakta haklıdır.

* Kaynak: Montaigne, *Denemeler* (1999), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Bir başka davada ise bir katil çetesi cinayet itirafında bulunur, ancak söz konusu cinayet için bir başkası idam edilmek üzeredir. İdam hemen durdurulmalıdır elbette. Ancak mahkeme hayır der; verilen hükümden dönmek, kötü örnek oluşturmaktır.

16. yüzyılda yargı reformu çağrısı yapan tek kişi Montaigne dergildi. Çoğu eleştirisi, Fransa'nın açık fikirli Adalet Bakanı Michel de L'Hôpital'in aynı dönemde dile getirdiği eleştirilerin aynısıdır. Diğer fikirleriyse daha orijinal ve kapsamlıdır. Ona göre hukukun en büyük sorunu insanlık halinin temel bir gerçeğini göz önüne almamasıydı: Yani, insanların yanılabilir olduğunu. Hep son bir karar bekleniyordu, fakat işin doğası gereği, herhangi kesinliği olan bir karara ulaşmak çoğu zaman imkânsızdı. Kanıtlar genelde hep ya kusurlu ya da yetersizdi, üstüne üstlük yargıçlar da kişisel hatalar yapıyordu. Hiçbir yargıç elini yüreğine koyup, kusursuz bir karara imza attığını söyleyemezdi: Kanıtlardan çok teyâmülleri izliyor, öğlen yediklerini nasıl hazmettiklerine göre kararlar alıyorlardı. Bu doğaldı, dolayısıyla kaçınılmazdı, ancak bilge bir yargıç yanılma payının bilincine varabilir ve karar verirken bunu göz önünde bulundurabilirdi. İş aceleye getirmemeyi öğrenebilirdi: Hukukun iyi tek yanı vardı; o da insanların kusurlarını açıkça ortaya dökmesiydi, felsefik açıdan iyi bir dersti yani.

Avukatlar hata yapmaya açıksa, yaptıkları yasalar da öyleydi; sonuçta onlar da insan ürünüydü. Bu, değiştirilmekten çok kabul edilmesi ve alışılması gereken bir gerçektir. İşte bu kendinden şüphe etmeler, kendinin bilincine varmalar, kusursuz olmadığını kabullenmeler; bu düşünce tarzı, —ki sadece hukuka değil, her konuya böyle yaklaşır— Montaigne'i diğerlerinden farklı kılar. Ve bu düşünce tarzının ilk kıvılcımlarını Bordeaux'da çalıştığı ilk yıllarda aramak yanlış olmayacaktır.

Mahkemede olmadığı zamanlar Montaigne'in işi bir başka faaliyet alanını kapsıyordu; insan meselelerinin ne kadar sınırlı, ne kadar güvenilmez olduğunu kanıtlayan bir alandı bu: siyaset. İş için sık sık diğer kentlere seyahat ediyordu; ki birkaç kez bir hafta uzaklıktaki Paris'e de gitmişti. Burada Paris meclisiyle irtibata geçmiş, arada saray maiyetiyle de görüşmüştü. Özellikle sarayda geçirdiği zaman, insan doğası üzerine ona çok şey öğretti.

Montaigne'in ilk tanıdığı saray maiyeti II. Henry'ninkiydi. Krala da şahsen tanışmış olmalı, çünkü Henry'nin Gaskonya bölgesinden

soyluların ismini bir türlü doğru dürüst söyleyemediğinden yakınmıştı. Muhtemelen kendisinden söz ediyordu; çünkü o günlerde hâlâ yöresel Eyquem ismini kullanıyordu. II. Henry, 1547'de tahtı devraldığı iyi bir kral olan babası I. François'ya hiç benzemiyordu. François'nın siyasi bilgisinden yoksundu ve aralarında yaşanmakta olan metresi Diane de Poitiers ile güçlü eşi Catherine de' Medici'nin de bulunduğu danışmanlarından medet umuyordu. Fransa'nın sonradan yaşayacağı sorunların suçlusu kısmen II. Henry'nin bu zayıflığı idi; bunu fırsat bilen rakip güçler, ülkeye on yıllarca hâkim olacak bir iktidar mücadelesine giriştiler. Rekabetin merkezinde üç aile vardı: Guislar, Montmorencyler ve Bourbonlar. Bu ailelerin kişisel hırsları, o sırada Fransa'da —ve Avrupa'nın geri kalanında— halihazırda tırmanmakta olan dinsel gerilimle birleşince ortaya çıkan sonuç felaket oldu.

Din konusunda II. Henry, François'dan daha baskıcıydı. Fransız Reformcu lider John Calvin Cenevre'ye kaçtı ve sürgünde bir tür devrim karargâhı oluşturdu. Kalvenizm Fransa'da iyice yayıldı; Reformasyon'un ilk hareketi olan görece ılımlı Lutherçiliğin de önüne geçti. Kalvenizm hem kilise hem de sarayın otoritesine karşı somut bir tehdit oluşturdu.

Kalvenizm günümüzde azınlık dini, ancak ideolojisi hâlâ güçlü. Kalvenizm'in başlangıç noktası "mutlak yetersizlik" olarak bilinen bir ilkedir. Buna göre insanların kendi erdemleri yoktur; kurtuluşları, hatta Kalvenizm'i seçme kararları bile Tanrı'nın lütfuna bağlıdır. Çok az kişisel sorumluluk söz konusudur, çünkü yazgı bellidir, onu değiştirmek ise mümkün değildir. Böyle bir Tanrı'ya karşı takınılacak tek tavır, kusursuz teslimiyettir. Kişisel iradeleri karşılığında Tanrı inananlarına muazzam bir güç bağışlar: onların arkasındadır. Ama bu, oh deyip hiçbir şey yapmayacaksınız anlamına da gelmiyordu. Lutherçiler dünya meselelerinden uzaklaşıp kendi vicdanlarına göre yaşamayı tercih ederken, Kalvenciler siyasetle uğraşmalı, Tanrı'nın iradesini dünyaya hâkim kılmalıydı. İşte bu nedenle özel bir akademide eğitim görüyor, türlü türlü tez ve yasaklı yayınla kuşanıyor, halkın dinini değiştirmek ve devletin istikrarını bozmak amacıyla Fransa'ya gönderiliyorlardı. Calvin'in ülke içindeki ve dışındaki müritleri için 1550'lerde "Huguenot" adı kullanılmaya başlandı. Bu ad yerleşti: Fransız Protestanlar kendileri için, düşmanları da onlar için bu adı kullanır oldu.

Katolik Kilisesi Protestan tehdidine ilk günlerde kendi içinde reform çabalarına girişerek karşılık vermişti. Montaigne işte böyle bir kilisede

büyüdü; kendini sorgulayan, vicdan muhasebesi yapan bir kiliseyle, ki bunlar dini kurumların pek sıcak bakmadığı etkinliklerdir. Ancak bunlar olup biterken görece militan güçler kuvvet kazandı. Ignacio López de Loyola tarafından 1534'te kurulan Cizvit tarikatı düşmana karşı fikir savaşı başlattı. 1550'lerde Fransa'da ortaya çıkan daha az entelektüel ve sert bir akım, "Katolik Ligi" adı altında toplandı. Hedefleri süslü tartışmalarla sapkınları alt etmek değil, güç kullanarak onları yok etmektir. Onlar ve Kalvenci karşıtları birbirlerinin aynadaki yansımaları gibiydiler; aynı derecede fanatikler ve kalplerinde bir parça uzlaşma duygusu olmadan birbirleriyle çarpıştılar. Ligciler Protestanlığa en ufak tolerans göstermeye niyetlenen her Fransa kralının karşısına dikildi ve on yıllar boyunca giderek güçlendiler.

II. Henry Ligcilerin baskısından hemen etkilendi; bu nedenle sapkınlıkla ilgili ağır yasalar çıkardı, hatta Paris meclisinde dini suçları yargılayan yeni bir komisyon kurdu. 1557 Temmuzundan sonra, azizlere küfür, yasaklı kitapların basımı ve yasadışı vaazlar, ölümle cezalandırılacak suçlar arasına alındı. Ancak Henry daha sonra geri adım atıp Huguenot'un hassasiyetlerini yatıştırmaya çalıştı; belirli bölgelerde sınırlı Protestan ibadetine izin verdi ya da sapkınlık cezalarını indirdi. Bunu her yaptığında Katolik lobisi itiraz etti, o da yeniden baskı uygulamaya döndü. Böylece kimseyi memnun edemeden, bir ileri bir geri adım atmaya devam etti.

Bu yıllarda Fransa'nın başka sorunları da vardı; örneğin enflasyon çığrından çıkmıştı. Enflasyon yoksullara büyük zarar verirken, toprak sahibi soyluları ihya etti (Montaigne'in ailesinde olduğu gibi); daha çok kira almaya başladılar ve gelen ekstra paralarla daha çok toprak satın aldılar. Ekonomik kriz talihsiz sınıfları aşırı uçlara itti. İnsanlık günahlarıyla dünyanın başına bu mutsuzluğu getirmişti, şimdi Tanrı yatıştırılmalı, onun gerçek kilisesine dönülmeliydi. Ancak gerçek kilise hangisiydi?

İşte tüm bu dini, ekonomik ve siyasi acılar, Fransa'ya yüzyılın geri kalanı boyunca (Montaigne'in yirmi dokuz yaşında olduğu 1562'den ölümünden çok sonrasına, 1598'e kadar) hâkim olacak içsavaşları doğurdu. 1560 önceleri İtalya ve diğer ülkelere yapılan seferler, Fransa'nın iç gerginliğini dışarıya boşaltmasını sağlamıştı. Ancak Nisan 1569'da imzalanan Câteau Cambrésis Antlaşması dış cepheleleri bir anda sonlandırdı. Asıl meseleyi arka plana iten unsurları ortadan kaldıran ve ekonomik

buhranın ortasındaki ülkeyi işsiz kalmış askerlerle dolduran bu barış, neredeyse anında, bitirdiğinden çok daha vahim bir toplumsal patlamayı beraberinde getirdi.

Ülkeyi felaket günlerin beklediğine dair ilk işaret, anlaşmayı imzalayan iki hanedan arasındaki evliliği kutlamak üzere düzenlenen atlı mızrak dövüşü turnuvası sırasında yaşandı. Turnuvaları seven kral, oyunlarda bizzat yer aldı. Rakiplerinden birinin salladığı kınk uçlu mızrak yanlışlıkla kralın yüzündeki siperi sıyırdı ve gözünün hemen üzerine saplandı. Kral apar topar götürüldü, yatakta geçen birkaç günün ardından iyileşmiş benziyordu, ancak ufak bir kıymık beynine kadar gitmişti. Dördüncü gün ateşlendi, 10 Temmuz 1559'da öldü.

Protestanlar bu ölümü Tanrı'nın II. Henry'e olan gazabı şeklinde yorumladı. Ancak Henry'nin ölümü onlar için işleri düzeltmek yerine daha kötüleştirecekti. Tahta sırasıyla kralın üç oğlu çıktı: II. François, IX. Charles ve III. Henry. İlk ikisi henüz küçüktü, biri on beş, diğeri on yaşında tahta geçti. Hepsi zayıf karakterliydi, anneleri Catherine de' Medici tarafından kontrol ediliyorlardı, dinsel çatışmaları idare edecek becerilere sahip değildiler. II. François neredeyse tahta çıkar çıkmaz, 1560'ta veremden öldü. Yerine Charles geldi ve 1574'e kadar hüküm sürdü. İlk yıllarında kralın naibi annesiydi. Catherine de' Medici, siyasi ve dinsel fraksiyonlar arasında bir denge kurmaya çalıştıysa da, fazla bir başarı elde edemedi.

1560'ların başında Fransa'nın durumu —Montaigne'in Bordeaux'da kariyerinde ilerlediği yıllar— zayıf bir taht, hınca hınç rekabet, ekonomik zorluklar ve din konusunda giderek daha çok gerilen bir toplum olarak özetlenebilir. Devlet adamı Michel de L'Hôpital Aralık 1560'ta yaptığı bir konuşmasında, o günlerde herkesin içinden geçen şu duyguları dile getiriyordu: "Farklı inançlardan insanlar arasında barış, huzur ve dostluk ummak, aptallıktır." Arzu edilen bu olsa bile, imkânsız bir idealdi. Siyasi birliğe giden tek yol dinsel birlikti. İspanyol bir teoloğun söylediği gibi, "...herkesin kendi Tanrı'sını gerçek tek Tanrı gördüğü... kendinden başka diğer herkesin kör ve yanlış yolda olduğunu düşündüğü" bir devlet iyi yönetilemezdi. Çoğu Katolik'e göre bunu söylemeye bile gerek yoktu, o derecede aşikârdı. Protestanlar bile ellerine yönetecek bir yer geçtiğinde hemen birlik çığlıklarını atmaya başlıyorlardı. *Un roi, une foi, une loi* diyordu deyiş: tek kral, tek inanç, tek yasa. Bu iki cephenin üzerinde anlaştığı tek bir konu vardı; o da, orta yol öneren herkesten nefret etmektir.

L'Hôpital ve yandaşlarının yaptığı, modern anlamda hoşgörüyü ya da "çeşitliliği" desteklemek değildi. Doğru yoldan ayrılanları tehditlerle iyice uzaklaştırmak yerine, güzellikle geri getirmenin daha doğru olacağı görüşündeydiler sadece. L'Hôpital'in etkisiyle 1560 başlarında sapkınlık yasaları biraz olsun hafifledi. Ocak 1562'de duyurulan bir fermanla Protestanların kent surları dışında açıkça ve kent surları içinde sadece evlerinde özel olarak ibadet etmelerine izin verildi. Katolikler ihanete uğradıklarını düşünüyorlardı, Protestanlar ise cesarete gelip daha fazlasını talep etmeye başladılar. Toplumdaki endişe duygusu giderek büyüdü. Venedik Büyükelçisi'nin sadece birkaç ay önce öngördüğü gibi, Fransa krallığına "büyük bir korku" yayıldı.

Çatışmaları tetikleyen olay 1 Mart 1562 günü, ülkenin kuzeydoğusundaki Vassy ya da Wassy kentinde gerçekleşti. Beş yüz kadar Protestan kent içindeki bir ambarda ibadet etmek üzere toplanmıştı. Bu, yasadışı bir etkinlikti; bu tür toplantılara yalnızca surların dışında izin veriliyordu. Radikal Katolik lider duc de Guise, bir grup askerle bölgeden geçerken toplantıdan haberdar oldu. Askerlerle birlikte ambara yürüdü. Hayatta kalanların anlattığına göre, "Hepsini öldürün!" diye bağırarak adamlarını içeri saldı.

Huguenot saldırıya karşılık verdi: Uzun zamandır sorun çıkmasını bekliyorlardı zaten, kendilerini savunmak üzere hazırlıklıydılar. Önce askerleri dışarıya püskürttüler, sonra ambar kapısına barikat kurup çatıya çıktılar, buradan aşağı taş yağdırmaya başladılar (taşları önceden çatıya yığılmışlardı). Askerler ateş açtı ve ambara geri girmeyi başardı. Protestanlar artık hayatlarını kurtarmak için kaçıyordu; birçoğu çatıdan düşüp öldü. Otuz kadar Protestan ölürken, yüz kişi de yaralanmıştı.

Olayın sonuçları dramatik oldu. Ülke çapında Protestanların lideri olan Condé Prensi I. Louis de Bourbon, kendilerini korumaları için Protestanları ayaklanmaya teşvik etti. Çoğu silahlandı, Katolikler de karşılık olarak aynısını yaptı. İki taraf da nefretten çok korkuyla hareket ediyordu. On iki yaşındaki IX. Charles adına kararlar alan Catherine de' Medici, Vassy olayının soruşturulmasını emretti, ancak çoğu kamu soruşturması gibi bunun da sonucu koca bir hiç oldu. Her iki tarafın lideri kalabalık taraftarlarıyla birlikte Paris'e yürüdü. duc de Guise kente girerken Condé'nin başını çektiği Protestan kabileyle karşılaştı; iki adam kılıçlarının başlarıyla, soğukça selamlaştı.

Montaigne'in dostu avukat Étienne Pasquier, yazdığı bir mektupta, Vassy katliamından sonra herkesin konuştuğu tek konunun savaş olduğunu söylüyordu. "Yaşanan olayları değerlendirmek bana kalsaydı, bir trajedinin başlangıcı olduğunu söyledim." Haklıydı. İki taraf arasında şiddetlenen çarpışmalar zamanla savaşa dönüştü ve bu Fransa'nın yaşayacağı içsavaşların ilkiydi. Kanlıydı ve kısa sürdü; duc de Guise'in vurulduğu ertesi yıl sona erdi ve lidersiz kalan Katolikler gönülsüzce de olsa anlaşma imzalamak durumunda kaldılar. Ancak sorun çözülmemişti, iki taraf da mutlu değildi. İkinci savaş 30 Eylül 1567'de Nîmes'de patladı; bu kez Protestanlar Katolikleri katletmişti.

Genelde birden çok savaş olduğu düşünülür, ancak onları aralarda barış dönemlerinin yaşandığı tek, uzun bir savaş olarak düşünmek de mantıklıdır. Montaigne ve çağdaşları söz konusu çatışmalardan bahsederken "huzursuzluk" kelimesini kullanmayı tercih eder. Tarihçiler bu savaşlardan sekiz tane olduğu konusunda hemfikirlerdir; Montaigne'in yaşamını ne kadar etkilediklerini anlamak için onları burada özetlemek uygun düşecektir:

İlk Huzursuzluk (1562–63). Vassy'de, Protestanların katliyle başlar, Amboise Barışı'yla sona erer.

İkinci Huzursuzluk (1567–68). Nîmes'de, Katoliklerin katliyle başlar, Longjumeau Barışı'yla sona erer.

Üçüncü Huzursuzluk (1568–70). Yeni Protestan karşıtı yasalarla başlar, Saint–Germain Anlaşması'yla sona erer.

Dördüncü Huzursuzluk (1572–73). Paris ve diğer şehirlerde, Aziz Bartholomeus Yortusu'nda Protestanların katliyle başlar, La Rochelle Barışı'yla sona erer.

Beşinci Huzursuzluk (1574–76). Poitou ve Saintonge'daki çatışmalarla başlar, Monsieur Barışı ile sona erer.

Altıncı Huzursuzluk (1576–77). Blois meclisinde Protestan karşıtı yasaların kabuluyla başlar, Poitiers Barışı'yla sona erer.

Yedinci Huzursuzluk (1579–80). Protestanların Normandiya'da La Fère'i ele geçirmeleriyle başlar, Fleix Barışı'yla sona erer.

Sekizinci Huzursuzluk (1595–98). En kötü ve en uzun olanı: Katolik Ligi'nin kışkırtmasıyla başlar, Vervins Anlaşması ve Nantes Bildirisi'yle sona erer.

Her bir savaş, ilk iki savaşın oluşturduğu olaylar zincirine uydu; barış dönemi, ya ani bir katliam ya da kışkırtmayla sona eriyor, bunu çatışmalar, kuşatmalar, genel sefalet takip ediyor, sonra bir taraf zayıf düşünce de barış yapıyordu. İki taraf da bundan hoşnut kalmıyor, ancak bir sonraki kışkırtmaya kadar barış sürüyor, sonra yine en başa dönülüyordu. Son anlaşma bile kimseyi mutlu edememişti. Bu arada, açıkça tanımlanmış iki karşıt taraf da yoktu ortada. En az üç fraksiyon vardı işin içinde; ki çoğu taht üzerinde etki sahibi olma arzusuyla hareket ediyordu. Bunlar —o dönemde Avrupa'nın birçok ülkesinde olduğu gibi— din savaşlarıydı elbette, ancak bir o kadar da siyasiydiler.

İçsavaşın çıkma nedeni ta en başında Fransa'nın yabancı ülkelerle savaşmayı bırakmasıydı; şimdi içsavaşı bitirecek şey, yine bir dış cephe olacaktı, IV. Henry 1595'te İspanya'ya savaş ilan etti. Bu adımın faydaları o sırada herkesin malumuydu. Son "huzursuzluk" sırasında Montaigne pek çok kişinin böyle bir şeyin olmasını arzuladığını gözlemlemişti. Şiddetin, tıpkı yaradan akıtılan cerahat gibi, bir yerden boşalması gerekiyordu. Montaigne bu yöntemin ne kadar etik olduğundan emin değildi. "Gerçekten de yabancılarla savaş bir içsavaştan daha tatlı bir beladır; ama kendi rahatınız için başkalarının rahatını kaçırmak da öyle büyük bir haksızlık ki bunu Tanrı'nın hoş göreceğini sanmam." Ancak Fransa'nın ihtiyacı olan şey buydu ve yıllardır sahip olduğu en zeki kralı, IV. Henry, ona bunu verdi.

Ama o günlere daha çok vardı; henüz 1560'lardaydık, o zamanlar kimse dehşetin bu kadar uzun süreceğini tahmin etmiyordu. Montaigne'in mecliste hizmet ettiği yıllar ilk üç huzursuzluğu kapsar, ki barış yılları da son derece gergin geçmiştir. Montaigne, üçüncü savaşın sonunda pes etti ve siyaset yaşamından çekilme kararı aldı. O ana kadar, pozisyonu gereği, karmaşanın tam ortasında kalakalmıştı. Bordeaux Katolik bir kentti, ancak hem çevresi Protestan'dı hem de kent içinde ciddiye alınması gereken Protestan bir azınlığa sahipti; bu kimseler gerektiğinde ikon kırmaktan ya da başka tür taşkınlıklar sergilemekten çekinmezdi.

Özellikle bir gece, 26 Haziran 1562'de, Vassy katliamından birkaç ay sonra çok kanlı bir çatışma yaşandı. Protestan bir grup, devletin kalesi olan Trompette Şatosu'na saldırdı. İsyan bastırıldı, ancak tuz vergisi

* Kaynak: Montaigne, *Denemeler* (1999), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

olaylarında yaşandığı gibi, cezası ağır oldu. Kral, olayları “yatıştırması” için bölgeye Blaise Monluc adında yeni bir general gönderdi; iç meselelerini halletmekten aciz görünen bu kente iyi bir ders verilmeliydi.

Monluc, “yatıştır” emrinden, “toplu katliam yap” anlamını çıkarmıştı. Çok sayıda Protestan’ı yargılamadan astı ya da işkence tekerleğine bağlattı. Terraube köyünde yaşanan bir çatışmadan sonra, köy halkından o kadar çok kişinin öldürülüp kuyuya atılmasını emretti ki, elinizi uzattığınızda kuyunun tepesine kadar ulaşan bedenler yığınının dokunabilirdiniz. Yıllar sonra anılarını yazan Monluc, adamları tarafından yakalandıktan sonra kendisinden şahsen merhamet dilenen asilerin bir liderini hatırlar. Monluc, adamı boğazından yakaladığı gibi duvardaki taştan haçın üzerine fırlatır; taş parçalanır, adam ölür. “Böyle yapmasaydım” diye yazar Monluc, “benimle alay ederlerdi.” Bir başka olayda ise karşısına yıllar önce İtalya’da emrinde savaşmış olan Protestan bir yüzbaşı çıkar; yüzbaşı, silah arkadaşının eski günler hatırına hayatını bağışlayacağını umuyordur. Monluc, tam tersine, adamı özellikle hemen öldürtür; bunu, adamın ne kadar cesur olduğunu bildiği için yaptığını söyler: Ondan ancak tehlikeli bir düşman olurdu, der. Bu tip sahneler Montaigne’in denemelerinde de sık sık yer alır: Kişi merhamet ister, diğeri ona merhamet edip etmeyeceğine karar verir. Montaigne, söz konusu anların içerdiği ahlaki zorluktan büyüleniyordu. “Pardon, hangi ahlaki zorluk?” derdi Monluc herhalde, fikri sorulsaydı. Ona göre doğru çözüm her zaman öldürmektir: “Tek bir kişiyi asmak, savaşta yüz kişiyi öldürmekten daha etkilidir.” Gerçekten de, bölgede o kadar çok kişi idam edildi ki, darağacı kuracak malzeme sıkıntısı başladı: Marangozlara bol bol sehpa, kol bacak kırmak için tekerlek, yakılmalar için kazıklar ısmarlandı. Darağaçları yetmeyince ağaçları kullandı Monluc; Guyenne bölgesinde izlediği yolun, yol kenarında sallanan cesetlerden takip edilebileceğini söyleyerek böbürleniyordu. İşim bittiğinde, demişti, bölgede tek bir kıpırtı bile yoktu. Hayatta kalanlar sessiz kaldılar.

Montaigne Monluc’ü tanıyordu –gerçi çok sonradan tanımişti– ancak kamu hizmetindeyken yaptıklarından çok, özel hayatı ve kişiliğiyle, özellikle de oğlunu kaybeden Monluc’ün baba olarak başarısızlıkları ve pişmanlıklarıyla ilgilenmişti. Monluc, Montaigne’e, oğlunu gerçekte çok sevmesine rağmen ona karşı hep soğuk davrandığını ve bunu çok geç fark ettiğini itiraf etmişti. Bunun nedeni kısmen zamanın çocuk yetiştirme

modasının kurbanı olmasıydı; o zamanlar çocuklara soğuk davranılırdı. “Zavallı çocuk, yüzüme baktığında asık surat ve küçümsemekten başka bir şey görmedi” demişti Montaigne’e. “Bu kibirli maskeyi taşumak için kendimi hep zorladım, adeta kendime işkence ettim.” Maske kelimesini kullanması manidar, çünkü 1571’de –tam Montaigne’in köşesine çekildiği sıralar– silahla yüzü parçalanmıştı. Yaralarını saklamak için bu olaydan sonra bir daha asla maskesiz dışarı çıkmadı. Ortaya çıkan görüntünün ne kadar asap bozucu olduğunu insan tahmin edebiliyor; pek az insanın göz göze gelmeye cesaret edebildiği bu zalim adamın halihazırda ifadesiz, maskemsi suratının üzerine, bir de gerçek maske geldiğini düşünün...

Montaigne sıkıntılı 1560’lar boyunca meclis işi nedeniyle birçok kez Paris’e gitti ve görünüşe bakılırsa 1562 yılının büyük kısmı ile 1563’ün

başını orada geçirdi. Fakat sanki altında araba varmış ya da trene atlayıp gidebilirmiş gibi, zırt pırt Bordeaux'da da ortaya çıkıyordu. Yakın dostu Étienne de La Boétie'nin öldüğü Ağustos 1563'te bölgede olduğu kesin. Aralık 1563'te de Bordeaux'da olmuş olmalı; çünkü bu tarihte tuhaf bir olay yaşandı ve Montaigne'in ismi kayıtlarda bu olaya istinaden geçiyordu.

Bir önceki ay, François de Péruse d'Escars adlı radikal bir Katolik, meclisin ılımlı başkanı Jacques Benoît de Lagebâton'a doğrudan meydan okumuş, odasına dalıp, meclisi yönetmeye hakkı olmadığını söylemişti. Lagebâton adamı susturdu, ancak d'Escars bir ay sonra yeniden karşısına çıktı. Bunun üzerine Lagebâton, d'Escars ile işbirliği içinde olduğuna inandığı mahkeme üyelerinin bir listesini oluşturdu; bu isimler muhtemelen para karşılığında onun için çalışıyorlardı. Söz konusu listede şaşırtıcı biçimde Montaigne'in adı yer alır, ayrıca yakın zamanda vefat etmiş La Boétie'nin ismi de vardır. İkisinin de kesinlikle Lagebâton'un tarafında olması beklenir; çünkü La Boétie, etkin bir biçimde L'Hôpital için çalışıyordu ve Lagebâton da L'Hôpital'in tarafındaydı. Ayrıca Montaigne de *Denemeler*'de açık ve net olarak bu gruba olan hayranlığını belirtmişti. Diğer yandan d'Escars aile dostuydu ve La Boétie, ölümüne yol açan hastalığa d'Escars'ın evinde yakalanmıştı. Bu, kuşkulu bir durumdu, belki de Montaigne söz konusu kişilerle olan ilişkileri yüzünden incelemeye alınmıştı.

Suçlananlara meclis önünde kendilerini savunma hakkı verilmişti; hıtabet becerisini konuşurmak için Montaigne'in önüne bir fırsat daha çıkmıştı. Tüm konuşmacılar arasında en büyük etkiyi o bıraktı. Kayıtlara düşülen notta, "Kendini karakterinin bütün canlılığıyla ifade ediyor" diye yazar. Konuşmasını, "...bütün mahkemeyi suçladığını" söyleyerek bitirdi ve sonra da öfkeyle fırladı gitti.

Mahkeme onu geri çağırarak ne demek istediğini açıklamasını emretti. Montaigne Lagebâton'un düşmanı olmadığını söyledi; Lagebâton hem kendisinin hem de ailesinin dostuydu. Ancak —ki burada bir "ancak"ın geldiği barizdir— madem suçlanan kişilerin suçlayanlarına karşı iddiada bulunması gelenekseldi, o zaman bu hakkını kullanmak istiyordu. Yine herkes şaşırdı, çünkü sözleri Lagebâton'un bir şekilde suçlu olduğu imasını taşıyordu. Montaigne daha fazla açıklamada bulunmadı. Lafını geri alması için sıkıştırılınca isteneni yaptı, mesele de burada kapandı. Suçlmalardan ciddi bir sonuç çıkmadı ve her şey unutulup gitti.

Gizemli bir olay, ancak bize bambaşka bir Montaigne gösterdiği kesin; nerede *Denemeler*'in ölçülü, soğukkanlı yazarı ya da kendi ifadesiyle kitapların üzerinde pinekleyen genç adam? Bu adam "canlılığı" ile tanınıyor, odalara dalıp çıkıyor, altını dolduramadığı suçlamalarda bulunuyor, delirmişcesine hızlı hızlı konuşuyor, kimse ne dediğini anlayamıyor. Montaigne *Denemeler*'de şu itirafta bulunuyor: "Tabiatım gereği ani çıkışlarda bulunuyorum, bunlar kısa ve önemsiz olsalar da çoğu zaman işime gücüme zarar veriyor." İnsan düşünmeden edemiyor; acaba meclisteki kariyerine bu abuk subuk konuşmalarıyla mı zarar verdi?

Genç Montaigne'in deli dolu tarafıyla tanışmaktan daha şaşırtıcı olanı, yobaz ve fanatiklerle aynı kefeye konduğunu görmektir. Siyaseten nereye bağlı olduğu konusu karmaşıktı; zaten neredeyse hiçbir konuda ne görüşte olduğunu tahmin etmek kolay değil. Ancak bu durum inançtan çok kişisel sadakatla ilgiliydi. Ailesinin siyasetin her iki cephesiyle de ilişkileri vardı; Montaigne bu ilişkileri iyi tutmak zorundaydı. Belki de bu ikilemden dolayı patladı. Suçlama hem kendisine, ama daha önemlisi, vefat ettiği için kendisini savunamayacak durumdaki La Boétie'ye hakaretti. Lagebâton, Montaigne'in hayatında tanıdığı en onurlu, en sevdiği adamın onurunu sorguluyordu ve Montaigne onu daha yeni kaybetmişti. Bu şartlarda öfkeyle tepki vermesine şaşırmamak lazım.

Yavaşlık ve unutkanlık; nasıl yaşanır sorusuna verilecek güzel yanıtlardı, en azından gittikleri yere kadar... Bir kere iyi kamuflaj sağlıyorlardı; düşünerek karar verebilmek için gereken zamanı tanıyorlardı. Fakat hayattaki bazı deneyimler daha büyük ihtirasları ortaya çıkıyor ve farklı türde yanıtlar gerektiriyor.

5. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Sevdikten ve kaybettikten sonra ayakta kalın

LA BOÉTIE: SEVGİ VE ZORBALIK

MONTAIGNE, ÉTIENNE DE LA BOÉTIE ile tanıştığında yirmili yaşlarının ortasındaydı. İkisi de Bordeaux Belediye Meclisi'nde çalışıyordu; ikisi de birbiri hakkında önceden çok şey duymuştu. La Boétie, Montaigne'i açık sözlü, erken olgunlaşmış bir genç olarak tanımış olmalıdır. Montaigne ise La Boétie'yi *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev* adlı tartışmalı metninden biliyordur. Montaigne bu eseri ilk kez 1550'lerde okumuş, sayesinde yazarıyla tanıştığı için ona minnet duyduğunu yazmıştır. Bu, büyük bir dostluğun, "benzeri görülmeyen ve izine rastlanmayan, bütün ve mükemmel bir dostluğun" başlangıcı oldu. "Böyle bir dostluğun gelişmesi için o kadar çok tesadüfe ihtiyaç var ki, bu ancak üç yüz yılda bir olur."

Her ne kadar birbirlerini merak etseler de, uzunca bir süre karşılaşmadılar. Sonunda tanışmalarıysa tamamen tesadüf eseri oldu. İkisi de kentteydi, aynı şenliğe katılmışlardı. Konuşmaya başladılar ve birbirlerine bayıldılar; aralarında o kadar sıkı bir bağ oluştu ki, o an itibarıyla en yakın arkadaş oldular. Birlikte sadece altı yıl geçirdiler, ki bunun üçte biri de ayrı geçmişti; ikisi de zaman zaman iş için başka kentlere gönderilmişti. Yine de bu kısacık sürede, birlikte bir ömür geçirmiş kadar birbirlerine bağlandılar.

Montaigne ve La Boétie hakkında okuduklarınızdan, La Boétie'nin ondan yaşça daha büyük ve olgun olduğu izlenimine kapılabilirsiniz. Gerçekte La Boétie Montaigne'den yalnızca bir iki yaş büyüktü. Göz kamaştırıcı ya da yakışıklı değildi, ama zekiydi ve cana yakındı, ciddi bir havası vardı. Montaigne'in aksine, tanıştıklarında La Boétie evliydi ve mecliste daha yüksek bir konumdaydı. Meslektaşları onu hem yazar, hem de devlet memuru olarak tanırdı; Montaigne henüz hukuki raporlar dışında bir şey yazmamıştı. La Boétie dikkat çeken, saygı gören biriydi. 1560 başlarında Bordeauxlulara bugün Montaigne'in La Boétie'nin değil de, La Boétie'nin Montaigne'in dostu olarak tanındığını söyleseydiniz, muhtemelen size inanmazlardı.

La Boétie'nin olgun havası biraz da erken yaşta yetim kalmasına bağlanabilir. 1 Kasım 1530'da, Montaigne'in evinden yüz yirmi kilometre uzaktaki bir pazar kasabası olan Sarlat'ta doğmuştu. İçinde doğduğu yüksek, zarif, bol süslemeli bina bugün hâlâ ayakta. Babası bu evi La Boétie doğmadan beş yıl önce yaptırmıştı. O da hiperaktif bir babaydı; oğlu on yaşındayken öldü. Çok geçmeden annesi de ölünce, La Boétie tek başına kaldı. Kendisiyle aynı adı taşıyan amcası Étienne de La Boétie onu yanına aldı ve —Montaigne'inki kadar radikal olmasa da— zamanın modasına uygun, hümanistik bir eğitim almasını sağladı.

Montaigne gibi La Boétie de sonradan hukuk okudu. 1554 civarında iki çocuklu dul bir hanım olan Marguerite de Carle ile evlendi (çocuklarından biri daha sonra Montaigne'in küçük kardeşi Thomas de Beauregard ile evlenecekti). Aynı yılın Mayıs ayında —Montaigne'in Périgueux'de çalışmaya başlamasından iki yıl önce— Bordeaux Meclisi'nde göreve başladı. Muhtemelen, daha iyi maaşla Périgueux'den gelenlerden rahatsız olanlar arasında La Boétie de vardı.

La Boétie'nin Bordeaux Meclisi'ndeki kariyeri son derece başarılıydı. 1563'teki tuhaf suçlamaları saymazsak, insanların genelde güvendiği biriydi. Hassas görevler ve arabuluculuk işleri sıklıkla ona verilirdi (Montaigne de daha sonra arabuluculuk görevi üstlenecekti). O yıllarda muhtemelen La Boétie'nin ayakları daha bir yere basıyordu. Pozisyonun gerektirdiği ciddiyet havasına sahipti, çok çalışmaya ya da görevlerine dair tutumu daha doğruduydu. Aralarında ciddi farklar olmasına rağmen bu iki genç adam, bir yapbozun parçalarıymışçasına iç içe geçtiler. Paylaştıkları önemli şeyler vardı: incelikli düşünme, edebiyat ve felsefe tutkusu, büyürken hayran oldukları klasik yazarlar ve savaş kahramanları gibi iyi yaşama isteği. Tüm bunlar o ikisini birleştirdi, ancak eğitimleri onlarınki kadar maceralı olmayan diğer meslektaşlarından da ayırdı.

La Boétie'yi günümüzde sadece Montaigne'in gözünden tanıyoruz; 1570 ve 1580'lerin Montaigne'i sık sık eski günlere döner ve kaybettiği dostunu özlemle anar. Bu nostaljisinin arasından gerçek La Boétie'yi görmek zordur; ancak gözlerimizi kısıp çabalayabiliriz. Halbuki La Boétie'nin Montaigne'i nasıl gördüğünü gayet net biliyoruz; çünkü La Boétie, Montaigne için yazdığı sonede, dostunun kendisini geliştirmesi için ne yapması gerektiğine ilişkin düşüncelerini açıkça ifade etmişti. Bu sone, anılarda donup kalmış kusursuz bir Montaigne yerine, değişim

geçiren, kanlı canlı bir Montaigne sunar bize. Sonunda adam olur mu, orası şüphelidir, özellikle de enerjisini eğlenceye ve güzel kadınlara harcamaya devam ederse...

La Boétie Montaigne ile "gerektiğinde döven gerektiğinde seven" amca tonunda konuşur, ancak şiirini daha az "ailevi" duygularla donatmıştır. "Bana bağlısın Montaigne, hem doğanın hem de sevginin tatlı çekiciliği olan erdemin gücüyle." Montaigne de *Denemeler*'de benzer sözler eder. Dostluk iradesini ele geçirmiştir; iradesi, "onun iradesinin derinliklerine dalıp kaybolur." La Boétie'ninki de, Montaigne'in iradesi "içine dalıp kaybolmuştur." Bu tip konuşmalar o zamanlar tuhaf değildi. Rönesans döneminde, gerçek eşcinselliğe dair en ufak şüphe ortalığı birbirine katarken, erkekler birbirlerine böyle sevdalı yeniyetmeler gibi yazardı. Aslında tam olarak birbirlerine değil; eski Yunan ve Latin edebiyatından alınan, yüceltilmiş bir dostluk idealine karşı duyulan aşkı bu. İki soylu genç adam arasında kurulacak böyle bir bağ, felsefenin doruk noktasıydı: Birlikte okur, yazar, hemen her şeyi birlikte yaparlardı; böylece yaşama sanatını en üst noktaya taşımada birbirlerine yardım ederlerdi. Montaigne de, La Boétie de bu ideale hayrandı ve tanıştıklarında muhtemelen ikisi de arayıştaydı. Birlikte geçirdikleri zamanın kısalığı onları hayal kırıklığına uğramaktan kurtardı. La Boétie sonesinde, ikisinin adının, tarihteki diğer ünlü dostlar gibi sonsuza dek birlikte anılmasını dilediğini belirtmişti: Dileği yerine geldi.

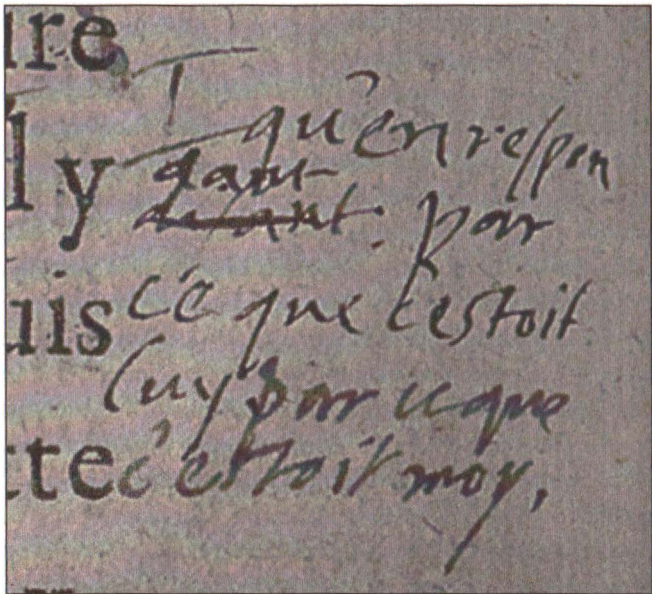
Görünen o ki, ilişkilerini belli bir klasik dostluğa benzetiyorlardı: filozof Sokrates ile yakışıklı genç dostu Alkibiades'in ilişkisine. La Boétie sonesinde Montaigne'i alenen Alkibiades'le kıyaslar. Montaigne de, La Boétie'deki Sokratik unsurlardan söz eder: bilgeliğinden, ama daha şaşırtıcısı, çirkinliğinden. Sokrates fiziksel iticiliğiyle ünlüydü, Montaigne de dostundan "güzel bir ruhun büründüğü çirkinlik" diye söz eder. Bu, Alkibiades'in Platon'un *Şölen*'inde Sokrates'i, içinde mücevher saklanan "Silenus" figürlerine benzetişini anımsatır. Sokrates gibi Silenus figürleri de, dışardan bakıldığında dünya çirkinini yüz ve beden şekilleri sergilerken, içlerinde hazineler barındırıyordu. Belli ki Montaigne ile La Boétie bu rolleri benimsemiş, keyifle oynamışlardı. Ya da en azından Montaigne için durum böyleydi. La Boétie hakarete uğradığını düşünse bile, felsefi ağırbaşlılığı onu bir şey söylemekten alıkoymuştu.

Platon'a göre çirkin Sokrates güzel Alkibiades'in ilgisine karşılık vermemişti; yine de cilveleştikleri gerçeği tartışılmaz. Aynı şey Montaigne

ile La Boétie için de geçerli miydi? Bugün pek az kişi aralarında cinsellik olduğunu düşünür, ancak vaktinde bu fikir bayağı benimsenmişti. Kullandıkları dil son derece çarpıcıdır; sırf La Boétie'nin sonesinde değil, Montaigne'in dostluklarını tanımladığı pasajlarda da ("insanı kendinden geçiren bir gizem" ya da "ikisini de silip süpüren büyük bir sevgi dalgası") bu böyledir. Her şeyde ölçülü olmaya inanan Montaigne iş La Boétie'ye gelince kontrolü yitirir. Bağımsızlığa duyduğu sevgi de yalan olur. "Ruhlarımız birbirine öylesine karışır ve kaynaşır ki, onları birleştiren sınır ortadan kalkar, bir daha da bulunamaz." Sözcükler bile yetersiz kalır. Sayfa kenarına not aldığı gibi:

Onu niçin sevdiğimi bana söyletmek isterlerse bunu ancak şöyle anlatabilirim sanıyorum: Çünkü o, o idi; ben de bendim.*

Rönesans dönemi dostlukları, antikçağ dostlukları gibi, akıllıca seçimler olmalıydı; bu nedenle felsefi değer taşırlardı. Montaigne'in ifade etmekte

* Kaynak: Montaigne, *Denemeler* (1999), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

zorlandığı sevgi bu kalıba uymaz. Kendisi de bunun farkındadır; “Dostluğumuzun kendinden başka bir örneği yok, yalnızca kendisiyle karşılaştırılabilir” der. İlle bir referans noktası lazımsa, bu yine Platon’un *Şölen*’indedir; Alkibiades’in Sokrates’in karizması karşısında ne yapacağını bilemez hale düştüğü andır: “Yeryüzünden yok olup gitse de kurtulsam dediğim pek çok an oldu, ancak biliyorum ki böyle bir şey olsa rahatlamaktan çok kedere boğulacağım. Aslına bakarsanız, bu adam söz konusu olduğunda hakikaten ne yapacağımı bilmiyorum.”

La Boétie sonesinde Montaigne kadar şaşkın değildir; onun duyguları Montaigne’inkiler gibi eski anıların acısıyla abartılmamıştır. Aynı mantıklı haller La Boétie’de de vardır elbet, ancak bunun yeri ne sonesidir, ne de kadınlara yazdığı vasat aşk şiirleri... La Boétie’nin tutkusu, genç yaşta siyaset üzerine yazdığı tezde ortaya çıkar (bu tez, Montaigne’in La Boétie ismini ilk kez duymasını sağlayan, Bordeaux’da elden ele dolaşan metindir).

Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev adlı tezini yazdığı anda anlaşılan çok gençti La Boétie; Montaigne’e göre sadece on altı yaşındaydı ve derslerine çalışırken öylesine yazmıştı: “Kitaplarda binlerce kez tartışılmış sıradan bir konu işte.” Montaigne burada, bilerek, *Gönüllü Kulluk* ciddi bir metin değilmiş havası yaratmaya çalışıyor olabilir. Ne de olsa tartışmalı bir eserd; ne La Boétie’nin itibarına zarar gelsin isterdi, ne de kendi başı belaya girsin. *Gönüllü Kulluk*, Montaigne’in abarttığı kadar öğrenci işi olmasa da, genç bir dehanın ayak izlerini taşıyor izlenimini bırakıyordu: Bir yazar La Boétie’yi, “siyasi sosyolojinin Rimbaud’su” olarak nitelemişti.

Gönüllü Kulluk, tarih boyunca zorbarların kitlelere ne kadar kolay ege-men olduğunu anlatır. Oysa kitleler desteklerini çekecek olsa, zorbarlar anında güçlerini kaybedektir. Devrime falan gerek yoktur: İnsanların tek yapması gereken işbirliğine son vermektir; tiranın kölesi, dalkavuşu olmayı bırakmalıdırlar. Buna rağmen, tebasına en büyük kötülükleri eden tiranların bile başına bu gelmez. Zorba, halkını aç bırakıp ihmal ettikçe insanlar onu daha çok sever. Verdiği bütün acılara rağmen, Romalılar, öldüğünde Neron için yas tutmuştu. Aynı şey Jül Sezar’ın ölümünde de olmuştur (La Boétie –hayrettir– Jül Sezar’a saygı duymazdı; Montaigne’in de benzer çekinceleri vardı). Montaigne’in ifadesiyle bu imparator, “Yasaları ve özgürlüğü fesheden, bana göre hiçbir değerli şey taşımayan bir

kişilik”ti, ancak yine de ölçüsüz bir sevgi görüyordu. Zorbalığın gücü, en az bu sevgi kadar derin bir gizemdir.

La Boétie, tiranların insanları bir şekilde hipnotize ettiğine inanırdı (gerçi hipnotize etmek terimi henüz icat edilmemişti). Bir başka deyişle; insanlar zorbaya âşık olur. İradelerini, onun iradesi içinde yitirirler. “Milyonlarca insanın daha büyük bir güç tarafından zorlanmadan boyunudruk altına girmesi, eziyet içinde olmasına rağmen o kişinin adını duyunca büyülenmişcesine hizmet etmesi, korkunç bir manzara. Oysa bu kişi tek başına olduğu için gücünden korkulmaması, halkına zalimce davrandığı için hoşlanılmaması gereken biri.” Fakat yine de insanlar gördükleri rüyadan uyanamaz. La Boétie bu durumu neredeyse büyücülükle eş tutar. Daha küçük çapta olsa birilerinin muhakkak yakılması gerekirken, bütün toplumu ele geçiren büyü hiç sorgu sual edilmeden yaşanır.

La Boétie’nin siyasi iktidara yönelik çözümlemesi, Montaigne’in La Boétie için hissettiği gizem duygusuna yakındır: “Çünkü o, o idi; ben de bendim.” Yakın dünya tarihinde iktidara gelen bir dizi otokrata baktığımızda, bir tiranın karizmasıyla halkın üzerinde nasıl bir tür büyü ya da aşk iksiri etkisi yarattığını görebiliriz. Ugandalı diktatör İdi Amin’in sağ koluna, bir röportaj sırasında liderini neden bu kadar çok sevdiği sorulduğunda verdiği yanıt, La Boétie’den söz eden Montaigne’in ya da Sokrates’ten bahseden Alkibiades’in sözlerinden farksızdır:

Bakın, sevgi, sevgi denen şey: Bir erkeğin tek gözlü bir kadını sevdiğini görürsünüz. O adama neden bu çirkin kadını seviyorsun diye sorsanız, adam size söyler mi dersiniz? Bunun arkasındaki sır o iki kişinin arasındadır. Onu bana sevdiren şey, beni de ona sevdiren şeydir aynı zamanda.

Tiranlık, bir tür drama yaratır; içinde baş eğme vardır, hâkimiyet vardır, tıpkı Montaigne’in sık sık betimlediği gerilimli yüzleşme sahnelerine benzer. Halk isteyerek boyun eğer, bu da tirana sadece, hayatları dahil – onları kendisi için savaşmaya göndermiyor mu?– sahip oldukları her şeyi alma cesaretini verir. İnsanoğlunun doğasındaki bir şey onu, “özgürlüğü tamamen unutmaya” götürür. Toplumun en üst kademesinden en altına

* Kaynak: Montaigne, *Denemeler* (1999), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

herkes, hipnotize olmuş gibi, kendini alışkanlıklara ve gönüllü kulluğa kaptırmıştır; çünkü çoğu zaman başka türlüünü bilmezler. Yine de, tek yapmaları gereken uyanmak ve tirana verdikleri desteği çekmektir.

Bakarsınız, arada bir iki birey kendini kurtarmıştır, diye ekler La Boétie, sebebi genelde tarih okuduklarından gözlerinin açılmasıdır. Geçmişteki benzer tiranlıklar hakkında bilgi sahibi olurlar ve o zamanki kailipların şimdi kendi toplumlarına ne kadar da uyduğunu fark ederler. İçine doğdukları düzeni kabul etmektense, dışına çıkıp her şeyi farklı açıdan görme becerisini edinirler; Montaigne bunu *Denemeler*'de hep yapmıştır. Ancak ne yazık ki bu özgür ruhlar bir fayda sağlayamayacak kadar az sayıdadır. Üstelik birlikte çalışmaz, "kendi hayallerinde tek başlarına" yaşarlar.

Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev'i okuduktan sonra Montaigne'in yazarıyla tanışmaya neden bu kadar çok heves ettiğini tahmin etmek zor değil. Bu, son derece cesur bir eser; tezlerine katılıp katılmaması bir yana, Montaigne'i kesin şok etmiş olmalı. Alışkanlıkların gücü üzerine görüşleri ile (ki, Montaigne de bu konuyu *Denemeler*'de bolca işlemiştir), tarih ve biyografi okuyarak özgürlüğe kavuşulacağı fikri, Montaigne'in kulağını çınlatmış olmalı. Tabii entelektüel cesareti ve farklı düşünebilme yeteneğinden de kesin etkilenmiştir.

La Boétie muhtemelen tezini bir "devrim çağrısı" olarak düşünmemiştir. Birkaç kopyayı sessiz sedasız etrafa dağıtmış, belki de hiçbir zaman basılmasını amaçlamamıştır. Amaçladıysa bile, niyeti alt sınıfları ayaklandıran yönetimi ele geçirmelerini sağlamak değil, olsa olsa iktidarı sorumlu davranma yönünde uyarmak olurdu. İşte bu nedenle eserine yapılanlara görecek kadar yaşasaydı, kesin dehşete düşerdi. *Gönüllü Kulluk* radikal bir Protestan risalesi olarak yeniden basıldı; daha etkili olması için ismi *Contr'un* (Bir'e Karşı) olarak değiştirildi. İçeriği, Fransa monarşisine isyan çağrısı bağlamına oturtuldu. Bir dizi Protestan yayında yer aldı; önce *Reveille—matin des François et de leurs voisins*'da (1574) ve sonra Simon Goulart'ın *Mémoires de l'estat de France sous Charles IX*'ının (1577) çeşitli baskılarında yayımlandı. Kışkırtıcı bir metindi; aldığı tepki de kışkırtıcı oldu. Bordeaux Meclisi, Goulart'ın ikinci baskısını 7 Mayıs 1579 günü halkın gözü önünde yaktı; Montaigne'in *Denemeler*'in ilk baskısı için resmi izin almasından sadece iki gün önce. Yani Montaigne'in La Boétie'nin eserini zararsız bir gençlik ödevi olarak geçiştirmesi boşuna değildi.

Bu, *Gönüllü Kulluk* için sadece bir başlangıçtı, sonraki yaşamı uzun ve renkli oldu. Bugün bile silaha sarılma ya da en azından organize direniş çağrı amaçlı yayımlanır. II. Dünya Savaşı sırasında *Anti-Dictator* ismiyle Amerika'da ortaya çıkmış, "Barışçıl yaklaşım faydasızdır", "Führerler neden halka hitap eder" gibi dipnotlarla yayımlanmıştı. Daha sonra eser, anarşist ve özgürlükçü gruplar tarafından benimsendi, radikal önsöz ve açıklamaların yer aldığı edisyonları yayımlandı. Genelde Montaigne'in dostu olarak bilinen La Boétie için tek istisna, ölümünden sonra anarşist bir kahramana dönüşmüş olmasıdır.

Anarşist ve özgürlükçülerin La Boétie'de en çok takdir ettikleri nokta, bir toplumun kendini zorbalıktan kurtarmak için tek yapması gerekenin sessizce işbirliğini çekmesi yönündeki Gandhivari fikridir. Bir modern önsözde La Boétie, "adsız, görünmez, tek kişilik devrim"in -akla gelebilecek en saf, en temiz devrimin- esin kaynağı olarak gösterilir. Devlete sahte bir meşruiyet havası verdiği için demokrasi dahil tüm siyasi hareketleri reddeden istenççilik felsefesi de La Boétie'yi benimser.

Gönüllü Kulluk'un savunduğu "sessiz reddediş" fikrinin Montaigne'in pek bir hoşuna gittiği açık ve net. Siyasi suistimale karşı koymak için en önemlisinin kişinin zihinsel özgürlüğünü koruması olduğuna o da katılıyordu; bu da, kamu hayatının içinde yer almak yerine dışında kalmayı seçmek anlamına gelebilirdi. İktidarla işbirliği yapmaktan kaçınmaya dair telkinleri ve kişinin karakter bütünlüğünü koruması yönündeki ısrarı ile *Gönüllü Kulluk*, neredeyse bizzat Montaigne'in kaleminden çıkmış olabilirdi; hâlâ polemiklere takıldığı, henüz tam anlamıyla tarafsız olmayı beceremediği dönemde yazılmış denemelerden biri olurdu... Kim bilir, belki Montaigne de *Gönüllü Kulluk*'u okurken, aynı yüzyıllar sonra *Denemeler*'i okuyan Ralph Waldo Emerson gibi çığılığı basıp, "Bu kitabı, yaşadığım başka bir hayatta yazmışım gibi geliyordu bana; o kadar candan beni, benim düşüncemi, benim hayat tecrüberni söylüyordu ki" demişti.

Montaigne önceleri bu metne La Boétie'nin hakkını teslim ederek *Denemeler*'de yer verme niyetindeydi; ancak eserin Huguenot tarafından sahiplenilmesinden önceydi bu. Onu, duygularından adeta coşkuyla söz ettiği dostluk bölümünün sonuna koyacaktı. Düşüncesi muhtemelen eseri bir tür konuk sanatçı ya da orta süsü gibi kullanmaktı; önündeki ve arkasındaki bölümler resmi patlatan bir çerçeve gibi olacaktı.

Ancak kitabını yayımcıya götürdüğünde durum değişmişti. *Gönüllü Kulluk* artık, Montaigne'in amaçladığı gibi dostunun dehasını gösteren bir yapıt değil, devrimci manifestosu olarak algılanıyordu. Ona yer vermesi, kışkırtıcı bir adım olarak görülecekti. Bu nedenle metni geri çekti, ama –kesilen uzvun geride kalan parçası misali– kendi yazdığı kısa girişi bıraktı. “Bu yapıtın, daha iyisini yapıp yapamayacaklarının kaygısı olmadan devletimizi yıkmaya niyetlenenler tarafından kötü amaçla gündeme getirildiğini ve içeriğinin çarpıtıldığını öğrendiğimden, ona bu sayfalarda yer verme konusundaki fikrimi değiştirdim.” Eserin çocuksuluğuna ve ciddiye alınmaması gerektiğine ilişkin yorumunu muhtemelen bu noktada eklemişti.

Sonra yine fikrini değiştirdi. La Boétie'nin samimiyetsiz olduğu izlenimini uyandırmak istemiyordu. Bu nedenle, La Boétie'nin hiç kuşkusuz yazdıklarına inandığını söyleyen bir not ekledi. Hatta dostunun bir Fransız kasabasında (Sarlats) doğmak yerine Venedik'te –bir cumhuriyette– doğmuş olmayı tercih edeceğini söyledi. Ama bir dakika; La Boétie yine bir asi olup çıkmıştı! Lafı bir daha çevirmek gerekiyordu: “Ancak, ruhuna işlemiş yüce bir ilkesi daha vardı ki, o da şuydu: İçine doğduğu yasalara karşı boynu her zaman kıldan inceydi.” İnsan gözünde şu sahneyi canlandırmadan yapamıyor: Montaigne, matbaanın bir köşesinde, çıkardığı sayfaları koltuğunun altına sıkıştırmış, harıl harıl düzeltmeler yapıyor.

Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev'in o günlerde Bordeaux'da yakıldığı göz önüne alınırsa, Montaigne'in eser için değil mazeretler bulması, ondan bahsetmesi bile son derece yürekli bir hareketti. Her zamanki gibi çelişkiye düşüp metni geri çekerek tedbirli davranmıştı elbet; fakat onu savunarak cesaretini de sergilemişti. Dahası, La Boétie'nin onu nasıl yazdığını anlatırken, yazarın kimliğini açık etmişti. Muhtemelen kim olduğu biliniyordu zaten, ama Protestan yayımların hiçbiri bu kadar ileri gitmemişti.

Eserden kurtulmaya karar veren Montaigne şöyle yazdı: “Bu ciddi yapıtın yerine hayatının aynı döneminde yazdığı daha şen, daha canlı bir başkasını koyacağım.” Sözüünü ettiği yapıt La Boétie'nin şiirlerinden bir seçmeydi; Montaigne için yazdıkları değil de, kimliği belirsiz genç bir kadına hitaben yazdığı yirmi dokuz sone. Ancak birkaç yıl sonra yine fikir değiştirip bunları da çıkardı. Sonuçta geriye sadece kendi yazdığı giriş ve ithaf ile, “Bu dizeler başka yayınlarda görülebilir” şeklinde kısa bir not kaldı. I. Kitap'taki 29. bölümün tamamı iki kez silindi. Sonuç,

Montaigne'in saklamayı reddettiği, hatta altını çizdiği kaba bir boşluk oldu. Bir yazar için tuhaf bir davranış bu; haliyle pek çok yoruma da davetiye çıkarmıştır. Montaigne'in yaptığı, aceleyle bir şeyler ekleyip çıkarmak mıydı, yoksa bir şeye mi dikkatimizi çekmeye çalışıyordu?

Bu konuya dair radikal bir teori, son yıllarda birkaç kez gündeme gelip gelip kayboldu. Daha önceden belirtildiği gibi, *Gönüllü Kulluk* neredeyse Montaigne'in elinden çıkmış gibidir. *Denemeler*'in dört ana teması olan alışkanlık, doğa, bakış açısı ve dostluk, *Gönüllü Kulluk*'da da yer alır. Siyasi direniş için içsel özgürlüğe işaret eder: Bu, tipik Montaigne görüşüdür. Tıpkı *Denemeler* gibi, klasik tarihten örneklerle doludur. Hatta *deneme* olduğu hissini verir. İkna edici, eğlendirici, konudan sapmaya meyillidir. Yazar sık sık konudan konuya atlar; örneğin I 6. yüzyılın Pléiade şairlerinden bahsederken aniden durur, "şimdi uzaklaştığımız konumuza geri dönersek" ya da "asıl konuya nasıl döneceğimi bilmesem de" gibi sözlerle lafı bağlar. Bu "kafası karışık" numarası, genç bir adamın kaleminde olağandışı bir unsur gibi görünür, fakat yapıta can verir, onu doğal kılar. Yazar, Bordeaux'da bir sokak köşesinde tesadüfen karşılaşmışız gibi bizimle konuşur. Böylece şu kuşku uyanır: *Gönüllü Kulluk*·*Üzerine Söylev*'in yazarı, La Boétie değil de, Montaigne olabilir mi?

Hayır hayır, yazar La Boétie olmalıydı; metnin kopyaları Bordeaux'da elden ele dolaşmıştı. Gerçi günümüze kadar gelebilen kopyaların hiçbiri La Boétie'nin el yazısıyla değildir ve bu "elden ele dolaşma" meselesinde tek net kaynak da, Montaigne'dir. Yazarı La Boétie olarak tanımlayan da Montaigne'dir, ondan "okul ödevi" diye söz eden de. Kim bilir; belki genç yazarımız ta delikanlılık günlerinden ağırbaşlı hallere bürünen La Boétie değil de, meclis odalarına bir hırs girip çıkan başka bir deli fişekti. Ya da, belki de bu eser hiçbir zaman genç bir adamın kaleminden çıkmamıştı, ki bu açıklama metindeki kronolojik hatalar taşıyan atıfları açıklar. Coşkulu komplo teorikilerine göre, Montaigne bu yapıtı ileriki yaşlarında yazmıştır ve cin okurlar durumu fark etsin diye de aralara kronolojik hatalar serpiştirmiştir.

1906'da *Gönüllü Kulluk*'u Montaigne'e atfetmeye çalışan ilk kişi, nevi şahsına münhasır Montaigneci Arthur-Antoine Armaingaud idi; kendisi akıl alınmaz fikirler öne sürüp, sonra da arkasına yaslanıp insanların birbirlerine girmesini izleyen türden bir adamdı. Zamanında kimse ona katılmadı, bugün de tek tük destekçisi vardır, ancak kuramı —başta

Daniel Martin ve David Lewis Schaefer olmak üzere— gelenekdışı düşünen yeni kuşağın takdirini kazanmıştır. Schaefer, tıpkı Armaingaud gibi, Montaigne'in devrimci olduğunu ispat etmeye çalışır; Daniel Martin ise *Denemeler*'e "şifrelerle dolu metin" şeklinde yaklaşma eğilimindedir. "Gönüllü Kulluk'u *Denemeler*'den çıkarmak, senfoni orkestrasından flütü çıkarmaya benzer" der.

Montaigne'in radikal, proto—anarşist bir metin kaleme aldığı, sonra bunu bilerek yanlış bilgilerle doldurduğu, ama aralara sadece keskin gözlerin bulabileceği ipuçları yerleştirdiği düşüncesi, pek çok açıdan çekicidir. Bütün komplo teorileri gibi, parçaları birleştirmenin heyecanını yaşatır ve Montaigne'i yüceltir: O, tek kişilik bir devrimci güçtür, o bir entrika ustasıdır. . .

Montaigne'in dilediği zaman kurnaz olabildiğine dair göstergeler *Denemeler*'de bulunabilir. Bir keresinde kendisine büyü yapıldığı için iktidarsızlık sorunu yaşadığını düşünen bir dostuna güzel bir oyun oynamıştı. Onu böyle bir şeyin olmayacağına ikna etmeye uğraşmadı, bunun yerine dostuna, üzerinde "kutsal figürlerin" bulunduğu sihirli görünümlü bir sikke ile cüppe verdi. Adam ne zaman seks yapacak olsa, bu madalyonla yapması gereken bir dizi tören vardı; önce böbreklerinin üzerine koyacak, sonra beline bağlayacak, eşiyle yatıp üzerlerine cüppeyi çekecekti. Oyun işe yaradı. Montaigne kendini biraz suçlu hissetmişti; her ne kadar numarayı arkadaşının iyiliği için yapmış olsa da. Yine de bu şunu gösteriyor; durum gerektirdiğinde ya da vakanın psikolojisi yeterince ilgisini çektiğinde, Montaigne de aldatmaya başvurabiliyordu.

Ancak genel olarak bu tür oyunlara ender başvurduğunu söyleyebiliriz; her konuda dürüst ve açık olmayı tercih ettiğini söylerdi, muammalar ve bulmacalar karşısında afallardı. Tabii bunlar da oynadığı oyunun bir parçası olabilir. Gerçekten tam anlamıyla hilebazsa, kitapta söylediği her şeyden kuşkulanmamız gerekir ki, bunu kimse düşünmek bile istemez. Hem başka sorunlar da ortaya çıkacaktır. Eğer *Gönüllü Kulluk*'u La Boétie yazmadıysa, o zaman Montaigne'in *Denemeler*'de anlattığı kişi değildir La Boétie. Kesin kez böyle biri var, onu biliyoruz, ancak Montaigne'in zekâsını sergilediği etkisiz eleman olmak dışında onu özel kılan bir özelliği yok. Eğer olağanüstü yeteneklere sahip değilse —*Kulluk*'u yazabilecek türden biri değilse— o zaman Montaigne onu neden bu kadar çok seviyordu? Bu denli güçlü hissetmesinin bir nedeni olmalıdır ve anlaşıldığı

kadıyla bu, La Boétie'nin yakışıklılığı değildir; elbette bu konuda da yalan söylemiyorsa...

Eğer ikisinin arasındaki sevgiye inanırsak, komplo teorisi boşa düşer. Çünkü Montaigne'in kendini saklamak için *Gömillü Kulluk'u* La Boétie'ye atfetmesi, neredeyse putlaştırdığı La Boétie'nin anısına saygısızlık olurdu. O sırada Bordeaux'da meydana yakılan bir yapıtın yazarı olarak La Boétie'yi ifşa edişi zaten şaşırtıcı, ancak, bir de La Boétie kitabın gerçek yazarı değilse, işte o zaman bu davranış tam anlamıyla bir ihanettir; hatta Montaigne'in La Boétie'den nefret ettiğini düşündürür. Montaigne'in yazılarında (yayımlamayı düşünmediği yol güncesi dahil) La Boétie hakkında böyle hissettiğini akla getirecek en ufak bir yorum yoktur.

Aralarındaki sevginin yoğunluğu, iki adamın yazı stillerinin neden bu kadar çok birbirine benzediğini de açıklayabilir. Montaigne ile La Boétie her şeyi paylaşıyordu: Birbirleriyle kaynaşmış gibiydiler. Fikirlerini ortaklaşa geliştiren iki yazardı onlar; aralarında konuşuyor, çoğu zaman tartışıyor, zıt görüşleri savunuyor, ancak sürekli özömsüyorlardı. Birlikte geçirdikleri birkaç yıl boyunca sabahtan akşama kadar konuşmuş olmaları: alışkanlıklar, geçerli fikirleri reddetme gereksinimi, bakış açılarını değiştirme ihtiyacı, zorbalık ve kişisel özgürlükler. Başta muhtemelen La Boétie düşüncelerini daha net ortaya koymuştu; ancak sonradan Montaigne ona yetişmiş, âdetler ve bakış açısı üzerine görüşlerini La Boétie'nin hayal bile edemeyeceği noktalara taşımıştı. Bunların hepsi bir şekilde *Denemeler*'de yer buldu; ki *Denemeler* pek çok açıdan La Boétie adına dikilmiş bir anıt gibidir. İki zihin o kadar iç içe geçmiştir ki, dünyanın en iyi eleştirel gözüyle bile onları birbirinden ayırmak imkânsızdır.

İki genç adamın, dostluklarının yıllarca devam etmeyeceğini düşünmek için hiçbir nedeni yoktu. Onlar modern Atina'larında, daha da başarılı, daha da ünlü olacaklardı. Ancak genç Sokrates, ziyafetten eve çağırılmak üzereydi.

LA BOÉTIE: ÖLÜM VE YAS

Her şey 9 Ağustos 1563, Pazartesi günü başladı. La Boétie, François de Péruse d'Escars'ın (Bordeaux Meclisi'nde Lagebâton'a meydan okuyan adam) evindeydi, bütün günü açık havada geçirmişti. O akşam

Montaigne'le yemek yiyeceklerdi, ancak tam d'Escars'ın evinden ayrılmak üzereyken midesi tuttu, ishal de olmuştu. Montaigne'e hasta olduğunu bildiren bir mesaj gönderdi; dostu onu görmeye gelebilir miydi? Montaigne arkadaşını kırmadı. Bundan sonrasına dair her şeyi Montaigne'in babasına yazdığı uzun mektupta anlattıklarından biliyoruz (bu mektup daha sonra yayınlanmıştı).

d'Escars'ın evine giden Montaigne, dostunu büyük acılar içinde buldu. La Boétie ona bütün günü dışarıda geçirdiği için üşüttüğünü söyledi, ama durumu daha kötü görünüyordu. Muhtemelen ikisinin de aklından veba olasılığı geçti; çünkü o sırada hem bulundukları bölgede, hem Bordeaux'da, hem de La Boétie'nin kısa süre önce iş için gittiği Agenais'de veba salgını başlamıştı. Veba değilse bile, bu zayıf düşmüş haliyle kesin yakalanacaktı. Montaigne dostuna hastalığın henüz görülmediği bir yere gitmesini tavsiye etti; kız kardeşi ve kayınbiraderi Lestonnaclarla kalabilirdi. Fakat La Boétie yolculuk yapacak kadar iyi hissetmiyordu kendini. Gerçekte artık çok geçti; hastalığı kesin vebaydı.

Montaigne gitti, ama ertesi sabah La Boétie'nin eşi, kocasının durumunun kötüleştiğini söyleyerek onu geri çağırdı. Montaigne geri geldi, La Boétie'nin ricası üzerine geceyi orada geçirdi: "Hiç olmadığı kadar sevgi ve ısrarla, mümkün olduğunca çok onunla birlikte kalmamı istedi. Bu bana çok dokundu." Ertesi gece de orada kaldı. La Boétie'nin durumu gittikçe ağırlaşıyordu. Cumartesi günü bulaşıcı, tatsız bir hastalığa yakalandığını itiraf etti ki bu, hastalığının veba olduğunu anladığını gösteriyor. Montaigne'den yine kalmasını rica etti, fakat hastalığı bulaştırmamak için daha kısa sürelerle yanında oturmasını istedi. Montaigne onun bu ikinci isteğine uymadı. "Yanımdan bir daha ayrılmadım" diye yazmıştı.

Pazar günü La Boétie iyice zayıf düşerek halüsinasyonlar görmeye başladı. Nöbetler geçtiğinde, kafasının çok karışık olduğunu söylemişti; tek gördüğü, içinde hiçbir düzenin olmadığı karman çorman, kalın bir sis tabakasıydı. Montaigne arkadaşının içini rahatlatmaya çalıştı: "Ölümde bundan daha kötüsü yok kardeşim." La Boétie bu sözlerle, "Gerçekten de yok" diyerek karşılık verdi. Artık bu noktada kurtulma umudunu tamamen yitirmişti.

Vasiyetine karar verdi. Montaigne'den karsına ve amcasına göz kulak olmasını istedi; kederden kendilerini bırakmalarını istemiyordu. Hazır olduğunda Montaigne ailesini odaya aldı. Hepsisi, "mümkün olduğunca

kendilerini toparlayıp" yatağın çevresine oturdu. La Boétie vasiyetini açıkladı; kitap koleksiyonunun çoğunun Montaigne'e gideceğini belirtti. Daha sonra bir rahip istedi. La Boétie, veda konuşmaları için kendini öyle bir toparlamıştı ki, Montaigne bir ara umutlanır gibi oldu, ancak sonra dostunun gayreti tükenip durumu kötüleştiğinde son umudu da yok oldu.

Birkaç saat sonra, hâlâ dostunun başucunda bekleyen Montaigne, La Boétie'ye, "utançtan yüzünün kızardığını" söyledi; La Boétie, kendi ölümü karşısında, Montaigne'in onun ölümüne tanıklık ederken gösterebildiğinden daha fazla cesaret gösteriyordu. Kendi sırası geldiğinde La Boétie'nin nasıl davrandığını hatırlayacağına söz verdi. Evet, dedi La Boétie, böylesi daha iyiydi. Montaigne'e bu konu üzerine yaptıkları derin sohbetleri hatırlattı. Bu deneyim, araştırmalarının ve felsefenin gerçek amacıydı.

Montaigne'i elinden tuttu, onu bugüne kadar çok daha zor ve acı şeyler yaptığına ikna etti. "Bakma" dedi, "uzun zamandır hazırdım buna, dersimi ezbere biliyorum." Montaigne gibi o da antik dönem yazarlarının tavsiyelerini dinlemiş, ölümünü prova etmişti. "Ne de olsa," diye devam etti, kadim filozofların bilgeliğiyle söze, "yeterince uzun yaşadım, sağlıklı ve mutlulukla." Hiçbir konuda pişmanlık duymuyordu. Halihazırda güzel bir yaşa kadar yaşamamış mıydı? "Yakında otuz üçüme basacaktım" dedi. "Tanrı'nın rızasıyla bu yaşa kadar mutluluk içinde, sağlıklı yaşadım. İnsanın her an her şeyin değiştiği bir dünyada yaşadığını düşünürsek, hep böyle sürmesini bekleyemezdim." Yaşlılık ona sadece acı getirecekti, belki de huysuz birine dönüşecekti; en iyisi bundan kaçınmaktı. Montaigne sıkıntılı görünüyordu; La Boétie ona güçlü olması gerektiğini hatırlattı: "Kardeşim, beni korkutmak mı istiyorsun? Eğer korku duyarsam, bu korkuyu senden başka kim yok edebilir?"

La Boétie'ninki stoacıların benimsediği tarzda kusursuz bir ölümdü; cesaret ve bilgelikle doluydu. Montaigne'in de üzerine düşeni yapması gerekiyordu: Dostunun cesaretini korumasına yardımcı olmalı ve olan biteni en ufak detayına kadar kaydetmeliydi ki, böylece başkaları da bu öyküden ders çıkarabilsindi. Bunu yaparken Montaigne gerçekleri biraz şişirmiş, La Boétie'yi olduğundan daha asil ve cesur göstermiş olabilir. Belki de gerçekten böyle olmuştu: La Boétie, klasik erdemleri öylesine içselleştirmişti ki, filozof kahramanlarını hayatının son anına dek taklit

etmeyi başarmıştı. Montaigne'in dediği gibi, "La Boétie'nin zihni, yaşadığı çağdan daha öncekilere göre şekillenmişti."

Ancak Montaigne ondan farklıydı; yaşananları anlattıkça gerçek benliği daha çok kendini gösterdi: kuşkuculuğu, tuhaf detayları kaçırmayışı, her şeyi aynen olduğu gibi aktarma konusundaki kararlılığı... Yer yer saygısızlık bile ettiği söylenebilir. O gün daha sonra La Boétie'nin veda konuşmaları hakkındaki görüşlerini yazarken şöyle demişti: "Oda feryatlarla, ağlamalarla doluydu, ancak yine de bu biraz uzayan konuşmalarının ritmini bozmuyordu."

Ertesi sabah —pazartesi günü— La Boétie kâh baygın kâh kendinde yatıyor, bilincini yitirdiğinde şarap ve sirkeyle kendine getiriliyordu. Montaigne'i azarladi: "Bundan sonra bana yaptığın her yardımın sadece acını uzatmaya yarayacağını görmüyor musun?" Geçirdiği bir nöbet sonrasında geçici olarak gözleri görmez oldu. Çevresindeki göremediği insanların feryatları onu dehşete düşürdü. "Tanrım, bana böyle işkence edenler kim? Neden bu huzurlu istirahatimi bölüyorlar? Beni yalnız bırakın, yalvarırım."

Bir yudum şarap gözlerini geri getirdi, ancak artık ölüme çok yakındı. "Kol ve bacakları, hatta yüzü bile buz kesmişti, bedeni ecel terleriyle kaplıydı, artık nabızı bile hissedilmiyordu."

Salı günü son ayinleri yapıldı; rahipten, amcasından ve Montaigne'den kendisi için dua etmelerini istedi. İki üç kez haykırdı, bir keresinde şöyle dedi: "Tamam! Tamam! Ne zaman gelecekse gelsin, ayaklarımda üzerinde dimdik durmuş onu bekliyorum."

Akşama, "bir zamanlar olduğu kişinin gölgesi ve sureti" kalmıştı yalnızca. Yine sanrılar görmeye başladı; bu kez Montaigne'e, "muhteşem, sonsuz, tarifsiz" diye nitelediği hayaller gördü. Bir hikâyeye anlatacağını söyleyerek eşini yatıştırmaya çalıştı, "Ama gidiyorum" dedi. Kadının telaşlandığını görünce de, "Uykuya dalacağım" dedi.

Kadın odadan çıktı. La Boétie Montaigne'e, "Kardeşim, lütfen yanımda kal" dedi. Odada hâlâ çok sayıda insan vardı; Montaigne bu kalabalıktan "bütün arkadaşlar" diye söz eder. Rönesans'ta hiçbir şey tek başına yapılmazdı; özellikle de ölmek. Anlaşılan odadan bir tek La Boétie'nin eşi gönderilmişti.

Artık ölüm anı gelen adam panik olmaya başlar. Yatağında şiddetle çırpınır. Tuhaf isteklerde bulunmaya başlar. Montaigne şöyle yazmıştı:

Benden tekrar tekrar olağanüstü bir şefkatle ona yer vermemi rica etti. Öyle ki, sağduyusunun sarsılmış olduğundan korktum. Hastalık yüzünden kendinden geçtiği ve bunların mantıklı bir insanın sözleri olamayacağı konusunda onu nazıkçe uyardığımda önce vazgeçmedi ve daha ısrarlı bir biçimde, “Kardeşim kardeşim, bana yer vermeyi *red* mi ediyorsun?” diye sordu. Bu, akıl yoluyla onu ikna etmem için beni zorlamasına ve ona soluk aldığına, konuştuğuna ve bir bedeni olduğuna göre bir yeri de olduğunu söylememe kadar böyle devam etti. “Doğru doğru” dedi. “Evet, bir yerim var, ama buna ihtiyacım yok, her şey bittikten sonra varlığım olmayacak.”

Bu sözlerle karşılık vermek güçtü. Montaigne dostunu rahatlatmaya çalıştı: “Tanrı yakında sana çok daha iyi bir yer verecek” dedi.

“Keşke orada olsaydım” diye yanıtladı La Boétie, “Üç gündür gitmeye çalışıyorum.”

Sonraki birkaç saat boyunca sık sık, “...yanında olup olmadığımı bilmek için seslendi” diye yazar Montaigne. Hep yanındaydı.

Montaigne’in anlatımı, tipik bir girişten sonra, giderek hem daha dokunaklı olmuş, hem de adeta korku filmine dönüşmüştür. Montaigne sanki bu noktada felsefik anlamları bir yana bırakmış, gerçekten ne söylenip yapıldıysa onu kaydetmiştir. La Boétie de idollerini taklit etmeyi bırakmıştır artık. Bir yere ihtiyacı olduğunu söylerken –birkaç yıl sonra Montaigne’in üstünü başını yırtıp sayıkladığı zaman yaptığı gibi– belli ki bilinçsizce konuşmaktadır.

La Boétie sabahın ikisinde biraz dinlenebildi, bu iyiye işaretti. Montaigne durumu eşine bildirmek üzere odadan çıktı. Eşi de Montaigne de bu gelişmeden çok mutlu olmuşlardı. Ancak birkaç saat sonra Montaigne odaya geri döndüğünde La Boétie yine kötüleşmişti. Bir iki kez Montaigne’in adını andı. Sonra, tek bir iç çekişiyle soluk alması durdu. La Boétie, “18 Ağustos 1563, Çarşamba sabahı saat üç sularında öldü. Otuz iki yıl, dokuz ay ve on yedi gün yaşamıştı.”

Ölümü yakından görmek böyle bir şeydi işte; Montaigne muhtemelen ilk kez bu kadar derinden sevdiği birini kaybediyordu. Ölümün fiziksel gerçekliği şok ediciydi, özellikle de bu kadar korkunç bir hastalığın sonucunda geldiği düşünülürse; gerçi Montaigne hastalığın kendisine bulaşmasından korktuysa da, bu konuda hiçbir şey demez. Ama aklından

geçen düşünceler arasında muhtemelen şu vardı (kendi ölüm deneyimi sonrasında da aynı şeyi düşünmüştü): Dışarıdan nasıl görünürse görünsün, ölüm onu yaşayan kişi için huzurlu bir olaydır. La Boétie ile bu meseleyi bir kez tartışmışlardı: Montaigne, durumun böyle olabileceğini düşünmüş, La Boétie ise ona katılmamıştı. Montaigne La Boétie'yi kaybettiği an herhalde bütün kalbiyle kendisinin haklı olmasını diledi. Bedeni kan ter içinde savaşıırken La Boétie'nin mutluluktan başka bir şey hissetmediğini düşünmek, çok daha iyiydi. Birkaç yıl sonra, kendi başından geçenleri yazarken, bu eski savını hatırlayıp La Boétie'ye, "Gördün mü bak, acı çekmedin değil mi?" diye sorduğunu hayal edebiliyor insan. Belli ki yanıtının, "Çekmedim" olmasını umuyordu.

Üzüntüsünü yazıya dönüştürmesine rağmen Montaigne'in kederi ağırdı, giderek de ağırlaştı. La Boétie öldükten sonra her şey, "karanlık ve ümitsiz bir gecedir" der. Neredeyse on sekiz yıl sonra, İtalya'ya gittiğinde, günlüğüne şöyle yazmıştı: "Mösyö d'Ossat'a yazdığım aynı sabah, Mösyö La Boétie'yle ilgili öyle kederli düşüncelere kapıldım ki; uzunca bir süre atamadım üzerimden bu kederi, beni hayli yıprattı." *Denemeler*'de de İtalya'dayken gerçek bir dost, karakteri karakterine uyan, onun yaptığı şeyleri yapmayı seven birine duyduğu özlemi yazmıştı: "Yolculuklarım sırasında böyle birinin eksikliğini çok hissettim."

Biriyle konuşmadan hiçbir zevkin tadı yok benim için. Aklıma bir tane şen düşünce gelmiyor ki, onu tek başıma düşündüğüme, paylaşacak kimsem olmadığına canım sıkılmasın.

La Boétie'nin rolünü üstlenebilecek birini bulma ihtimalini asla göz ardı etmedi. Seneca da bunu tavsiye etmişti: Bilge kişi yeni dost edinmekte o kadar iyi olmalıdır ki, eskisinin yerine yenisini hemen koyabilmelidir. Montaigne zaman zaman *Denemeler*'de adaylara çağrıda bile bulunmuştur; kitabının, "değerli bir adamı", onu arayıp bulacak kadar memnun edeceğini umar. Yine de aslında hiç kimsenin La Boétie'nin yerini doldurabileceğini sanmıyordu. Sürekli hayal kırıklığı içindeydi:

Kaderin beni bağladığı binlercesine uyum sağlayamamam benim saçma salak mizacım yüzünden değildir, onsuz yapamadığım yazgım gereği birlikte olduğum yüzlerce insanla uyum sağlamamak

benim için saçma bir mizaca sahip olmak anlamına gelmeyeceği gibi ... tekrar yakalayamayacağım bir şeyi istemek de delilik olmaz mı?

Montaigne ne zaman başkalarına soğuk ve mesafeli gözükse, akla La Boétie gelmelidir. "Kimse," der, "aynılırken derimizi kaldırıp bizden parça koparacak kadar bize bitişmesin, yapışmasın" diye yazar. Bunlar, etinin tırnağından ayrıldığı hissedilen bir adamın sözleridir.

Anlaşılan Montaigne, La Boétie'nin hayattayken üzerindeki olumlu etkisine biraz isyan etmişti. Ancak sonradan bundan eser kalmamıştı. Öldüğüne göre La Boétie'ye tamamen teslim olabilirdi. Hatta La Boétie'nin son dileğini de yerine getirdi: Ona bir yer verebilirdi.

Önce La Boétie'nin kitaplarını kütüphanesine yerleştirdi; sahip olduğu en değerli şeyler arasında arkadaşına bir yer açtı. Sonra, La Boétie'nin ölümü hakkında yazdı; genç filozofun gelecek nesillere vasiyetini hatırlayabildiği kadarıyla kaleme aldı. La Boétie'nin birçok metnini yayıma hazırladı. En sonunda, evinde köşesine çekildiğinde, yeni uğraşısında kendisine yol göstermesi için dostunu kılavuz yaptı. Kütüphane duvarındaki kitabenin yanına bir yenisini ekledi. Bu yazı artık hayli solmuş ve okunması zorlaşmıştır, ancak görünen o ki Montaigne, yapmayı planladığı bütün "gayretli çalışmasını", 16. yüzyılın "en tatlı, en sevgili ve en yakın dostu" La Boétie'nin anısına adamıştır. La Boétie, Montaigne'in kütüphanesinde attığı her adımı izleyecek ve onun edebi-koruyucu meleştiği olacaktır.

La Boétie ölümüyle, gerçek bir dosttan, tamamen Montaigne'in kontrolü altındaki ideal bir varlığa dönüştü. Bir insandan çok, bir çeşit felsefi yordamdı artık. Seneca da öğrencilerine dostlarını bu şekilde kullanmalarını salık vermişti. Saygıdeğer bir kişi bulduğunuzda, onun tarafından sürekli izlendiğinizi hayal etmelisiniz, demişti; böylece kendinizi değerlendirdiğiniz standartları yükseltmiş olurdunuz. Kendiniz için yaşıyorsanız, başkaları için de yaşamalıydınız; en önemlisi de, seçtiğiniz dostunuz için.

Montaigne, teselli vaat ettiği sürece her türlü hileyi demeye vardı. La Boétie'nin ölümünden sonra yayımlanan kitaplarından birindeki ithafında yazdığı gibi: "İçimde o kadar hayatta ve bütün ki, geri dönmemeceğine toprağa gömüldüğüne ve onunla bir daha konuşamayacağımıza inanmıyorum." La Boétie'nin kendi içinde yaşamaya devam etmesine izin

vermek, dostunun son arzusunu yerine getirmenin ve kendi yalnızlığını hafifletmenin bir yoluydu. Bu arada kaybının şokunu atlatmak için oylanmak ve dikkatini dağıtmak gibi başka birtakım yollar da kullandı. En güzeliyse, yazmanın tedavi edici faydalarını keşfetti. La Boétie'nin ölüm öyküsünü ve vedasını yazıyla dünyaya aktarmak, sahneyi tekrar tekrar yaşamasına ve onun acısını atlatmasına yardımcı oldu. La Boétie'yi hiçbir zaman unutmadı, ama onsuz var olmayı öğrendi ve bunu yaparak kendi hayatını da değiştirdi. La Boétie hakkında yazmak onu en sonunda *Denemeler*'i yazmaya götürdü ki kullandığı hilelerin en felsefiği budur.

6. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Küçük oyunlar oynayın

KÜÇÜK OYUNLAR VE YAŞAMA SANATI

AKADEMİK FİLOZOFLARI GENELDE pek umursamazdı Montaigne; bilgiçlik taslamalarından ve soyutlamalarından hiç haz etmezdi. Ancak felsefenin bir başka geleneğine büyük merak sarmıştı; bir dostun ölümüyle nasıl başa çıkılır, insan cesaretini nasıl toplar, ahlaki ikilemlerde en doğru nasıl davranmak gerekir, hayatı en iyi şekilde nasıl yaşarsınız gibi soruların yanıtlarını araştıran pragmatik ekollere büyük ilgi duyuyordu. Kedere boğulduğunda ya da korkuya kapıldığında baş vurduğu felsefeler bunlardı; tabii yaşamın daha sıradan gündelik sıkıntılarına da yardımcı oluyorlardı.

Bu düşünce sistemlerinin en ünlü üçü, stoacılık, Epikurosçuluk ve kuşkuculuktur; bu sistemler topluca “Helenistik Felsefe” olarak bilinir, çünkü kökenleri Yunan felsefesinin 3. yüzyıldan itibaren Roma ve diğer Akdeniz bölgelerine yayılışına dayanır. Ayrıntılarda birbirlerinden ayrılırlar, ancak temel unsurları o kadar benzeşir ki, çoğu zaman onları ayırt etmek güçtür. Herkes gibi Montaigne de onları birbirine karıştırdı; ihtiyacına göre bir ondan bir bundan alırdı.

Bütün ekollerin hedefi aynıydı: Yunanlıların *eudaimonia* dediği yaşama biçimine ulaşmak. *Eudaimonia*; mutluluk, sevinç, insanın serpilip gelişmesi anlamına geliyor; yani her anlamda iyi yaşamak, hayatın tadını çıkarmak, iyi insan olmak hedef. Bu üç ekol, *eudaimonia*’ya ulaşmanın yolu konusunda da fikir birliğine varmışlar: *ataraxia*; yani, ruhun dinginliği, huzursuzluktan uzak olma hali, serinkanlılık, sarsılmazlık, kaygıdan arınmışlık. *Ataraxia* denge demektir; dengenizi korur, böylece ne işler iyi gittiğinde çok sevinir, ne de kötü gittiğinde umutsuzluğa kapılırsınız. Bunu başarmak için duygularınızı denetlemeniz gerekir; böylece duygularınız kudurmuş köpek gibi sizi oradan oraya sürükleyip hırpalayamaz.

Felsefeler, bu sükûnet haline nasıl ulaşılacağı konusunda ayrılıyordu. Her birinin ayrı fikri vardı; örneğin gerçek dünyadan ne kadar feragat edilmeliydi? 4. yüzyılda Epikuros tarafından kurulan ilk Epikurosçu

topluluk, müritlerinin ailelerini terk etmelerini ve tarikat üyeleri gibi özel bir “bahçede” yaşamalarını şart koşuyordu. Kuşkucular, diğer herkes gibi genel harala gürelenin ortasında kalmayı tercih ediyorlardı; ancak onların bambaşka mantaliteleri vardı. Stoacılar, bu ikisinin arasında bir yerdedi. Stoacı yazarların en ünlüleri olan Seneca ile Epiktetos’un okur kitlesi seçkin Romalılardan oluşuyordu; bu kişiler dünya işlerine derinden bağlı oldukları gibi, bahçelere ayıracak vakitleri de yoktu, ancak dinginliği buldukları yerde lıkır lıkır içmeye hazırdılar.

Stoacılarla Epikürosçular birçok kuramı da paylaşıyorlardı. Her ikisi de, insanoğlunun iki büyük zaafının —duygularını kontrol edememesinin ve dikkatini şimdiki ana verememesinin— hayatının tadını çıkartabilmesi önündeki engeller olduğu düşüncesindedir. Bu iki şey doğru yapıldığında —kontrol ve dikkat etme— diğer sorunların kendiliğinden çözüleceğine inanırlar. Ancak şu var; ikisini de yapmak neredeyse imkânsızdır. O kadar zordurlar ki, onlara doğrudan saldıramazsınız. Sinsice sokulmak gerekir; kişi, küçük hilelerle bu işi başarabileceğine dair kendini kandırır.

Bundan dolayı stoacı ve Epikürosçu düşünürler zamanlarının çoğunu deneyler ve teknikler geliştirmeye harcadılar. Örneğin; bugünün, hayatınızın son günü olduğunu hayal edin. Ölümle yüzleşmeye hazır mısınız? İçinde bulunduğunuz anın —*şu saniyenin!*— varlığınızın son anı olduğunu düşünün. Ne hissediyorsunuz? Pişmanlıklarınız var mı? Başka türlü yapmış olmayı dilediğiniz şeyler var mı? Şu an gerçekten yaşıyor musunuz, yoksa panik, inkâr ve pişmanlıkla mı dolusunuz? Bu deney sizin için neyin önemli olduğunu görmenizi sağlar. Ve zamanın parmaklarınızın arasından kum gibi akıp gittiğini hatırlatır.

Kimi stoacılar bu “son an” deneyini iyice abartıp, yardımcı oyuncularla sahnelemeye kadar götürmüşlerdi. Seneca, Pacuvius adında zengin bir adamdan söz eder; Pacuvius, kendisi için her gün eksiksiz bir cenaze töreni düzenlemiş. Tören koca bir ziyafetle sona erermiş ve Pacuvius, bedenini masadan yatağına tabut içinde taşıtırken, konuklar ve uşakları hep bir ağızdan, “Hayatını yaşadı, hayatını yaşadı” diye mırıldanırlarmış. Aynı etkiyi çok daha basit ve ucuza yaşamak isterseniz, öleceğiniz gerçeğini aklınızdan çıkarmayıp tüm dikkatinizi ona verebilirsiniz. Epikürosçu yazar Lukretius, ölüm anınızı hayal ederken şu iki olasılığı düşünmenizi önerir: Ya iyi yaşamışsınızdır (bu durumda tatmin olmuşsunuzdur, yolunuza devam edersiniz) ya da iyi yaşamamışsınızdır (o zaman

da hayatınızı kaybetmenizin bir önemi olmaz, çünkü zaten onunla ne yapacağınızı bilememişsinizdir). Böyle düşünmek, ölüm döşeğinde size pek teselli sağlayamayabilir, ancak yaşamınızın ortalarında, bakış açınızı değiştirmenize yardımcı olacaktır.

Düşünce deneylerinin amacı tutumunuzu değiştirmektir. Diyelim ki değer verdiğiniz birini ya da değerli bir eşyanızı kaybettiniz. O kişiye ya da nesneye verdiğiniz değeri, o insanı hiç tanımadığınızı ya da o eşyaya asla sahip olmadığınızı hayal ederek değiştirmeyi deneyebilirsiniz. Hiç sahip olmadığınız bir şeyi özlemeniz mümkün müdür? Farklı açıdan bakmak farklı duygular doğurur. Plutarkhos, iki yaşındaki kızlarının vefatının ardından karısına yazdığı mektupta bu tekniği kullanmasını öneriyordu: Ona kızları doğmadan önceki günleri düşünmesini, o günlere geri dönmüş gibi davranmasını söylüyordu. Bu yöntemin kadını teselli edip etmediğini bilemiyoruz, ama en azından, her gün aynı keder okyanusunda boğulmaktansa, ona odaklanabileceği bir şey vermişti. Montaigne de, La Boétie de bu mektubu iyi biliyorlardı. La Boétie onu Fransızcaya çevirmiş, Montaigne ise yayıma hazırlamıştı. Kim bilir, belki çocuklarını her kaybedişinde ya da La Boétie'nin vefatında Montaigne'in aklına bu mektup gelmiştir. Dostlukları o kadar kısa sürmüştü ki, La Boétie öncesi umursamaz günlerini hatırlamakta çok zorlanmamış olsa gerek.

Hayal gücünün oynadığı bu oyunlar aşırı durumlarda olduğu gibi olağan durumlarda da kullanılabilir: Hafif sıkıntı ya da depresyona karşı bile etkililer. Eğer sahip olduğunuz şeylerden bıktığınızı düşünüyorsanız, diyordu Plutarkhos, hepsini kaybettiğinizi ve çaresizce özlemini çektiğinizi hayal edin. Bu nesne en sevdiğiniz tabağınız, dostunuz, metresiniz ya da barışta sağlıklı yaşamınızı sağlayan talihiniz olabilir; alıştırmada büyülenmişcesine hepsinin değerini yeniden anlamışsınızdır. Buradaki ilke, ölümü düşünürken uyguladığınız ilke ile aynıdır: Bir şeyi *şu anda* kaybetme düşüncesiyle karşı karşıya kalırsanız, değerini anlarsınız.

İşin anahtarı *prosoché*'i, yani farkındalığı geliştirmektir. Bilinçli farkındalık diğer pek çok hayal oyunun temelini oluşturur. Bu, iç dünyaya kulak verme çağrısıdır; böylece dış dünyaya da dikkat edersiniz, çünkü dizginsiz duygular gerçekleri, tıpkı gözyaşlarının görüşü bulandırması gibi bulandırır. Görüşünü netleştiren ve dünyayı olduğu gibi görerek tam farkındalık içinde yaşayan kişi, der Seneca, asla yaşamdan sıkılmaz.

Dahası, uyurgezer gibi yaşamayan bir insan olaylara hemen – Epiktetos’un ifadesiyle; aniden sorguya çekiliyormuşçasına– doğru şekilde, tereddüt etmeden tepki verebilir. Saldınıya uğramanız, bir kavga, dostunuzu kaybetmeniz: Bütün bunlar, öğrencisini sınıfta dikkati dağıldığı anda yakalamaya çalışan öğretmen gibi, hayatın size bağıra bağıra bildirdiği taleplerdir. Bir can sıkıntısı anı bile böyle bir sorudur. Her ne olursa olsun, ne kadar beklenmedik bir şey başınıza gelirse gelsin, kesinlikle uygun tepkiyi vermelisiniz. Montaigne işte bu yüzden, “uygun şekilde” yaşamayı öğrenmeye, insan hayatının “en büyük ve olağanüstü başyapıtı” der.

Stoacılarla Epikürosçular bu hedefe daha çok tekrar ve tefekkürle ulaşmaya çalıştılar. Saatlerce smaç çalışan tenis oyuncularını gibi, tekrar yöntemi kullanarak, zihinlerinde belli birtakım alışkanlıklar için yollar kazıma çabaladılar; böylece beyinleri gerektiğinde, yatağını bulmuş su gibi, doğallıkla akacaktı. Stoacı Roma İmparatoru Marcus Aurelius’un, zihninin uygulamasını istediği bakış açısı değişikliklerini yazdığı defterleri vardı.

Önünüzde kızarmış et ya da başka yemekler dururken, bunların bir balığın, kuşun ya da domuzun ölü bedeni olduğunu aklınıza sokmanız ne iyi. Aynı şekilde, şarabın üzüm suyundan ibaret olduğunu, mor işlemeli kıyafetinizin bir deniz kabuklusunun kanına bastırılmış koyun tüyü olduğunu... Cinsel münasebet dersenez; dokuların birbirine sürtünmesi ve bir parça sümüğün dışarı fırlamasından başka nedir ki?

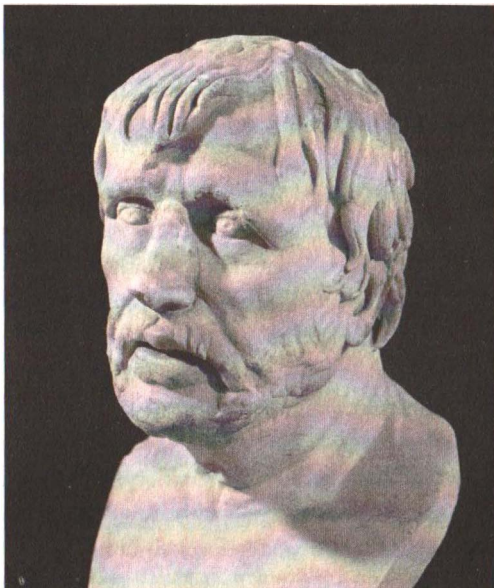
Başka zamanlar ta göklere uçtuğunu hayal ediyordu; böylece yukarıdan bakıp, insanların dert ettiği şeylerin ne kadar önemsiz olduğunu görebilirdi. Seneca da aynısını yapardı: “Gözünüzün önüne zamanın geniş, dört bir yana yayılan boşluğunu getirin ve evreni düşünün; sonra da bizim insan ömrü dediğimiz şeyi o sonsuzlukla karşılaştırın.”

Stoacıların bir başka uygulaması, zamanın sürekli başa döndüğünü hayal etmek olmuştur. Yani; Sokrates yine doğacak, ilk seferinde yaptığı gibi yine Atina’da ders verecek, kelebekler yine aynı şekilde kanat çırpacak ve her bulut yukarıdan yine aynı hızla geçecektir. Siz de tekrar tekrar yaşayacak, önceki duygu ve düşünceleriniz her neydiyse aynen taşıyacaksınız. Bu hayli korkunç fikir de avuntu sağlıyordu; çünkü diğer

düşünceler gibi, dertlerinizin görece lafı bile edilmeyeceğini gösteriyordu. Ama aynı zamanda, her davranışınız bir gün size geri döneceği için, her şey önemliydi. Hiçbir şey hasıraltı edilemezdi, hiçbir şey unutulmazdı. Böyle düşünmek, günlük hayatınızı nasıl yaşadığınıza daha çok dikkat etmenizi sağlıyordu. Bir zorlukla karşılaştığınızda durumu daha kolay kabulleniyordunuz. Bu, stoacıların *amor fati*, yani, kader sevgisi dedikleri şeydi. Stoacı Epiktetos'un yazdığı gibi:

Her şeyin istediğiniz gibi olmasını dilemeyin, dileyin ki, her şey gerçekte olması gerektiği gibi olsun; o zaman hayatınız huzurlu olacaktır.

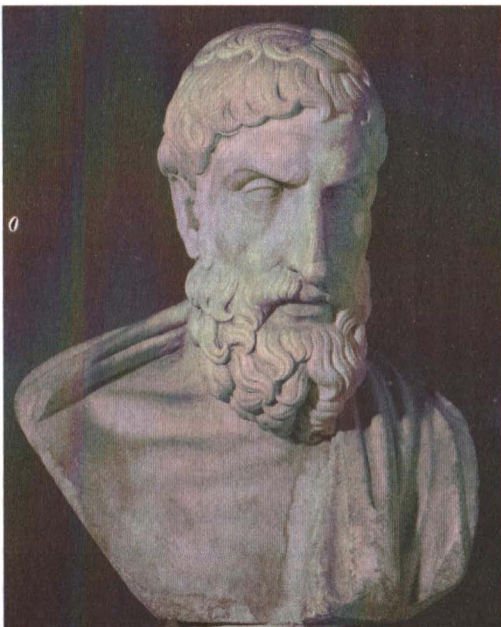
İnsan her şeyi olduğu gibi kabul edebilmeli, bunu isteyerek yapmalı ve olacakları değiştireceğim diye boş heveslere kapılmamalıdır. Bu akıl oyunu Montaigne'e çok da zor gelmemiştir; doğuştan bu yeteneğe sahipti. "Eğer hayatımı yeniden yaşayacak olsaydım" diye yazmıştı, neşeyle, "tıpkı aynısını yaşırdım." Ancak çoğu insan için bu, üzerinde çalışılması gereken bir durum; işte bu noktada zihinsel alıştırımlar devreye giriyor.

Seneca'nın *amor fati* için uyguladığı öyle bir oyun vardı ki, biraz uçlardaydı. Seneca'nın astımı vardı; krizler sırasında neredeyse boğulma noktasına geliyordu. Çoğu kez ölmek üzere olduğunu hissedirdi, ancak o, bu krizleri felsefi fırsatlara çevirmeyi başardı. Boğazı kapanır, ciğerleri hava için zorlanırken o, başına gelenleri kucaklamaya çalıştı: Ona "evet" dedi. Bunu *istiyorum*, diye düşündü ve gerekirse bu yüzden ölmeyi *seçiyorum*. Kriz geçtiğinde kendini daha güçlü hissediyordu; çünkü korkuyla savaşmış ve onu alt etmişti.

Stoacılar, en çok korktukları şeylerin üzerine acımasızca giderlerdi. Epikürosçular ise başlarını çevirip olumlu şeylere bakmayı tercih ederlerdi. Stoacı, karnını sıkıp karşısındakine "vur, vur!" diyen biri gibi davranır. Epikürosçu ise yumruk yemek falan istemez, kötü bir şey olduğunda basitçe yoldan çekilir. Stoacılar boksörse, Epikürosçular Uzakdoğu dövüş sanatçılarıdır.

Montaigne Epikürosçuların yaklaşımını genelde kendine daha uygun buldu; hatta onların fikirlerini bir adım ileri bile taşıdı. Örneğin, delileri kışkandığını iddia etti; çünkü onların akılları hep başka alemlerdeydi.

Epiküros

Bu, Epikürosçu saptırmayı iyice abartmaktır: Mutlu olduğu sürece, bir delinin gözünden dünya çarpık olsa ne olur? Montaigne bu fikrini desteklemek için klasik öykülerden faydalanır; gördüğü her şeyin sahnede sergilenen bir tiyatro oyunu olduğuna inanan Lycas'ın hikâyesini anlatır. Lycas, durumuna rağmen günlük hayatını idame ettirebilmiş, hatta iş gücü sahibi biri olmuştur. Ancak doktorun biri bir gün Lycas'ın bu sanrısını tedavi eder. Lycas o kadar mutsuz olur ki, sonunda hayattan aldığı keyfi çaldığı için doktoru dava eder. Benzer başka bir hikâyede ise, Thrasylaus adındaki bir adam, Pire Limanı'na demirleyen her geminin sadece kendisi için harika mallar getirdiğine inanır. Adam hep mutludur, çünkü limana sağ salım yanaşan her gemi ile sevinir; anlaşılan, malların eline ulaşmamasını dert etmez. Ne yazık ki kardeşi Crito dayanamaz ve onun bu sanrısını tedavi ettirir; böylece bu mutluluğun da sonu gelir.

Deliye her gün bayram elbet, ancak mantık çerçevemizle biraz oynayarak, hepimiz hayatı kendimize kolaylaştırabiliriz. Montaigne, özellikle keder söz konusu olduğunda, kendi kendini telkinle yastan çıkılamayacağını anlamıştı. Stoacı oyunlardan bazılarını dener; neler olduğunu kendi ağzından yazacak kadar La Boétie'nin ölümü üzerine düşündü. Ancak çoğu zaman gördü ki, dikkatini bambaşka bir yere vermesi onun için daha faydalı oluyordu.

Acı verici bir düşünce aklıma düşer; onu bastırmaktansa bir başkasıyla değiştirmek daha kolayıma gider. Yerine tam tersi bir düşünce koymaya çalışırım ya da, eğer öyle yapamıyorsa, bambaşka bir konu üzerine düşünürüm. İşin içine çeşit sunmak her zaman olayı rahatlatır, çözer, dağıtır. Madem onunla savaşıyorum, kaçırım; kaçarken de hileye başvururum.

Aynı yöntemi başkalarına yardım etmek için de kullandı. Bir keresinde ölmüş kocası için gerçekten acı çeken bir kadını teselli etmeye çalışırken (kimi dullarda durumun böyle olmadığını ima eder), önce bilindik felsefi yöntemleri kullanmayı düşündü: Kadına yas tutmakla kocasının geri gelmeyeceğini hatırlattı ya da belki de onu kocasıyla aslında hiç tanışmamış olabileceğine ikna etti. Ama sonra, bir diğer oyunda karar kıldı: "Yavaş yavaş, konuşmalarımızın yönünü önce etrafımızdaki başka konulara, sonra daha uzak konulara çevirdim." Dul kadın en başta fazla ilgilenmese

de, sonunda konuşmaya katıldığı konular çıkmıştır. Montaigne böylece fark ettirmeden kadını acısından uzaklaştırmıştı: “Orada bulunduğum süre boyunca neşesini korumak ve onu rahatlatmak için elimden geleni yaptım.” Elbette bu şekilde sorunun kökenine inilmiyordu –bunu Montaigne de itiraf ediyordu– ancak en azından o anki krizin atlatılmasını sağlamıştı. Böylece, asıl ilaç olan zaman devreye girebilecekti.

Bu içgörünün bir kısmı Montaigne’in okuduğu Epikürosçu yazarlardan, bir kısmı da bizzat kazanılmış yaşam deneyiminden geliyordu. “Daha önce çok büyük bir acı çektim” diye yazmıştı, belli ki La Boétie’yi düşünerek. Eğer acısını dindirmesi için sadece mantığına güvenseydi, kesin mahvolurdu. Bunun yerine –şiddetle oyalanacak bir şeye ihtiyacı olduğunu anladığından– birine âşık oldu. Kim olduğunu söylemez, belli ki önemsizdir; fakat duygularına bir hedef göstermiştir.

Benzer oyunlar bir başka istenmeyen duyguda da işe yaramıştı: Öfke. Montaigne bir keresinde “genç bir prensi”, muhtemelen Henri de Navarre’ı (geleceğin IV. Henri’si), intikam tutkusunun pençesinden kurtarmıştı. Bunu yaparken, ne olası trajik sonuçlarından söz edip prensi ikna etmeye çalışmış, ne de ona diğer yanağını çevirmesini söylemişti. Tersine, öfkeden ya da intikamdan hiç bahsetmemişti:

O tutkuya hiç dokunmadım; sadece tam tersi resmin güzelliğini görmesini sağladım: Yüce gönlüyle merhamet göstererek kazana-çağı onuru, sevgiyi ve saygıyı gösterdim. Onu başka yöne heveslendirdim. Bu iş böyle yapılır.

Bu dikkati başka yöne çekme hilesini Montaigne daha sonraki yaşamında, kendi yaşlanma ve ölüm korkusuna karşı da kullandı. Yıllar onu ölümle sürüklüyordu; bu konuda yapabileceği bir şey yoktu, ancak ölümle yüzleşmesi de gerekmiyordu. O da başını çevirmeyi tercih etti; gençliğine ve çocukluğuna dönerek, o günleri keyifle yad ederek ruhunu sakinleştirdi. Böylece, “...hafifçe kenara çekilip, ilerdeki fırtınalı, kapalı gökten gözlerimi kaçınıyorum” diyordu.

Bu dikkat dağıtma yönteminin öyle tadına vardı ki, zorbalığı desteklemediği sürece, siyaset sahnesinde oynanan oyunları bile takdire değer buldu. Çok sevdiği bir hikâyeden bahseder; hikâyeye, eski Yunan prensi Zaleucus’un ülkesindeki aşırı harcamaları nasıl kısıtığını anlatır. Zaleucus

halkına şöyle buyurmuştu: Kadınların hizmetinde birden çok hizmetçi çalışabilirdi (ancak alkoliklerse); istedikleri kadar takıp takıştınp, işleme- li kıyafetler giyebilirlerdi (ancak orospu olarak çalışacaklarsa); bir erkek dilediği kadar altın yüzük takabilirdi (pezevenklik yapacaksa). Yöntem işe yaradı; altın mücevherler ve hizmetçi orduları bir gecede ortadan kay- boldu, ancak hiç kimse isyan etmedi, çünkü kendilerine zorla bir şey yaptırıldığını düşünmüyorlardı.

Ölüm korkusuna en büyük ilacın tabiata güvenmek olduğunu Mon- taigne bizzat yaşayarak öğrenecekti: “Kafanızı onunla meşgul etmeyin.” La Boétie’yi kaybettiğinde bunun acıyla başa çıkmanın en iyi yöntemi olduğunu zaten keşfetmişti. Doğanın kendine ait ritimleri vardır. Dikkat dağıtma, tam da insanoğlunun yapısına uyduğu için işe yarar: “Düşünce- lerimiz hep başka yerde.” Odağımızı kaybetmemiz; acı olsun, zevk olsun, içinde bulunduğumuz duygudan hemen kayıp çıkıvermemiz; “dışına şöy- le bir dokunup” geçebilmemiz; bunlar son derece normaldir. Tek yapma- mız gereken, zaten olduğumuz gibi davranmaktır.

Montaigne, stoacı ve Epikürosçu kitaplardan sadece işine yarayacak bilgileri aldı; tıpkı kendi okurları gibi (onlar da *Denemeler*’den ihtiyaç duy- duğu kadarını alır, gerisini boşverirler). Çağdaşları ise bu felsefik pasaj- ların üzerine atladı; *Denemeler*’i bir yaşam kılavuzu olarak yorumladılar ve Montaigne’i kadim isimlerin yanında durabilecek kadar büyük, eski tarz bir filozof olarak övdüler. Arkadaşı Étienne Pasquier onu, “Fransız Seneca’sı” olarak tanımlamıştı. Bordeaux’dan dostu ve meslektaşısı Flori- mond de Raemond, Montaigne’in hayatın getirdiği zorluklar karşısın- daki cesaretini övüyor, tüm okurlarına —özellikle ölüm korkusunu yen- mek istiyorlarsa— onu okumalarını tavsiye ediyordu. *Denemeler*’in 1595 baskısında yer alan Claude Expilly’ye ait bir sone, Montaigne’i “yüce gönüllü bir stoacı” olarak övüyor, mert kaleminden, korku nedir bilme- yişinden, en zayıf ruhlara bile güç verdiğinden heyecanla söz ediyordu. Montaigne’in “cesur denemeleri” gelecek yüzyıllar boyunca övülecek, diye yazmıştı Expilly, çünkü antikçağ yazarları gibi Montaigne de insan- lara iyi konuşmalarını, iyi yaşamalarını ve iyi ölmelerini öğretiyordu.

Bu görüş okurlarının zihninde Montaigne’in yüzyıllar boyunca hangi dönüşümlerden geçeceğinin ipuçlarını veriyor. Her kuşak onu bilgeliğin ve aydınlanmanın kaynağı olarak gördü. Her yeni okur dalgası onda az çok beklediğini buldu; birçok durumda görmek istediklerini gördüler zaten.

Montaigne'in ilk kitlesi geç Rönesans dönemi okurlarıydı. Bu grup, nasıl iyi yaşanacağı ve hayatın getirdiği tüm acılara rağmen *eudaimonia*'ya nasıl ulaşılabileceği sorularının yanıtlarını merak eden neo-stoa ve neo-Epikürosçularla doluydu. Montaigne'i bağırlarına bastılar ve onu bir "çok satan" yazara dönüştürdüler; böylece gelecekteki şanınin temelini de atmış oldular: Pragmatik filozof ve yaşama sanatı uzmanı.

KÖLE MONTAIGNE

Montaigne'in La Boétie'yi kendi içinde özümseme hilesi (onu yaptığı her hareketi izleyen gizli bir ortak ya da hayalet gibi düşünmesi), asıl planına; yani kederini unutma çabasına ters düşüyor gibi gözükebilir. Ama bir bakıma *bu da* dikkat dağıtma yöntemi: La Boétie'yi kaybedişine dair düşüncelerden uzaklaşıyor, şimdiki hayatını farklı düşünmesini sağlıyordu. İki ayrı bakış açısı oluştu; Montaigne'inki ve bir de –tahmin ettiği üzere– La Boétie'ninki. İsteddiği an birinden diğerine atlayabiliyordu. Belki de başka bir yerde yazdığı, "Bizler, nasıl olduğunı bilemiyorum ama, kendi içimizde çiftiz" sözünün altında yatan fikir bu idi.

Montaigne, La Boétie'nin ardından içinde böyle bir boşluk açılmamış olsaydı *Denemeler*'i yazamayacağını söylemişti. "Konuşabileceğim biri olsaydı" demişti, sadece mektuplarını (o dönemin geleneksel yazı biçimi) yayımlamakla yetinebilirdi. Montaigne bunun yerine, La Boétie ile aralarında geçmesi muhtemel diyalogları yazıya dökmüş gibi oldu. 20. yüzyıl eleştirmenlerinden Anthony Wilden, bu hamleyi G. W. F. Hegel'in felsefesindeki efendi–köle diyalektiğiyle karşılaştırır: La Boétie, Montaigne'in hayali efendisine dönüşmüştür, ona çalışmasını emreder; Montaigne ise gönüllü bir köledir artık, yazarak her ikisini de besler. İşte *Denemeler* bu "gönüllü kulluk"tan doğdu; o, bir nevi, yazarının acısı ve yalnızlığıyla başa çıkmak için oynadığı oyunun yan ürünüydü.

La Boétie'nin ölümünün Montaigne'i tam anlamıyla "edebi" bir köleliğe mahkûm ettiği de bir gerçek: Ardında yayımlanmamış pek çok metin bırakmıştı. Gerçekten La Boétie tarafından yazıldığı varsayımıyla, *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev* dışında aralarında istisnai ya da özgün metinler yoktu, ancak çöpe atılmayı da hak etmiyorlardı. La Boétie istediği için mi, kendi inisiyatifiyle mi, bilemiyoruz; ancak Montaigne ölümünden sonra

dostunun editörlüğüne soyundu ve bu zorlu görev bir şekilde kendi yazarlık kariyerini de harekete geçirdi.

Düzenli ve titiz kişiliğine rağmen La Boétie'nin metinleri karman çorman haldeydi. İthaflarından birinde Montaigne, oraya buraya dağılmış defter ve kitaplardan söz eder; bunların arasında ne bulduysa bir gayret toplamıştır. Montaigne hayli zor bir görev üstlenmişti, ancak La Boétie'nin soneleri dahil, yayımlanmaya değer pek çok şey buldu. Klasik metin çevirileri de vardı; Plutarkhos'un çocuklarının ölümünün ardından eşine yazdığı teselli mektubu; Ksenefon'un *Oeconomicus* adlı eserinin ilk Fransızca çevirisi gibi (*Oeconomicus*, toprak ve ev idaresi üzerineydi; Bordeaux meclisinden istifa etmek üzere olan Montaigne için son derece uygun bir konuydu).

Yazılara çeki düzen veren Montaigne, hepsini topluca bir matbaada bastırdı ve yayımcılara göstermek üzere Paris'e gitti. Eserin her bölümü için uygun gördüğü hamiye yanaştı; Michel de L'Hôpital ve Bordeaux'nun önemli şahsiyetleri dahil, nüfuzlu insanlara hitaben zarif ve dalkavukça ithaflar hazırladı. İthaf mektupları janni normalde son derece basmakalıptır, halbuki Montaigne'in ithafları gayet canlı ve kişiseldi. Kitaba ayrıca daha kişisel bir yazı da ekledi: Le Boetie'nin ölümünü anlattığı bölüm. Tüm bu yaptıkları gösteriyor ki, Montaigne La Boétie'nin anısıyla edebi bir ortaklığa girmişti. Artık onları güzel şeyler bekliyordu. Bu girişimi sırasında çok şey öğrendi; yayın dünyasının işleyişi, kibar Parislilerin okumayı sevdiği şeyler, vs. . . Bu bilgilerin faydasını ileride görecekti.

La Boétie'nin ölüm hikâyesi, Montaigne'in kendi babasına yazdığı bir mektup biçiminde yer aldı. Bu, tuhaf bir seçimdi. Belki de Pierre mektubu yazması için oğlunu teşvik etmişti. Ne de olsa bunu daha önce bir kez yapmıştı. Pierre, 1567 yılı civarı, oğluna çok zorlu bir yazın işi dayamıştı; Montaigne'in yazar olmasında bu işin de payı vardır.

Her şey Pierre'in giderek tembelleşen oğlunu kendine getirmeye çabalamasıyla başladı; bu da bir başkasının iyiliği için oynanan "oyunu"lardandı yani. Montaigne otuzlu yaşlarının ortasına gelmiş olmasına rağmen hâlâ somurtgan yeniyetmeler gibi ortada dolanıyordu. Sulh yargıçlığı kariyerinden memnun değildi, saray adamı yaşamına hevesi yoktu, hukuku küçümsüyordu, mal mülk imar işlerineyse kayıtsızdı. Dahası, edebiyata merakına rağmen bir şeyler yazdığına dair hiçbir belirti yoktu. Pierre, fazla ömrünün kalmadığını tahmin ederek, oğlunun yakında omuzlarına

yüklenecek sorumluluklara hazırlanması gerektiğini hissetmişti. Bu nedenle zorlu bir göreve ihtiyacı vardı.

Micheau yazmak mı istiyordu; tamam o halde, yazsındı! Pierre, “Vaktin olduğunda şunu benim için Fransızcaya çeviriver oğlum” diyerek oğlunun eline, Katalan bir teolog tarafından bir yüzyıl önce resmi bir Latinceyle yazılmış, 500 sayfalık koca bir kitap tutuşturdu.

Montaigne’i bu yazma işinden vazgeçirmek için bundan iyi yol olamazdı; belki de Pierre’in yapmak istediği aynen buydu. Üstelik kitap uzun ve sıkıcı olmanın da ötesindeydi. Savunduğu fikirler, Montaigne’in nefret ettiği bir teoloji modelini destekliyordu. Bu, onu uykusundan uyandırdı. Ne La Boétie’nin ardında bıraktığı metinler üzerine yaptığı çalışmalar, ne dostunun ölümünü anlatan mektubu kaleme alışı; bir gün *Denemeler*’e dönüşecek ateşin ilk kıvılcımını babasının talep ettiği çeviri işi çakmıştır.

Kitabın adı *Theologia naturalis, sive liber creaturarum* (Doğal Teoloji ya da Yaratıklar Kitabı) idi. Raymond Sebond kitabı 1436’da kaleme almıştı, ancak *Doğal Teoloji* 1484’e kadar basılmadı; yine de Montaigne’in, hatta Pierre’in döneminden çok önce piyasadaydı. Kitabı Pierre’e kitapsever bir dostu vermişti, ancak metnin Latincesi onu aşırıyordu, bu nedenle kitap böylece bir köşede kalıvermişti. Yıllar sonra sayfalarına şöyle bir göz gezdirdi. Bu kitapta bir şey vardı, ona avare oğlunu anımsatan... Kim bilir; belki de anlaşılması güç oluşuydu.

Pierre’in kitabı önce bir köşeye kaldırıp sonra yeniden ortaya çıkarılması, kitabın Katolik Kilisesi’nin gözünden düşüp sonra tekrar onay alınmasıyla ilişkili olabilir. *Doğal Teoloji* 1558’de *Yasak Kitaplar Listesi*’ne kondu, ancak 1564’te listeden çıkarıldı. Nedeni, çok belli bir “rasyonel” teoloji tarzını savunmasıydı; kilise bu konuda sürekli fikir değiştiriyordu. Tartışılan iddia şuydu: Dini gerçekler rasyonel savlarla veyahut doğanın incelenmesiyle kanıtlanabilir mi, kanıtlanamaz mı? Sebond kanıtlanabileceğini düşünüyordu; bu görüşüyle Montaigne’i —ve bir ara kiliseyi— tam karşısına alıyordu. Montaigne’in düşünceleri daha çok fideizm (inancılık) denen duruşa kayıyordu. Fideizmin insanoğlunun mantığıyla ya da çabalarıyla hiç işi olmazdı; dini gerçeklere ulaşmanın tek yolu imandı. Montaigne imana yönelik büyük tutkular beslemese de, insanların büyüklük taslamasından nefret ederdi; her iki durumda da sonuç değişmiyordu.

Böylece Montaigne kendini, hiç tasvip etmediği bir savı kanıtlamaya çalışan, 500 sayfalık koca bir teolojik tartışmayı çevirirken buldu. “Benim

için çok tuhaf ve yeni bir uğraşıydı" diye yazmıştı. *Denemeler*'de olaya pek rahat yaklaşmış gibi gösterir kendini. "O sırada şans eseri boş vaktim olduğu için," diye yazar, "ve tanıdığım en iyi babanın emrine itaatsizlik edemeyeceğimden, elimden geleni yaptım." Ancak büyük bir projeydi bu, tamamlanması bir yıldan uzun sürmüş olmalıydı. Sonucunda kazandıklarına herhalde Montaigne bile şaşıtı. Kum tanesi istridyeyi nasıl harekete geçirir; bu iş de onu öyle harekete geçirdi. Yazdığı süre boyunca düşünmüş, içinden "Ama... ama..." ve hatta "Hayır! Hayır!" diye geçirmiş olmalıydı. Bu iş onu kendi fikirlerini analiz etmeye zorladı. Metni o sırada ayrıntısıyla sorgulamadıysa bile, birkaç yıl sonra, kitabı savunan bir deneme yazması sipariş edildiğinde (muhtemelen kralın kız kardeşi ve Protestan Henri de Navarre'in eşi olan Marguerite de Valois tarafından) buna mecbur kaldı; yani savunulacak bir yanı olmadığını düşündüğü bir eseri savundu.

Söz konusu deneme, "Raymond Sebond'un Savunması" başlığıyla *Denemeler*'in 2. kitabının on ikinci bölümünde yer alacaktı. Bu, kitapta-ki en uzun bölümdür ve diğerleriyle saçmalık derecesinde orantısızdır. 1580 baskısında diğer doksan üç denemenin her biri ortalama dokuz buçuk sayfa iken, "Savunma" tam 248 sayfa tutar. Ancak üslup açısından kitaba kusursuz biçimde uyar. Okuru büyüler, tıpkı diğer bölümler gibi konudan konuya atlar ve *Denemeler*'e birkaç anlamda ağırlık kazandırır. Onsuz bir *Denemeler*, gelecek yüzyıllara aynı etkiyi bırakamazdı. Belki bazıları ondan daha az nefret ederdi etmesine, ancak bu kadar çok okunan bir kitap da olmazdı.

Deneme Sebond'u savunarak başlar. Yarım sayfa boyunca da böyle devam eder. Sonra, çok farklı bir yola saparak, daha çok saldırı denebilecek bir şeye dönüşür. Eleştirmen Louis Cons'un bir zamanlar ifade ettiği gibi, metin Sebond'u, yağlı urgan asılan adamı ne kadar desteklerse, o kadar destekler.

O halde Montaigne buna nasıl "savunma" diyebildi? Kullandığı hile basittir. Sebond'u, rasyonel savlar kullanarak onu dize getirmek isteyenlere karşı savunduğunu iddia eder. Bunu da, rasyonel savların *genellikle* hatalı olabileceğini, çünkü insan aklına güvenilemeyeceğini göstererek yapar. Bu nedenle bir rasyonalisti başka rasyonalistlere karşı, akla dayanan her şeyin değersiz olduğunu öne sürerek savunur. Montaigne'in savunması Sebond'un düşmanlarını yıpratır elbette, ama Sebond'a vurduğu darbe daha öldürücüdür.

Uzunluğuna ve karmaşıklığına rağmen deneme neredeyse başından sonuna eğlendiricidir. Bunun nedeni, Montaigne'in Plutarkhos'tan ödünç aldığı bir tekniktir: Savlarını vaka örnekleri toplayarak oluşturur. Hikâyeler ve olgular hemen her paragrafta bereket boynuzundan dökülür gibi ortalığa saçılır. Neredeyse her hikâyeye insan aklının ne kadar işe yaramaz, insani güçlerin ne kadar zayıf ve herkesin (şen şakrak itiraf ettiği üzere, bu herkes arasına kendisi de dahildir) ne kadar aptal ve aldanmış olduğuna örnektir.

Örneklerin çoğu Plutarkhos'tandır. Ancak, bu sözünü sakınmayan "Savunma"nın arkasındaki itici güç Plutarkhos değildir ya da sadece o değildi. Asıl güç, büyük Helenistik felsefelerin üçüncüsü ve en tuhafından gelir: Pyrrhon'un kuşkuculuk öğretisi.

7. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Her şeyi sorgulayın

BİLDİĞİM TEK ŞEY HIÇBİR ŞEY BİLMEDİĞİMDİR, Kİ BUNDAN DA EMİN DEĞİLİM

EPIKUROSCULUK İLE STOACILIĞIN yanında yer alan kuşkuculuk onlara benzemez. Diğer ikisinin izlediği yolun dinginliğe ve insani gelişime çıktığı açık ve nettir: Hayatın zorluklarına hazırlanmayı, dikkat etmeyi, yararlı düşünce alışkanlıkları geliştirmeyi ve kendi üzerinizde tedavi amaçlı birtakım numaralar uygulamayı öğretirler. Kuşkuculuk daha sınırlı bir konu gibi görünür. Kuşkucu her zaman kanıt görmek isteyen, başkalarının görüldüğü gibi kabul ettiği şeylerden kuşku duyan kimse olarak algılanır. Nasıl yaşanır sorusuyla değil de, daha çok bilgiye dair sorularla ilgileniyor görünür. Ancak Rönesans'ta –ve kuşkuculuğun diğer pragmatik felsefelerle birlikte doğduğu antik dünyada– daha farklı algılanıyordu.

Diğerleri gibi kuşkuculuk da bir tür terapiydi. Bu en azından İÖ 275'te ölen Yunanlı filozof Pyrrhon'un temelini attığı ve sonradan ikinci yüzyılda Sextus Empiricus tarafından ayrıntılı bir biçimde geliştirilen kuşkuculuk öğretisi için geçerliydi. ("Dogmatik" ya da "akademik" kuşkuculuk daha sınırlı kaldı.) Sextus Empiricus'un ilk çevirmeni ve Montaigne'in çağdaşı olan Henri Estienne'in *Kuşkunun Felsefesi*'yle karşılaştığında verdiği tepkinin hikâyesi, Pyrrhonculuğun insanlar üzerindeki ilginç etkisine ışık tutar. Estienne bir gün kütüphanesinde çalışıyordu, ancak çok hastadır, hep yaptığı işi yapamayacak kadar yorgun hissediyordu kendini. Bu yüzden eski metinlerin durduğu bir kutuyu karıştırmaya başlar ve burada *Kuşkunun Felsefesi*'ni bulur. Okumaya başlar başlamaz güldüğünü fark eder; öyle ki bütün yorgunluğu gitmiş, entelektüel enerjisi geri gelmiştir. Dönemin bir başka bilgini Gention Herve de benzer bir deneyim yaşar. O da Sextus'u patronunun kütüphanesinde tesadüfen keşfeder ve önünde son derece hafif, keyifli bir dünyanın açıldığını hisseder. Eser, okurlarını ikna etmek ya da eğitmekten çok güldürür.

Kuşkunun Felsefesi'ne göz atan modern okur, tam olarak neye güldüklerini anlamayabilir. Felsefe kitaplarında sık rastlandığı üzere eğlenceli

örneklere yer verir elbet, ancak çılginca komik olduğu falan söylenemez. Estienne'le Hervet'yi can sıkıntılarından nasıl kurtardığı ya da Montaigne'i neden bu kadar etkilediği pek belli değildir; üstelik Montaigne bu kitabı, Raymond Sebond'ın ve onun o' insanoğlunun önemine dair şişirilmiş, fazlasıyla ciddi görüşlerinin muhteşem panzehiri olarak görecektir.

Bütün olay hayatta hiçbir şeyin ciddiye alınmaması gerektiği üzerine kuruludur. Pyrrhonculuk kendini bile ciddiye almaz. Dogmatik kuşkuculuk bilgiye ulaşmanın imkânsız olduğunu vurgular; Socrates'in şu sözünde özetlediği gibi: Bildiğim tek şey hiçbir şey bilmediğimdir. Pyrrhoncu kuşkuculuk bu noktadan yola çıkar, ama sonra iyice altını çizmek için ekler: "Ki bundan da emin değilim." Tek felsefi ilkesi budur; bunu ortaya koyduktan sonra dönüp kendini yutar, ardında da sadece tuhaf bir toz bulutu bırakır.

Buradan yola çıkan Pyrrhonicular, hayatın önlerine savurduğu her türlü sorunla başa çıkabilmek için şu taktiği kullandı: Yunanca'da *epokhe*, yani yargısızlık, yargıdan kaçınmak, yargının askıda tutulması... Ya da Montaigne'in Fransızcaya farklı bir şekilde çevirdiği gibi; *je soutiens*: "Kuşkudayım, kıpırdamıyorum." Bu ifade bütün düşmanları dize getirir; hepsi çözülür, gözünüzün önünde atomlarına dek dağılırlar.

İnsanı bir anda canlandıracak türde bir kavram bu, değil mi, tıpkı stoacıların ya da Epikürosçuların "kayıtsızlık" kavramı gibi. Şaka bir yana, sonuçta diğer Helenistik fikirler gibi bu da işe yarıyor; eh, önemi olan da bu. *Epokhe*'nin işleyişi Zen Budizmi'ndeki anlaşılmasız koanlar gibidir: kısa, muamına kavramlar ya da "tek el çırpıldığında ne ses çıkar?" gibisinden yanıtlanamaz sorular. Bu ifadeler ilk başta insanda kafa karışıklığı yaratır. Ama daha sonra bilgeliğe giden yolu açar. Pyrrhonculukla Zen Budizmi arasındaki benzerlik tesadüfi olmayabilir: Pyrrhon, Büyük İskender'le birlikte İran ve Hindistan'a gitmiş, Doğu felsefesiyle yakından ilgilenmişti (burada bahsi geçen Doğu felsefesi Zen Budizmi değildir; Zen Budizmi henüz ortaya çıkmamıştı, bunlar daha çok onun öncülleri gibiydi).

Epokhe hilesi gülmenize ve kendinizi daha iyi hissetmenize yol açar, çünkü sizi herhangi bir şeye kesin yanıt bulma gereksiniminden kurtarır. Kuşkuculuk tarihçisi Alan Bailey'den bir örnek verirsek; diyelim ki biri, Sahra Çölü'ndeki toplam kumı tanesi sayısının çift rakamı olduğu iddia etti ve size fikrinizi sordu; doğal olarak, "Bir fikrim yok" ya da "Nereden bileyim?" dersiniz. Daha felsefik bir yanıt vermek isterseniz, "yargıdan

kaçınıyorum” dersiniz: *epokhe*. İkinci bir kişi, “Olur mu öyle şey! Sahra’da-ki kum tanelerinin toplamı bariz tek sayıdır” dese, ona da aynı soğukkanlı ses tonuyla *epokhe*, dersiniz. Yaptığınız aslında Sextus’un kendisinin *epokhe*’nin tanımını olarak öne sürdüğü anlamsız ifade ile karşılık vermektir:

Önerilenlerden hangisini ikna edici bulmam ya da bulmamam gerektiğini bilemiyorum.

Ya da:

Kendimi, bu araştırma altına giren konuları ne dogmatik olarak varsayacağım, ne de reddedeceğim bir konumda hissediyorum.

Ya da:

Bana öyle geliyor ki, bir şeyi dogmatik yolla kanıtlamayı iddia eden her tanıma karşılık, ikna ediciliği ya da ikna edicilikten yoksunluğu bakımından ona denk başka bir tanım var.

Özellikle bu son ifade, Sahra ya da başka bir şey hakkında ipe sapa gelmez iddialarda bulunan birini susturmanın en güzel yolu olarak ezberlenebilir. Ezberden okurken insan bir çeşit zihinsel dinginliğe kapılır. Kişi yanıtı bilemez ve bilmenin önemi yoktur, bu nedenle kişinin bir şeye bağlı olup olmaması sıkıntı yaratmaz.

Bir Pyrrhoncu için, sorular zorlaştığında bile bu tavır geçerliliğini korur. Daha iyi hissetmesini sağlamak için birine yalan söylemek doğru mudur? *Epokhe*. Benim kedim seninkinden güzel mi? *Epokhe*. Ben senden daha iyi kalpli biri miyim? Aşk insanı mutlu eder mi? Adil savaş diye bir şey var mıdır? *Epokhe*. Sorular daha da ileri gider. Gerçek bir Pyrrhoncu, sıradan insanların cevabı olduğunu düşünebileceği sorulara karşılık olarak bile yargısını askıya alabilir. Tavuk yumurta yapar mı? Başka insanlar gerçekten var mı? Şu an bir fincan kahveye mi bakıyorum? Sonuna kadar *epokhe*.

Pyrrhoncular bunu kendilerini ciddi anlamda huzursuz etmek ya da paranoyakça bir kuşku girdabına atmak için değil, her şeye yönelik rahat bir tavra ulaşmak için yapıyorlardı. Bu onların *ataraxia*’ya giden yoluydu; bu açıdan stoacılarla ve Epikuroşçularla hedefleri ortaktı: mutluluk

ve insan gelişimi. En bariz avantajı da, Pyrrhoncuların herhangi bir şeyi yanlış yapma konusunda asla endişe etmelerine gerek olmamasıydı. Eğer tartışmalarını kazanırlarsa, bu onların haklı olduğunu gösterirdi. Kaybederlerse, kendi bilgilerinden kuşku duymakta haklı oldukları kanıtlanırdı. Bu sayede aynı anda hem huzurlu, hem de muhaliftiler. Rağbet görmeyen görüşleri sırf eğlence olsun diye savunmayı seviyorlardı. Montaigne'in yazdığı gibi:

Eğer siz karın kara olduğunu ileri sürüyorsanız, onlar tersini savunacaklar ve beyaz olduğunu ileri süreceklerdir. Yok eğer, karın ne ak, ne kara olduğunu söylerseniz, onlar hayır diyeceklerdir; kar hem karadır, hem ak. Eğer siz hiçbir şey bilmediğinizi söylerseniz, onlar sizin bir şeyler bildiğinizi ileri süreceklerdir. Evet, eğer siz onaylayıcı bir aksiyomla bundan kuşkulandığınızı söylerseniz, onlar bu noktada da size meydan okuyacaklar, ya kuşkulanmadığınızı ya da kuşku içinde olup olmadığınızı karar veremediğinizi ve bunu kanıtlayamayacağınızı ileri süreceklerdir.

Bu noktada muhtemelen suratlarına yiyecekleri bir yumruk onları susturacaktır, gerçi bu bile onları rahatsız etmez, çünkü birilerinin onlara kızdığı düşüncesinden kaygıya kapılmaz, fiziksel acıya da gereksiz yere kafalarını takmazlardı. Acının hazdan kötü olduğunu kim söyleyebilir? Ya da diyelim ki beyin sarsıntısı geçirip ölmüşler; ne olmuş? Yaşamak ölmekten daha mı iyidir?

Montaigne'den çok sonra İrlandalı şair Thomas Moore, "Selam, kuşkucunun rahatlığı!" diye yazacaktı.

Hatanın dalgaları dindiğinde
Dingin limanına ulaşmak ne şahane,
Hafifçe salınırken kuşkunun dalgasında,
Gülümse dışarıda çarpışan güçlü rüzgârlara!

Bu rahatlık öyle aşırı noktalara varıyordu ki, kuşkucuları diğer sıradan insanlardan tamamen ayırırdı; üstelik onlar, bahçelerinde takılan Epikürosçuların tersine, gerçek hayatın içinde yer almayı tercih etmelerine rağmen bu böyleydi. Bizzat Pyrrhon hakkında ne hikâyeler anlatılır...

Söylenenlere göre, hiçbir şeye tepki göstermeyecek kadar ilgisiz ve sakin biriydi Pyrrhon. Bir yere yürürken ne karşısına çıkan engeller, ne de üstüne gelen at arabaları için asla yolunu değiştirmezdi; dostları sürekli müdahale edip hayatını kurtarmak zorunda kalırlardı. Montaigne'in yazdığı gibi, "Bir lafa başlamışsa, asla bitirmeden bırakmıyordu, konuştuğu kişi çoktan kalkıp gitmiş olsa bile." Bunun da nedeni, onun dışında olup biten değişiklikler yüzünden içsel gerçekliğinden şaşmak istememesiydi.

Bu arada başka hikâyeler Pyrrhon'un bile zaman zaman kayıtsız kalamadığını ima eder. Bir dostu onu "kız kardeşiyle hararetle tartışırken" yakalamıştır; Pyrrhon'u kendi ilkelerine ihanet etmekle suçlar. "Ne yani, bu salak kadın mı benim kurallarımın kanıtı olacak?" diye karşılık verir Pyrrhon. Başka bir seferinde, üzerine saldıran bir köpeğe karşı kendini savunurken görülünce, "İnsan olmaktan tamamen kurtulmak çok zor" itirafında bulunur.

Montaigne, bu iki tür hikâyeyi de seviyordu; hem Pyrrhon'un normal insan davranışlarından iyice uzaklaştığı hikâyeleri, hem de sadece bir insan olduğunu gösterenleri. Ve gerçek bir kuşkucu gibi, yargısını askıya almaya çalışıyordu. Muhtemelen Pyrrhon da, onun gibi, gerçekleri elinden geldiğince tüm çıplaklığıyla görmeye çalışan ve hiçbir şeyi sorgusuz sualsiz kabul etmemeye çabalayan sıradan biriydi.

O bir kütük ya da taş gibi olmak istemedi; tersine, yaşayan, düşünen, tartışan, doğal zevklerden hoşlanan, yararlanan, kuralına uygun olarak ve yerinde bir şekilde bedeninin ve ruhunun tüm yetilerini kullanan bir insan olmak istedi.

Montaigne'e göre Pyrrhon'un reddettiği, çoğu insanın düştüğü şu tuzağı: "gerçekleri kendince biçime sokma, düzeltme ve düzenleme." Montaigne'in kuşkuculuk geleneğinde asıl ilgisini çeken nokta buydu: Acıları ve üzüntüleri savuşturmaya yönelik aşırı uçtaki yaklaşımlarından çok (bu konuda stoacılarla Epikürosçuları tercih ediyor, onların gerçek hayatla daha uyumlu olduklarını düşünüyordu), her şeyi sorgulamaya arzuları. O da zaten bunu yapmaya çalışıyordu. Bu amacı hiç aklından çıkarmamak için 1576'da, Sextus'un sihirli sözcüğü *epokhe*'nin (burada *epekho* olarak görünür) kendi armasını ve bir terazi resmiyle beraber yer aldığı bir dizi madalyon bastırdı. Bir başka Pyrrhoncu sembol olan terazi,

Montaigne'e hem dengesini korumasını, hem de öylece kabul etmek yerine her şeyi tartmasını hatırlatmak içindi.

Kullandığı imgeler sıradışı olabilir, ama kişisel önem taşıyan sözleri madalyonlara ya da sikkelere bastırmak dönemin modasıydı. Bunlar hem anımsatıcı (*aide mémoire*) birer not niteliğindeydi, hem de bir yere ait olma ya da kimlik işlevi taşıyorlardı. Montaigne 16. yüzyılda değil de 21. yüzyılda yaşasaydı, muhtemelen vücuduna dövme yaptırırdı.

Madalyonu tasarlarlarkenki amacı eğer kendine ilkelerini hatırlatmak idiyse, işe yaradı: Kuşkuculuk ona gerek işinde, gerek evinde, gerekse yazılarında hep rehberlik etti. *Denemeler*'in her yerine sinmiştir; sayfaları "belki", "bir yere kadar", "düşünceme göre", "bana öyle geliyor ki" gibi ifadelerle dolup taşar. Bu sözler, Montaigne'in de söylediği gibi, "savlanmamızı ılımlılaştıran ve yumuşatan" sözlerdi ve eleştirmen Hugo Friedrich'in "mütevazılık" felsefesi dediği şeyi somutlaştırmıyorlardı. Bunlar süs püs değil, en *saf* haliyle Montaigne'in düşünceleridir. Böyle düşünmekten asla vazgeçmemiş, tarih boyunca yaşamış milyonlarca hayatı ve onlar hakkındaki gerçeği öğrenmenin imkânsızlığını düşünerek aklını karıştırmaktan asla bıkmamıştır. "Geçmişten bize kadar gelen her şey diyelim gerçek olsun, birileri bunları bilsin, bilinmeyenlere göre bunlar neredeyse hiç kalır." En meraklı kişinin bile edinebileceği bilgi ne kadar ufaktır ve bununla karşılaştırıldığında dünya ne kadar hayret vericidir. Bir kez daha Hugo Friedrich'ten alıntılırsak, Montaigne'in, "Benzersiz, sınıflandırılmayan, gizemli olan şeylerle derinlemesine şaşırmaya ihtiyacı vardı."

Bütün gizemler arasında en çok şaşırdığı kendisiydi; adeta sırrına ulaşmanın mümkün olmadığı bir fenomendi. Defalarca bir görüşten diğer

uçtaki görüşe ya da saniyeler içinde bir duygudan bambaşka bir duyguya atladığını fark etmişti.

Bacakların kararsız ve ayakların yere sağlam basmıyor, neredeyse devrilip yere düşeceklermiş gibi, gözlerime bile güven olmuyor; karnım açken başka, karnım tokken başka insan olmuyorum; sağlığım yerinde olduğunda ve güneşli bir gün bana güldüğünde, tümüyle keyfi yerinde bir insan oluyorum. Eğer ayak parmağında bir nasır varsa ve beni rahatsız ediyorsa, o zaman keyfim kaçıyor, yanıma yaklaşılmıyor.

En basit algıları bile güvenilmezdi. Ateşi varsa ya da ilaç almışsa her şeyin tadı değişiyor, renkleri bile farklı görüyordu. Hafif bir soğuk algınlığı aklı karıştırıyorsa, bunama, tamamen nakavt ederdi. Sokrates bile, bir felç inse ya da beyni zedelense, köyün delisine dönüşebilir ya da bir kuduz köpek ısırırsa saçma sapan konuşurdu. Köpeğin salyası, "felsefeyi, vücut bulup da canlansa, bütünüyle delirtirdi." Mesele tam olarak da buydu işte: Montaigne için felsefe *vücut bulmuş* bir şeydi. Bireylerde, hata yapmaya meyilli insanlarda vücut bulmuştu; bu nedenle belirsizlikle doluydu. "Bence filozoflar bu soruna neredeyse hiç dokunmamışlar."

Ya farklı türlerin algıları? Montaigne (ondan önce Sextus'un da yaptığı gibi), doğru bir tahminde bulunur; hayvanların renkleri insanlardan farklı gördüğünü söyler. Belki de renkleri "yanlış" gören onlar değil de, bizizdir. Renklerin gerçekten ne olduklarını bilmemizin bir yolu yoktur. Hayvanlar bizde zayıf ya da eksik olan yetilere sahiptir; belki bunların bazıları dünyayı tam olarak anlamak için gerekli yetilerdir. "Biz kendi beş duyumuzun kendi aralarında danışmada bulunmasıyla bir gerçeklik oluşturmuşuz. Eğer gerçeğin özünde ne olduğunu kesinlikle bilmek istesek, o zaman, sekiz ya da on tane duyunun katkılarının uyumuna gereksinim duyarız."

Öylesine söylenmiş gibi duran bu sözler aslında şok edici bir fikri ileri sürer: Doğamız gereği, hiçbir şeyi olduğu gibi göremiyor olabiliriz. İnsanoğlunun bakış açısı sadece arada sırada hata yapmaya meyilli olmayabilir, tanımı gereği sınırlı olabilir; tıpkı bizim bir köpeğin zekâsını normalde (ve mağrurca) sınırlı bulmamız gibi. Bu fikre ancak o anki bakış açısından çıkabilme yeteneğine sahip biri ulaşabilirdi; Montaigne'in

yeteneği de tam olarak buydu: Gözlerinin arkasından çıkıp bir Pyrrhoncu gibi yargısını askıya alarak kendisine bakabilme yeteneği. İlk kuşkucular bile bu kadar ileri gitmemişti. Çevrelerindeki her şeyden kuşku duyarlardı, ama ruhlarının derinliklerinin genel belirsizliğe ne kadar bulaşmış olduğuna pek kafa yormadılar. Montaigne ise mütamediyen bunu düşünüyordu:

Biz de, düşüncemiz de, her şey de durmadan akmakta, yuvarlanmaktayız. Düşünce de, düşünülen şey de durmadan devinip değişmekte olduğu için birinden ötekine şaşmaz hiçbir ilişki kurulmaz.

Bu ilk bakışta çıkmaz bir yol gibi görünebilir; madem hiçbir şey başka bir şeyle ölçülemez, o zaman herhangi bir şeyi bilme olasılığının önü de tamamen kapanır. Ancak diğer taraftan bu, sizin için yeni bir yaşam biçiminin kapılarını da açabilir. Her şey daha bir karmaşıklaşır, ilginçleşir: Dünya, her bakış açısının hesaba katılması gereken çok boyutlu, geniş bir manzaraya dönüşür. Montaigne'in ifadesiyle, "kendi aleyhimize olsa da, akıllanmak" için tek yapmamız gereken, bu gerçeği hatırlamaktır.

Dikkat etme disiplini edinmesi için Montaigne'in bile sürekli çaba göstermesi gerekiyordu. "Yanılabilirliğimizin farkına varmak için ruhumuzu gerçekten zorlamalıyız." *Denemeler*'in yardımı olmuştu. Onları yazarken kendini laboratuvar faresi yerine koymuş oldu; elinde defterle kendi başına dikildi. Gözlemlediği her tuhafılık onu sevindirdi. Unutkanlıklarından bile keyif aldı, çünkü bunlar ona kendi kusurlarını hatırlatıyor ve onu her zaman haklı olduğu konusunda ısrar etme yanılgısından kurtarıyordu. "Her şeyi sorgula" kuralının tek bir istisnası vardı: Dini inancının kuşkunun ötesinde olduğunu dikkatle belirtiyordu. Katolik inancına bağlıydı ve bu sorgulanamazdı.

Montaigne'in bu tavrı modern okura şaşırtıcı gelebilir. Bugün kuşkuculuk ile örgütlü din iki ayrı uçta yer alıyor görünürler. Biri inancı ve otoriteyi temsil ederken diğeri bilim ve mantığın yanında yer alır. Montaigne'in zamanında bu çizgiler daha farklı çiziliyordu. Henüz modern anlamda bilim yoktu ve insan akli Tanrı'nın desteği olmadan tek başına ayakta durabilecek bir şey olarak görülüyordu. İnsan aklının kendi kendine bir şeyler öğrenebileceği fikri, kuşkucuların belki de en çok kuşku duyacağı konuydu. Kilise de o sırada inancı "rasyonel teoloji"nin

üzerinde tutuyor, doğal olarak Pyrrhonculuğu müttfeği olarak görüyordu. İnsanın kendini beğenmişliğine saldıran Pyrrhoncu kuşkuculuk, özellikle dogma yerine insan aklı ve vicdanına öncelik veren Protestanlığın “yeniliğine” karşı kullanılmıştı.

İşte bu nedenle Katolik Kilisesi birkaç on yıl boyunca Pyrrhonculuğu kucakladı ve Henri Estienne’in Sextus çevirisi ile Montaigne’in *Denemeler*’i gibi kitapları sapkınlığın değerli panzehirleri görüp, destekledi. Montaigne rasyonel kibre saldırarak ve kitabının her yerine dağılmış açık fideizm ifadeleriyle onlara yardım etmiş oldu. İnanç bize kendi çabalarımızla değil, Tanrı’dan “olağanüstü bir kaynaşma” yoluyla gelmeli, diye yazıyordu. Yani; Tanrı çay poşetini verirdi, sıcak su ile bardak ise bizden gelmeliydi. Doğrudan demlenemeyeceksek de kiliseye güvenmemiz yeterdi; kilise bir tür resmi toplu semaverdi, önceden demlenmiş inançla doluydu. Montaigne, dini meselelerde Katolik Kilisesi’nin kendini yönetme hakkı olduğunu açıkça ifade ediyordu; hatta düşüncelerini bile kontrol edebilirdi. İnsanların yeniliğe koştuğu bir zamanda sorgusuz sualsiz itaat ilkesinin onu pek çok kez kurtardığını yazmıştı.

Aksi halde durmadan yuvarlanır giderim. Böylece Tanrı sayesinde, vicdanım karışmadan ya da bulanmadan, içinde yaşadığımız yüzyılın ortaya çıkardığı bir sürü dinsel bölünme ve mezhep arasında, kendi dinimizin eski inançlarına bağlı kalıyorum.

Karışmak derken tam olarak neyi kastettiğini anlamak zor; ruhsal bir karışıklıktan mı bahsediyor, yoksa daha çok bir sapkın olarak nitelenip kitaplarının yakılmasının yaratacağı sıkıntıdan mı? Fideizm gizli inançsızlar için kullanışlı bir bahane olabilirdi. Tanrı’ya hakkını verip dinsizlik suçlamalarına karşı kendini dokunulmaz kılarak, insan teoride istediği kadar seküler olabilirdi. Tanrı’ya ve kilise doktrinine olan teslimiyetini ayrıntısıyla savunan birine karşı nasıl bir suçlama getirebilirdiniz? Kilise de sonunda bu tehlikeyi fark etti ve gelecek yüzyılda fideizmin itibarını düşürdü. Ancak o günlerde bu yoldan yürümek isteyen herkes cezalandırılmayacağından emin olarak bunu yapabiliirdi. Acaba Montaigne de bu kategoriye mi giriyordu?

Dine fazla ilgi göstermediği bir gerçek. *Denemeler* çoğu Hristiyan düşünce için hiçbir yorumda bulunmaz: Fedakârlık, tövbe ya da kurtuluş

temalarından etkilenmiş benzemez; ne cehennem korkusu ne de cennet arzusu gösterir. Dünyanın, cadıların ve şeytanların cirit attığı bir yer olduğu fikri üzerinde, kedilerin ağaçtaki kuşları hipnotize ettiği fikrinden daha az durur. Ölümü düşünürken, öbür dünyaya inanması gerektiğini unuttuğu açıktır. “Kimi kez beni bir anda derin bir uykuyla, tatsızlıkla ve uyuşuklukla yutan derin ve karanlık bir sessizlikte olduğu gibi, başımı eğip aptalca ölümün içine daldırıyorum” gibi şeyler yazar. Sonra ki yüzyılın teologları bu tanrısız tanım karşısında dehşete düşmüşlerdi. Montaigne’in hiç ilgilenmediği bir başka konu da İsa’dır. Sokrates ve Cato’nun asil ölümlerini yazar, ama onların yanında çarmıha gerilmekten söz etmek aklına gelmez. Kutsal kurtarıcı gizemi onu pek etkilemez. Daha çok seküler ahlakla ilgilenir; merhamet ve zalimlik gibi konular üzerine düşünür. Modern eleştirmen Dadid Quint’in de belirttiği gibi, çarmıha gerilen İsa’dan Montaigne’in insanlığa çıkartacağı mesaj şu olurdu: “İnsanları çarmıha germeyin.”

Öte yandan Montaigne’in tam bir ateist olma ihtimali de düşüktür; 16. yüzyılda neredeyse kimse ateist değildi. Kendini gerçekten fideizme kaptırmış olması da mümkün; fideizm hem kuşkucu felsefeye, hem de Montaigne’in karakterine uyumluydu (bağımsızlığa düşkünlüğüne rağmen Montaigne, çoğu zaman, özellikle de fazla ilgilenmediği konularda denetimi başkasına bırakmayı tercih ederdi). Ama fideizmin yükseklerdeki tanrısıyla ilgili gerçek düşünceleri ne olursa olsun, asıl aşağıda, yani *burada* olan biten daha çok ilgisini çekiyordu.

Her halükârda hayatını Katolik Kilisesi’yle ciddi bir sorun yaşamadan geçirdi: Bu denli özgürce yazan, Katolik–Protestan toprakları arasındaki sınırda yaşayan ve dini bir savaş sırasında kamu hizmetinde çalışan biri için, epey büyük başarıydı bu. 1580’lerde İtalya ziyareti sırasında engizisyon memurları *Denemeler*’i incelemiş, önemsiz bir itiraz listesi çıkarmışlardı. İtirazlarından biri, “takdir–i ilahi” yerine “talih” sözcüğünü kullanmasıydı. (Takdir–i ilahi Tanrı’dan gelir; talih ise kimsenin bir şeyi kontrol etmediği anlamını taşır.) Diğer itirazlarsa, kafir şairlerden alıntı yapması, “dönme” imparator Julianus için mazaretler göstermesi, basit bir idamın dışındaki her şeyi zalimce kabul etmesi ve çocukların doğal ve özgürce yetiştirilmesini salık vermesiyle ilgiliydi. Fakat engizisyon ölümle ilgili görüşlerine, cadı mahkemeleri konusundaki çekincelerine ve özellikle de kuşkuculuğuna hiç aldırmamıştı.

Aslına bakarsanız *Denemeler*'i daha ilk basımından büyük başarıya ulaştıran şey kuşkuculuğuydu; stoacılığıyla Epikurosçuluğunun yanı sıra, elbette. Düşünen, bağımsız fikirli okurlara hitap ediyordu *Denemeler*, ancak en geleneksel din adamlarının da ilgisini çekti. Montaigne'in Bordeaux'dan meslektaşı, ateşli Katolik Florimond de Raemond gibilerini bile memnun etti ki, Raemond'un en sevdiği konular –kendi yazılarında belirttiği üzere– Deccal'in gelişiyle kıyametti. Raemond, sapkınlığa karşı dirençlerini arttırmaları için insanlara Montaigne okumalarını tavsiye ediyordu. Dünya hakkında ne az şey bildiğimizi anlatan öykülerin yanı sıra, özellikle “o güzelim Savunma” bölümünü öve öve bitiremiyordu. *L'Antichrist* adlı eserinin, “Nedenini Bilmediğimiz Garip Şeyler” başlıklı bölümünde yer alan birkaç hikâyeyi de buradan almıştı. “Neden öfkeli bir fil koyun gördüğünde sakinleşir?” diye soruyordu. “Neden vahşi bir boğa incir ağacına bağlandığında uysallaşır? Remora balığı o küçücük kancalarını bir geminin gövdesine tam olarak nasıl geçirir?” Raemond bütün bunları öyle tatlı anlatır, doğa harikalarını öyle bir heyecanla dile getirir ki, onun, dünyanın sonunun yakın olduğuna inanan biri olduğunu hatırlamak için kendinizi çimdiklemeniz gerekir. Fideizm gerçekten de ilginç birliktelikler yaratmıştır: Aşırı uçtakilerle seküler ılımlılar, kendi cehaletlerine hayret etme arzusuyla aynı noktada buluşmuşlardır.

Böylece Montaigne en başlarda ortodokslar tarafından kucaklanmış, yeni bir Pyrrhon, yeni bir Seneca, dini bütün, kuşkucu bir bilge olarak benimsenmişti: Yazdığı kitap insana teselli sağlamanın yanı sıra, ahlaki açıdan da geliştiriciydi. İşte bu nedenle gelecek yüzyılın sonunda Montaigne'den dehşetle uzak durulduğunu, *Denemeler*'in *Yasak Kitaplar Listesi*'ne alınıp neredeyse yüz seksen yıl listeden çıkarılmadığını öğrenmek insanı şaşırtıyor.

Sorunu başlatan hiç önemsiz denebilecek bir konuydu: Hayvanlar.

HAYVANLAR VE ŞEYTANLAR

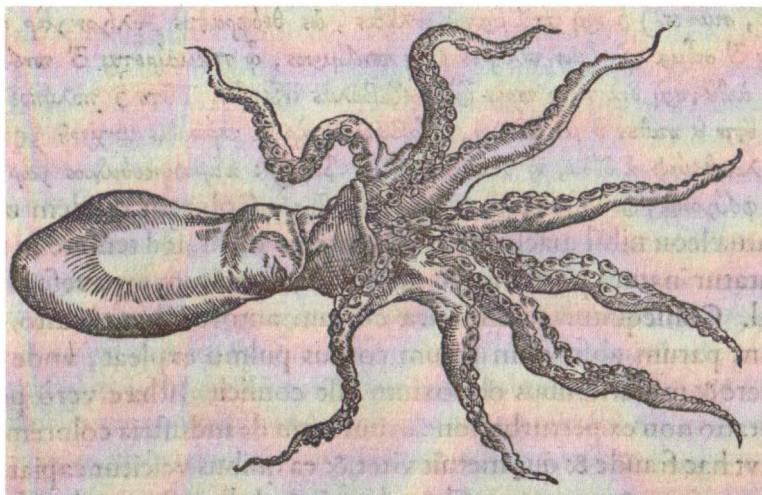
İnsanoğlunun kibrini çürütmek istediğinde Montaigne'in en sevdiği taktik –Florimond de Raemond'un da çok sevdiği– hayvan hikâyeleri anlatmaktı (ki çoğu Plutarkhos'tan alınmadır). Bu öyküleri severdi; çünkü hem eğlendiriciydiler, hem de ciddi bir amaca hizmet ederlerdi. Hayvanların

zekâsı ve duyarlılığına dair hikâyeler, insan yeteneklerinin olağanüstü falan olmadığını göstermenin yanı sıra, hayvanların pek çok şeyi bizden daha iyi yaptığını da ortaya koyuyordu.

Örneğin hayvanlar işbirliği içinde çalışma konusunda başarılıydı. Öküzler, domuzlar ve başka yaratıklar kendilerini savunmak için sürü olurlardı. Bir papağan balığı olta iğnesi yuttuğunda, diğer papağan balıkları serbest kalması için oltayı kemiriyordu. Ya da biri ağa yakalandığında, dişleriyle tutunup kendini çıkarması için kuyruklarını ona uzatıyorlardı. Farklı türler bile birbiriyle yardımlaşıyordu; balınaya yol gösteren kılavuz balık ya da timsahın dişlerini temizleyen çalığışu gibi.

Ton balıkları ise gelişmiş bir astronomi anlayışı sergiliyordu; kış gündönümü başlarken sürü olduğu yerde duruyor, bir sonraki ilkbahar gündönümüne kadar da yerinden kıpırdanmıyordu. Geometri ve aritmetik de biliyorlardı; çünkü her yüzeyi birer kare olan kusursuz bir küp biçimini alabiliyorlardı.

Ahlaki açıdan da hayvanlar en az insanlar kadar asil olabilirdi. Örneğin, öfkeye kapıldığı bir anda bakıcısını öldüren, sonra da üzüntüden yemeden içmeden kesilen fille pişmanlıkta kim yarışabilirdi? Ya yaralı eşini –gerekirse ömür boyu– sırtında taşıyan dişi alycona ya da yalıçapkınına ne demeliydi? Bu sevgi dolu yalıçapkınları aynı zamanda teknolojiden

de anlıyordu; balık kılçıklarından kendilerine hem yuva hem de sal işlevi gören bir yapı inşa ediyor, denize açılmadan önce kıyıya yakın bir yerde su alıp almadığını kontrol ediyorlardı.

Hayvanlar çeşitli yeteneklerde bizden üstündü. İnsanlar renk değiştirebiliyor, ama bunu istemeden yapıyorlardı: Utandığımızda kızarıyor, korktuğumuzda bembeyaz oluyorduk. Bu bizi, yine tesadüfi koşullarda renk değiştiren bukalemunla aynı seviyeye yerleştiriyordu, ama rengini istediği zaman, istediği gibi değiştirebilen ahtapotun çok çok altında kalıyorduk. İnsanoğlu ve bukalemun, yüce ahtapotu ancak hayranlıkla izleyebilirdi; bu da kibrimize büyük darbeydi.

Yine de biz insanlar diğer yaratıklardan ayrı bir yere sahip olduğumuzu, tanrılara bir papağan balığından ya da bukalemundan daha yakın olduğumuzu düşünmekte ısrar ederiz. Kendimizi hayvanlar arasında derecelendirmek ya da kendimizi onların yerine koymak hiç aklımıza gelmez. Hatta bir zekâları olup olmadığını bile ender düşünürüz. Halbuki Montaigne için rüya gören bir köpeği izlemek, onun bizimkine benzer bir iç dünyası olduğunu görmek için yeterlidir. Roma ya da Paris'i düşün-de gören biri beyinde soyut bir Roma ya da Paris oluşturur: Aynı şekilde bir tavşanı düşleyen köpek de rüyasında koşan bedensiz bir tavşan görür. Bunu patilerinin seçirmesinden anlayabiliriz: Bir yerlerde onun için "kürksüz, kemiksiz" de olsa, bir tavşan vardır. Hayvanlar da tıpkı bizim gibi iç dünyalarını kendi yarattıkları hayaletlerle doldururlar.

Montaigne'in hayvan öyküleri başta okurlarına hem hoş, hem de zarsız görünmüştü. Hiç değilse ahlaksal açıdan öğreticiydiler; insanoğlunun, Tanrı'nın dünyasındaki çoğu şeyi ne anlamaya ne de hükmetmeye kadir olamayacak, iddiasız varlıklar olduğunu gösteriyorlardı. Ancak 16. yüzyıl geride kalıp 17. yüzyıla gelindiğinde, insanlar kendilerini ahtapottan daha yeteneksiz ya da kaba olarak gösteren bu tabloda giderek rahatsızlık duymaya başladı. Mütevazılaştırıcı değil, aşağılayıcı bulunuyordu bu görüş. 1660'lara gelindiğinde, hayvan hikâyelerinin çoğunun yer aldığı "Savunma", artık insanın moralini yükselten bir hazine olarak değerlendirilmiyordu. Tersine, geçen yüzyılın ahlak anlayışındaki yanlışlar üzerine vaka araştırması gibi bir şey olmuştu. Montaigne'in kolaylıkla kabullendiği şeyler, yani yanılabilir oluşumuz ve hayvansı yanımız, artık savaşılmaması gereken şeylere dönüşmüştü; neredeyse şeytanın bir oyunuydu bu.

Bu yeni tavrın tipik sonucu 1668 yılında Piskopos Jacques-Bénigne Bossuet'den geldi; Montaigne'i vaiz kürsüsünden kınadı. Montaigne, demişti piskopos,

...hayvanları insanlara tercih ediyor. Onların içgüdüsünü bizim mantığımıza, onların basit, masum ve sade doğalarını ... bizim inceliklerimize ve kötülüklerimize. Ama söyle bana sinsi filozof, kendini bir hayvandan fazlası olarak hayal eden insana kıs kıs gülüyorsun da, sence Tanrı'yı bilmek hiçbir şey midir?

Bu tip meydan okuyucu tavırlar yeniydi, insan onurunun "sinsi" bir düşmana karşı savunulması gerektiği duygusu da. 17. yüzyıl Montaigne'in bilgeliğini kabul etmeyecek, onu hilebaz, yıkıcı biriymiş gibi görmeye başlayacaktı. Montaigne'in, hayvan hikâyeleri ile üstünlük taslayan insanoglunun kirli çamaşırlarını ortaya dökmesi, özellikle yeni dönemin en büyük iki yazarını, René Descartes ile Blaise Pascal'ı rahatsız edecekti. Bu ikisi birbirlerinden hiç ama hiç haz etmezlerdi; bu yüzden iş Montaigne'i reddetmeye gelince birleşmeleri, olan biten her şeyi daha da enteresanlaştırır.

Erken modern çağın en önemli filozofu René Descartes, hayvanlarla sadece insanlara tezat oluşturdukları için ilgileniyordu. İnsanların bilinçli zihinleri vardı: Kendi deneyimleri üzerine düşünebilir ve "düşünebiliyorum" diyebilirlerdi. Hayvanlar ise bunu yapamazdı. Bu nedenle Descartes'a göre ruhları yoktu ve bir makineden farksızdılar. Yürümeye, koşmaya, uyumaya, esnemeye, hapşırmaya, avlanmaya, kükremeye kendilerini kaşımaya, yuva yapmaya, yavrularını büyütme, yemeye ve dışkılamaya programlanmışlardı, ama bunların tümünü robot gibi yapıyorlardı. Descartes'a göre bir köpeğin bakış açısı ya da gerçek bir deneyimi yoktu. İş dünyasında bir tavşan yaratıp onu kırlarda kovalamazdı. İsteddiği kadar burnunu çekip patilerini kıpırdatsındı. Descartes burada, beynin mekanik işlemleriyle tetiklenen kaslar ve ateşlenen sinirlerden başka bir şey görmüyordu.

Descartes bir hayvanla gerçek anlamda bakışamazdı. Montaigne'se bunu yapabiliirdi; yaptı da. Ünlü bir pasajında şöyle der: "Ben kedimle oynadığım zaman, benim onunla zaman geçirmemden çok onun benimle eğlenmediğini nasıl bileyim?" Metnin bir başka versiyonunda,

“Birbirimizi karşılıklı yaramazlıklarla eğlendiriyoruz. Benim bir başlama ve geri çevirme anım olduğu gibi onun da böyle bir anı var” diyordu. Kedisiyle ilgili kendi bakış açısına sahip olduğu kadar, kolaylıkla kendisi için kedisinin bakış açısını ödünç alabiliyordu.

Montaigne’in kedisiyle olan bu küçük etkileşimi *Denemeler*’in en sevimli anlarından biridir; üstelik önemlidir de. Bütün varlıkların ortak bir dünyayı paylaştığı, ama her canlının bu dünyayı farklı algıladığı inancını ifade eder. Bir eleştirmen, “Montaigne’in hepsi bu sıradan cümlede gizlidir” yorumunu yapmıştı. Montaigne’in kedisi o kadar ünlüdür ki, son

derece ciddi bir akademik makaleye esin kaynağı olduğu gibi, Phillipe Desan'ın *Dictionnaire de Montaigne* (Montaigne Sözlüğü)'ne de başlı başına bir madde olarak girmiştir.

Montaigne hayvanlar hakkında yazarken, bir bakış açısından diğerine atlama becerisi ön plana çıkar. Onları anlamamız zordur, der, ama onlar da bizi anlamakta zorluk çekiyor olmalıdır. "Onlarla aramızdaki iletişime engel olan kusur, neden bizim değil de sadece onların kusuru olsun?"

Biz onları şöyle böyle anlıyoruz, onlar da bir yere kadar bizi öyle anlıyorlar. Bizi överler, tehdit ederler, incelerler; biz de onları.

Montaigne kedisine baktığında, kedinin de ona baktığını görür; bu ilişki ancak böyle olabilir. Montaigne'inki iki ayrı cinsin kusurlu bireyleri arasında gelişen bir etkileşimdir ve bu tip etkileşimlerden rahatsızlık duyan Descartes ve onun gibiler için asla söz konusu olamaz.

Descartes örneğindeki sorun bütün felsefi yapısının mutlak bir kesinlik noktasına ihtiyaç duymasıydı; bu noktayı da açık, saf bilinçte bulmuştu. Burada, Montaigne'in sınırları bulanıklaştıran belirsizliklerine yer olamazdı; çıldırmış ya da kudurmuş bir Sokrates ya da köpeklerin üstün duyularına ilişkin düşüncelerini anlatacak değildi Descartes. Montaigne'e keyif veren komplikasyonlar onu paniğe sürüklüyordu. Yine de, kaderin cilvesi, Descartes'in mutlak kesinlik noktası arzusu, Pyrrhoncu kuşkuluktan anladığına yanıt olarak doğmuştu; eh, Pyrrhoncu kuşkuculuğu da modern dünyanın önde gelen Pyrrhonusundan, Montaigne'den öğrenmişti.

Descartes'a çözüm 1619 Kasımı'nda geldi; seyahatle geçen bir dönemin ardından kendini sobalı bir odaya kapadı ve koca bir günü hiç bölünmeksizin düşünmeye adadı. İşe, hiçbir şeyin gerçek olmadığını ve önceki bütün inançlarının yanlış olduğunu söyleyen kuşkucu varsayım ile başladı. Sonrasında, "karanlıkta tek başına yürüyen bir adam" gibi yavaş, dikkatli adımlarla ilerledi, bu yanlış inanışların yerine mantıkla doğrulanmış olanları koydu. Tamamen zihinsel bir süreçti bu: Aklında adım adım ilerken, sobanın yanından hiç kıpırdamadı (insan Descartes'i saatlerce közlere bakarken hayal edebiliyor). Descartes'in imgesi Montaigne'in imgesine tam bir tezat oluşturuyor; biri –tahminen–Rodin'in "Düşünen Adam"ı gibi sobanın önünde kamburu çıkmış otururken, diğeri bir ileri bir geri

yürüyor, raflara uzanıp kitap çekiyor, dikkati dağılıyor, hatırlatsınlar diye uşaklarına aklındakileri söylüyor, en iyi fikirlerini ya akşam yemeklerinde dostlarıyla ateşli tartışmalar sırasında ya da ata binerken buluyor. Montaigne “köşesine çekildiğinde” bile kalabalık bir ortamda, kitaplar, nesneler, hayvanlar ve insanların arasında düşündü. Descartes’ın ise bir köşeye çekilip hareketsiz kalmaya ihtiyacı vardı.

Descartes sobasının başında yavaş yavaş akıl yürüttü ve sonunda bir mantık zinciri oluşturdu; zincirin her halkasının bir öncekine sıkıca kenetlendiğini düşünüyordu. İlk keşfi kendi var oluşuna dairdi:

Düşünüyorum, öyleyse varım.

Bu güvenli noktadan yola çıkarak tümdengelimle Tanrı’nın var olması gerektiği sonucuna vardı. Zihninde “açık ve seçik” bir Tanrı fikri olduğuna göre, bu yalnızca Tanrı’dan gelmiş olmalı, bu durumda “açık ve seçik” fikre sahip olduğu diğer şeyler de gerçek olmalıydı. Bu son düşüncesini *Meditasyonlar* adlı eserine daha detaylıca taşıdı ve şöyle yazdı: “Açık ve seçik algıladığım her neyse, doğrudur.” Descartes’ın felsefesinin en şaşırtıcı ifadelerinden biri de bu olsa gerek; Montaigne’in düşünce tarzından olabilecek en uzak nokta. Yine de, bunların hepsi Montaigne’in en sevdiği kuşkuculuk kolundan çıkmış oldu; Pyrrhon kuşkuculuğu her şeyi, kendisini bile kuşku altında bırakarak Avrupa felsefesinin ortasına kocaman bir soru işareti bıraktı.

Descartes’ın sözümona şaşmaz mantık zinciri saçma görünebilir, ancak bir önceki yüzyılın düşünceleri ışığında değerlendirilirse anlam kazanır; ki bunlar, Descartes’ın arkasına bakmadan kaçmak istediği düşüncelerdir. En önemlileri, –Montaigne’in Descartes’ın kuşağına aktardığı iki büyük düşünce sistemi olan– her şeyi parçalayan kuşkuculuk ile her şeyi inanç temelinde tekrar bir araya getiren fideizm. Descartes kendini asla fideizm noktasında bulmak istemiyordu. Her şey olabilirdi, ama fideist olmasıydı. Ama bir bakıma tam olarak da bu oldu; fideizm, kopması zor bir gelenektir.

Descartes’ın getirdiği gerçek yenilik, kesinliğe duyduğu güçlü arzuydu. Aşırı ruhu da genel olarak yeniydi. Uzaklaşayım derken kuşkuculuğu, ayakkabısının tabanına yapışan sakızı çeker gibi, o zamana kadar düşünülmemiş boyutlara çekti. Belirsiz bir süre kuşku içinde, sanki bir

“spekülasyon denizinde” yüzer gibi yüzmek söz konusu olamazdı. Belirsizlik Descartes için, Montaigne ya da ilk Pyrrhonicular için olduğu gibi, bir yaşam tarzı değil, buhran safhasıydı. *Meditasyonlar*’da kafasının ne denli karıştığı hissediliyor.

Dünün meditasyonu zihnimi öyle çok kuşkuyla doldurdu ki artık onları unutmak elimde değil... Ne ayaklarımı sıkıca dibe basabiliyorum, ne de yüzeyde kalmak için yüzebiliyorum.

İşte burası, 17. yüzyılın Montaigne’in dünyasından gerçekten ayrıldığı noktadır: Onlar kuşkuculuğun kabustan beter yönlerini keşfettiler. Hatta Descartes, “dünün meditasyonunda” yaşadığı belirsizlikleri gerçek bir dehşet figürüne benzeterek kişileştirmişti (Söylemek istediğini canlı metaforlar kullanarak anlatmada Descartes’in üstüne yoktur).

Bu yüzden gerçek bir Tanrı olmadığını varsayacağım. Onun yerine, en az güçlü olduğu kadar kurnaz ve hilekâr olan şeytani bir iblisin neyi varsa kullanarak beni aldattığını varsayacağım. Gök, hava, toprak, renkler, şekiller, sesler ve bütün dışsal şeylerin sadece birer yanılsama olduğunu farz edeceğim. Elim, gözüm, etim, kanım ya da duyularım olmadığını, ama yanlış biçimde bunlara sahip olduğuma inandığımı düşüneceğim.

İblisler Descartes’ın zamanında da Montaigne’in yaşadığı dönemde olduğu kadar gerçek ve korkutucuydu. Bazıları, havayı kirleten mikroorganizmalar gibi, bulut şeklinde dünyayı kapladıklarını düşünüyordu. Onlar ve efendileri şeytan, hiç yoktan illüzyonlar yaratabilir, korkunç hayvanlar ve canavarlar görmeniz için ışınları ya da beyninizin kıvrımlarını bile birbirine bağlayabilirdi. Böyle bir ruhun, fiziksel dünya ve insan doğasıyla ilgili olarak bizi sistemli biçimde aldatıyor olabileceği düşüncesi herkesi deliliğe sürükleyebilirdi. Daha kötü olan tek şey, Tanrı’nın kendisinin de bizi böyle aldatabileceği ihtimaliydi ki, Descartes bunu şöyle bir ima edip hemen geri çekilmişti.

Saf mantığın arkasında duran, hayal gücünün hilelerine düşman olmaya yemin etmiş biri için tuhaf belki, ama Descartes okurların duygularıyla oynamak için, romancılara özgü araçlar dahil, her şeyi kullandı.

Gerçi çoğu korku romanı yazarı gibi dürtüleri temelde muhafazakârdı. İblis dünyayı tehdit eder ama sonra yenilgiye uğratılır ve her şey normale döner... Ama ne yazık ki hiç böyle olmaz; korku edebiyatında canavar sonunda hep geri gelir: Aslında gerçekten yenilmemiştir, sadece kitabın devamını beklemektedir. Descartes böylesi devamlar istemiyordu. Boşluğu sonsuza dek kapadığını düşünüyordu, ama aslında böyle bir şey yapmamıştı: Herkesin rahatladığı finali, neredeyse anında paramparça oldu.

Bu karmaşadan çıkmak için en sonunda orta bir yol bulundu. Descartes'ın aşırı uçlardaki meydan okuyuşuyla bir yere varılamayacağı açıktı; bulunan yol, ruhen Montaigne'e çok daha yakın, pragmatik bir uzlaşıydı. Modern bilim, tam bir kesinlik aramaktansa, kuramda kuşku unsuruna yer bırakır, uygulamada ise kabul edilmiş kurallara göre gözlemlerini hipotezlerle karşılaştırır. Sanki bir boşluk yokmuş gibi yaşarız; herkes dünya hakkında bir şeyler öğrenmeye devam eder. Kendi yanılabilirliğine uyum sağlayan Montaigne gibi bizler de dünyayı görüldüğü gibi kabul ederiz; ama hiçbir şeyin görüldüğü gibi olmadığı olasılığını da resmen kabul ederiz. İblis sahneye çıkmayı bekler, ama hayat devam eder.

Montaigne'in Pyrrhonculuğu iyice panik olunca ortaya çıkan şey Descartes'ın korku hikâyesiydi. Montaigne'in de varoluşsal kaygılar duyduğu anlar elbette vardı: "Nasıl olduğunu bilemeyeceğim ama, biz kendi içimizde çiftiz" ya da "var olmakla hiçbir iletişimimiz kalmaz" gibi satırlar yazabilmişti. Yine de kuşkular içinde boğulan Descartes'a herhalde şaşıp kalırdı.

Bugün pek çok kişi Descartes'ın korkusunu, Montaigne'in ve ilk Pyrrhoncuların kuşkuculuktan aldığı o tuhaf rahatlama dan daha kolay anlayacaktır. Yaşantıladığımız her şeyin altında bir boşluk yattığı duygusu, günümüzde kimseyi teselli etmez.

Bu boşluk duygusu bize, büyük ölçüde, Descartes'ın Montaigne'i son derece yanlış okumasından miras kalmıştır. Geri kalanı ise Montaigne'in 17. yüzyıldaki bir diğer büyük müridi ve düşmanı tarafından oluşturulup günümüze aktarılmıştır. Bu kişi, Pyrrhonculuğun çıkardığı sonuçlardan Descartes'tan bile daha çok tedirgin olan filozof, mistik ve bir başka büyük korku yazarı; Blaise Pascal'dı.

OLAĞANÜSTÜ CAZİBE MAKİNESİ

Pascal'ın en iyi bilinen yapıtı *Düşünceler*, kendisi dışında kimseyi korkutmak amacıyla yazılmamıştı; kitap, hiçbir zaman yazmayı başaramadığı daha sistematik teolojik tezi için aldığı karman çorman notlardı aslında. Üstelik tamamlanabilseydi, *Düşünceler* kadar ilginç olmayacağı da kesin. Bu tez yerine Pascal bize, edebiyatın en gizemli metinlerinden birini, *Denemeler*'in "tehlikeli" gücünü savuşturmak amacıyla tutkuyla içini dök-
tüğü *Düşünceler*'i bıraktı.

Blaise Pascal, 1623'te Clermont-Ferrand'da doğdu. Henüz çocuk-
ken kâşiflik ve matematik alanında yetenekli olduğunu gösterdi; hatta
ilk hesap makinesini bile tasarladı. Otuz bir yaşında, Port-Royal-des-
Champs Manastırı'nda kalırken, bir kâğıt parçası üzerine ATEŞ başlığı
altında gördüğü vizyonu tanımlamaya çalıştı.

Kesinlik. Kesinlik. Duygu, Sevinç, Huzur.

Tanrı'nın İsa'sı.

Deum meum et Deum vostrum.

Dünyanın ve diğer her şeyin boşluğu, Tanrı dışında.

Yalnızca İsa'nın öğrettikleriyle bulunabilir.

İnsan ruhunun azameti.

Ama Baba, dünya Seni bilmiyor, ama ben Seni biliyorum.

Sevinç, Sevinç, Sevinç, sevinç gözyaşları.

Bu tezahür hayatını değiştirdi. Hep yanında taşıyabilmek için bu kâğıt
parçasını giysilerinin içine dikti. Bundan sonra da zamanını tamamen ila-
hiyat yazılarına ve sonradan *Düşünceler*'e dönüşen notlara ayırdı. Çalışma-
rı için çok zamanı olmadı. Otuz dokuz yaşında beyin kanamasından öldü.

Pascal'ın Descartes'la neredeyse hiç ortak yanı yoktu; kuşkuculuk
saplantıları dışında. Coşkulu bir tasavvufiydi o; Descartes'in sadece akla
güvenmesinden hoşlanmıyor, "geometri ruhu" dediği şeyin felsefeye
hâkim olmasından kederleniyordu. Aslında akılcılığa duyduğu nefret onu
Montaigne'e yöneltmeliydi ve bir bakıma da böyle oldu, çünkü sürekli
Denemeler'i okudu. Ancak Montaigne'in aktardığı şekliyle Pyrrhoncu ge-
leneği o kadar rahatsız edici buldu ki, "Savunma"nın daha bir sayfasını

bile doğru düzgün bitiremeden defterine koşup kınayıcı düşüncelerini yazıya döktü. Pascal Montaigne'i –T.S. Eliot'ın o ikisinin ilişkisini tanımlamak için kullandığı deymi ödünç alırsak– “büyük düşman” olarak görür. Böylesi ağır ifade normalde şeytanın kendisi için kullanılırdı ancak benzetme yerindedir; Montaigne, Pascal'ın işkencecisi, baştan çıkarıcısı olmuş, adeta onu günaha çağırmıştır.

Pascal Pyrrhoncu kuşkuculuktan korkuyordu, çünkü –16. yüzyıl okurlarının aksine– onun dini inancı tehdit ettiğine emindi. Kuşku artık kilisenin dostu değildi; kuşku şeytana aitti ve onunla savaşılmalıydı. Sorun da burada yatıyordu, çünkü herkesin fark ettiği üzere, Pyrrhoncu kuşkuculukla savaşmak imkânsızdı. Onunla tartışmak için gösterilen her çaba, her şeyin tartışmaya açık olduğu iddiasını güçlendirmekten başka bir işe yaramıyor, tarafsız kalırsanız da yargıyı askıya almanın iyi olduğu görüşünü doğruluyordu.

Düşünceler'de genellikle yer verilen kısa bir bölümde Pascal, Port–Royal Manastırının yöneticisi Isaac Le Maître de Sacy ile yaptığı bir konuşmayı aktarır ve burada Montaigne'in Pyrrhoncu savını ya da eksikliğini özetler:

Her şeyi evrensel bir kuşku altında bırakır, bu kuşku o kadar yaygınlaşır ki kendi kendisini kaybeder; yani kuşkulanıp kuşkulanmadığından kuşkulandır, hatta bu son önermeden bile kuşkulandır. Kuşkusu sonsuza dek huzursuzca kendi etrafında döner durur. Her şeyin belirsizlik olduğunu söyleyenlerle de çelişir, olmadığını söyleyenlerle de, çünkü hiçbir şeye inanmak istemiyordur.

“Montaigne,” diye devam eder Pascal, “bu evrensel kuşku içinde öyle avantajlı bir konumdadır ki, başarı da yenilgi de onu eşit derecede güçlendiriyor.” İnsan Pascal’ın yaşadığı hüsrana anlayabiliyor: Böyle bir rakiple nasıl savaşırsınız? Ama yine de savaşılmalıydı. Bu ahlaki bir görevdi; aksi takdirde kuşku her şeyi –bildiğimiz dünyayı, insanın yüceliğini, akliselimliği ve Tanrı duygusunu– büyük bir sel önüne katıp götürecek. T. S. Eliot da konuyla ilgili şu yorumu yapmıştı:

Yazarların içinde en yok edilemez olanı Montaigne’dir. El bombası atarak sisi dağıtmaya çalışın, daha iyi. Çünkü Montaigne bir sis, bir gaz, bir sıvı, sinsî bir unsurdur. Akıl yürütmez, kurnazca yaklaşır, büyüler ve etkiler ya da akıl yürütmeye çalışsa bile, savıyla ikna etmenin dışında size dair başka planlarının oluşuna hazırlıklı olmalısınız.

Pascal Montaigne’le savaşımadığından, onu okumadan –ve hakkında yazmadan–edemiyordu. *Denemeler*’le o kadar yakın mesafeden mücadele ediyordu ki, darbeyi indirecek açığı bulamıyordu. La Boétie, görünmez bir dost olarak Montaigne’in sayfaları üzerinde nasıl dikiliyorsa, Montaigne de, ezeli düşman ve ortak yazar olarak Pascal’ın tepesinde dikiliyordu. Pascal, asıl dramın kendi ruhunda gerçekleştiğinin de farkındaydı. Bunu şu sözlerle itiraf edecekti: “*Denemeler*’de gördüklerimin hepsini Montaigne’de değil kendimde buluyorum.”

Defterine bakıp, “Burada gördüğüm her şeyi kendimden değil Montaigne’den alıyorum” deseydi de yeri ydi. Çünkü içeriklerinin çoğu, neredeyse kelimesi kelimesine aynıydı.

Montaigne: Aynı şeye nasıl hem gülüyor hem ağlıyoruz.

Pascal: Böylece aynı şeye hem ağlar hem güleriz.

Montaigne: İnsan, insan yanlarından kaçmak ve kendi dışına çıkmak istiyor. Tam bir delilik bu: Meleklerle dönüşeceğine, hayvanlara dönüşüyor; yükseleceğine, aşağılara iniyor.

Pascal: İnsan ne melek ne de canavardır ve ne yazık ki kim melek olmak isterse hayvan gibi davranır.

Montaigne: Filozofun birini alalım, ince tellerden yapılmış bir kafesin içine koyalım; Paris'in Notre Dame Kilisesi'nin yüksek bir kulesine asalım. Onun aklına göre yere düşmeyeceği açıktır; ama o yükseklikten aşağıya baktığı zaman, ister istemez korkar ve heyecanlanır. İki kule arasına, üzerinde yürüyeceğimiz kadar genişlikte bir kiriş koyalım. Yerde hangi cesaretle yürüyorsa, yukarıda da aynı cesaretle yürüyecek kadar sağlam bir filozof akli bulunamaz.

Pascal: Dünyanın en büyük filozofunu ihtiyacı olandan daha geniş bir kirişe, ama altında uçurum olan bir kirişe koyarsanız, akli ona güvende olduğunu söylese de, hayal gücü üstün gelecektir.

Harold Bloom, *The Western Canon* adlı kitabında *Düşünceler*'i, "kötü bir hazımsızlık vakası" olarak adlandırır. Aklındaki Montaigne'dir elbette. Fakat Pascal Montaigne'i kopyalarken, onu bir yandan da değiştirmişti. Montaigne'in sözlerini kullandığı zaman bile onları farklı bir çerçeveye oturtmuştu. Jorge Luis Borges'nin 20. yüzyıl karakteri Pierre Menard gibi (Menard bir roman yazıyordur ve bu roman her nasılsa *Don Kişot*'un aynısıdır), Pascal da aynı sözleri farklı bir ruh haliyle farklı bir dönemde yazdı; böylece yeni bir şey yarattı.

Önemli olan duygusal farktır. Montaigne de Pascal da insan doğasının gurur duyulmayacak yönleri üzerine kafa yormuşlardı; bencillik, tembellik, adilik, kendini beğenmişlik ve bunun gibi kusurların gizlendiği "insanca, pek insanca" diyanı... Ancak Montaigne bunlara keyif ve hoşgörüyle bakarken, Pascal, Descartes'ın bile aklına gelmeyecek büyüklükte korkuya kapıldı.

Pascal için yanılabilirlik zaten katlanılmazdı: "İnsan ruhunu o kadar el üstünde tutuyoruz ki, bu fikrin yanlış olduğunu düşünmeye katlanamayız, bu nedenle ona duyduğumuz inanç olmadan yapamayız. İnsanın bütün mutluluğu bu inançta yatar." Montaigne için insanoğlunun kusurları yalnızca katlanılabilir değil, neredeyse bir kutlama vesilesiydi.

Pascal ise sınırlamaların kabul edilmemesi gerektiğini düşünüyordu, oysa Montaigne'in bütün felsefesi tam tersi görüşe odaklanır. Montaigne, "Bana öyle geliyor ki, biz hiçbir zaman layık olduğumuz kadar küçümsemiyoruz" diye yazarken bile —Pascal da hep böyle laflar eder— neşelidir ve hemen ekler: Kötü olmaktan çok budalayızdır.

Pascal ise hep ya o uçta ya da diğer uçta olmalıydı; ya umutsuzluğa gömülü olurdu ya da aşırı mutlulukla coşardı. Yazma şekli hızlı bir kovalamaca kadar heyecan verici olabilir: Bizi geniş mekânlardan ve orantısız boyutlar arasından hızla geçirir. Evrenin boşluğunu ya da kendi bedeninin önemsizliğini düşünür, "Her kim kendine bu gözle bakarsa kendinden korkar" der. Nasıl Descartes Pyrrhunculara zihinsel huzur sağlayan yorganın altında canavarlar bulur, Pascal da aynı şeyi stoacılarla Epikürosçuların en sevdiği hilelerden birine, insanın uzaydan bakılınca ufaklığı fikrine yapar ve bu düşüncüyü bir korku filmine dönüşene kadar takip eder:

İnsanın körlüğü ve sefaletini, bütün evrenin sessizliğini, hiçbir yol göstericisi olmayan insanın kendi yazgısına terk edilmişliğini, evrenin bir köşesinde kaybolmuş ve buraya kimin getirip koymuş olduğunu, buraya ne yapmaya gelmiş olduğunu, öldükten sonra ne olacağını bilmeyen, hiçbir bilgiye ulaşması olanaklı olmayan insanın durumunu görünce, uykudayken ıssız ve korkunç bir adaya birileri tarafından taşınmış ve ertesi sabah uyandığında başına neler gelmiş olduğunu ve buradan nasıl çıkacağını bilmeyen bir insan gibi büyük korkuya kapılıyorum.

Okurken heyecanlanabilirsiniz, ancak insan birkaç sayfadan sonra Montaigne'in kaygısız hümanizmini özlüyor. Pascal, insanların nihai şeylerin farkında olmaya devam etmesini ister: geniş boşluklar, Tanrı, ölüm. . . Ancak pek azımız böyle düşünceleri uzun süre içimizde barındırabiliriz. Dikkatimiz dağılır, düşünceler daha somut ve kişisel meselelere kayar. Pascal bunu sinir bozucu bulur: "Ama dünya neyi düşünüyor? Onu değil! Dans etmeyi, lavta çalmayı, şarkı söylemeyi, şiir yazmayı, oyun oynamayı. . ." Büyük sorular sormak Montaigne'in de hoşuna gidiyordu, ama o hayatı okumaları, evindeki hayvanları, gezilerinde karşılaştığı olaylar ya da komşusunun çocuklarıyla yaşadığı sorunlar aracılığıyla keşfetmeyi

severdi. Pascal şöyle yazıyordu: “İnsanın küçük şeylere duyarlılığı ve büyük şeylere duyarsızlığı: garip bir düzensizliğin işareti.” Montaigne’se bunu tam tersi şekilde ifade ederdi.

Bir yüzyıl kadar sonra Pascal’dan hiç hoşlanmayan Voltaire şöyle yazacaktı: “Bu yüce mizantropa karşı insanlığı savunmaya girişeceğim.” *Düşünceler*’den elli yedi alıntının üzerinden geçerek, hepsini sırasıyla çürütüyordu. “Bana gelince,” diyordu,

...Paris ya da Londra’ya baktığımda Pascal’ın sözünü ettiği umutsuzluğa düşmek için bir neden görmüyorum. Benim gördüğüm şehir ıssız bir adaya hiç benzemiyor; kalabalık, zengin, emniyetli; insanlar, insan doğasının elverdiği derecede mutlu. Hangi aklı başında insan Tanrı’yla karşı karşıya kalınca ona nasıl bakacağını bilmiyor diye kendini asar? ... Neden kendi varlığımızdan tiksinelim ki? Varlığımız inanmanızı istedikleri kadar sefil değil. Dünyayı bir hapisane hücresi, insanları da suçlu olarak görmek, bir fanatiğin düşüncesidir.

Voltaire buradan elbette Pascal’ın “büyük düşmanı”nın savunmasına koşar.

Montaigne’in oyun olmadan kendini tasvir etmesi ne hoş bir tasarıdır! Çünkü o insan doğasını tasvir etmiştir. Pascal’ın Montaigne’i küçümsemesi ise... ne saçma sapan bir projedir!

Voltaire, Montaigne’inki gibi bir inanç sistemine daha aşinaydı. Montaigne bu sistemi *Denemeler*’in son bölümünde açıklar:

Doğa benim için ne yapmışsa onları tüm yüreğimle ve minnetle kabul ediyorum; onaylıyorum ve bundan gurur duyuyorum. Şu büyük ve her şeye egemenin verdiği armağanı geri çevirirken, yok sayarken ve bozarken haksızlık ediyoruz.

Bu gönül rahatlığıyla hayatı ve *kendini* olduğu gibi kabul etme hali, Pascal’ı Pyrrhoncu kuşkululuktan bile daha çok öfkeliendiriyordu. İkisi el ele gider. Montaigne her şeyden kuşkulandır, ama sonra tanıdık, belirsiz ve

sıradan şeylerle —elimizde başka bir şey olmadığı için— her şeyi tekrar doğrular. Montaigne'in kuşkuculuğu kusurluluğu övmesine yol açar: Bu da, Pascal'ın kaçmayı en az Descartes kadar istediği, ama asla yapamadığı şeydi. Montaigne'e sorarsanız böyle bir kaçışın neden imkânsız olduğu barizdi. Hiç kimse insanlığın üzerine çıkamazdı: Ne kadar yükselirsek yükselelim, o insanlığı beraberimizde götürürdük. Son cildin son baskısının bitiş kısmında şöyle yazıyordu:

Kendi varlığından dürüstçe yararlanmayı bilmek, tanrısallık gibi salt bir yetkinliktir. Biz kendi koşullarımızı kullanmayı bilmediğimiz için, başka koşullar arıyoruz. Kendi içimizde ne olduğunu bilmediğimiz için, dışarı çıkıyoruz. Cambaz ayaklarıyla da yürüyebilir, ama o zaman bile kendi bacaklarımızın üzerinde yürümemiz gerekiyor. Dünyanın en yüksek tahtı üzerinde de olsak, yine kendi kığımızın üzerine otururuz.

Pyrrhonculuk gibi, "kış" argümanına da karşı çıkmak imkânsızdır; ancak buna rağmen Pascal'a göre —ahlaksal açıdan tehlikeli olduğu için— çürütülmesi *gereken* bir şeydir. Pascal'ın tanımıyla, Montaigne'de çokça görülen "rahatlık ve sakinlik" ilkesi tehlikeliydi. Bu Pascal'i endişelendiriyor, onu çaresizce öfkeliendiriyordu; sanki Montaigne onun asla sahip olamayacağı bir avantajın sefasını sürüyor gibiydi.

Benzer bir öfke dönemin bir başka okurunda, filozof Nicholas Malebranche'da da kendini gösterir. Malebranche akılcıydı, Pascal'dan çok Descartes'a yakındı, ancak Pascal gibi o da, genel kayıtsız tutumunun yanı sıra kuşkuyu kabullenmesi nedeniyle Montaigne'den şikâyetçiydi.

Malebranche, Montaigne'in kitabının ebediyen çok satacağını anlamıştı. Elbette öyle olur, diye yazıyordu acı acı. Montaigne güzel hikâyeler anlatıyor, okurların hayal gücüne hitap ediyordu. İnsanlar böyle şeylerden hoşlanırdı. "Düşünceleri yanlış ama güzel, ifadeleri karışık ya da cüretkâr ama makbul." Ancak Montaigne'i zevk için okumak özellikle tehlikeliydi. Siz duygusal rahatlık banyosunda yıkanırken, Montaigne aklınızı uyutuyor, beyninizi zehirliyordu. "Akıl, fikrini benimsemeden bir yazarı okumaktan hoşlanmaz ya da en azından ondan bir renk, bir şey almak ister; böylece aldığını kendi fikirleriyle birleştirip ortaya daha karmaşık, daha meçhul bir şey çıkartır." Yani okuma zevki, Descartes'ın "açık ve seçik"

fikirlerini yozlaştırır. Montaigne ne savunur, ne de ikna etmeye çalışır; bunu yapmasına gerek yoktur, çünkü o sizi *baştan çıkarır*. Malebranche, adeta şeytani bir figür resmeder. Montaigne, Descartes'ın iblisi gibi sizi aldatır, kuşkunun ve ruhsal umursamazlığın içine çeker.

Kötü niyetle yakıştıran bu imgeler Montaigne'in üzerine yapıştı kaldı. Edebiyatçı Guillaume Guizot 1866'da Montaigne'i hâlâ, "Fransız yazarlar arasındaki büyük ayartıcı" diye adlandırır. T. S. Eliot da onu aynı şekilde görüyordu. Modern çağ eleştirmenlerinden Gisèle Mathieu-Castellani, *Denemeler*'i, "olağanüstü cazibe makinesi" diye tanımlar. Montaigne'in bütün numarası son derece ilgisiz, okura hiç aldırmyormuş havasıdır; böylece, kendine çektiği gibi sizi ele geçirir.

Modern okur çoğu zaman bunun keyfini çıkarmaktan mutludur. 17. yüzyıl okuru ise kendini tehdit altında hisseder; din ve akıl gibi ciddi konular elden gitmektedir.

Ancak bu dönemde bile bazı okurlar, onları keyiflendirdiği için Montaigne'i severdi. Hatta birkaçı savunmasına da koştu. Örneğin aforizmacı Jean de La Bruyère, *Caractères* (Karakterler) adlı kitabında Malebranche'in fazla entelektüel olduğu, "doğal yolla akla gelen düşünceleri takdir edemediği için" Montaigne'in anafikrini anlamadığını söyler. Bütün bu rahatlığı, doğallığı ve kuşkucu belirsizliği Montaigne'i yeni bir düşünür türünün kahramanı yapacaktı: *Libertinler*.

İngilizcede "libertine" sözcüğü adı çıkmış, Kazanovamsı tipleri akla getirir, ancak libertinlerin tek özelliği bu değildi, tıpkı Kazanova'nın olmadığı gibi. Evet, kimi libertinlerin cinsel özgürlük aradığı doğrudu, ama aynı zamanda felsefi özgürlük de istiyorlardı: Siyasi, dini; her konuda diledikleri gibi düşünebilme özgürlüğü. Kuşkuculuk, insanı doğal olarak bu "içsel ve dışsal" özgürlük yoluna sokuyordu.

Libertinler karışık bir gruptu; aralarında Pierre Gassendi gibi önemli filozoflardan François La Mothe le Vayer gibi daha hafif siklet düşünürlere ve Cyrano de Bergerac gibi kurgu yazarlarına (Bergerac o günlerde aya yolculuğu anlatan bir bilimkurgu romanıyla ünlüydü, iri burnuyla ilgili ünlü hikâyedeki rolü daha sonra geldi) pek çok farklı kişilik yer alıyordu. Montaigne'in ilk editörü Marie de Gournay, pek çok dostuyla birlikte gizli bir libertin olabilirdi. Bir diğer libertin de hayvanların zekâsını ve aptallığını konu olan Plutarkhos tarzı fablaların yazarı Jean de La Fontaine'di. La Fontaine, fablalarının tonunu yumuşak tutarak şimşekleri

üzerine çekmedi, ancak yine de aslında insanoğlunun saygınlığına meydan okumuştur. Fabllar Montaigne'le aynı noktadan, yani hayvanlarla insanların aynı kumaştan dokunduğu fikrinden yola çıkıyordu.

Libertinizmin peşinde koşanlar sayıca azınlıkta kaldı, ancak etkisi yaygınlığıyla ters orantılı oldu, çünkü libertarianlerden gelecek yüzyılının aydınlanma çağı filozofları çıktı. Montaigne'e herkes tarafından kabul gören, tehlikeli ama olumlu yeni bir imaj çizdiler. Bu gruptan görece radikale kaçmayan salon sosyetikleri de doğdu; örneğin La Bruyère ya da insan doğası üzerine Montaignevari gözlemler içeren *Özdeyişler*'iyle öne çıkan La Rochefoucauld gibi aforizmacılar:

Bazen kendimizden, başkalarından olduğumuz kadar farklıyızdır.

Aldatılmanın en iyi yolu, kendini herkesten kurnaz sanmaktır.

Dünyayı şans ve geçici hevesler yönetir.

Aslında La Rochefoucauld'nun şu özdeyişi, Montaigne'in 17. yüzyıldaki sıkıntısını çok güzel özetliyordu:

Başkalarını çoğu zaman hiç tahmin etmediğimiz kadar kızdırınız.

Tıpkı Montaigne gibi, libertarianlerle aforizmacıların da sözlerinin ardında hep nasıl iyi yaşanır sorusu yatıyordu. Libertinler *bel esprit* gibi niteliklere değer veriyorlardı. "Keyfi yerinde" şeklinde tercüme edilebilecek *bel esprit* kavramını dönemin bir yazarı çok daha güzel tanımlamıştı: "Neşeli, canlı, Montaigne'in *Denemeler*'inde sergilenen türden heyecan dolu." Yaşamalarında yer vermeyi arzuladıkları bir başka kavram da, ahlaklı yaşam manasına gelen *honnêteté* (dürüstlük) idi; gerçi 1694 tarihli Fransız Akademisi sözlüğüne göre *honnêteté*, "güzel sohbet" ya da "tatlı dost meclisi" anlamına da geliyordu.

Pascal gibi biri böyle yaşamayı asla istemezdi; çünkü bu tip şeyler dikkatinin ulvi meselelerden dünyevi işlere kayması demektir. İnsan Pascal'ı hayalinde canlandırabiliyor; gözler repereye dikilmiş, mistik duygular içinde evrenin koca boşluğuna bakıyor; hem dehşete düşmüş, hem mest olmuş... Tıpkı cayır cayır yanan sobasına bakan Descartes gibi. Her iki

örnekte de gerek sessizlik, gerekse sabit bakış vardır; gözler, hayret ve huşuyla ya da dehşetle faltaşı gibi açılmıştır.

Libertinlerle *bel esprit* olanlar gözlerini dikip bakmazdı. Bön bön bakan gözlerle evrende herhangi bir şeyi —ne yukarılarda, ne aşağılarda— sabitlemeyi hayal bile etmezlerdi. Onlar bunu yapmak yerine insanları yan kapalı gözlerle sinsi sinsi izlemeyi tercih ettiler; ne idiyseler o gibisinden. Ve işe kendilerinden başladılar. Bu “uykulu” gözler, hayat hakkında “açık ve seçik fikirli” Descartes’tan ya da ruhani esrimeleriyle Pascal’dan çok daha fazla şey algılamıştı. Friedrich Nietzsche’nin yüz yıllar sonra belirtceği gibi, insan davranışı ve psikolojisi —dolayısıyla felsefe— üzerine gerçekten değerli gözlemler, “ilk kez bilimsel gözlem için değil, nüktedan bir cilveleşme için her türlü fedakârlığı yapabilecek sosyal çevrelerde bulunup” ifade edilmişti.

Buradaki ironi Nietzsche’yi çok keyiflendirmiş olmalı; çünkü profesyonel filozofların topundan nefret ederdi. Ona göre soyut sistemler yararsızdı, önemli olan eleştirel bir öz farkındalıktı: yani, kişi davranışlarının ardındaki güdülerini görebilmeli ve kendini olduğu gibi kabul edebilmeliydi. Bu nedenle La Rochefoucauld ve La Bruyère gibi aforizmacıları severdi; tabii bir de onların atası olan Montaigne’i. Montaigne için, “ruhların en özgürü ve en güçlüsü” demiş ve şöyle eklemişti: “Böyle bir adamın yazmış olması, bu dünyada yaşamının sevincini artırdı.” Anlaşılan o ki Montaigne Nietzsche’nin özlemini çektiği gibi yaşamayı başarmıştı; küçük pişmanlıklar, küskünlükler ya da değiştirme arzusu olmaksızın, her şeyi benimseyerek. Denemecinin üstünkörü sarf ettiği şu sözler, “İşger yeniden yaşayacak olsaydım, daha önce yaşamış olduğum gibi yaşırdım”, Nietzsche’nin ulaşmak için bir ömür harcadığı her şeyi temsil ediyordu. Montaigne buna ulaşmayı başarmakla kalmayıp, öylesine bir şeymiş gibi de yazıya dökmüştü.

Montaigne gibi Nietzsche de aynı anda hem her şeyi sorgulamış, hem de kabul etmeye çalışmıştı. Montaigne’in sonu gelmez kuşkusu, “kuşku kucu rahatlığı”, soğukkanlılığı ve kusurlarını direnmeden kabul edişi; kısacası, Pascal’ın onda özellikle itici bulduğu her şey, Montaigne’i libertinlerden Nietzsche’ye —ve hatta günümüz hayranlarına— diğer gelenekler için çekici kıldı.

17. yüzyılda ne yazık ki Montaigne’in düşmanları hayranlarından güçlü çıktı; özellikle de bir araya gelip kitabını yasaklatma yönünde

doğrudan bir savaşa giriştiklerinde ortaya çıktı bu durum. 1662'de, Pascal'ın ölümünden bir yıl sonra, eski meslektaşları Pierre Nicole ve Antoine Arnauld, *Logique du Port-Royal* adlı çok satan kitaplarında Montaigne'e saldırı başlattılar. Kitabın 1666'da çıkan ikinci baskısı, dinsiz ve tehlikeli olması sebebiyle *Denemeler*'in Katolik Kilisesi'nin *Yasak Kitaplar Listesi*'ne alınması için açıkça çağrıda bulundu. Bu çağrıya on yıl sonra kulak verildi ve 28 Ocak 1676'da *Denemeler Liste*'ye alındı. Montaigne hiçbir şeyden değilse, şu nedenle suçluydu; o aralar kitabı kötü şöhretli züppelerin, hovardaların, ateistlerin ve kuşkucu takımının gözde metni haline gelmişti.

Bu noktadan sonra Montaigne'in bahtı dönmüştü artık, Fransa'da işler hep kötüye gitti. 1580'deki ilk baskısından 1669'a kadar *Denemeler* her iki üç yılda bir editör düzeltmeleriyle yeniden basılırdı ki, editörler de genelde Pyrrhonculuğu vurgulayan pasajlara dikkat çekerti. Yasaktan sonra bu değışti. Eser artık bir bütün halinde Katolik ülkelerde yayımlanamıyor ya da satılamıyordu. Hiçbir Fransız yayımcı ona elini sürmüyordu. İnsanlar yıllarca sadece sansürlü ya da yabancı ülke baskılarına erişebildi (yabancı ülke baskıları genellikle Fransızcadı; kurallara boyun eğmeyen okurlara tedarik edilmek üzere Fransa'ya kaçak sokuluyorlardı).

Montaigne bir keresinde, "bir kez ortadan kaldırılan ve bunun sonucu olarak daha çok satılan, daha çok tanıtımı yapılan kitaplar"dan bahsetmişti. Bir bakıma başına gelen bu oldu; Fransa'da kitabının yasaklanması, bir sonraki yüzyılda aydınlanma çağı filozofları ve hatta radikal siyasi devrimcilerin gözünde cazibesini adeta tavana vurdurdu.

Ama genel olarak bakarsak, sansürün Montaigne'in ölümünden sonraki kitap satışlarına faydadan çok zararı dokundu. Fransa'da sınırlı bir okur kitlesine sıkışıp kaldı; halbuki diğer ülkelerde, isyankârlardan toplumun önde gelen kişilerine, daha geniş yelpazede zevklere hitap etmeye devam edecekti. İnanılacak gibi değil, ancak *Denemeler* neredeyse iki yüzyıl, 27 Mayıs 1854'e kadar *Liste*'de kaldı. Bu sürgün, 17. yüzyılın sonunda sebep olduğu gerçek panikten çok daha uzun sürdü.

Pascal'ın "*Denemeler*'de gördüklerimin hepsini Montaigne'de değil kendimde buluyorum" sözü, hikâyenin geri kalanının mantrası olarak okunabilir. Yüzyıllar geçer, her yeni okur *Denemeler*'de kendini bulur ve olası anlamlarına kendinden bir şeyler ekler. Descartes kendini bulmuştu bulmasına, ancak onun zihninden kâbus gibi iki figür çıkmıştı: Mantığa

direnen bir iblis ile düşünebilen bir hayvan. Descartes ikisinden de ürkmüştü. Kuşkuculuk tarafından baştan çıkarılma ihtimallerini gören Pascal ve Malebranche de aynı şekilde ürkmüş, arkalarına bakmadan dehşetle kaçmışlardı.

Aynı şeyleri gören libertinlerse hoş bir şaşkınlık yaşarcasına gülümse-diler, bir kaşları havadaydı. Onlar da Montaigne'de kendilerini görmüştü. Çok daha sonra, onların neslinden gelen Nietzsche de aynı şeyi yapacak ve Montaigne'i felsefi anavatanına, nasıl yaşanır sorusunu araştıran üç büyük Helenistik felsefenin kalbine geri döndürecekti.

8. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Dükkânın arkasında size ait bir oda bulunsun

YALNIZ KIÇLARININ BİR YANIYLA GÖRENLER

KANLI CANLI MONTAIGNE'E dönersek, o 1560'larda hâlâ nasıl yaşanır sorusuyla haşır neşirdi. Gerek hayatını idare etmek gerekse La Boétie'nin kaybını atlatmak için üç Helenistik felsefe geleneğini de kullanıyordu. Kuşkuculuğunu başarıyla Katolik dogmasıyla birleştirdi; bu henüz hiç kimsenin sorgulamadığı bir karışımdı. İlk büyük edebiyat projesi olan Raymond Sebond'un çevirisini bitirdi, La Boétie'nin kitaplarının ithafları ve dostunun ölümünü anlatan kendi mektubu üzerinde çalıştı. Bu dönemde hayatında önemli bir değişiklik daha oldu: Evlendi ve ailesinin başına geçti.

Anlaşılan kadınlar Montaigne'i genelde çekici buluyordu. Bunun kaynağı biraz da fiziksel olmalı, çünkü erkekleri yalnızca akılları için sevdiğini iddia eden kadınlar hakkında ironik sözler sarf eder. "Çökmekte olan bir bedene, ne kadar sakınlı ve olgun olursa olsun, aklın güzelliğinden yana kadınların yardım elini uzattığına tanık olmadım." Yine de zekâsı, neşesi ve dost canlısı kişiliği, hatta kendini bir düşünceye kaptırıp bağırarak konuşması bile muhtemelen çekiciliğine çekicilik katmıştır. La Boétie'nin ölümünden sonra büründüğü duygusal ulaşılmazlık havasının da katkısı olmuş olabilir. Bu sanki yabancıların aşması gereken bir engeldi. Gerçekten birinden hoşlandığındaysa, mesafeli tavrı hemen kayboluyordu. "Kendimi onların arasına öylesine arzuyla atıyor ve öne çıkıyorum ki, onlara bağlanmada pek başarısız olmuyorum ve nereye gidersem orada kendimi belli ediyorum."

Montaigne cinsellikten hoşlanıyordu, hayatı boyunca sekse düşkün oldu. Yalnızca orta yaşın sonlarında performansı düştü, arzusu ve çekiciliği azaldı. Tüm bunlardan *Denemeler*'in son kitabında şikâyet eder. Reddedilmek hoş değildi elbette, ancak sadakayla yaşayacağına hiç yaşamamayı yeğliyordu. Ayrıca onu istemeyen birine sıkıntı vermek de istemezdi. "Sevgiden yoksun bir beden benim olmasından nefret ediyorum." Bu, tıpkı ölü bir kadının aşkıyla yanıp tutuştuktan sonra, onu

mumyalayıp kefenleyen Mısırlı delinin hikâyesindeki gibi, bir cesetle sevişmek olurdu. Cinsel birleşme iki tarafın gönlüyle olmalıydı. “Gerçekte kendi düş gücümü uyardığım bu zevkte, kendi aldığım zevkten daha çok tatlılık var.”

Ancak âşıkları için dünyayı ne derecede yerinden oynattığı konusunda gerçekçiydi. Kadınlar bazen gönülsüz olabiliyordu: “Kadınlar sevgiyi kimi kez kıışlarının bir yanıla görüyorlar.” Bazen de başka birini hayal ediyorlardı: “Acaba sizin ekmeğinizi daha arzu edilebilir bir düşlemin sosuyla mı yiyor?”

Montaigne kadınların cinsellik hakkında erkeklerin düşündüğünden daha çok şey bildiğini kavramıştı ve gerçekten de hayal güçleri yaşadıklarından çok daha iyisini beklemelerine yol açıyordu. “Gerçek organların yerine, kendi arzularına ve umutlarına göre bunun üç katını koyuyorlar.” Sorumsuzca yapılan duvar resimlerini ayıplıyordu: “Krallık evlerinin geçitlerine ve merdivenlerine çocukların yaptıkları kocaman resimler ne kadar zarar verici? Bu resimlerden bizim doğal yeteneklerimize karşı zalimce bir küçümseme yayılıyor.” Bundan Montaigne’in küçük bir penise sahip olduğu sonucu çıkarılabilir mi? Evet, çünkü aynı denemede daha sonra itiraf ediyor; doğanın ona “haksızca” davrandığını söyleyip, klasik bir de alıntı ekliyor:

Evli kadınlar bile, her şeyi iyi biliyorlar,
İnce bir kamışı görmekten hoşlanmıyorlar.

Montaigne böyle şeyleri ifşa etmekten asla utanç duymazdı: “Bizim yaşamımız kısmen delilikten, kısmen akıllılıktan oluşur. Yaşam üzerine saygın ve kurala uygun yazanlar, yarısından çoğunu geride bırakıyorlar.” Sırf nazım türünde yazıyorlar diye şairlerin daha fazla özgürlüğe sahip olmasını da haksızlık olarak görüyordu. Çağdaşlarından iki örnek alıntılanmıştı:

“Eğer seninki çatlak basit bir dizeden öte değilse, ölüm çarpsın beni.” – Théodore de Bèze

“Bir dostun kamışı onu memnun ediyor ve iyi davranıyor.”
– Saint–Gelais.

Montaigne yine de tüm bu aşk meşk işlerinin ortasında, bütün sorumluluk sahibi soyluların —özellikle de büyük mülklerin mirasçılarının— yapması gerekeni yaptı: Kendine bir eş buldu.

Eşinin adı Françoise de la Chassaigne'dı ve Bordeauxlu çok saygın bir ailenin kızıydı. 23 Eylül 1565'te gerçekleşen evlilik, iki ailenin ortak kararıyla yapılmış olmalıydı. Gelenekler böyleydi ve gelinle damadın yaşları bile aşağı yukarı âdetlere uygundu. Montaigne kendi yaşının (otuz üç yaşında olduğunu söyler ama otuz ikidir) Aristoteles'in tavsiye ettiği ideal yaşa yakın olduğunu belirtir (Montaigne bu yaşın otuz beş olduğunu sanır ama Aristoteles otuz yedi der). Montaigne bir parça gençse, eşi de normalden biraz büyüktü: 13 Aralık 1544 doğumluydu ve evlendiği gün yirmi bir yaşına basmasına az kalmıştı. Önünde çocuk doğurmak için uzun yıllar vardı, ancak ne yazık ki çocuk meselesi çifte çoğunlukla hayal kırıklığı ve üzüntü yaşatacaktı. Montaigne karısından en az on yaş büyüktü elbette, ama çoğu erkeğin yaptığı şeyi yapmış, gidip annesi gibi biriyle evlenmişti. Bu seçiminden pek mutlu olduğu söylenemez.

Denemeler'de Françoise'dan fazla söz etmez; ettiğinde de, tıpkı Antoinette gibi birini anlatır, sadece Françoise daha çok bağınyordur. "Kadınlar her zaman kocalarıyla anlaşmazlığa düşmeye hazırdırlar" diye yazar. "Kocalarına karşı çıkmak için herhangi bir bahaneye iki elleriyle sarılıyorlar." Uşaklara boş yere öfkelenmenin anlamsızlığını yazdığı şu ve bir başka pasajda, aklından kesin Françoise'ı geçiriyordu:

Öfkeniz havada kalmasın; kınamanız yerini bulsun, çünkü henüz kimse karşınızda yokken bağınyorsunuz ve onlar gittikten yüzyıl sonra bile durmuyorsunuz ... seslerinin gürültü patırtısına katlanmak zorunda olanlar hariç, kimsenin cezalanmadığı ve ilgilenmediği yerde fırtına koparıyorlar.

İnsan Montaigne'i eliyle kulaklarını kapatıp arkasına bakmadan kulesine kaçarken hayal edebiliyor.

Sokrates'e saygı duymasının pek çok nedeninden biri de onun sinirli bir eşle yaşama sanatını kusursuzlaştırmış olmasıydı. Montaigne'e göre Sokrates çok çile çekmiştir; en az kendisini baldıran otuyla ölüme mahkûm eden Atina parlamentosunun elinden çektiği kadar. Montaigne

Sokrates'in sabır ve mizah taktiğini uygulayabilmeyi umuyordu; Alkibiades dırdıra nasıl dayandığını sorduğunda verdiği yanıt çok hoşuna gitmişti. İnsan alışıyor, demişti Sokrates; "Ben de kuyudan su çekenlerin çark sesine alıştıkları gibi alıştım." Montaigne, Sokrates'in kendi ruhsal gelişimi için bu deneyi felsefi bir "hile" olarak uyarlayışını ve karsının asabiyetini sıkıntılara dayanma sanatında egzersiz olarak kullanışını da seviyordu.

Françoise sadece güçlü değil, dayanıklıydı da. Montaigne'den neredeyse otuz beş yıl daha uzun yaşayıp, 7 Mart 1627'de seksen iki yaşında öldü. Yetişkinlik çağına gelebilen tek çocuğu dahil, bütün çocuklarından uzun yaşadı. Montaigne'in annesi de Montaigne'den uzun yaşadı. Montaigne'in o iki kadın arasında kalıp erkenden mezarı boyladığını düşünmek iştten bile değil.

Françoise'in karakteriyle ilgili en iyi bilgiyi yaşlılık çağında, Montaigne öldükten çok sonra elde ederiz. Françoise bu dönemde son derece dindar biri olup çıkmıştı. Kızının ikinci kocası Charles de Gamaches'in anlattığına göre, yetmiş yedi yaşındayken bile her cuma oruç tutarmış. Ruhsal danışmanı Dom Marc-Antoine de Saint-Bernard ile yoğun bir biçimde yazışmış, bu mektuplardan birkaçı günümüze kadar gelmiştir. Adam ona hediye olarak limon ile portakal, Françoise ise adama marmelat ile saman gönderirdi. Genelde hukuki meselelerle para sorunlarını yazardı. Son mektubunda bir iş anlaşmasının sonuçlanmasından duyduğu rahatlamayı anlatıyor: "Tanrı böylece bana merhum eşimin ve çocuklarımin evini geçindirmem için bir yol sağladı." Kimi zaman üslubu coşkuluymuş. "Gideceğinizi bilmektense ölmeyi tercih ederim, daha iyi." Öte yandan akıl hocasının onu ziyaret etmek için yapacağı yolculukta güvende olmayacağından da korkuyordu: "Bu berbat havada sizi yola çıkartmaktansa ölmeyi yeğlerim." Genç bir kadinken muhtemelen daha az evhamlıydı, ama parayla ve hukuki meselelerle ilgili meşguliyeti hiç değişmemişti. En azından gündelik meselelere Montaigne'den daha duyarlı olduğunu söyleyebiliriz. Gerçi Montaigne'e bakacak olursak, zaten onun dışında hemen herkes böyleydi.

Françoise ile kocası günlerini genellikle şatonun ayrı bölümlerinde geçirirlerdi. Montaigne kendi kulesine gider, Françoise şatoyu çevreleyen duvarın diğer ucundaki kendi kulesi "Tour de Madame"a giderdi (19. yüzyıl başlarında güvercinliğe dönüştürülen kule bugün ayakta değildir).

Bu durumda ana bina Montaigne'in annesine kalmış oluyor; ki kendisi 1587'ye kadar, yani oğlunun evliliğinin büyük bölümünde orada kalmıştı. Anlaşılan kuleler kısmen genç çiftin hem birbirlerinden hem de evdeki valideden kaçması için dinlenme köşelerine dönüştürülmüştü. Montaigne yazılarında annesinin hayatlarındaki varlığı konusunda sessiz kalır; ailesiyle akşamları kâğıt oyunları oynadığını anlatırken, büyükannenin onlara katılıp katılmadığını belirtmez.

Şatonun farklı yerlerine dağılmış bu aile görüntüsü hüznölüdür. Ancak evde illa daha neşeli günler yaşanmıştır; her halükârda hiç ıssız ya da boş kalmadığı kesin. Etrafta hep birileri vardı: Hizmetçiler, işçiler, konuklar ve onların beraberindekiler, bazen de çocuklar. Montaigne de kulesinde oturup Gormenghast kontu gibi derin düşüncelere dalmıyordu: Dışarıya çıkıp yürümeyi severdi. "Eğer düşüncelerimi yatıracak olursam uyuyakalıyorlar. Eğer bacaklarım yürümüyorsa, aklım da çalışmıyor." Kadın ile erkeğin yaşam tarzlarının ayrılması normaldi. Kankocanın ayrı dünyalarının olması beklenen bir durumdu; yeni inşa edilen ya da modernleştirilen mülkler çoğu zaman bu düşünceyle tasarlanıyordu. 1452'de Leon Battista Alberti, *De re aedificatoria* adlı mimari kitabında şöyle tavsiye eder: "Kankocanın yatak odaları ayrı olmalıdır; bu yalnızca kadın hasta ya da doğurmak üzere olduğunda kocası rahatsız olmasın diye değil, aynı zamanda yazın bile deliksiz uyku uyumaları içindir." Montaignelerin evindeki tek fark, "oda"larını koca bir avlunun bölmesi ve Montaigne'in kulesinin aynı zamanda çalışma yeri olmasıydı.

Zamanın ölçütlerine göre iyi bir evlilik miydi bu? Bazı yorumculara göre felaketti, kimileri dönemin tipik evliliklerindendi der, hatta iyi bile bulur. Her şeye rağmen o kadar da korkunç görünmez, sadece pek tatmin etmeyen türden bir ilişkidir. Montaigne'in yaşamöyküsü yazarı Donald Frame'in belirttiği gibi, durumu en iyi Montaigne'in *Denemeler*'de yer alan şu yorumu özetleyebilir: "Eğer biri beni kendi eşime karşı bir soğuk, bir sevecen gördüğü zaman, bu duygularımdan birinin yapay olduğunu düşünüyorsa, bu onun aptallığından başka bir şey değildir."

Montaigne'in ilk yayımladığı eserlerden birini Françoise'a ithaf etme kararı, aralarında gerçek sevgi olduğunu düşündürür. Söz konusu eser, çocuklarının ölümünden sonra Plutarkhos'un karısına yazdığı mektubun La Boétie tarafından yapılmış çevirisidir. Kocaların eşlerine düşkünlüğünü gösteren ithaflar moda değildi, hatta tuhaf ve basit görülebilirdi.

Montaigne meydan okurcasına şöyle der: "Bırakalım konuşsunlar ... Sen ve ben eşim, biz eski Fransız usulüne göre yaşayalım." İthafı sıcak bir üslup taşır. "Sanıyorum senden daha yakın kimsem yok" bile der ki bu, eşini La Boétie'ye yakın bir seviyeye koyduğu anlamına gelir.

Françoise'a karşı hisleri büyük ihtimalle evlilikten önce değil, sonra oluşmuştu. Evliliğe başlarken kendini elleri kelepçeli bir mahkûm gibi hissediyordu. "Eğer bilgeliğin kendisi beni istemiş olsaydı, bence bilgelikle eşleşmekten kaçardım. Ama bizim ne dediğimiz önemli değil, ortak yaşamın töreleri ve alışkanlıkları bizi aşıyor." Bu tip işlerin başkaları tarafından halledilmesini pek umursamıyordu: Zaten çoğu kez diğer insanların kendisinden daha mantıklı olduğunu düşünürdü. Yine de kendini hazırlıksız hissettiğinden ve inatçı bir ruh hali içinde olduğundan ikna edilmesi gerekti. Seçim hakkı olsaydı, hiç evlenecek tipte biri değildi. "Benim gibi avare ruhlu insanlara her türlü bağ ve zorunluluk uygun düşmez." Daha sonra elinden geleni yapıp sadık kalmaya bile çabaladı; bunda beklediğinden daha başarılı olduğunu söylemişti. İnsanların genelde kaçındığı gelişmelerde çoğu kez olduğu gibi, bir bakıma halinden memnundu. "Çünkü yalnızca elverişsiz şeyler değil; bir yerde çirkin, kusura ya da iğrenç olanlar bile kimi koşullar altında taşınabilir, dayanılabilir olabiliyor."

Neyse ki Françoise kesinlikle çirkin ya da itici biri değildi. Dostu Florimond de Raemon'd'un *Denemeler*'in bir nüshasında sayfa kenarına not ettiği gibi, Montaigne onu yeterince çekici bulmuş olmalı. Sorun daha çok *prensipte* aynı kişiyle seks yapma zorunluluğundan kaynaklanmışa benziyor; çünkü Montaigne asla sıkıştırılma duygusundan hoşlanmamıştır. Kocalık görevlerini gönülsüzce, kendisinin ifade ettiği gibi "yalnızca bir kışla" yerine getirerek, çocuk sahibi olmak için gerekeni yaptı sadece. Bunu da Florimond de Raemon'd'un notundan anlarız; tamamı şöyledir:

Yazar, pek çok kez kendisinden duyduğum üzere, sevgi, şevk ve gençlik dolu olup, bu güzel ve sevilesi kadını eş almış olmasına rağmen evlilik yatağının gerektirdiği onur ve saygı dışında onunla oynamamış, elleri ve yüzü dışında, göğüsleri dahil hiçbir yerini çıplak görmemiştir. Oysa diğer kadınların arasında son derece şen ve sefahat düşkünüdür.

Modern okur bu durumu korkunç bulabilir, ancak gayet olağandır. Bir kocanın karısına tutkulu bir âşık gibi davranması ahlaki açıdan yanlış sayılıyordu, çünkü bu bir kadını nimfomanyağa dönüştürebilirdi. Evlilikte doğru olan asgari ölçüde, haysız bir cinsel ilişkiydi. Neredeyse tamamı cinsellik üzerine olan bir denemede Montaigne, Aristoteles'in bilgeliğinden alıntı yapar: "Kadına sakınlı ve ciddi bir şekilde dokunmalıyız, çünkü cinsel istekle okşadığımız zaman, zevk onun aklını başından alabilir." Doktorlar da aşırı hazzın, spermelerin kadının bedeninde pıhtılaşmasına yol açarak, kadının gebe kalmasına engel olabileceği konusunda uyarıyordu. Kocanın zevkini daha başka, vereceği hasarın önemli olmadığı bir yerden alması daha iyiydi. "Pers kralları," diye anlatır Montaigne, "kendi eşlerini çayırda yaptıkları gezintilere çağırıyorlardı; ama şarap onları iyice ateşleyince, cinsel isteğin dizginlerini elden bırakıyorlardı; ölçsüz isteklerine eşlerini karıştırmamak için onları evlerine gönderiyorlardı." Sonra da, daha uygun bir grup kadın getiriyorlardı.

Kilise de bu konuda doktorlara, Aristoteles'e ve Pers krallarına katılıyordu. Döneme ait papaz el kitaplarında, karısıyla günahkârca ilişkide bulunan koca ağır kefarete öderken, aynı şeyi başkasıyla yapması halinde çok daha az kefarete ödüyordu. Karısının duyularını yozlaştırması, onun ebedi ruhunu tehlikeye atması demekti ki, bu da karısına karşı sorumluluklarına ihanetti. Evli bir kadın *ille de* ahlaksızca alışkanlıklar edinecekse, bunları kendisine karşı böyle bir sorumluluğu olmayan birinden edinmesi daha iyiydi. Montaigne'in gözlemlediği üzere, çoğu kadın da bu seçeneği tercih ediyordu.

Montaigne kadınlar konusunda dalgacıdır, ama bir yandan geleneksel de olabilir. Yine de, bazı çağdaşlarının tersine, kadınları asla damızlık inek olarak görmez. Onun için ideal evlilik bedenler kadar zihinlerin de birleşmesidir; bu durumda ideal bir dostluktan bile daha eksiksiz olacaktır. Ancak zorluk şuradaydı; dostlukların tersine, evlilikler özgür seçimlerle yapılamıyordu, bu nedenle hep sınırlamalar ve zorunluluklar dünyasının bir parçasıydı. Diğer yandan, yüce bir ilişki kurabileceğiniz bir kadını bulmak da zordu; çünkü çoğu kadın ne entelektüel yetiye, ne de Montaigne'in "sağlamlık" dediği niteliğe sahipti.

Montaigne'in kadınların ruhsal gevşekliği konusundaki düşüncelerinin onu "yürekten yaraladığını" itiraf etmişti George Sand; çünkü Montaigne'i başka pek çok açıdan esin kaynağı olarak görüyordu. Yine

de, 16. yüzyıl kadınlarının nasıl olduğu unutulmamalıdır. Acınacak derecede eğitimsizdiler. Çoğu okuma yazma bilmiyordu ve dünyaya dair en ufak deneyimleri yoktu. Birkaç soylu aile, kızları için özel hocalar tutuyordu, ama tıpkı Viktorya döneminde olduğu gibi yavan beceriler öğretiliyordu: İtalyanca, müzik ve ev idaresi için biraz aritmetik. Sahip olunmaya değer tek eğitim olan klasik eğitim kadınlar arasında yok denecek kadar azdı. 16. yüzyılda, *Heptameron* adlı öykü kitabıyla bilinen yazar Marguerite de Navarre ya da kadınları “başlarını öreke ve eğirme tekerinden kaldırmaya” teşvik eden şair Louise Labé gibi gerçek anlamda okumuş kadınlar büyük istisnaydı (Bu arada yakın zamanda Louise Labé’nin gerçekten kadın olmadığı, bir grup erkek şairin anonim adı olduğu iddia edilmiştir).

Aslına bakarsanız Fransa’da 16. yüzyılda, kendince bir feminist hareket oluşmuştu. *Querelle des femmes* (kadınlar kavgası), entelektüel erkekler arasında moda tartışma konusuydu; kadınların aleyhine ve lehine savlar yarıştırılıyordu. Kadınlar, genel anlamda, iyi bir şey miydi? Lehte olanlar kadın ilişkilerinde aleyhte olanlardan daha başarılı görünüyordu, ancak bu küçümseyici tartışmanın kadınların hayatında bir değişiklik yarattığı söylenemezdi.

Montaigne genellikle feminizm karşıtı görülür, ama bu kavgada yer almış olsaydı muhtemelen kadınlardan yana olurdu. “Topluma getirilen yaşam kurallarını kadınlar reddederken asla haksız değiller, çünkü bu kuralları kadınlar olmadan yapanlar erkeklerdir” der. Ve doğaları açısından, “kadınların da erkeklerin de aynı kalıptan çıktığına” inanıyordu. Erkeklerle kadınların cinsel davranışlarını yargılamakta kullanılan çifte standardın da pekâlâ farkındaydı. Aristoteles’e bakmazsa, Montaigne, kadınların da erkeklerle aynı ihtiyaç ve tutkulara sahip olduğundan kuşkulanıyordu; oysa kadınlar bunları doyurmaya kalkıştıklarında çok daha fazla ayıplanıyorlardı. Her zamanki bakış açısını değiştirme alışkanlığı ona şunu açıkça gösterdi: Kadınlara ilişkin bakış açısı, kadınların erkeklere ilişkin bakış açısı kadar taraflı ve güvenilmezdi. Bu konu üzerine düşüncelerini şu sözleri özetler: “Kadınlara ilgili haksız yargıda bulunuyoruz; onların da bizim için haksız yargıda bulunduğu gibi.”

Böyle bir haksızlık karşısında yapılacak en iyi şeyin, kadınların yaşam alanından mümkün olduğunca uzak durmak olacağına karar verdi. Kadınlar kendi ev hayatlarının keyfini çıkarsındı, o kendi ev hayatından

tat almaya baktı. Yalnızlık üzerine kaleme aldığı bir denemede şöyle yazmıştı:

İnsanın kadın eşleri, çocukları, malları ve eğer edinebilirsek... her şeyin üstünde sağlığı olmalı. Bununla birlikte, mutluluğumuz onlara bağlı olacak kadar da bağımlı olmamalıyız. Dükkânımızın arkasında yalnız bizim için bir odamız olmalı, orada gerçek özgürlüğümüzü sağlamalıyız, kendi yalnızlığımızı bulmalıyız. Orada olağan konuşmamız kendimizin olmalı, kendimizle olmalı, öyle özel olmalı ki, dış dünya ile görüşme, bir iletişim orada yer bulmasın; sanki eşimiz, çocuklarımız, malımız, arkadaşlarımız ve oda uşağımız olmamalı; eğer onları bir fırsatta yitirecek olursak onlar-sız yapabilmek bizim için yeni bir deneyim olmasın.

“Arka oda” ya da “dükkânın arka odası” ifadesi —*arrière boutique*— Montaigne hakkındaki kitaplarda tekrar tekrar karşımıza çıkar, ancak genelde anlamı hep çarpıtılır. Montaigne’in bahsettiği, aile hayatından çekilip bencilce içe dönmek değildir; o aileyi kaybettiğinizde yaşayacağınız acıdan korunmanız gerektiğini yazar. Montaigne çok fazla incinmemek için uzaklaşıp yalnız kalmayı istedi, ancak bunu yaparken bir yandan da şunu fark etti; kaçacak bir yerinin olması, gerektiği zaman düşünmek ve içine dönüp bakmak için sadece ona ait bir mekânı olması, “gerçek” özgürlüğünü yaşamasına yardım etti.

Stoacı kayıtsızlığı üzerinde çalışmasının bir nedeni vardı elbette. Yakın zamanda dostunu, babasını ve erkek kardeşini kaybetmiş olan Montaigne, şimdi de neredeyse hepsi kız olan çocuklarının tümünü kaybetmek üzereydi. Bu ardı ardına gelen üzücü vefatları sırasıyla Beuter’nin *Ephemeris* günlüğüne kaydetmişti:

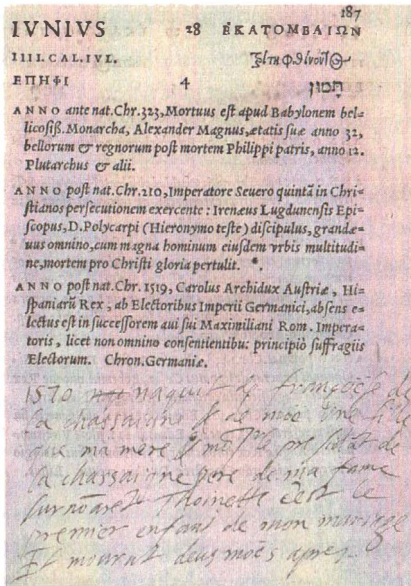
28 Haziran 1570: Thoinette. “İlk çocuğum” diye yazar

Montaigne, ama sonradan ekler, “Ve iki ay sonra öldü.”

9 Eylül 1571: Léonor doğdu: hayatta kalan tek çocuk.

5 Temmuz 1573: Adı konmamış kız çocuğu. “Yalnızca yedi hafta yaşadı.”

27 Aralık 1574: Adı konmamış kız çocuğu. “Üç ay sonra öldü ve zorunluluktan alelacele vaftiz edildi.”

16 Mayıs 1577: Adı konmamış kız çocuğu; bir ay sonra öldü.

21 Şubat 1583: “Marie adını verdiğimiz bir kızımız daha oldu;
 amcası, meclis üyesi sieur de Jaurillac ve kızım Léonor
 tarafından vaftiz edildi. Birkaç gün sonra öldü.”

Montaigne, çok küçük oldukları için çocuklarının çoğunu “acı çekmeden ya da en azından sızlanmadan” kaybettiğini yazmıştı. İnsanlar genelde yeni doğan bebeklere fazla bağlanmamaya çalışırdı, çünkü yaşama ihtimalleri çok düşüktü, ama Montaigne uzak durma konusunda özellikle başarılıydı. Bunu itiraf da ediyordu zaten; acısı fazla derin değildi. 1570’in ortalarında, sanki rakamdan pek emin değilmiş gibi, “iki ya da üç” çocuk kaybettiğinden söz ediyordu. Gerçi bunun nedeni rakamlar konusundaki genel tereddütü de olabilir; tıpkı at kazasının tarihini, “ikinci ya da üçüncü huzursuzluk sırasında (tam olarak hatırlamıyorum)” diye yazması gibi... Plutarkhos çevirisindeki karısına ithafta ayrıntıları iyice çorba eder ve ilk kızlarının “dünyaya gelişinin ikinci yılında” öldüğünü yazar. Bu muhtemelen unutkanlık değildi. Yazım hatasıydı. Yoksa değil

miydi? Söz konusu Montaigne olunca, insan her şeyin mümkün olduğu hissine kapılıyor.

Hayatta başka felaketler de vardı üzülməsi, dert etmesi gereken, ama onları da dert etmeyeceğini biliyordu.

Genelde büyük acılara yol açan başka birçok şanssızlıklara tanık oldum; ama benzer şeyler benim başıma gelmiş olsaydı, ben pek aldırış etmezdim; kimi insanların korkunç saydıkları kimi figürleri, ben yüzüm kızarmadan övünerek anlatamazdım.

Burada karsının ya da belki annesinin olası ölümünü düşünüp düşünmediği merak konusudur. Eğer öyleyse, her ikisinde de böyle bir şansı olmayacaktı. Belki de babasının ölümünü düşünüyordu. Ya da savaşta kalesi yağmalanıp, toprakları yakılıp yıkılırsa neler hissedeceğini merak ediyordu. La Boétie'nin ölümü dışında, her şeyi altından kalkılabilir bulduğu kesin; bir tek La Boétie'nin ölümü onu çok fena sarstı ve bir daha kimseye o kadar çok bağlanmak istemedi.

Gerçekte kayıtsızlığı muhtemelen iddia ettiği kadar aşırı değildi. Çocukların ölümüne dair notları basit, ama dokunaklıdır. *Denemeler*'de babalara özgü acı üzerine anlamlı bir şeyler yazabilmişti; sadece söz ettiği kendi acısı değildi. 1570'lerin ortalarında, birkaç çocuğunu kaybettikten sonra yazdığı "üzüntü" üzerine deneme, edebiyatta babaların yaşadığı büyük kayıp hikâyelerini ele alıyordu. Aynı zamanda yedi kızını ve yedi oğlunu kaybettikten sonra, "metanetimizi aşan kazalar olduğunda bizi ezen o kasvetli, sağır ve dilsiz sersemliği göstermek için" ağlayan bir kayaya dönüşen Niobe'nin hikâyesini de dokunaklı bir şekilde ele almıştı. Montaigne'i duygulandıran şeyin ne olduğu bilinmez, ama evlat acısının nasıl bir his olduğunu bildiği kesin.

Montaigne, bir soylunun en temel görevini yerine getirememiş, yani yerini alacak bir erkek varis sahibi olmayı başaramamıştı. Ancak sağlıklı bir çocuğu vardı —Léonor— ve büyüdükçe onu sevmeye başladı. Eşi, 1571'de doğan Léonor'a, Montaigne inzivaya çekildikten (1570) hemen sonra gebe kalmış olmalı. Demek ki Léonor babasının orta yaş krizi ve ardından gelen yeniden doğuşunun çocuğu idi; kim bilir, belki de bu, bebeğe fazladan yaşam gücü vermişti. Hayatta kalan tek çocuk olarak 1616'ya kadar yaşadı, iki kez evlendi ve iki kız çocuk sahibi oldu.

Léonor büyürken babası onu kadınların kontrolüne bıraktı; yapması gereken de buydu. İstenmediği yerden parmaklarının ucunda uzaklaşan biri gibi, “Kadın politikasının gizemli bir gidişi var; bunu onlara bırakmak gerekiyor” diye yazmıştı. Bir keresinde gerçekten de Léonor için kötü olduğunu düşündüğü bir şeye kulak misafiri oldu, ama alaylı bir biçimde uzaklaştınlacağını bildiği için araya girmede. Léonor dadısına yüksek sesle kitap okurken metinde, kayın ağacı anlamına gelen, ancak cinsel birleşme anlamındaki *foutre*’i anımsatan *fouteau* sözcüğü karşısına çıkar. Masum çocuk buna takılmaz, ama telaşlı dadı onu susturur. Montaigne bunun yanlış olduğunu düşünür: “Yirmi kadar uşak, yarım yıl boyunca bu aptal heceler ne anlama geldiğini ona anlatamadılar. Oysa şu yaşlı kadın, azarlaması ve yasaklarıyla bunu başarmıştı.” Ama sesini çıkarmaz.

Montaigne, evlenme çağına geldiğinde bile Léonor’u küçük bir kızmış gibi tanımlar: “İnce ve gevşek yapılı mizacına göre geç gelişmiş.” Bunun karısının marifeti olduğunu düşünür; kızı diğer çocuklardan çok fazla ayırmıştır. Ama Montaigne Léonor’a kendisinininki gibi rahat, keyifli bir yetiştirme ortamı sağlamayı da kabul etmiştir: Karıkoca, Léonor’un sadece sözle cezalandırılmasına, bu sert sözlerin de “tatlı” olacağına karar verdiklerini yazar.

Çocuk bakımıyla pek az ilgisi olduğunu öne sürmesine rağmen, *Denemeler* başka pasajlarda bize Montaigne’in aile hayatından sevimli portreler sunar. Küçük miktarlarda para için oynanan şans oyunları dahil, ailecek oyun oynamalarını anlatır: “Kâğıt oynarken birkaç kuruş ya da birkaç altın için puan tutuyoruz.” Birlikte bulmaca çözüp eğlenirler. “İki ayrı ucu birleştirilebilecek şeylerden en çok kim bulabilir diye bir oyun oynadık bizim evde.” Bu, kadınları küçümseyen, çocuklara aldırmayan, soğuk ve mesafeli bir Montaigne değildir; çoğu zaman ona kızgınlıktan başka tepki göstermeyen kadınlarla dolu bir evde güler yüzlü aile reisini oynamak için elinden geleni yapan bir adamdır.

GERÇEK SORUMLULUKLAR

Montaigne kadınların öfkesini bir parça hak ediyordu: İtiraf ettiği gibi, evde bir işe yaramıyordu. Ev idaresini annesi gibi bu işlerde becerikli olan karısına bırakmayı tercih ediyordu. İş amaçlı ya da keyfi yolculuklara

çıktığında Françoise'in evin sorumluluğunu üstlenme istekliliği hoşuna gidiyordu; Françoise bir de Montaigne evdeyken işlerin ucundan tutsa, Montaigne'den mutlusu olmazdı. Evindeyken işleri karısına bırakamaması, her fırsatta güle oynaya evden uzaklaşmasının muhtemel nedenlerinden biriydi. "Ne acınacak şey tüm işlerin size baktığı ve sizi ilgilendirdiği bir yerde olmak" diye yazmıştı.

Mülkün idaresi meşakkatli bir iş olmalıydı. "Burada her zaman ters giden bir şeyler var" diye şikâyet ediyordu. İdare edilmesi gereken asıl iş şarap üretimiydi; iyi bir yılda bağlardan on binlerce litre şarap üretilirdi. Her yıl iyi geçmiyordu. Montaigne'in ilk denemelerini yazdığı dönemde, 1572, 73 ve 74 hasadı, sert hava koşulları nedeniyle mahvoldu. 1586'da yine sıkıntı yaşandı; askerler kırsal kesimde her yeri yakıp yıkmıştı. Montaigne meclisteki nüfuzunu kullanarak kalan şarabını sattı ve böylece zararının bir kısmını telafi etti. Bu da gerekli olduğunda zorlu işleri ele alabileceğini gösteriyordu. Ancak işin tamamını ne kadar iyi kavradığını şuradan anlayabilirsiniz; hayatının geç bir dönemine kadar "şarabın mayalanmaya bırakılmasının" ne anlama geldiğini bilmediğini itiraf etmişti.

Montaigne yapması gerekeni yaptı, ama bu işlerden keyif almadığını saklamadı ve bu yüzden mümkün olan en azını yaptı. Aynı nedenle ne topraklarını genişletmeye, ne de yeni binalar inşa etmeye çalıştı. Pierre zevk olsun diye zorlu projelere girişmişti, ama o Pierre'di. Evde kendi kendine tamirat işlerine soyunup her işi yarım bırakan türde bir adamdı. Evet, Pierre gibileri çok bu hayatta, ama Montaigne gibi hayattaki sloganı "Aman başım ağrımasın da" ya da "Başıma yıkılmadıkça tamire gerek yok" olanlar da çok.

Bir şeyler yapmak istediğinde şevkle sarılırdı: "Acılara iyi katlanıyorum; ama bu acıyı kendi başıma taşıyorsam, bir de canımın istediği kadar." Sıkıcı bulduğu şeyleri yapmak için kendini zorlamaktan nefret ediyordu. Mülkü idare ettiği on sekiz yıl boyunca bir tapu senedini ya da bir anlaşmayı incelemeyi başaramadığını yazıyordu. Beceriksizlik ve isteksizlik yumağı gibiydi.

Oysa ben ne hesap tahtasıyla, ne de kalemle hesap yapabiliyorum. Paralarımızın çoğunu tanımıyorum; eğer iyice göze çarpıyorsa, tahılları ne tarlada tanıyorum, ne ambarda seçebiliyorum.

Bahçemdeki sebzeler arasında lahanayı kıvırcık salatadan ancak ayırt ediyorum. Çocukların bile bildiği en basit aletleri bilmediğim gibi, tanımdaki en kaba ilkeleri de bilmiyorum. El sanatlarını, ticaret işlerini, meyvelerin doğal çeşitlerini ve niteliklerini, şarapları ve etleri daha az tanıyorum; ne bir atmaca yetiştirmesini, ne de hasta bir atı ya da tazyıyı sağaltmasını biliyorum. Mayanın ekmek yapmaya yaradığını bilmediğim bir ay kadar önce ortaya çıktığında utancım tam oldu.

Montaigne, iyi olmadığı alanları tek tek sıralar; bunu daha sonra Brezilya'daki "yamyamların" hayatındaki eksiklikler için de yapmıştı. Onlarda uşaklar, yargıçlar, anlaşmalar ve özel mülk yoktur; ama aynı sebeple yalan söyleme, yoksulluk, hainlik, kıskançlık ve açgözlülük de yoktur. Böyle şeylerin eksikliği, yeri geldiğinde lütuf olabiliyordu.

Gerçi Montaigne öğrenmek istemiyor değildi. Temelde pratik beceriyi onaylıyor, somut ve kesin olan her şeye hayranlık duyuyordu. Ancak kendi ilgisizliğine bir çare bulamıyor ve zorlandığını hissettiği anda daha da şiddetle direniyordu. Böyle davranmasının nedeni biraz da çocukluğuna, o tatlı lavta melodilerine uzanır. "Şimdiye kadar asla kimse bana bir buyruk vermedi, zorba bir öğretmenim olmadı, canımın istediği kadar ve gidebildiğim kadar gittim. Bu tutum beni gevşetti ve başkalarına hizmetten geri bıraktı, yalnız benim için iyi oldu." Bu pasajda gerçek motivasyonunu açığa vurur: Yaşamak istediği *kendi* hayatıdır. Beceriksizliği onu özgür kılmıştır. "Çünkü hem doğal bakımdan, hem de sanatımla son derece aylak ve özgür biriyim" diye özetler karakterini. Onu "özgürlük ve tembellik" yönetir.

Bunun bir bedeli olacağını biliyordu; karısı tarafından iğnelenmenin dışında tabii. İnsanlar genelde cehaletinden hep faydalandı. Yine de, arada sırada para kaybetmek, her kuruşun nereye gittiğini hesaplamaktan ve hizmetlilerin her adımını gözlemekten daha iyiydi. Zaten başka insanlar da pekâlâ dolandırılıyordu; buna ne kadar engel olmaya çalışsalar da önüne geçemiyorlardı. Budalalık konusunda en sevdiği örnek, yaşlılığında iyice cimrileşen, adeta despot bir adama dönüşen nüfuzlu komşusu Trans markisi Germain—Gaston de Foix'ydi. Ailesi ve hizmetlileri onun atıp tutmasına izin verir, lokmalarını saymasına ses çıkarmaz, ama arkasından da tıka basa yerlerdi. "Evde her şey darmadağınktı, isteyen istediği gibi

harcıyordu, boşu boşuna kızdığı ve eve bekçilik yaptığı konuşuluyordu.” Sonradan Montaigne bunun bir önemi olmadığını ekler, çünkü yaşlı adam evinde mutlak bir güce sahip olduğunu düşünmekte ve bu nedenle de alabildiğine mutluluk içinde yaşayıp gitmektedir.

“Hiçbir şey benim için kaygıdan ve üzüntüden sakınmak kadar önemli değil” diye yazmıştı Montaigne. “Benim tüm isteğim bunlara karşı ilgisiz kalmak ve üzülmemek.” Bu satırları okurken Pascal’ın kesin tansiyonu yükselmiştir. Montaigne yaşlılığında istediği tek şeyin bütün sorumluluklarını üstlenebilecek bir damat olduğunu öne sürer. Gerçekte dışarıdan biri ona patronluk taslayacak ya da yaltaklanacak olsa hemen özgürlük aşkı kabardı; zaten damatla ilgili yorumunu da bir dizi çelişkili görüş izler.

Kendimi herhangi türden bir yükümlülük altına sokmaktan kaçınıyorum.

Bir insanın diğerine muhtaç olması, acınacak ve zararlı bir şeydir.

Tüm bunlarda ne başkasının bana, ne de benim başkasına minnet borcu olmasından ölümcül bir nefret duyuyorum, yalnız kendime borçluyum.

Bunları yazarken aklındaki ev idaresi değildi: Konu, ilerleyen yaşında Fransa’nın yeni kralı IV. Henry’e olan sorumluluklarıydı. Görünüşe göre kral, Montaigne’in her an emrine amade olmasını istiyor, Montaigne ise bu isteğe küstahlığa varacak derecede inatla karşı koyuyordu; gerçi daha basit taleplere karşı takındığı tutum da bundan farklı değildi. Tembellik kendine dair tanımının yarısını oluşturuyordu, diğer yarısı ise özgürlüktü. 5. yüzyılda yaşamış Yunan sofist filozof Elisli Hippias gibi olmayı bile hayal ediyordu; Hippias ihtiyacı olan her şeyi, yemek yapmayı, tıraş olmayı, kendi giysilerini ve ayakkabılarını yapmayı öğrenerek kendi kendine yeten bir insana dönüşmüştü. İşte bu iyi bir fikirdi. Yine de düşünsenize; elinde iğne iplik yeleşini diken, bahçesini eken, ekmek pişiren, çizmesinin derisini tabaklayan, kendi kendine yeten bir Montaigne? Montaigne’in kendisi bile bu tabloyu hayal etmekte zorlanmış olmalıdır.

Her zamanki gibi bu konuyu da, uzlaşmacı tavrıyla çelişkiler içinde bir kenara bırakıyordu. Beceriksizlik iddialarıyla bir sorumluluktan

kurtulmayı başaramadığında ise teslim olup o işi, muhtemelen itiraf etmekten hoşlanmadığı kadar özenli bir biçimde yapıyordu.

Nietzsche, sadece ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri kadar konum ya da paraya sahip olarak, ekonomik koşullarda büyük bir değişim, hatta siyasi yapıda bir devrim olsa bile hayatlarının altüst olmayacağı şekilde yaşamaktan tatmin olan “özgür ruhlu insanlardan” söz eder. Bu kişilerin çevresindekilerle “temkinli ve bir biçimde kısa ömürlü” ilişkiler kurmaya eğilimli olacağını söyler. Bu ifade Montaigne’in ev idaresini o kadar iyi tanımlar ki, Nietzsche’nin Montaigne’i kastedip kastetmediği merak konusu olabilir; özellikle de bu kişi, “sevgi fakiri olduğunu söyleyen suçlamalara karşı adalet perisinin, havarisi ve çırağı adına bir şey söyleyeceğine güvenmelidir” diye eklediğinde.

Montaigne’in durumunda bu korkunç suçlamayı ilk ifade eden kendisiydi. O böyle yapınca diğerleri iyice cesaretlendi; suçlamayı daha sert bir tonda tekrarladıkları gibi, Montaigne’le Nietzsche’nin ironi duygusundan da yoksundular. Ancak Montaigne’in ne yazılarında ne karakterinde hiçbir şey bu kadar basit değildi. Bizi soğuk, mesafeli olduğuna ne kadar ikna etmeye çalışırsa çalışsın, insanın hayalinde başka sahneler belirir: Ateşli bir tartışmaya dalmak için mecliste ayağa fırlayan Montaigne; La Boétie’yle heyecanlı bir sohbete dalmış Montaigne; hatta, karısı ve kızıyla şöminenin önünde kâğıt oynayan Montaigne... Nasıl yaşanır sorusuna verdiği yanıtlardan bazıları gerçekten de soğuktur: kendi işinize bakın, benlik duygunuzu koruyun, sıkıntıdan uzak durun, dükkânın arkasında size ait bir oda bulunsun. Ama bir de bunun tam tersi vardır. Bu da...

9. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Candan olun; başkalarıyla birlikte yaşayın

NEŞELİ VE EŞLİK EDİLEBİLİR AKIL

KİMİ İNSANLARIN KENDİ İÇİNE ÇEKİLMİŞ, KAPALI, ÖZEL BİR KARAKTERİ vardır” diye yazar Montaigne. O, bu insanlardan değildir.

Benim karakterimin özünde iletişim kurmak ve kendini ortaya koymak var. Tamamen açıkta, herkesin görebileceği yerdeyim, toplum içinde yaşamak ve dostluk kurmak için dünyaya gelmişim.

İnsanların arasına karışmaya bayılır. Sohbeti her şeyden çok sever. Konuşmaya o kadar çok bel bağlar ki, konuşma ya da duyma yeteneğini kaybetmektense görmemeyi tercih eder, çünkü konuşmak kitap okumaktan daha iyidir. Sohbetin ciddi bir niteliği olması da gerekmez: O en çok, “Birbirine takılan, şakalaşan dostlar arasında mutluluğun ve içtenliğin getirdiği keskin, zekice hazırcevaplığı” sever. Her türlü konuşma iyidir; iyi niyetli ve dostça olduğu sürece. Böylesi sosyal zerafet, kendi dünyalarından çıkmalarını sağlamak için çocuklarda erken yaştan teşvik edilmelidir. “Dünyayla yakın ilişkiler, bir insanın yargı gücü için olağanüstü bir aydınlık olabilir. Biz kendi içimize sıkışmışız ve onunla sınırlıyız; burnumuzun ucundan ötesini göremiyoruz.”

Montaigne açık tartışmaları severdi. “Benimkilere ne kadar karşı olursa olsun, hiçbir öneri beni sarsmıyor, hiçbir inanç beni yaralamıyor.” Karşıt düşüncelerin öne sürülmesinden hoşlanırdı, böylece konuşma daha ilginç bir hal alır ve düşünmesine yardımcı olurdu; Descartes gibi ateşe bakmaktansa, etkileşim yoluyla düşünmeyi tercih ederdi. Dostu Florimond de Raemond, Montaigne’in sohbetini, “pek bir tatlı ve son derece incelikli” olarak nitelemişti. Yine de Montaigne, keyfi yerinde olmadığına ya da bir konuya kendini kaptırdığında bağınıp çağıran birine dönüşebiliyordu. Heyecanı düşüncesizce konuşmasına yol açabilir ve şakalaşmalarını da aynısını yapmaya teşvik ederdi. İfade özgürlüğü evinin değişmez

kuralıydı. Şatosunda, “hoş geldin derken, uğurlarken, nezaket kurallarına sıkı sıkı uyma gereği duymuyoruz (Bizim nezaketimiz ne kadar kölece ve sıkıntılı âdet!)” diyordu. Herkes istediği gibi davranır, yalnız kalmak isteyen bir konuk herhangi bir kırgınlığa yol açmadan gidip istediği kadar kendi işiyle meşgul olabilirdi.

Montaigne, resmi görgü kurallarını kaldırmasının yanı sıra insanları sıkıcı sohbetlerden de caydırmaya çalışıyordu. Çalışılmış tek kişilik gösteriler onu sıkardı. Bazı arkadaşları saatlerce anekdot anlatarak bir grubu esir alabilirdi, ancak Montaigne daha doğal bir alışverişi tercih ediyordu. Ev dışında, geleneksel konuşmaların geçtiği resmi yemeklerde Montaigne’in dikkati dağılır, eğer biri ona hitap ederse, “çocukça” cevaplar verirdi. Bundan üzüntü duyuyordu; çünkü böylesine önemsiz durumlarda doğal konuşmalar değerliydi: Daha derin ilişkilerin, insanların rahatça şakalaşıp gülebileceği keyifli bir akşamın yolunu açardı.

Montaigne için “rahatlık ve kolaylık” yalnızca yararlı beceriler değil, iyi yaşamın olmazsa olmazlarıydı. Nietzsche’nin felsefeye dair ünlü tanımını (“neşeli” ya da “şen” bilim) akla getiren bir ifadeyle, “neşeli ve eşlik edilebilir akıl” dediği şeyi geliştirmeye çalışıyordu. Libertinler gibi Nietzsche de Montaigne ile insancıl, sosyal bir kavrayışın önemli olduğu konusunda hemfikir idi. Yine de Nietzsche bunu oldukça zor buluyordu. İlişkileri genellikle travmatikti. İlk dönem eserlerinden *İnsanca, Pek İnsanca*’dan dokunaklı bir pasajda şöyle der:

Bilimin büyük ender şeylerden daha çok önem vermesi gereken küçük ama sonsuz çoklukta ve bu yüzden etkili olan şeylerden biri iyi niyettir [Wohllwollen]. Yani etkileşimlerdeki dostça eğilimlerin ifadelerini, gözün içindeki gülümsemeyi, tokalaşmayı, neredeyse bütün insan eylemlerini saran rahatlığı kastediyorum. Her öğretmen, her memur, bu malzemeyi görevi olduğunu düşündüğü şeye getirir. Bu insanlığımızın bitmeyen göstergesidir, deyim yerindeyse her şeyin büyüdüğü ışıdır... İyi bir mizaç, cana yakınlık ve teveccüh... kültüre bu dürtünün acıma, iyilik, fedakârlık denen daha ünlü ifadelerinden çok daha büyük katkıda bulunmuştur.

Montaigne için insanlara cana yakın davranmak çoğu kez gayet kolaydı. Bu bakımdan talihliydi, çünkü hem evde hem de mesleki hayatında buna

ihtiyacı vardı. Bordeaux'daki meslektaşlarıyla iyi geçinmek zorundaydı. Daha sonra işi gereği evinden uzakta diplomatları, kralları, etrafa korku saçan kumandanları idare etti. Dini fanatiklikten gözleri kararmış hasımlarıyla bile dostça ilişkiler kurmak durumundaydı. Komşularıyla sosyalleşmesi de önem taşıyordu ki, bu her zaman kolay değildi. Bu komşular yer yer *Denemeler*'de renkli hikâyeleriyle karşımıza çıkar: güçlü Foix ailesinden gelen pinti Trans markisi; yaşını başını almış çocukları için durmadan parti düzenleyip bitap düşen Jean de Lusignan; burnu mendille silmeyi iğrenç bulan, parmak kullanmanın çok daha hoş olduğunu düşünen François de La Rouchefoucauld... Kitapta kimi bölümler de dönemin soylu kadınlarına adanmıştı: Gurson kontesi Diane de Foix, Marguerite de Gramond ve —oğlu daha sonra İtalya'da Montaigne'e eşlik edecek olan— Madam d'Estissac. Ancak hepsinden önemlisi Montaigne'in, Henri de Navarre'ın, yani Kral IV. Henri'nin metresi olacak kadınla, Guiche et de Gramont kontesi Diane d'Andouins ile kurduğu arkadaşlıktı (Diane d'Andouins, en sevdiği şövalye romanlarındaki bir karakterden gelen "Corisande" adıyla bilinirdi).

Bu tür dostlara ayak uydurmak için Montaigne, hiç hoşuna gitmese de, dönemin gözde eğlencelerine katılmak zorunda kaldı. Örneğin evinde konuk ağırladığında, avcılık sporundan hiç hazzetmemesine rağmen, ormanlarında onlar için geyik avı düzenliyordu. Ölümcül ve anlamsız bulduğu mızrak dövüşlerinden kaçmakta daha başarılıydı. Dönemin şiir oyunları, kâğıt oyunları, resimli bilmece gibi ev eğlencelerinden de, belki de kendi itirafıyla pek beceremediği için, elinden geldiğince geri kalmaya çalışıyordu.

Evi çoğu zaman gezgin sanatçılar tarafından ziyaret ediliyordu: ülkeyi gezerek geçimini sağlamaya çalışan akrobatlar, dansçılar, gösteri köpekleri eğiticileri ve "aykırı yaratıklar." Montaigne onlara hoşgörü gösteriyor, ama —uzaktan fırlattığı danyı iğne deliğinden geçiren adamınki gibi— anlamsız gösterilerden etkilenmiyordu. Rouen'da karşılaştığı Tupinambá kabilesinden grup gibi, bir anlamı olan yeni şeylerle ilgileniyordu. Bir başka çocuğun başsız gövdesi bedenine yapışık doğan çocuk gibi anormal doğumlarla ilgili haberleri araştırmak için uzak mesafelere yolculuk edebiliyordu. Médoc'ta hermafrodit bir çobanı ziyaret etmiş, ayaklarıyla tüfek doldurup ateş edebilen, iğneden iplik geçiren, dikiş diken, saçını tarayıp kâğıt oynayabilen kolsuz bir adamla tanışmıştı. Sonuçta bu adam da

dan atıcısı gibi becerisini sergileyerek hayatını kazanıyordu. Ama Montaigne nedense onu daha ilginç bulmuştu. İnsanlar “aykırı yaratıklardan” söz ediyor diye yazıyordu, ama bu insanlar doğaya değil, sadece alışılmış aykırı düşüyorlardı. Gerçek tuhaflık söz konusu olarsa, Montaigne’e göre birincilik tartışmasız kendisine aitti:

Ben dünyada kendimden daha açık seçik bir mucize ve şaşılacak bir şey görmedim. Zaman ve alışkanlıklar bizi tüm garipliklere alıştı-
nıyor. Bununla birlikte kendimi düşündükçe ve tanıdıkça biçim-
sizliğim beni bir o kadar şaşırtıyor ve kendimi daha az anlıyorum.

Montaigne’in toprakları her yöne yolculuk eden insanların geçiş yaptığı, hareketli bir kavşaktı. Özel bir evden çok, köy ortamı vardı. Montaigne yazmak için kulesine çekildiğinde bile nadiren yalnız kalır ya da sessizce çalışma imkânı bulurdu. İnsanlar çevresinde konuşup çalışıyordu; penceresinin önünde ahırlara atlar getirilip götürülüyor, tavuklar gıdalıyor, köpekler havlıyor olmalıydı. Şarap üretim sezonunda her yer üzüm preslerinin tangirtisiyle doluyordu. Savaşın en kızıştığı dönemlerde bile Montaigne’in evi başkalarınınkinden çok daha fazla dışarıya açıktı. Tehlikeli zamanlarda insanlar genelde böyle davranmazdı.

Montaigne’in dünyası bazı açılardan kendi içinde özel bir evrene dönüştü; kendi değerlerine ve özgür ortamına sahipti. Ancak hiçbir zaman onu bir kaleye dönüştürmedi. Tehlikeleri bilmesine ve bunun bazen gezgin bir asker ya da bir serseri tarafından öldürülüp öldürülmeyeceğini bilmeden yatağa girmek anlamına geldiğini itiraf etmesine rağmen, kapısına gelen herkesi hoş karşılamakta ısrar etti. Çünkü ilkeleri fazlasıyla önemliydi. “Tamamen açıkta, herkesin görebileceği yerde” olduğunu yazarken yalnızca sohbeti kastetmiyordu. Başka insanlarla, kendisini öldürmek isteyenlerle bile, özgür ve dürüst bir iletişim içinde olmak istediğini anlatmaya çalışıyordu.

AÇIKLIK, MERHAMET VE ZALİMLİK

1580’lerde Fransa’da yaşayan İtalyan siyaset yazarı Giovanni Botero’ya göre, bu on yıllık dönem boyunca Fransa kırsalında cirit atan hırsızlar ve

katiller yüzünden her ev, “bağ ve bahçeleri koruyacak bekçiler; kapılar, kilitler, sürgüler ya da iri köpekler” bulundurmak zorundaydı. Anlaşılan Botero Montaigne mülkünü hiç ziyaret etmemişti. Bu şatodaki tek savunma Montaigne’in, “eski alışkanlıklara sahip bir kapıcım var, kapıyı saygılı ve kibarca açmanın ötesinde savunmaya hizmet etmez” diye tanımladığı bir adamdı.

Montaigne’in bu şekilde yaşamasının nedeni sindirilmeye boyun eğmemeye kararlı olmasıydı; kendi kendisinin gardiyanı olmak istemiyordu. Ancak –paradoksaldı ama şuna da inanıyordu– açıklığı sayesinde daha fazla güvendeydi. Civardaki daha iyi korunan evler çok daha fazla saldırıya uğruyordu. Montaigne bu duruma Seneca’dan bir alıntıyla açıklık getirir: “Kilitli ev hırsız çekiyor, açık bırakılan kapıdan hırsız girmiyor.” Kilitler bir yeri değerli gösterirdi; kapısını yaşlı bir kahyanın beklediği bir evi soymanın anlı şanlı bir tarafı yoktu. Bir de, içsavaşlarda normal tahkimat kuralları pek geçerli olmazdı; çünkü “uşağınız korktuğunuz tarafta olabilir”di. Çoktan içeri sızmış bir tehlikeye karşı kapılara barikat kuramazdınız. Cömert ve onurlu davranarak düşmanı kazanmak çok daha iyiydi.

Yaşananlar Montaigne’i haklı çıkarır. Bir keresinde bir bölük askeri içeri davet etmiş, ama sonradan şatoyu ele geçirmeyi planladıklarını fark etmişti. Ancak askerler bu plandan vazgeçti; nedenini de liderleri açıkladı: Ev sahibinin yüzündeki içten ve misafirperver ifadeyi görünce, silahını çekememişti.

Montaigne’in açıklığı onu dış dünyada da saldırılardan korumuştur. Bir keresinde tehlikeli bir bölgede ormanda yolculuk ederken, on beş yirmi maskeli adamın ve atlı okçuların saldırısına uğramıştı (belli ki saldırı önceden planlıydı). Adamlar Montaigne’i ormanın kuytu bir köşesine götürmüş, eşyalarını karıştırmış, valizlerine ve para kasasına el koymuş, atları ve diğer eşyaları aralarında nasıl paylaşacaklarını konuşmuşlardı. En kötüsü de daha fazla para almak için onu rehin almayı düşünmüş, ama ne kadar fidye isteyecekleri konusunda anlaşılamamışlardı. Montaigne tartıştıklarını duydu ve kimsenin ödeyemeyeceği yükseklikte bir bedel isterlerse bunun ölümü anlamına geleceğini fark etti. Daha fazla dayanmayarak lafa daldı. Adamlara zaten alacakları her şeyi aldıklarını söyledi. Fidyeyi ne kadar yüksek tutarlarsa tutsunlar bir şey fark etmeyecekti: Parayı göremeyeceklerdi. Böyle bir tavırla konuşması riskliydi elbette, ancak

haydutlar bu konuşmadan sonra yüz seksen derece değiştiler. Yeniden toplaşıp durumu tartıştılar, sonra da çete lideri neredeyse dostça bir tavırla Montaigne'in yanına geldi. Maskesini çıkarıp —bu hareket önemlidir, çünkü artık insan gibi birbirlerinin yüzüne bakabileceklerdir— onu serbest bırakmaya karar verdiklerini söyledi. Hatta kasası dahil, bazı eşyalarını geri bile verdiler. Çete liderinin bu davranışını Montaigne sonradan şöyle açıklayacaktı: “Ben bu kurtuluşumu yüzüme, sözlerimdeki açıklığa ve kesinliğe borçluydum.” İçten, dürüst görüntüsü ile saldırganlığın karşısında cesaretle duruşu, onu kurtarmıştı.

Bu her an herkesin karşılaşılabileceği bir durumdu; Montaigne de benzer hallerde ne yapılması gerektiği konusunda epey kafa yormuştu. Düşmanınızla doğrudan yüzleşip ona meydan okumak mı daha akıllıcaydı, yoksa teslimiyet göstererek onu yumuşatmak mı? Kendinizi saldırganın insafına bırakıp canınızı bağışlamasını mı ummalıydınız, yoksa karşınızdakinin insaniyet duygusuna seslenmek boş yere tehlikeye mi atılmaktı?

Sorun şu: Her tepki kendi tehlikelerini beraberinde getiriyor. Meydan okuma karşındakini etkileyebilir, ama kızdırabilir de. Teslimiyet acıma uyandırabilir, ama düşmanınızın sizi küçümseyip hiç düşünmeden böcek gibi ezmesine de yol açabilir. İnsaniyetine seslenmeye gelince; içinde bir insanlık taşıdığından nasıl emin olabilirsiniz?

Bu soruları yanıtlamak o zamanlar da zordu, şimdi de; ha şiddet dolu 16. yüzyılda düşmanınızla kadim bir savaş alanında burun buruna gelmişsiniz, ha modern bir kentin sokak arasında kapkaççıyla karşı karşıya kalmışsınız. Bunlar zamanı olmayan sorulardı ve Montaigne bu sorulara verilecek tek bir iyi yanıtın olmadığını düşünüyordu. Yine de araştırmaktan geri durmadı. *Denemeler*'de iki bireyi karşı karşıya getiren sahneler (biri yenilmiştir, hayatının bağışlanması için yalvarmaya ya da meydan okumaya mecburdur; diğeri ise ya merhamet gösterecek ya da göstermeyecektir) tekrar tekrar ortaya çıkar.

Kitabının ilk denemesinde yine böyle bir olayı aktarır. 15. yüzyılda yaşamış olan kahraman Arnavut askeri Skanderberg, öfkeden gözü dönmüş bir anında kendi askerlerinden birini öldürmek üzeredir. Asker merhamet diler, ancak Skanderberg bu yakanşa aldınış etmez. Çaresiz kalan asker kılıcını kavrayıp direnir; bu davranış Skanderberg'i o kadar etkiler ki, öfkesi kaybolur ve adamı serbest bırakır. Bir başka hikâye

de Galler Prensi Edward'la ilgilidir. Prens, yenilgiye uğrattığı Fransız kentinin sokaklarında hızlı adımlarla ilerlerken sağlı sollu bütün halkın katliamını emreder. Sonunda durur, çünkü bir sokak köşesine kısıtılmış üç kişi görmüştür; adamlar hâlâ dövüşüyorlardır. Onlara hayran kalan Edward hayatlarını bağışlar; hatta sonra dayanamaz, diğer herkesin de hayatını bağışlar.

Bu hikâyeler karşı koymanın daha iyi bir taktik olduğunu gösterir niteliktedir, ama aynı denemede yer alan bir başka hikâye olaylara farklı bir bakış açısı getirir. Büyük İskender Gaza kentine saldırdığında düşman komutan Betis'i tek başına bulur. Betis, "kendi adamları terk etmiş, yalnız, silahı kırılmış, yara ve kanlar içinde", ama yine de savaşı halleder. Edward gibi İskender de bu meydan okumayı hayranlıkla karşılar, fakat bu durum uzun sürmez. Betis ona küstahça bakarken İskender sabrını yitirir. Betis'in topuklarının delinmesini ve ölene kadar bir at arabasına bağlanıp sürüklenmesini emreder. Yenilgiye uğrayan lider, yanlış düşmanın karşısında fazla ileri gitmiştir.

Boyun eğmenin tehlikelerini aynı açıklıkla gösteren başka hikâyeler de vardır. Montaigne 1548'de tuz vergisi nedeniyle ayaklanan halkın karşısında fazla tevazu gösterince Bordeaux sokaklarında linç edilen Tristan de Moneins vakasını çok iyi hatırlar. Bir kez zayıflık gösterip de karşı tarafta bir tür avlanma içgüdüsünü uyandıran bir kişi için her şey bitmiştir. Gerçek anlamda bir avcıyla karşı karşıya kalındığında ise nadiren kurtulma umudu vardır. Montaigne saatlerce kaçtıktan sonra yorulup köşeye sinen, kendini avcılarına bırakmaktan başka çaresi kalmayıp, "akan gözyaşlarıyla insaf dileyen" geyiğin görüntüsünü aklından çıkaramaz. Geyiğe elbette insaf edilmeyecektir.

Montaigne hayalinde ne kadar çok yüzleşme canlandırırsa canlandırсын, gördü ki hepsi farklı yorumlanabilir, farklı yanıtlar akla getirebilirdi. Bu konuyu bu kadar kapılmasının nedeni de buydu. Her durumda yenilgiye uğrayan taraf bir karar vermek zorundaydı, ancak kazanan taraf için de geçerliydi bu; çünkü durumu yanlış değerlendirmesi halinde işler aleyhine dönebilirdi. Cömertliğini zayıflık olarak algılayan birini serbest bırakırsa, karşılığında kendi canından olabilirdi. Fazla sert davranırsa, isyan ve intikam duygularını uyandırabilirdi.

Hıristiyanlık bu soruna gayet basit bir çözüm önerir: Galip gelen her zaman merhamet göstermeli, kurban ise diğer yanağını çevirmelidir.

Ancak gerçek dünyada işlerin böyle yürüyeceği inancına sırtınızı dayamazdınız; ayrıca din savaşlarının kızıştığı bir dönemde Hristiyanlardan böyle davranmalarını beklemek de saçma olurdu. Montaigne işin teolojik yönüne ilgisizdi; o her zamanki gibi antikçağ yazarlarına gömülmüş, Hristiyan bakış açısını unutmuştu. Montaigne'e göre zaten mesele ahlaksal değil, psikolojikti; ahlaksal açıdan bir sıkıntı varsa bile bu kurallara uyup uymamak manasında değil, klasik felsefede kullanılan geniş anlamıyla, yani gerçek hayatta adil ve zekice kararlar vermeyi bilip bilmemekle ilgiliydi.

Montaigne'in görüşü, gerek kazananın gerekse kaybedenin birbirine azami güven gösterebilecekleri bir yolu seçmeleri idi; yani iyi birer Hristiyan gibi yenilen taraf merhamet dilemeli, kazanan da affedici olmalıydı. Ancak ikisi de bunu cesurca, "açık bir yüzle", sinme ve teslimiyet göstermeden yapmalıydı. 1989'da Tiananmen Meydanı'nda yaşanan sahneyi görseydi, işte ideal yüzleşmem bu, derdi Montaigne. Elinde sıradan alışveriş torbası taşıyan bir adam, meydanda ilerleyen tankların önünde hiç kıpırdamadan sakince durmuştu; karşılığında tanklar da durdu. Adam sinse, kaçmaya çalışsa ya da tam tersi bağırıp çağırırsa, yumruklarını sallasa, tankın sürücüsü hiç düşünmeden onu öldürebilirdi. Ancak adamın "yüzünün açık ve başının dik" olması, düşmanın da benzer bir duruş sergilemesine yol açmıştı.

Bu tepki geyik örneğinde işe yaramazdı; çünkü av-avcı ilişkisi, taraflar arasında yoldaşlık duygusunun uyanmasına engeldir. Cadılıkla suçlanan biriyle işkencecisi arasındaki durum da buna benzer; bu sefer de fanatizmle rollere itaat, merhamet-af ilişkisinin gelişmesine köstek olur. Savaş normal psikolojiyi bozar; tıpkı kitle isterisi gibi. Tiananmen Meydanı'ndaki sahne şiddet ortamında gerçekleşmiş olsa bile, teknik olarak barış döneminde yaşanmıştı; halbuki savaş, farklı bir zihinsel durum yaratır. Klasik dünyada -ve belli ölçüde Montaigne'in döneminde- bir askerin savaşta kendini dizginleme yetisinden yoksun olması normal karşılanırdı. Asker dediğinizin hiddetten gözü dönmüş olmasıydı; ondan en ufak insaf ya da merhamet beklenemezdi.

Montaigne, her türlü aşırı durum için hissettiği gibi, hiddeti de korkunç buluyordu. Jül Sezar'ın askerlerini vahşete davet eden bunun gibi konuşmalarından hiç haz etmezdi.

Silahların parladığı bir sırada,
 Anne babana karşı görev duygun kıpırdamasın;
 Kendi baban düşman yakasında olsa bile:
 Bu saygın yüzlere kılıcını indirmelisin

Ünlü savaşçılar arasında Montaigne en çok, hiddetini dizginleyebilmesiyle tanınan Thebai komutanı Epaminondas'a hayrandı. Epaminondas bir keresinde savaşın ortasında, "silahtan ve kandan dehşete kapılmış" haldeyken, bir zamanlar evinde kaldığı bir tanıdığıyla karşı karşıya gelmiş, ama yana çekilerek adamı öldürmemiştir. Bu önemsiz bir şeymiş gibi görünebilir; ama teoride bir askerden avlanan bir köpekbalığından beklenen ölçüde kendini dizginlemesi beklenebilir. Epaminondas –Montaigne'in yazdığı gibi– "savaşa bile hâkim olduğunu" göstermiştir. Coşkunluğun zirvesinde bile savaşı "iyilikle dizginlenmeyi" sağlamıştır.

Montaigne hiddet geleneğinin çoğu zaman bahane olarak kullanıldığından kuşkulanıyordu. "Geliniz, bu kanlı ve haince kötü eğilimleri, haklı çıkarma bahanesinden uzaklaşalım." Gaddarlık tek başına yeterince kötüydü: Kendinden geçme bahanesi altında gaddarlık daha da kötüydü. Ama Montaigne hepsinden çok, Tanrı'nın bu akıl almaz şiddeti inançlarının kanıtı olarak kullarından talep ettiği iddiasında bulunan dini fanatiklerden şikâyetçiydi.

Zalimlik Montaigne'in midelerini bulandırıyor: Böyle hissetmekten kendini alıkoyamıyordu. Zalimlikten *zalimce* nefret ettiğini yazıyordu, taşı gediğine koyarak. Tiksintisi içgüdüsel; yüzünden okunan dürüstlük gibi, bu da onun bir parçasıydı. Bu yüzden avlanmaya dayanamıyordu. Bir tavuğun boğazlandığını ya da köpeklerinin bir tavşan yakaladığını görmek bile onu dehşete düşürüyordu. Bakış açısını değiştirebilme eğilimi, onun acısını yüreğinde hissetmeden bir tavşanın parçalanmasına tanık olmasını imkânsız kılıyordu.

Bir tavşanı acı çekerken görmeye dayanamadığı gibi, yaşadığı dönemde yaygın olan işkencelerle idamları sindirmesi de mümkün değildi. "Adaletin uyguladığı öldürme cezaları ne kadar haklı olursa olsun, ben bunlara gözlerimi açıp bakamıyorum." Meslek hayatında bu tür cezalar vermesi beklenmiş, ancak o bunu yapmamıştı. "Bir insanı incitmek konusunda o kadar korkak davranıyorum ki, akla hizmet etmek amacıyla bile bunu

yapamıyorum. Suçluları cezalandırmak için fırsat verildiği zaman bile, adaleti sağlayamıyorum.”

Avlanmaya ya da işkenceye karşı çıkan döneminin tek yazarı o değildi; Montaigne’de sıradışı olan, böyle hissetmesinin nedenidir: Yani başkalarıyla olan duygusal ilişkisi. Rouen’da Brezilya yerlileriyle konuşurken, bu insanların birbirlerinden “benim diğer yarım” diye söz etmelerinden etkilenmiş, diğer yarısını kapı eşiklerinde açlıktan kırılırken kendileri tıka basa doyan Fransızlar’ı düşününce hayrete düşmüştür. Montaigne’e göre bütün insanlar varlıklarının bir parçasını paylaşıyordu; tıpkı bütün canlılar gibi. “Çünkü her yerde aynı doğa vardır ve kendi gidişini kararlıca sürdürür. Hayvanlar bize şu an benzediklerinden daha az benzeseler bile, sırf canlı oldukları için onlara yoldaş muamelesi yapmak boynumuzun borcudur.”

Tüm bunlar söylenmemiş olsa bile, bizi yalnız yaşamı ve duyguları olan hayvanlara değil, ayrıca ağaçlara, tüm bitkilere bağlayan bir saygı, genel bir insanlık görevi vardır. İnsanlara adalet borcumuz var: Diğer varlıklara da, anlayacakları iyilik ve incelik borcumuz var. Onlarla aramızda bir tür alışveriş ve karşılıklı görevler var.

Bu zorunluluk ölüm kalım meselelerinde olduğu kadar ufak tefek raslantılarda da geçerliydi. Diğer varlıklara –Nietzsche’nin “iyi niyet” olarak tanımlayacağı– ufacık iyilikler borçluyuzdur; onlara empati göstermeliyiz. Yukarıda alıntılanan pasajdan hemen sonra Montaigne köpeğine dair şu yorumu yapar:

Köpeğim benden olmayacak bir anda eğlenmek istediğini sorduğu zaman, her ne kadar çocukça karşılasa da, bu sevecenliği ondan esirgemediğimi çekinmeden söyleyebilirim.

Köpeğini terslemez, çünkü hayal gücünü kullanarak yaşananlara köpeğinin gözünden bakabilir. Köpeğinin insan dostunun ilgisini çekmek için nasıl can havliyle uğraştığını *bissedebilir*. Pascal bu yüzden Montaigne’le alay bile etmişti: Montaigne bir ata binerken, buna hakkı olduğunu düşünmüyordu, hatta, “acaba hayvan mı beni kullansa” diyordu. Evet, bu aynen böyleydi; Pascal’ı ne kadar rahatsız ederse etsin, Nietzsche’yi de

bir o kadar memnun etmiş olmalıydı, çünkü Nietzsche'nin ruhsal çöküntüsü, söylenene göre, Turin'de bir atın boynuna sarılıp gözyaşlarına boğulmasıyla başlamıştı.

Montaigne'in zalimlik üzerine yazdıklarından oldukça fazla etkilenen biri daha vardı ki, bu kişiyi Montaigne'in görece az ruhsal çalkantılı okurlarından biri sayabiliriz: Virginia Woolf'un eşi Leonard Woolf. Anılarında, Montaigne'in "Zalimlik Üzerine" denemesinin insanların fark ettiğinden çok daha önemli olduğunu belirtmişti. Montaigne'in, "zalimlik karşısında yoğun kişisel bir dehşet ifade eden dünyadaki ilk kişi" olduğunu yazmıştı. Ona göre Montaigne, "Aynı zamanda bütünüyle modern ilk insandı." Bu ikisi birbiriyle bağlantılıdır: Montaigne'in modernliği, "kendisinin ve diğer tüm insanların (ve insanoğlu dışındaki canlıların) bireyselliğine duyduğu yoğun farkındalık ve tutkulu ilgi"de yatıyordu.

Bir domuzun ya da farenin bile bir "ben" duygusu olduğunu ifade etmişti Woolf. Descartes'ın şiddetle reddettiği iddia tam olarak buydu; ancak Woolf bu noktaya Kartezyen mantık yürüterek değil, kendi kişisel deneyimiyle ulaşmıştı. İnanılır gibi değil ama küçük bir çocukken kendisinden yeni doğmuş köpek yavrularını boğması istenmişti. Woolf söyleneni yapmış, ancak beklediğinden çok daha fazla sarsılmıştı. Yıllar sonra şöyle yazıyordu:

İlk bakışta bir günlük enikler küçücük, kör, kımıl kımıl, çevreye karşı kayıtsız nesneler ya da şeyler. Bir tanesini su dolu kovaya koydum. Anında olağanüstü, korkunç bir şey oldu. Bu kör, şekilsiz şey, canını kurtarmak için mücadele etmeye, çırpınmaya başladı. Birden onun bir birey olduğunu gördüm, o da benim gibi bir "ben"di, su dolu kovasında, benim geniş denizlerde yaşayacağım şeyi yaşıyor, benim hayatta kalmak için savaşacağım gibi savaşıyordu. Bu "ben"i su dolu bir kovada boğmanın korkunç ve barbarca bir şey olduğunu hissettim ve hissediyorum.

Yetişkinliğinde bu olayı Woolf'un aklına getiren Montaigne oldu. Aynı içgörüyü siyasete de uyguladı; özellikle de dünyanın bu küçük kişisel benliği barındırmayan bir barbarlığa büründüğü 1930'lara dair anılarına yansıtı. Küresel ölçekte tek bir varlık çok büyük önem taşıyamazdı, diye

yazıyordu, ancak bir başka açıdan bu “benler” önemli olan *tek şeydi*. Ve sadece onları tanıyan bir siyaset gelecek için umut vaat edebilirdi.

Bilinç üzerine yazan psikolog William James de benzer sezgiler içindeydi. Bir köpeğin deneyimini hiçbir şekilde anlayamayız, diyordu: “Fühdalık altında bulunan kemiklere duyulan sevinci ya da ağaçlarla direklerin kokusunu...” Onlar da bizimkini anlamazlar; örneğin saatlerce bir kitabın sayfalarına bakmamızı. Yine de, her iki bilinç durumu da belirli bir niteliğı paylaşır: yapılan işe tamamen dalındığında gelen “şevk” ya da “ürperti.” Bu ürperti, ilgi nesneleri farklı olduğunda bile, birbirimize ne kadar benzediğimizi görmemizi sağlamalı ve bu farkındalık da beraberinde şefkati getirmelidir. Benzerliklerimizi unutmaktan daha kötü bir siyasi hata olmadığı gibi, daha büyük kişisel ve ahlaksal bir yanlış da olamaz.

William James’in düşünceleri de Leonard Woolf ile Montaigne çizgisindedir. Descartes gibi, odamızda tek başımıza, kendi bakış açılarımızdan örölü duvarlar içinde yaşamayız. Duvarlar gözeneklidir; yaşantımız sosyaldir. Kendi zihinlerimizi birkaç saniyeliğine bile olsa terk edip, bir başka varlığın gözünden dünyaya bakabiliriz. Bu yetenek uygarlığın en büyük umududur. Ve bu bölümde nasıl yaşanır sorusuna verilen “Candan olun” yanıtının asıl manası, işte budur.

10. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Alışkanlık uykusundan uyanın

HER ŞEY BAKIŞ AÇINTIZA BAĞLI

HAYATI BİR BAŞKA KİŞİ ya da hayvanın bakış açısından görebilme yeteneği kimilerine içgüdüsel gelir; ancak bu beceriyi sonradan edinmek de mümkün. Roman yazarları bunu hep yapıyor. Leonard Woolf, siyaset felsefesi üzerine düşünürken, eşi Virginia Woolf günlüğüne şöyle yazıyordu:

Bir kovuğun köşesinde yattığımı hatırlıyorum, L(eonard)'ın gelmesini bekliyordum + mantarlar + kırmızı bir tavşanın kenardan sıçradığını gördüm + birden “Bu Dünya’nın yaşamı” dedim. Her şeyin ne kadar bu dünyaya ait olduğunu görür gibi oldum + ben, kendim de, evrim geçirmiş bir tür tavşandım sonuçta; sanki aydan gelen bir ziyaretçinin gözünden kendimi görüyor gibiydim.

Bu esrarengiz, neredeyse sanrımsı an, Woolf’un şu sorunun yanıtını düşünmesini sağladı: Alışkanlığın köreltmediği gözler, ona ya da tavşana baktığında ne görür? Bu bakış açısı alışılmış olanı yabancılaştırmasını sağladı; zihinsel bir hileydi bu, tıpkı gökyüzündeki yıldızlardan insanoğlunun yaşamına baktıklarını hayal eden Helenistik filozofların oyunu gibi... Bu tür oyunlar kişinin dikkatini toplamasını sağlar. Alışkanlık her şeyi sıradan gösterir, insanı uyutur. Farklı bir bakış açısına atlamak kişiyi uyandırır. Montaigne bu numaraya bayılıyor ve yazılarında sürekli kullanıyordu.

En sevdiği yöntem çok basitti; dünyanın dört bir yanından, akla kara kadar birbirinden farklı ne kadar âdet varsa sıralardı. Bu âdetlerin rastgeleliği ve tuhaflığı onu gerçekten hayrete düşürürdü. İki ayrı denemesi, “Âdetler Üzerine” ve “Eski Âdetler Üzerine”de ardı ardına binbir çeşit âdet sayar; bir ülkede kadınlar ayakta, erkekler çömelerek işer; bir diğerinde çocuklar on iki yaşına kadar emzirilir. Bir ülkede bebeğe ilk gün süt verilmez, öldürür derler; bir diğerinde bedenin sağ tarafı tıraşlanırken

sol tarafına dokunulmaz. Bir ülkede belli bir yaşa gelen çocuktan babasını öldürmesi beklenir; bir başkasında insanlar kıçlarını sopanın ucuna taktıkları süngerle siler. Tam tersi olması gerekirken, saçın arkasının kısa bırakılıp önünün uzatıldığı ülkeler vardır. "Savunma" da da benzer listeler yer alır; kulaklarını uzatan Perulular, beyaz dişleri kaba buldukları için dişlerini karartan Doğulular...

Her kültür âdetlerini yerine getirirken kendini ölçüt alır. Dişlerin karartıldığı bir ülkede en güzeli simsiyah dişlerdir. Farklılıkları saymak, kısa süreli aydınlanma anlarında bile olsa, bunlardan kurtulmamızı sağlar. "Şu büyük dünyamız," diye yazar Montaigne, "kendimizi doğru yerden görmemiz için bakmamız gereken bir aynadır." Böyle bir listenin üzerinden geçtikten sonra kendi varoluşumuza farklı gözle baktığımız gibi, kendi âdetlerimizin en az bir başkasınıninki kadar garip olduğu gerçeğine de gözlerimiz açılır.

Montaigne'in bir bakış açısından diğere atlama merakı biraz da Rouen'da, Tupinambá kabilesinden gelen yerlilerin hayretini gözlemlediği günlerden kalmaz. Yerlilerin Fransızları izlemesini izlemek, Virginia Woolf'un bayırdaki uyanışı gibi bir uyanış oldu Montaigne için. Bu karşılaşma merakını korkunç ateşledi; Yeni Dünya, Montaigne'in doğumundan birkaç on yıl öncesine kadar Avrupalıların hiç bilmediği koca bir yarı küreydi, o kadar şaşırtıcıydı ki hâlâ kimseye gerçek gelmiyordu. Montaigne'in bu ilgisi hayatı boyunca sürdü.

Montaigne doğduğunda Avrupalılar artık Amerika'nın gerçekten var olduğunu, hayali bir yer olmadığını kabullenme aşamasındaydı. Bazıları kırmızı biber ile çikolata yemeye başlamıştı, birkaç kişi tütün içiyordu. Patates yetiştirmek için de uğraşıyordu; gerçi şekli biraz testisi andırdığından, afrodizyak etkisi dışında bir işe yaramayacağı düşünülüyordu. Yeni Dünya'dan dönen gezginler çeşit çeşit hikâyeler anlatıyordu: yamyamlık, insan kurban etmeler, muazzam altın ve gümüş hazineleri... Avrupa'da yaşam gittikçe zorlaşırken pek çok kişi buraya göç etmeyi düşünüyor, doğu kıyıları boyunca koloniler mantar gibi bitiyordu. Çoğu, İspanyollara aitti ama Fransızlar da bu konuda şanslarını denemişti. Montaigne'in gençliğinde Fransa bu yeni sömürge serüveninde başarılı olacak konumdaydı. Güçlü bir donanması vardı ve —başta Bordeaux olmak üzere— okyanusa açılacak iyi donanımlı uluslararası limanlara sahipti.

Yüzyılın ortasında Fransızlar birkaç keşif gezisi düzenlemiş, ancak hepsi de aynı aynı zorluklarla karşılaşmıştı. Fransız sömürgecilerin her

türlü girişimlerini, yanlarında getirdikleri dini çatışmalarla sabote etmek gibi şahane bir huyu vardı. 1550'lerde Nicolas Durand de Villegaignon tarafından bugünkü Rio de Janeiro yakınlarına kurulan Brezilya'daki ilk Fransız yerleşimi, Katolik—Protestan bölünmesiyle o denli zayıflamıştı ki, sonunda Portekizliler tarafından istila edildi. 1560'larda çoğunluğu Protestan olan Florida'daki Fransız kolonisi İspanyollara kaybedildi. Bu sırada Fransa'da içsavaş tam anlamıyla patlak vermiş, büyük yolculuklara para bulup onları organize etmek zorlaşmıştı. Böylece Fransa ilk büyük denizasını talanındaki yerini kaybetti; bu arada İngiltere ile İspanya servet kazandı. Kendini toparlayıp tekrar şansını denediğinde ise geç kalmıştı; asla baştaki avantajını yakalaması mümkün değildi.

Kendi kuşağından pek çok kişi gibi Montaigne de Amerika'dan gelen her şeyi fazlasıyla merak ediyor ama aynı zamanda sömürgeci fetihlere kuşkuyla yaklaşıyordu. Tupinambálılarla yaptığı sohbet —hatırladığı kadarıyla— onun için son derece değerliydi. Kütüphanesindeki dolapta sergilemek üzere Güney Amerika'dan hatıra eşyaları topluyordu: "...kordon işleri, tahtadan kılıçları, kavga sırasında kollarına taktıkları ağaç bilezikleri ile bir ucu açık olan ve dans sırasında ritim tuttukları büyük bastonları." Bunların çoğunu muhtemelen hizmetindeki bir uşaktan almıştı; adam bir süre Villegaignon kolonisinde yaşamıştı. Aynı adam Montaigne'i, merakını daha fazla giderebilecek denizci ve tüccarlarla da tanıştırmıştı. Adamın kendisi "sade ve kaba" biriydi ama Montaigne'e göre bu sayede adam mükemmel bir tanıktı, çünkü gördüklerini süslemeye ya da kendince yorumlamaya falan yeltenmiyordu.

Oraları bilenlerle konuşmak dışında, Montaigne konuya dair eline geçen her şeyi okuyordu. Kütüphanesinde yer alan kitaplar arasında López de Gómara'nın *Historia de las Indias*'ı ile Bartolomé de Las Casas'ın *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*'ının Fransızca çevirilerinin yanı sıra, daha yakın tarihli orijinali Fransızca kitaplar da vardı; özellikle de Villegaignon kolonisi üzerine —biri Protestan Jean de Léry, diğeri Katolik André Thévet tarafından kaleme alınan— iki büyük rakip eser. Montaigne'in tercihi daha çok Léry'nin 1578 tarihli *Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil*'inden yanaydı, çünkü kitap Tupinambá halkına sempatiyle yaklaşmış ve dikkatle gözlemlemişti. Léry, püriten bir Protestan'a yaraşır şekilde, Tupinambáların Fransızlar gibi kendilerini fırfırlı yakalar ve kabarık dantellerle süslemek yerine çıplak dolaşmayı tercih etmelerine hayran

kalmıştı. Yaşlıların pek azının saçlarının ağardığını gözlemlemiş ve bunun nedeninin, kendilerini “kuşku, açgözlülük, çekişme ve atışmalarla” yıpratmamaları olduğunu düşünmüştü. Ayrıca savaşta gösterdikleri cesarete de saygı duyuyordu. Tupinambá, muhteşem kılıçlarla kanlı savaşlara girerdi, ancak bunu sadece onur için yapar, asla istila ya da açgözlülük adına savaşmazdı. Bu tür karşılaşmalar genellikle ziyafetle sonuçlanırdı ve ana yemek olarak savaş tutsakları sunulurdu. Léry böyle bir etkinliğe katılmıştı: Bir gece hamağında yatarken uyandığında bir adamın, elindeki kızarmış insan ayağını tehdit edercesine sallayarak üzerine doğru eğildiğini görmüştü. Korkuyla yerinden fırladığında kalabalığın kahkahalarıyla karşılaştı. Sonradan adamın sadece cömert bir ev sahibi gibi davranıp, tatması için ona bir parça et ikram ettiğini açıkladılar. Léry’nin dost edindiği bu insanlara güveni geri geldi. Onların arasında kendini “sadakatsiz ve dejenere Fransızlar arasında olduğundan” çok daha güvende hissediyordu. Gerçekten aynı derecede korkunç manzaralara tanıklık etmek kaderinde vardı; Fransa içsavaşları sırasında, 1572 sonlarındaki bir

kış kuşatmasında dağ köyü Sancerre’de mahsur kaldığında halkın hayatta kalmak için insan eti yediğini görecekti.

Montaigne L  ry’yi coşkuyla okumuştu ve “Yamyamlar   zerine”de Tupinamb   yerlileriyle kendi karşılaşmasını yazarken, L  ry’nin gösterdiği yoldan ilerledi; Fransızlarla yerliler arasındaki tezatların altını çizdi ve Avrupalıların   st  nl  k taslamalarının sonuçlarını vurguladı. Daha sonra yazdığı bir deneme, “Arabalar   zerine”de, İnk   ve Azteklerin yaldızlı bahçe ve saraylarının Avrupa’daki denklerini nasıl gölgede bıraktığını anlatıyordu. Ama basit Tupinamb   yerlileri Montaigne’e çok daha ilginç geliyor. Onları bir dizi olumsuz gibi görünen ancak istenilen özelliklerle tanımlıyordu:

Bu ulusta herhangi bir ticaret bilinmiyordu; yazılı kültür hiç yoktu; sayılar bilinmiyor; yargıç adı geçmiyor; siyasi üstünlük yok; kölelik yer etmemiş, zenginlik de bilinmiyor, yoksulluk da; sözleşme yok, miras yok, malların bölünmesi yok; yalnız yorucu olmayan çalışmalar var; yalnız ortak akrabalara ilgi var; ne giyecek, ne tarım ne metal biliniyor; şarap ya da tahıl üretimi yok. Yalan, ihanet, kendini gizleme, a  g  zl  k, kıskançlık, k  t  leme, bağışlama sözleri, yadırgayıcı sözler bilinmiyor.

“Olumsuzlukların sayılması”, klasik edebiyatta sağlam yeri olan retorik yöntemlerinden biridir. Yeni Dünya’yla karşılaşmadan çok önceleri kullanımdaydı. Dört bin yıllık Sümer tabletlerinde bile görülür:

Bir zamanlar ne yılan ne akrep vardı
Ne   akal ne aslan
Ne vahşi köpek ne kurt
Ne korku ne dehşet
İnsanın rakibi yoktu

Aynı yönetimin, Yeni Dünya hakkındaki Rönesans metinlerinde tekrar ortaya çıkması gayet doğaldı. Bu gelenek devam edecekti: 19. yüzyılda Herman Melville, Marquesas’deki mutlu Typee vadisini, “haczin, protestolu senetlerin, ödenecek faturaların, onur borçlarının.... zayıf ilişkilerin... muhtaç dulların... dilencilerin, borçlu hapishanelerinin olmadığı;

kibirli ve taş kalpli zenginlerin ya da tek kelimeyle özetlersek paranın olmadığı!" bir yer olarak tanımlar. Anafikir insanların cennet bahçesindeki Adem ile Havva gibi doğaya yakın, basit hayatlar yaşadıklarında daha mutlu olacaklarıydı. Stoacılar bu "Altın Çağ" fantezisini epey önemsemişlerdi. Seneca eşya biriktirmenin olmadığı, silahların şiddet için kullanılmadığı, dereleri kanalizasyon borularının pisletmediği bir dünya hayal ediliyordu. Ona göre evler olmasaydı insanlar daha iyi uyurdu, çünkü gecenin bir yarısı tahta gıcirtısıyla uyanmazlardı.

Montaigne bu fantezinin neden çekici olduğunu anlıyor ve aynı duyguyu paylaşıyordu. Yabani meyveler gibi, diye yazıyordu, vahşiler de doğal tatlarını bozulmadan korurlar. Bu nedenle bu kadar fazla cesaret gösterebiliyorlardı, çünkü savaştaki davranışları açgözlülükle lekelenmemişti. Tupinambáların yamyamlık âdetleri bile, onur kırıcı olmak bir yana, bu ilkel insanların en iyi yönlerini sergiliyordu. Kurbanların kaderlerini beklerken gösterdiği cesaret hayret vericiydi; hatta karşı tarafa alaylarla meydan okurlardı. Bu amaçla söyledikleri bir şarkı Montaigne'i çok etkilemişti; tutsak düşmanlarına haydi diyordu, gelin ve payınıza düşeni yiyin: "Beni yerken, kendi babalarınızı ve büyükbabalarınızı yediğinizi unutmayın. Geçmişte ben de onları yemiştım, şimdi de tada-cağınız *kendi* etinizdir!" Bu da arketip karşılaşma sahnelerinden biridir: Yenilgiye uğrayan adam ölüme mahkûmdur ancak düşmanın karşısında stoacı bir metanet gösterir. Bunun herkesin yapabileceği bir şey olduğu

imasında bulunur Montaigne; sadece gerçek doğalarına uyduklarında elbette.

Tutsağın şarkısı, Montaigne'in *Denemeler*'inde yer alan iki "yamyam şarkısı"ndan biridir. Yine Tupinambá şarkısı olan diğerini 1562'de Rouen'da icra edilirken duymuş olabilir, çünkü duyduğu aşk şarkısını över: "Tatlı bir dil kullanıyor, ses uyumu hoşla gidiyor ve dizeler Yunan şiirlerindeki gibi bitiyor" der. Çevirisi şöyledir:

Ah engerek, yerinde dur, yerinde dur,
Bırak bacım senin renklerinden kemerine bir örnek alsın.
Ben sevgiliye sunayım diye o bir kemer yapacak.
Senin güzelliğin ve renklerin,
Her zaman diğer yılanlardan önce gelecek.

Montaigne, döneminin aşırı rafine Avrupa şiiri ile karşılaştınca, bu dizelerin basit zerafetine bayılmıştı. Bir başka denemesinde böyle "saf doğal şiir"lerin –Yeni Dünya'dan şarkıların yanı sıra memleketi Guyenne'in geleneksel *villanella*'larını da onlar arasında sayıyordu– kitaplarda bulunan en güzel şiirlere rakip olduğunu yazıyordu. Klasik şairler bile onlarla yarışamazdı.

Montaigne'in "yamyam aşk şarkısı" aldı başını yürüdü; *Denemeler*'in geri kalanından bağımsız, kendince etkileyici, kısa bir yaşamı oldu. Chateaubriand onu *Mémoires d'outre-tombe*'unda kullandı: Kuzey Amerikalı hoş bir kız, kitapta benzer bir şarkı söyler. Oradan Almanya'ya göç etti, 18. yüzyıl boyunca *lied* (Alman halk şarkısı) olarak serpildi, büyüdü; ki Almanya, bu şarkı meselesi dışında ilk zamanlar Montaigne'e hiç ilgi göstermemiştir. Montaigne Almanların dünyasına ancak bu iki yamyam şarkısı ve bir de Alman sobalarına dizdiği övgüler sayesinde sızabilmiştir; Nietzsche'ye kadar da bu böyle süregelmiştir. "Engerek, Yerinde Dur", zamanın en iyi Alman romantik şairleri tarafından çevrilmişti: Ewald Christian von Kleist, Johann Gottfried Herder ve –hem *Liebeslied eines Amerikanischen Wilden* (Bir Amerikan Vahşisinin Aşk Şarkısı) hem de *Todeslied eines Gefangenen* (Bir Tutsağın Ölüm Şarkısı)'nı hazırlayan– büyük usta Johann Wolfgang von Goethe. Alman romantikler aşk ve ölüm şarkılarını özellikle seviyorlardı, bu nedenle Montaigne'in şarkılarına heyecanla atlamaları şaşırtıcı değil. Asıl çarpıcı olan, *Denemeler*'in kalanını neredeyse

tamamen görmezden gelip sadece bu ayıkladıkları parçaları kullanmaları; ama bu da az çok bütün okurların yaptığı şey.

Léry gibi Montaigne de Yeni Dünya halklarını romantikleştirmekle suçlanabilir. Ancak insan ruhunun karmaşıklığından, yabancı bir me-yve gibi yaşamak uğruna yarısını silmeyi istemeyecek kadar iyi anlıyordu Montaigne. Amerikalı kültürlerin de en az Avrupalılar kadar zalim ve budala olabildiğini kabul ediyordu. En çok nefret ettiği zalimliğin —bazıları gerçekten de kanlı olan— Yeni Dünya dinlerindeki rolünü göz ardı etme çabasına girmemesi anlamlıdır. “Kurbanlarını diri diri yakarlar, yüreklerini ve bağırsaklarını sökmek için ateşten geri çekerler. Diğerleri, kadınlar bile, derileri canlıyken yüzülür ve kanlı derileri diğerlerini gözlemek için bir örtü hizmeti görür.”

Tüm bu canavarlıkları anlatır, sonra da alışkın olmadıkları için bunların Avrupalılara aşırı geldiğini vurgular. Aslında, alışkanlığın gücü sayesinde, en az bunlar kadar korkunç uygulamalar kendi ülkesinde kabul görüyordur. “Beni üzen bu uygulamaların korkunç barbarlığını görmemiz değil,” demişti Yeni Dünya’nın kurban töresi hakkında, “beni üzen, onların yanlışlarını yerinde bir şekilde yargılarken, kendi yanlışlarımız karşısında kör kalmamız.” Montaigne okurların gözlerini açıp görmesini istiyordu. Güney Amerika halkları yalnızca kendi başlarına büyüleyici değildi; Montaigne’in ve tüm Fransızların “kendilerini doğru yerden görmeleri için bakacakları” ve onları kendilerinden hoşnut rüyalarından uyandıracak ideal bir aynaydı.

SOYLU VAHŞİ

18. yüzyıl Alman okuru Montaigne’de —*Völklied*’i dışında— ilgi çekici bir şey bulamamış olabilir, ancak yeni bir Fransız okur kuşağı aynı dönemde onu yeniden keşfettiği gibi, yamyamları ve aynasına, Montaigne’in bile bekleyebileceğinden daha fazla önem verdi.

Onları buna teşvik eden *Denemeler*’in 1724’te basılan şık, modern bir baskısıydı. *Denemeler* Fransa’da hâlâ yasaklıydı, yasaklanmasının üzerinden elli yıl geçmişti, ama sürgündeki Fransız Protestan Pierre Coste’nin yeni yüzyıl için derlediği *Denemeler* baskısı, İngiltere üzerinden ülkeye kaçak girmeye başlamıştı. Coste kasten Montaigne’in yıkıcı yönünü ortaya

çıkarmıştı; bunu metni tahrif ederek değil, fazladan koyduğu eklerle yaptı; en çarpıcı örneği, 1727 baskısında La Boétie'nin *Gönüllü Kulluk*'unun tam metnini vermesidir. Bu, *Gönüllü Kulluk*'un Protestan kitapçığı gibi kullanıldığı 16. yüzyıldan beri ilk basımıydı ve ilk kez *Denemeler*'le birlikte yayımlanıyordu. *Gönüllü Kulluk*'un etkisiyle insanların Montaigne algısı da değişti; bu ilişki ona siyasi ve bireysel asi havası kazandırdı. Montaigne artık, görünüşteki sakın felsefesine rağmen içinde fırtınalar kopan türden bir yazardı. Coste sayesinde bugün hâlâ popülerliğini koruyan bir Montaigne versiyonu ortaya çıktı: Basiret örtüsü ardına gizlenmiş bir radikal. O, özgür düşünen bir aydınlanma dönemi filozofuydu; her ne kadar iki yüz yıl erken doğmuş olsa da... 18. yüzyıl okuru –herkesin yaptığı gibi– onda kendini gördü. Bir yandan da, onu tamamen anlayan bir kuşakla buluşması için bu kadar çok beklemek zorunda kalışına şaşılar.

Bu yeni kuşak “aydınlanmış” okur, Montaigne'in cesur Tupinambá tasvirine tutkuyla yaklaştı. Montaigne'in yamyam stoacıları, yeni bir hayal ürünü figüre mükemmel uyuyordu: Soylu vahşi, yani, ilkel basitliği klasik kahramanlıkla birleştiren kusursuz varlık. Bu kültün taraftarları Montaigne'in şu düşüncelerini korudu: Yamyamların kendilerine has bir onur duyguları vardı ve varlıklarıyla Avrupa uygarlığına ayna tutuyorlardı. Ancak iş Montaigne'in diğer düşüncelerine, yani yamyamların da herkes kadar kusurlu, zalim ve barbar olduklarına dair görüşlerine gelince, eh, onları görmezden geldiler.

Montaigne'in Tupinambálarını keyifle okuyanlar arasında, dönemin devasa bilgi derlemesi *Ansiklopedi*'ye katkılarının yanı sıra, yazdığı sayısız felsefi roman ve yaptığı konuşmalarla ünlenen filozof Denis Diderot da vardı. Diderot kariyerinin başında Montaigne'i okumuş ve sevmişti; kendi kitaplarında –her zaman olmasa da, genellikle kaynağını belirterek– *Denemeler*'den alıntılara yer vererek yazara saygısını sunmuştur. 1796'da kaleme aldığı kısa metni *Supplément au voyage de Bougainville*'de Avrupalıların yeni karşılaştığı Güney Pasifik halklarını heyecanla ele alır (bu halklar 17. yüzyılda, Montaigne döneminin Amerika yerlileri gibi büyük ilgi görmüştü). Tupinambálar gibi Pasifik adaları yerlileri de huzur içinde basit hayatlar sürdürüyorlardı. Kültürlerinin daha az yenilir yutulur yönleri, Avrupalılar onlar hakkında pek bir şey bilmediğinden, göz ardı edilebilirdi. Bu da, başta adalıların istedikleri an istedikleri kişiyle cinsel ilişkiye girdiği olmak üzere, yalan yanlış bilgilerin önünü açtı. Diderot, *Supplément*

adlı eserinde, Tahitili bir karakterine Avrupalılara tavsiyeler verdirtir; mutlu olmak için tek yapmaları gereken doğayı takip etmektir, başka yasalar bu yolda işe yaramaz. Diderot'un ülkesinde insanların duymak istediği buydu.

Jean-Jacques Rousseau "soylu vahşi" kavramını bir adım daha öteye taşıdı. Montaigne'den etkilenen bir başka yazar da Rousseau idi, kenarlarına notlar aldığı *Denemeler* kopyası günümüze kadar gelmiştir. Diderot'nun aksine Rousseau, ilkel toplumu değil Pasifik'te, dünyanın hiçbir yerinde gerçekten var olamayacak kadar kusursuz bir toplum olarak görmüştür. İlkel toplum, gerçek toplumların dönüştüğü karmaşaya ideal tezat işlevi görür. Tanım gereği, var olan uygarlığın bütünü yozdur.

Eşitsizliğin Kökeni'nde Rousseau, uygarlık denen zincire vurulmamış insanı hayal eder: "Bir hayvan görüyorum... bir meşe ağacının dibinde payına düşeni yiyiyor, önüne çıkan ilk derede susuzluğunu gideriyor, yemeğini yediği ağacın altında uyuyor." Yeryüzü doğal insana ihtiyacı olan her şeyi verir. Onu şımartmaz, ama şımartılmaya ihtiyacı da yoktur. Beklikten itibaren sert koşullar onu hastalıklara dirençli kılmıştır, silahsız vahşi hayvanlara karşı koyabilir. Baltası yoktur, ama kalın dalları yardımıyla kırmak için kaslarını kullanır. Sapanı ya da silahı yoktur, ama attığı taş her avı öldürecek güçtedir. Ata ihtiyacı yoktur çünkü bir at kadar hızlı koşabilir. Yalnızca uygarlık onu sosyalleştirip köleleştirdiğinde insanlığını kaybeder. Zayıf olmayı ve çevresindeki her şeyden korkmayı öğrenir. Aynı zamanda umutsuzluğu da öğrenir: "Özgür bir vahşinin kendini öldürdüğü duyulmamış bir şeydir" der Rousseau. Merhametli olmaya doğal bir eğilimi varken, bunu bile kaybeder. Biri bir filozofun penceresinin altında başka birinin boğazını kesecek olsa, filozof muhtemelen kulaklarını tıkayıp duymamış gibi yapacaktır, oysa bir vahşi asla böyle yapmaz. Doğal insan onu diğer insanlarla özdeşleştiren içindeki sesi asla duymazdan gelemaz; bu ses Montaigne'i acı çeken diğer insanlara karşı sempati beslemeye çağıran sese çok benzer.

Kronolojiyi tersine çevirelim ve Montaigne'i, koltuğuna oturmuş, Rousseau okurken hayal edelim. Kitabı elinden fırlatıp atmadan önce kaç sayfa okurdu acaba? Üstteki pasajın ilk satırlarından büyülenebilirdi belki: işte, kendisiyle kusursuz uyum içinde olan bir yazar. Birkaç paragraf sonrasında duraksayıp kışkırmaları çatabilirdi. Rousseau'nun retorik dalgası kabardıkça, "Benim bildiğim kadanyla..." diye mınıldanabilirdi.

Montaigne mutlaka bir durup, durumu alternatif açılardan incelemek isterdi. Toplum bizi gerçekten katı yürekli yapar mı, diye sorardı. Başkalarıyla birlikteyken daha iyi değil miydik? İnsan gerçekten özgür mü doğardı; ta en başından beri zaaf lar ve kusurlarla dolu değil miydi? Sosyallik ve kölelik el ele mi giderdi? Ve bu arada, sapan olmadan uzaktaki bir şeyi öldürebilecek kuvvetle taş atmak mümkün müydü?

Rousseau asla durmadı ya da yönünü değiştirmed i. Okurları da önüne katarak hep ilerledi: Zamanının en popüler yazarı oldu. Fikirlerinin kaynağı Montaigne gibi görünse de, birkaç sayfa Rousseau okumak Montaigne'den ne kadar farklı olduğunu görmeye yetecektir. Montaigne, söylediği şeyden, daha söylerken bir adım uzaklaşma eğiliminde olduğundan, her türlü ilkelci fanteziye kapılmaktan kurtulur. "Benim bildiğim kadarıyla"sı hep araya girer. Dahası, genel amacı Rousseau'nunkinden farklıdır. Modern uygarlığın yoz olduğunu değil, dünyaya dair bütün bakış açılarının bozuk ve doğal olarak taraflı olduğunu göstermek ister. Bu Rouen'da Fransızları gözlemleyen yerliler için geçerli olduğu kadar, Brezilya'da Léry ya da Thévét için de geçerlidir. Yanlış yorumlamanın sisinden çıkmanın tek umudu onun varlığından haberdar olmaktır: Yani, kendi aleyhinize olsa da akıllanmak. Ama bu bile kusursuz bir çözüm değildir. Kendi sınırlarımızdan asla kaçamayız.

Diderot ve Rousseau gibi yazarlar yalnızca "yamyam" Montaigne'den değil, onun sade ve doğal hayat biçimlerinden söz ettiği bölümlerden de etkilenmiştir. Rousseau'nun *Denemeler*'den en çok faydalandığı kitap *Émile*'dir; büyük başarı kazanan bu pedagojik roman, "doğal" yetiştirmeyi savunarak koca bir kuşağın yaşamını değiştirmiştir. Ebeveynler ve öğretmenler çocukları nezaketle yetiştirmeliler, diye önerir Rousseau. Çocukların kendi meraklarının peşinden koşarak dünyayı öğrenmelerine izin verilmelidir. Bir yandan da onlara gezmeleri, konuşmaları ve deneyim kazanmaları için fırsatlar sunulmalıdır. Ve küçük stoacılar gibi, sert fiziksel koşullara da alıştırılmalıdır. Bu fikirlerinin kökeni Montaigne'in eğitim üzerine denemesinde bulunabilir, ancak Rousseau kitapta Montaigne'den nadiren bahseder ve söz ettiğinde de bunu genellikle saldırmak için yapar.

Otobiyografisi *İtiraf lar*'ın girişinde yine Montaigne'e saldırır; halbuki bu eseri yazma fikrini bile Montaigne'e borçlu olduğunu düşünmek mümkün, ne de olsa otoportre oluşturma düşüncesi Montaigne'den çıkmıştı. Orijinal önsözünde (sonraki baskılarda çoğu kez dahil edilmemiştir)

Rousseau, Montaigne'e borçlu olduğu suçlamalarını şöyle savuşturur: "Montaigne'i gerçeği söyleyerek aldatmayı amaçlayan içten pazarlıklı kimseler arasında en ön sıraya koyuyorum. Kendini kusurlarıyla tasvir ediyor ama bunlar sadece sevilebilir kusurlar." Bir başka deyişle, tarihte kendini dürüstçe ve eksiksiz tasvir eden ilk kişinin Montaigne değil, kendisi olduğunu düşünür. Böyle düşündüğü için de kitabı hakkında şu sözleri sarf eder: "Bu, bir insanın doğaya uygun ve bütün gerçekliğiyle resmedilmiş tek portresi ve muhtemelen de hep öyle kalacak."

Yapıtlar birbirinden farklıdır. Bunun tek nedeni *İtiraflar*'ın, *Denemeler*'in yaptığı gibi her şeyi bir anda kaydetmektense, çocukluktan itibaren bir ömrü izlemesi değildir. Amaçları da farklıdır. Rousseau kitabını kendini hem zekâda hem de bazen kötülükte olağanüstü gördüğü ve bu eşsiz nitelikler birleşimi kaybolmadan kalıcı olarak kaydetmek istediği için yazmıştı.

İnsanları tanıyorum. Gördüklerimden hiçbiri gibi yaratılmamışım. Yaşayanlardan hiçbiri gibi yaratılmamış olduğuma inanmak cüretini gösteriyorum. Doğa beni içine döktüğü kalıbı kırmakla iyi mi etti kötü mü, bu ancak ben okunduktan sonra yargılanabilecek bir şeydir.

Montaigne ise onun tam aksine, her şeyi yazmak gibi sıradışı alışkanlığı dışında, kendini tamamen sıradan görüyordu. Herkes gibi "insanlık halinin tüm biçimlerini kendinde taşır"dı ve bu nedenle başkalarına ayna tutma rolüne (Tupinambálara verdiği rol) soyunmaktan mutluydu. *Denemeler*'in bütün amacı buydu. Hiç kimse onda kendini göremeyecekse, ne diye onu okusunlardı ki?

Kimi çağdaşları Rousseau ile Montaigne arasında kuşku uyandırıcı bazı benzerlikler fark etmiş, Rousseau'yu açıkça hırsızlıkla suçlamışlardı: Dom Joseph Cajot'nun *Rousseau's Plagiarisms on Education* (Rousseau'nun Eğitim Üzerine Aşırmaları) başlığını verdiği kitapçıkta söylediğine göre –başlıktan anlaşılacağı üzere lafını esirgemeyecekti– tek farkları Montaigne'in coşkuyu Rousseau kadar abartmaması ve görece daha kısa ve öz oluşuydu (bu, belki de, Montaigne'e "kısa ve öz" denilen il ve tek yerdir). Bir başka eleştirmen, Nicolas Bricaire de la Dixmerie, Rousseau ile Montaigne arasında geçen bir diyalog uydurmuştu: Rousseau bu

konuşmada fikirlerini Montaigne'den aldığını itiraf eder, ama aralarında ortak bir şey olmadığını iddia eder, çünkü Rousseau “esinlenerek” yazmıştır, halbuki Montaigne “soğuk bir üslupla” yazar.

Rousseau, insanların coşku, esinlenme ve ateşlilik gibi özelliklere hayranlık duyduğu bir çağda yazmıştı. Bunlar uygarlığın soğuk gereksinimlerine köle olmak yerine, “doğa”yla bütünüyle temas içinde olduğunuz anlamına geliyordu. Vahşi ve samimiydiniz, yamyam modası sizde vücut bulmuştu.

Montaigne’i Tupinambáları övmesi ve doğa üzerine yazdıkları nedeniyle benimseyen 18. yüzyıl okuru yavaş yavaş yüzünü romantiklere çevirdi; romantikler 17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın ilk yıllarına hâkim olacak nesildi. Romantiklerin onunla işi bittikten sonra Montaigne bir daha asla aynı Montaigne olmayacaktı.

Montaigne’in nasıl yaşanır sorusuna verdiği yanıtlarından biri olan “alışkanlık uykusundan uyanın”, kendince isyankâr, zamanına göre açık fikirli bir yaklaşımdı, ancak bu yavaş yavaş daha kıskırtıcı, hatta devrimci bir şeye dönüştü. Romantizmden sonra Montaigne’i Helenistik bilgeliğin sakini, babacan kaynağı olarak görmek artık eskisi kadar kolay değildi. Bundan böyle okurlar onu daha coşkulu bir şeye dönüştürmekte ısrar edecek, artık hep vahşi bir tarafı olacaktı.

11. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Ölçülü yaşayın

SICAKLIĞI BİR DÜŞÜR, BİR ARTTIR

I 8. YÜZYIL VE 19. YÜZYIL BAŞI okurlarının kendileri için oluşturdukları Montaigne'den hoşlanmasa pek zor olardı. Amerikalıları övmesini takdir etmenin yanı sıra, kişiliğindeki çelişkileri keşfetme istekliliğinden, geleneklere aldırmaazlığından ve fosilleşmiş adetlerden kurtulma arzusundan etkilenmişlerdi. Psikolojiye olan ilgisinden, özellikle de aynı zihinde farklı dürtülerin bir arada var olabilmesine dair görüşlerinden hoşlanıyorlardı. Aynı zamanda Montaigne'in düzensiz ve coşkulu üslubundan keyif alıyor —çoğunun böyle hissettiği ilk okur nesliydiler onlar— ve düzgün bir sıraya koymadan aklından ne geçiyorsa o anda pat diye söyleyivermesini seviyorlardı.

Romantik okurlar Montaigne'in La Boétie'ye olan yoğun duygularından özellikle etkilenmişti, çünkü bu alan Montaigne'in güçlü duygular sergilediği tek yerdi. Hikâyenin trajik sonu (La Boétie'nin ölümü) ilişkilerini

daha da güzel kılınıştı. Montaigne'in, neden birbirlerini sevdikleri sorusuna verdiği basit yanıt – "Çünkü o, o idi; ben de bendim" – insan ilişkilerindeki çekim duygusunun gizemini simgeleyen bir söz haline geldi.

Romantizm akımı yazarlarından George Sand, otobiyografisinde, gençliğinde Montaigne ile La Boétie'ye nasıl kafayı taktığını anlatır. Onların ilişkisi, kendisinin de sahip olmak için yanıp tutuştuğu türden manevi bir dostluğun prototipidir adeta; ki Sand sonradan bu ilişkileri Flaubert ve Balzac gibi yazar dostlarıyla kurmayı başarmıştır. Şair Alphonse de Lamartine de benzer duygular içindeydi. Bir mektupta Montaigne için şöyle yazıyordu: "Onda hayran olduğum ne varsa La Boétie'ye beslediği dostlukta." Aynı dostuna yazdığı bir başka mektupta Montaigne'in hislerini tanımlamak için kullandığı ifadeyi çoktan ödünç almıştı: "Çünkü sen, sensin, ben de benim." Montaigne'i de kendine arkadaş bildi ve "dost Montaigne, evet, dost" diye yazdı.

Montaigne'e verilen tepkiler değişmiş, daha heyecanlı, daha ateşli olmuştu; bu yeni durum aynı dönemde kulesine yapılan hac yolculuklarının artışıyla da ölçülebilir. Merak içindeki ziyaretçiler Montaigne şatosuna geliyor, oraya ulaştıklarında kendilerinden geçiyor, Montaigne'in ruhunu canlı bir varlık gibi çevrelerinde hissederek düşüncelere dalıyordu. Çoğu zaman, birkaç saniyeliğine bile olsa, adeta Montaigne olduklarını hissediyorlardı.

Önceki yüzyıllarda böyle bir şey asla görülmemişti. Montaigne'in soyu 1811'e kadar şatoda yaşadı ve o zamana kadar hiç kimse ailenin kulenin alt katını patates deposuna dönüştürmesine ya da ilk kattaki odayı köpek kulübesi bazen de tavuk kümesi olarak kullanmalarına müdahale etmedi. Ne zaman ki tek tük gelenler romantik, düzenli bir ziyaretçi kalabalığına dönüştü, her şey değişti ve en sonunda tavukların ve patateslerin yerini Montaigne'in yeniden düzenlenen çalışma ortamı aldı.

Romantiklere göre açıklanacak bir şey yoktu, her şey ortadaydı. Montaigne'in yazdıklarından etkileniyorsanız, bizzat orada olmayı istemeliydiniz: Penceresinden her gün gördüğü manzaraya bakmak ya da yazmak için oturmuş olabileceği sandalyenin arkasında dolaşıp, hayaletimsi sözcüklerin gözünüzün önünde belirmesini istiyor olmalıydınız. Gerçekte aşağıdaki avluda ve muhtemelen odasında sürüp giden gürültü patırtıyı önemsemeden kuleyi bir manastır hücresi, Montaigne'i de orada yaşayan bir keşiş olarak hayal etmekte özgürdünüz. Kuledeki kütüphanenin ilk

ziyaretçilerden biri olan Charles Compan şöyle yazmıştı: “Eşikten çabucak geçelim.”

Eğer sizin kalbiniz de benimki gibi tarifsiz duyguyla çarpıyorsa, büyük bir adamın anısı sizde de, insanlığa büyük yararı dokunan kimselerden esirgeyemeyeceğiniz derinlikte saygı uyandırıyorsa... içeri girin.

Hac geleneği romantik dönemden daha uzun yaşadı. Gaillon Markisi 1862’de kuleye yaptığı ziyareti yazarken, burayı terk etmenin acısını bir aşığın sözleriyle ifade eder:

Ama sonunda bu kütüphaneden, bu odadan, bu sevgili kuleden ayrılmamız gerek. Elveda Montaigne! Çünkü burayı terk etmek, senden ayrılmak demek.

Montaigne’in kollarında bu tutkulu ayılıp bayılmalarn önündeki engel hep Montaigne’in kendisi olmuştur. Onu bu şekilde hayal etmek ona ters düşmek demekti, çünkü o hayatta böyle yapmazdı. *Denemeler*’in kendi düşüncelerine uymayan bölümlerini göz ardı etmek herkesin yaptığı şeydi, ancak ateşli romantiklerin işi herkesten daha zordu. Sık sık şöyle ifadelerle karşı karşıya geliyorlardı:

Gevşek ve ağır bir mizaca sahip olan ben, böyle şiddetli çalkantıların deneyiminden geçmedim.

Ben aşırıya kaçmayan ılımlı karakterleri severim.

Aşırılıklarım beni çekip sürüklemiyor. Onlar da bir aşırılık ve tuhaflik taşıyor zaten.

Bana göre dünyanın en güzel yaşamı, mucizeden ve aşırılıktan uzak, ortak insan ölçülerine uyan yaşamdır.

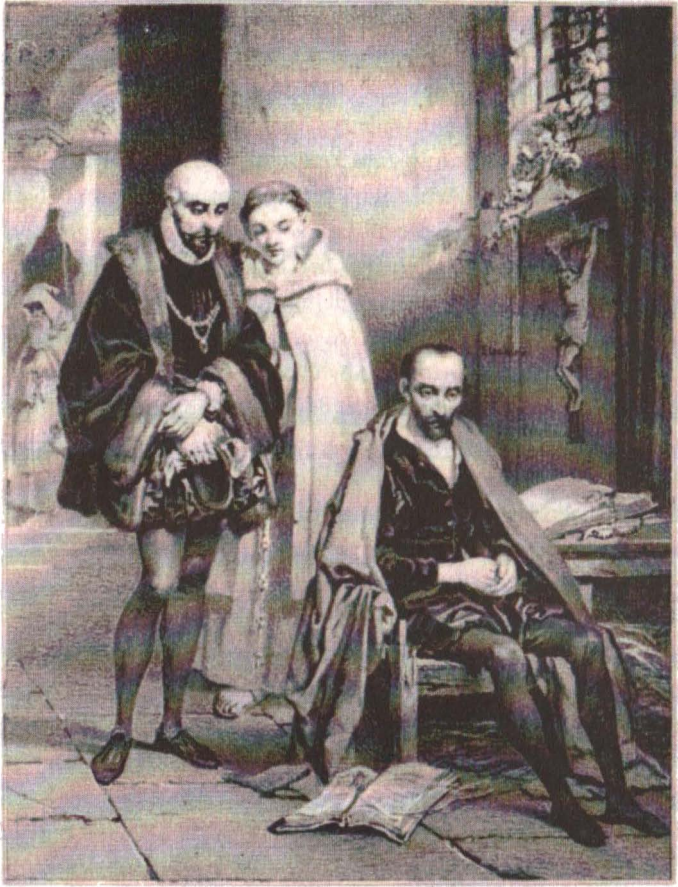
Hüsrana uğrayan okurlardan biri de şair Alphonse de Lamartine’di. İlk karşılaştığında Montaigne’e taparcasına hayran olmuş, canı istediği an

okuyabilmek için *Denemeler*'i hep ya cebinde ya da masasında bulundurmuştu. Ancak daha sonra idolüne düşman oldu; hem de sevgisine denk bir öfkeyle. Montaigne'in yaşamın gerçek azapları konusunda hiçbir şey bilmediğine karar verdi. Mektuplaştığı dostlarından birine *Denemeler*'i yalnızca gençken sevebildiğini yazmıştı (gençken derken, dokuz ay öncesini kastediyordu, mektuplarında kitaptan heyecanla söz etmeye ilk kez o zaman başlamıştı). Artık yirmi bir yaşında, acılarla şişmiş haliyle, Montaigne'i fazla soğuk ve ölçülü buluyordu. Belki Montaigne'e yıllar sonra, yüreği acılarla kurduğunda dönebilirdi. Ancak şimdilik denemecinin ölçülü olma anlayışı resmen midesini bulandırıyor.

George Sand de iş Montaigne'in stoacı ya da kuşkucu "kayıtsızlığı"na gelince onun "müridi" olmadığını söylüyordu; Montaigne'in dengesi ya da *ataraxia*'sı artık moda kavramlar değildi. La Boétie'yle olan dostluğunu tek sıcaklık belirtisi olarak seviyordu Sand, ama bu yeterli değildi ve bir süre sonra ondan sıkılıvermişti.

Romantik okurların en çok gözüne batan nokta, Montaigne'in 1580 yılında İtalya'ya yaptığı yolculuk sırasında şair Torquato Tasso'yu ziyaretini betimlediği pasajdı. Tasso'nun en ünlü epik eseri *Gerusalemme liberata* aynı yıl yayımlandığında büyük başarı elde etmiş, fakat şair aklını kaçırmış ve yoksul delilerle çevrili berbat koşullar altında yaşadığı bir tımarhaneye kapatılmıştı. Montaigne, Ferrara'dan geçerken onu ziyaret etti ancak bu karşılaşmadan dehşete kapılmıştı. Tasso'ya sempati besliyordu, ancak şairlere özgü bir esime halinde gereğinden fazla kalarak kendini bu hale getirdiğinden kuşkulanıyordu. Esininin parlaklığı şairi mantıksızlığa sürüklemiş, onun "ışıkta körleşmesine" yol açmıştı. Dehanın budalalık seviyesine inmesi Montaigne'i üzmüş, daha da kötüsü sinirlendirmişti. İnsanın kendini bu şekilde yok etmesi olacak iş miydi! Şiir yazmanın belirli bir "çılgınlık" gerektirdiğini biliyordu Montaigne, ama bir daha yazamayacak derecede çıldırmanın ne anlamı vardı? "Bir yay hedeften öteye attığı bir oku hedefin önüne düşmüş gibi isabet ettirmemiş olur."

Montaigne ve Tasso gibi birbirinden bu kadar farklı iki yazara dönüp bakan ve ikisine de hayran olan romantikler, Montaigne'in Tasso hakkında söylediklerini kabul ediyordu. Montaigne'in neden üzüldüğünü de anlıyorlardı. Anlayamadıkları ve bağışlayamadıkları, neden sinirlendiği. Kör edici parlaklıklar, melankoli, yoğun hayali özleştirme; romantikler bunların hepsine eyvallah derdi. Ancak asabiyete gelemezlerdi.

Bu okurlardan biri olan Philarète Chasles, belli ki “şair değil” diyerek Montaigne’e sataşır. Jules Lefèvre-Deumier ise Montaigne’in başka bir insanın acısı karşısında takındığı “stoacı kayıtsızlık”ı üzücü bulur; tabii bu onun görüşüdür ve görünen o ki Tasso hakkındaki pasajı yanlış anlamıştır. Asıl mesele romantiklerin taraf tutmasıydı. Bu karşılaşmada kendilerini –hep karşılarında yer aldığını düşündükleri anlayışsız dünyayı temsil eden– Montaigne ile değil, Tasso’yla özdeşleştirdiler. Nietzsche olsaydı Montaigne’i uyarırdı:

Ölçülü olan kendini güzel görür; ölçülü olmayanların gözünde kara, ciddi ve dolayısıyla çirkin görüldüğünün farkında değildir.

Aslında bu sefer asiye oynayan Montaigne'di. Ölçülü olmayı ve soğukkanlılığı göklere çıkarıp, şairsel aşırılığı sorgularken Montaigne, kendi döneminin olduğu kadar romantik dönemin eğilimine de baş kaldırıyordu. Rönesans okurları aşırı durumları putlaştırırdı: Esrime, şiir yazmak için uygun olan tek ruh haliydi; tıpkı savaşmak ya da âşık olmak için olduğu gibi. Bu üç uğraşta da Montaigne sıcaklık belli bir dereceyi aştığında kendisini kapatan bir termostata sahipti adeta. Kılıçlar birbirine çarpıp çınlarken soğukkanlılığını koruyan tek antikçağ savaşçısı Epaminondas'a bu kadar hayran olmasının ve dostluğa tutkudan daha çok değer vermesinin nedeni buydu. "İnsanların kendi sınırlarını bilmez karakterleri, yüksek ve varlamaz yerleri beni ürkütüyor." Onun değer verdiği nitelikler, merak, içtenlik, iyilik, halden anlama, uyum, zekice düşünme, başkasının bakış açısından görebilme ve "iyi niyet"ti ve bunların hiçbiri esinlenmenin sıcak fırınıyla uyumlu değildi.

Montaigne ruhun gerçek büyüklüğünün "sıradanlık"ta bulunabileceğini iddia edecek kadar ileri gitmişti; bu şok edici ve hatta aşırı uçta bir yorumdu. Modernlerin çoğuna sıradanlığın zayıf ve sınırlı bir durum olduğu öğretilmiştir, öyle ki Montaigne bunu söylediğinde insanın ne düşüneceğini kestirmesi zordur. Kötü bir belleği ve ağır çalışan bir aklı olduğunu söylerken yaptığı gibi, yine okurla oyun mu oynamaktadır? Belki bir ölçüde öyle, ama bunu samimiyetle söylemiş gibidir, Montaigne Tanrısal hırslara güvenmez: Onun gözünde insanüstü olmaya çalışanlar, insanlık seviyesinin altına düşerler. Tasso gibi sınırları aşmaya yönelirler, ama bunu yapmak yerine sıradan insani yeteneklerini yitirirler. Gerçek anlamda insan olmak, yalnızca sıradan olmayı değil, tertip ve düzen içinde davranmayı gerektirir. Bu uygun şekilde ya da *à propos* yaşamak anlamına gelir; yani kişi her şeye doğru değeri biçer ve her durumda doğru şekilde davranır. Bu nedenle, Montaigne'in ifadesiyle, yaşama uygun olmak, "bizim en büyük ve en şanlı işimiz"dir. Bu şatafatlı bir dildir ama şatafatlı olmanın çok uzağında bir niteliği tanımlamak için kullanılır. Montaigne'e göre sıradanlık, işleri derinlemesine düşünme zahmetine girmekten kaynaklanan donukluk ya da insanın kendi bakış açısının ötesini görecektir hayal gücünden yoksun olması anlamına gelmez. Bu insanın başkaları

gibi olduğunu kabul etmesi ve insanoğlunun bütün hallerini taşıdığı anlamına gelir. Bu görüş Rousseau'dan ve onun diğer insanlardan ayrı olduğu duygusundan alabildiğine uzaktır. Montaigne için:

Bir insanın yapması gerektiği gibi davranmasından daha güzeli, daha haklısı yoktur; bu yaşamı nasıl doğal ve iyi yaşamayı öğrenmekten daha zor bir bilgi yoktur. Bizim en kötü hastalığımız, kendi varlığımızı küçümsemektir.

Yine de insan doğasının her zaman bu bilgeliğe itaat etmediğini biliyordu. Mutlu, huzurlu ve yetilerine tam anlamıyla hâkim olma isteğinin yanında, insanları başardıklarını düzenli aralıklarla parçalamaya iten başka bir şey daha vardı. Bu Freud'un *thanatos* ilkesi dediği şeydi: ölüm ve kaos dürtüsü. 20. yüzyıl yazarı Rebecca West bunu şöyle tanımlıyordu:

Sadece bir yanımızın akli başında: Sadece bir yanımız hazzı ve mutlu geçen uzun bir günü seviyor, doksanlı yaşlara kadar yaşayıp, bizden sonra gelenleri barındırması için kendi elimizle inşa ettiğimiz evde huzur içinde ölmek istiyor. Diğer yanımız ise neredeyse delirmiş halde. Uyumlu olanı değil, uyumsuzu tercih ediyor, acıyı ve onun daha karanlık umutsuz gecesini seviyor ve hayatı başlangıcına götürecek ve evimizden kararmış temelleri dışında başka bir şey bırakmayacak bir karmaşa içinde ölmek istiyor.

West de Freud da savaş deneyimini yaşamıştı, Montaigne de aynı şekilde. İnsanoğlunun bu yönünü görmemek onun için neredeyse olanaksızdı. Sıradanlık ve ölçülü olma yönündeki pasajlarını okurken, Fransız içsavaşlarını aklın bir köşesinde tutmak gerekir; bu savaşlarda gösterilen aşırılıklar, muazzam ölçekte insanlık dışı zalimlikleri beraberinde getirmişti. Üçüncü "huzursuzluk" Ağustos 1570'te sona erdi ve Montaigne şatosunda yaşayıp *Denemeler* üzerinde çalışırken iki yıllık barış dönemi başladı. Ancak bu barış dönemi, Montaigne'in eserini bitirmesinden çok önce, insanın karanlık doğası konusunda şüphe bırakmayacak bir olayla aniden sona erdi.

12. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: İnsanlığınızı koruyun

TERÖR

ÖNCEKİ BARIŞ ANTLAŞMALARI GİBİ 1570 Saint—Germain Antlaşması da kimseyi memnun edemedi. Hep daha fazlasını isteyen Protestanlar, anlaşma koşullarının onlara sınırlı ibadet özgürlüğü tanımasından dolayı yeterince geniş kapsamlı olmadığını düşünüyordu. Katoliklerse anlaşmanın gereğinden fazla haklar tanıdığı kanısındaydı: Protestanların verilen tavizleri teşvik olarak algılayacaklarından endişeleniyor, meşru Katolik krala karşı devrim başlatıp bir başka savaş çıkartacaklarından korkuyorlardı. Bir başka savaş olacağı konusunda haklıydılar, ama savaşın sorumlusu konusunda yanılıyorlardı.

Gerginlik iyice arttı ve Ağustos 1572'de Paris'te, Katolik Marguerite de Valois ile Protestan Henri de Navarre arasındaki evliliğin kutlamaları sırasında doruk noktasına ulaştı. Üç ana cephenin liderleri asık suratlarla törene katıldı: ılımlı Katolik Kral IX. Charles, radikal Protestan lider Amiral Gaspard de Coligny ve aşırı uçtaki Katolik duc de Guise. Her cephe diğerinin korkusuyla yaşıyordu. Vaizler, kışkırtıcı söylevlerle sıradan Parisliler arasındaki heyecanı yükseltiyor, evliliği engellemeleri ve fırsatları varken kâfir liderleri ortadan kaldırmaları için halkı ayaklanmaya çağırıyordu.

Evlilik 18 Ağustos'ta gerçekleşti, ardından da dört günlük resmi kutlamalar geldi. Bittiğinde pek çok kişinin rahat bir soluk aldığına kuşku yok. Ancak son gece, 22 Ağustos 1572'de bilinmeyen biri, Louvre Sarayı'ndan evine yürümekte olan Protestan lider Coligny'e arkebüzle ateş ederek onu kolundan yaraladı.

Olayın haberi bütün kente yayıldı. Ertesi sabah intikam yemini etmiş Huguenot akın akın Coligny'i görmeye geldi. Çoğu, suikast girişiminin arkasında annesi Catherine de' Medici ile bizzat kralın olduğuna inanıyordu (ki çoğu tarihçi halen buna inanır); amaçları, olası bir Protestan başkaldırısının liderini ortadan kaldırarak yılanın başını küçükken ezmekti. Eğer bu doğruysa, Charles hesap hatası yapmıştı. Coligny'e düzenlenen saldırı Protestanları kızdırdı. Daha da kötüsü Katoliklerin korkuya

kapılmasına yol açtı. Protestanların ayaklanacağı beklentisiyle kendilerini savunmaya giriştiler, kentin çevresinde toplandılar. Muhtemelen kral da tedirgindi; ölü bir isyancı liderinin yaralı bir isyancı liderinden daha az tehlikeli olabileceği sonucuna varmıştı. O yüzden emri verdi ve bir kraliyet muhafızı Coligny'in evine girerek yaralı adamı yatağında öldürüp yarım kalan işi bitirdi. Olay 24 Ağustos, Pazar günü, Aziz Bartholomeus Yortusu'nun erken saatlerinde yaşanmıştı.

Katiller Coligny'in başını kesip kraliyet sarayına gönderdi, burada mumyalanıp Papa'ya sunulmak üzere Roma'ya gönderilecekti. Bu arada başsız beden pencereden sokağa atıldı, Katolik güruh tarafından yakılarak semtte dolaştırıldı. Coligny'in yanan bedeni parçalara ayrıldı ve bu parçalar günlerce teşhir edilip tahrip edildi.

Coligny'in evindeki olaylar Parisli Katolikler arasında olduğu kadar Protestanlar arasında da daha fazla paniğe yol açtı. Katolik çeteler sokaklara akın ederek tanıdık Protestan kim varsa yakalayıp öldürdüler. Protestanların yaşadığı bilinen evleri basarak kentte olup bitenlerden habersiz uyuyan insanları yaka paça evlerinden çıkarıp parçaladılar ya da boğazlarını kestiler, sonra da cesetlerini yakıp nehre attılar. Kargaşa giderek daha büyük kalabalıkları çekerek daha korkunç gaddarlıkları besledi. Resmi kayıtlara geçen olaylardan birini örnek verirsek, Mathurin

Lussault adında bir adam kapısını açma hatasını yaptığında öldürüldü, gürültünün nedenini öğrenmek için aşağı inen oğlu da bıçaklandı. Lussault'ın karısı üst kattaki pencereden komşusunun avlusuna atlayarak kaçmaya çalıştığında iki bacağını birden kırdı. Komşuları ona yardım etti, ama saldırganlar içeri girip onu saçlarından tutup sokağa sürüklediler. Altın bileziklerini almak için ellerini kestiler, sonra da kadını süngüyle öldürüp cesedini nehre attılar. Köpeklerin kemirdiği elleri birkaç gün sonra bile sokakta görülebiliyordu. Bütün kentte buna benzer sahneler yaşanıyor; Seine nehrine o kadar çok ceset atılmıştı ki, suyun renginin kızıla döndüğü söylenir.

Charles ilk suikastle her neyi amaçladıysa —ve elbette sorumlusu gerçekten oysa—ardından gelenleri amaçladığı düşünülemezdi. Bu sefer de askerlerine şiddet olaylarını bastırma emri verdi, ama artık çok geçti. Cinayetler Paris civarında neredeyse bir hafta boyunca devam edip ülkenin geri kalanına yayıldı. Bundan böyle “Aziz Bartholomeus Yortusu Kiyımı” olarak bilinen olaylarda yalnızca Paris'te beş bin kişi öldü. Her şey bittiğinde Fransa'da on bin kişi ölmüştü. Kentler, hortuna yakalanan balıkçı kayıkları gibi şiddetin içine çekilmişti: Orléans, Lyon, Toulouse, Bordeaux ve sayısız küçük kent.

Bu, Montaigne'in savaş alanında bile tiksindiği türden bir hiddetti, ama buradaki kurbanlar sivillerdi. Katillerin de çoğu sivildi, sadece birkaç yerde askerler ya da resmi görevliler cinayetlere karışmıştı. Bu yerlerden bir de Bordeaux idi. 3 Kasım'a kadar Bordeaux'da hiçbir şey olmamıştı, ama olaylar patlak verdiğinde anlaşıldı ki her şey —resmen hedef listesi hazırlayan— fanatik Katolik Belediye Başkanı Charles de Montferrand tarafından organize edilmişti. Çoğu yerde saldırılar görece düzensizdi ve saldırganlar da normalde işinde gücünde insanlardı. Bir tarihçinin yazdığına göre Orléans'taki guruh, cinayetler arasında tavernalarda mola verip “şarkılar, lavtalar ve gitarlar eşliğinde” kutlamalar yapmıştı. Bazı gruplar sadece kadın ve çocuklardan oluşuyordu. Katolikler, çocukların varlığını Tanrı'nın katliamlardan yana olduğunun göstergesi olarak yorumladı, çünkü masumların bile olayda rol almasını istemişti. Genel olarak pek çok kişi normal insan ölçeğinde olmadığı için bu cinayetlerin Tanrı'nın rızasıyla gerçekleşmiş olması gerektiğini düşündü. Bunlar insanların kararlarının sonuçları değil, kötü bir hasat ya da gökyüzündeki kuyruklu yıldız gibi *Tanrı'nın* insanlara mesajıydı. Roma'da bastırılan bir madalyon

Huguenot'u iki büküm resmeder; onları bu hale getiren kendileri gibi ölümlü insanlar değil, kılıcı kutsal gazapla ışıldayan bir melektir. Genel olarak bakarsak yeni Papa XIII. Gregory Fransa'daki olaylardan hoşnut görünüyordu. Madalyonun dışında, Giorgio Vasari'ye, Vatikan'daki Sala Regia'nın duvarlarına çizmesi için kutlama freskoları sipariş etmişti. Fransa kralı da bütün bu şükran sunma etkinliklerine katılmış, kendisi adına iki madalyon bastırmıştı; birinde kendini Hidra'yla dövüşen Herkül şeklinde resmetmişti, diğesinde ise tahtında görünüyordu, etrafı çıplak bedenlerle doluydu ve elinde de zaferi temsil eden palmye yaprağı tutuyordu.

Huguenot kendini toparlayıp savaşacak ordular toplayınca yine topyekûn savaş patlak verdi. Bu savaş aralıklarla 1570'ler boyunca devam edecekti. Aziz Bartholomeus Yortusu Kıyımı dönüm noktası oldu: Bundan böyle savaşlar daha düzensiz olacaktı ve daha çok fanatizmle ateşlenecekti. Bildiğimiz savaşlar yetmezmiş gibi şimdi bir de işsiz güçsüz ve parasız kalan askerlerden oluşan çetelerin çıkardığı taşkınlıklar başlamıştı; sözümona banş dönemleri bile büyük acılarla doluydu. Köylüler evlerinde oturup saldırıya uğramayı beklemek yerine —arada bir de eğlence olsun diye işkence görüyorlardı— ormanda yaban hayatı yaşamaya başladı. Bu, doğaya uygun yaşamının en uç noktasıydı. 1579'da bir taşra avukatı olan Jean La Rouvière, krala bir mektup yazarak yaşadığı bölgedeki yoksul köylüleri koruması için yalvarmıştı. Bizzat tanık olduğu olaylar ya da dinlediği hikâyelerde şöyle dehşetler vardı:

İnsanları gübre yığınları içine diri diri gömüyor, kuyulara ya da hendeklere atıp ölüme terk ediyorlar. Bu insanlar acılarından köpekler gibi uluyor. Onları tabut kadar havasız kutuların içine zorla sokuyor, bir lokma ekmek olmadan kulelere kapatıyorlar. Dağların ve ormanların derinliklerindeki ağaçlarda boğulanlar var, alevlerle bedenleri dağlananlar var. Kadınlarına tecavüz ediyor, kadınlar gebeyse bebeklerini düşürüyorlar, çocuklarını kaçınıyor, ya para istiyor ya da anne babalarının gözü önünde diri diri yakıyorlar.

Savaşlar dinsel coşkuyla besleniyor, buna karşılık yaşanan acılar kıyamete dair hayalleri artırıyordu. Katolikler de Protestanlar da olayların artık tarihin normal sürecinde devam edemeyeceği bir noktaya yaklaştığını, geriye bir tek Tanrı'yla şeytanın son karşılaşmasının kaldığını düşünüyordu. Katoliklerin Aziz Bartholomeus Yortusu Kıyımı'nı bu denli sevinçle kutlamalarının nedeni buydu: Bunu kötülüğün karşısında elde edilen gerçek bir zafer, aynı zamanda ruhlarını kurtarmak için çok geç olmadan sayısız aldanmış insanı gerçek kiliseye yöneltmenin bir yolu olarak görüyorlardı.

Ruhları kurtarmak çok önemliydi çünkü zaman kısıydı. Son günlerde İsa dönecek, dünya yok olacak ve herkes Tanrı önünde davranışlarının hesabını verecekti. Böyle bir durumda uzlaşma, başkasının açısından olaylara bakma, hele ki rakip inançlar arasında karşılıklı bir anlayış söz konusu olamazdı. Sıradan yaşamı ve sıradanlığı öven Montaigne, ölüme mahkûm dünyada alıcısı olmayan bir şeyi satıyordu.

Yakında gerçekleşecek kıyamete dair bolca işaret vardı. 1570 ve 1580'lerde yaşanan bir dizi kıtlık, kaybedilen hasat ve dondurucu kışlar, Tanrı'nın yeryüzünden sıcak elini çektiğine işaret ediyordu. Tifüs, çiçek, boğmaca ve içlerinde en kötüsü olan veba ülkede yayılıyordu. Mahşerin dört atlısının dördü de salıverilmiş gibiydi: hastalık, kıtlık, savaş ve ölüm. Ülkede bir kurt adam geziniyor, Paris'te yapışık ikizler doğuyor, gökyüzünde yeni bir yıldız—nova—patlıyordu. Dini hurafelere teslim olmamış insanlar bile her şeyin hızla belirsiz bir sona sürüklendiği duygusuna kapılıyordu. Montaigne'in editörü Marie de Gurnay sonradan gençliğinin Fransa'sını kaosa terk edilmiş bir yer olarak hatırlayacaktı: "Devletin iyileşeceğini değil, son bir yıkıntının geleceğini düşünüyordunuz." Bazıları gerçekten de bunun yakın olduğuna inanıyordu: Dilbilimci ve teolog Guillaume Postel 1573'te yazdığı bir mektupta, "sekiz gün içinde insanlar yok olacak" demişti.

FACTOREM ANIMAE IN MANU DEI SUNT, NEC ATTINGET ILLOS CRUCIATUS. INSIPIENTIA VERO
 IUDICIO MORI VIDENTUR CALAMITOSUS EXISTIMATUR EXITUS EORUM, CUM ILLI FRUANTUR FELICITATE.

Şeytan da dünya üzerindeki etkisinin sona ermekte olduğunu biliyordu. Bu nedenle son birkaç savunmasız ruhu kazanmak için iblis ordusunu göndermişti. Ordular derken, hepsi gerçektir; Jean Wier, *De praestigis daemonum* (1564) adlı kitabında Azazel için çalışan en az 7 milyon 409 bin 127 iblis ve onları idare eden orta kadamede 79 iblis prens olduğunu hesaplamıştı. Yanlarında da cadılar yer alıyordu; cadılık davalarında 1560'lardan sonra görülen artış, kıyametin geldiğinin bir diğer işaretiydi. Cadılar tespit edilir edilmez mahkemeler onları yakıyor, fakat şeytan yerlerine daha fazlasını koyuyordu.

Çağdaş demonolog Jean Bodin, bu gibi buhran durumlarında kanıt standartlarının düşürülmesi gerektiği görüşünü savunuyordu. Cadılık çok ciddi bir meseleydi ve standart kanıt bulma yöntemleriyle tespiti zordu; toplum şu ara "yasal düzen ve normal işlemlere" bağlı kalmayı göze alamazdı. Halk arasındaki söylentiler, "neredeyse şaşmaz" sayılabilirdi. Eğer bir köydeki herkes bir kadının cadı olduğunu söylüyorsa, bu onu işkenceye tabi tutmaya yeterdi. Bu gibi vakalarda yüzüp yüzemeyeceklerini görmek için kurbanları suya atmak ya da onları kızgın demirle dağlamak gibi ortaçağ yöntemleri yeniden kullanılır olmuştur. Kanıt için aranan ölçütler düştükçe, mahkûm edilen cadıların sayısı artıyordu. Bu artış da krizin gerçek olduğunu ve hukukun buna göre yeniden düzenlenmesi gerektiğini kanıtlıyordu. Tarihin tekrar tekrar ortaya koyduğu gibi, gelecekteki yasal korumaları yıkmak için bir suçun eşsiz biçimde tehlikeli ve arkasındakilerin de olağanüstü dirençli güçleri olduğunu iddia etmekten daha etkili bir yöntem yoktur. İtiraz adına neredeyse bir mırıldanma bile olmadan önerilerin hepsi kabul edildi; yalnızca Montaigne gibi birkaç yazar işkencenin gerçeği öğrenmek için faydasız olduğunu, çünkü insanların acı çekmemek için her şeyi söyleyeceklerini vurguladı. Üstelik bir kişinin varsayımlarına dayanarak başka birini diri diri yakmak, o insanın "varsayımlarına çok yüksek bir değer biçmek" demektir.

Teologların uyardığı önemli bir gelişme de Deccal'ın geliyordu. İlerki yıllarda buna dair bolca işaret bulunacaktı: 1538'de bir Afrika ülkesinde yaşlı bir kadın kedi dişli bir bebek doğurmuş, bebek, bir yetişkinin sesiyle mesih olduğunu söylemişti. Aynı anda Babil'de bir dağ yanıp açılmış ve üzerinde İbranice "doğum saatim geldi" yazan bir sütun açığa çıkmıştı. Bu tür Deccal hikâyelerinin önde gelen Fransız uzmanı —Montaigne'in Bordeaux meclisindeki halefi— Florimond de Raemond'du; kendisi aynı

zamanda cadı yakına manyağıydı. Raemon'd'un yapıtı *L'Antichrist* gökyüzündeki işaretleri, ekinlerin kurumasını, nüfus hareketlerini, savaşlardaki yamyamlık ve vahşet vakalarını inceliyor ve hepsinin şeytanın yolda olduğunu kanıtladığını gösteriyordu.

Bu koşullar altında kitlesel şiddete dahil olmak Tanrı'ya onunla birlikte olduğunuzu göstermenin bir yoluydu. Hem Katolik hem de Protestanlar arasındaki fanatikler, kutsal fanatikliği dini bir inanç haline getirmişlerdi, bu da kendinizi Tanrı'ya armağan edip bu dünyaya ait her şeyi reddetmeniz anlamına geliyordu. Böyle bir zamanda hâlâ günlük meselelerle ilgilenenler ya en iyi ihtimalle ahlaki açıdan zayıf kimselerdi ya da en kötü ihtimalle şeytanla ortaklık ediyorlardı.

Gerçekte çok sayıda insan hayatına devam ediyor ve mümkün olduğunca beladan uzak durmaya çalışıyordu; yani Montaigne'in bilgeliğin özü olduğunu düşündüğü sıradanlıklarına sadık kaldılar. Tanrı'yla şeytan arasındaki mücadeleye inansalar bile, en fazla saray skandalları ya da siyaseti kadar ilgilerini çekiyordu. Çok sayıda Protestan 1572'den sonra sessiz sedasız inançlarından vazgeçti ya da en azından gizledi, bu da bu dünyadaki yaşamın öbür dünyadaki yaşamdan daha önemli olduğunu düşündüklerinin üstü kapalı bir itirafıydı. Ama az sayıda kişi diğer uca kaydı. İpin ucu kaçacak derecede radikalleşerek Katolikliğe topyekûn savaş açtılar, Coligny ve diğer kurbanların ölümünden sorumlu tuttukları "zorba"ya, yani Fransa Kralı'na ölüm çağrısında bulundular. La Boétie'nin *Gönüllü Kulluk'u* da bu bağlamda aniden benimsenip, radikal Huguenot tarafından basılarak La Boétie'nin asla desteklemeyeceği bir davanın propagandası olarak yeniden şekillendirildi.

Sonuçta kralın öldürülmesine gerek kalmadı. IX. Charles bir buçuk yıl sonra, 30 Mayıs 1574'te doğal nedenlerden öldü. Taht Catherine de' Medici'nin bir diğer oğlu III. Henri'ye geçti. Ama III. Henri, Charles'dan bile daha az sevilen bir kişilikti. Hatta Katolikler bile ondan hoşlanmıyordu. 1570'ler boyunca *Ligueurs* ya da Ligciler olarak bilinen Katolik fanatiklere destek arttı. İlerki yıllarda Ligciler, güçlü ve hırslı Guise Dükü'nün liderliğinde monarşinin başını en az Huguenot kadar ağrıyacaktı. Bundan böyle Fransa'da savaşlar üç taraflı bir mesele olacak, en zayıf taraf da genelde monarşi olacaktı. Henri Ligcilerin oluşturduğu tehlikeyi bertaraf etmek için liderliği ele geçirmeye çalıştı, ancak birlik üyeleri onu reddetti. Hatta Henri'yi sık sık şeytanın kılık değiştirmiş adamı olarak bile resmettiler.

III. Henri Ligciler için fazla ılımlı olabilirdi, ama diğer pek çok açıdan aşırı uçtaydı; kişiliğinde Montaigne anlayışında ölçülülüğün izi bile yoktu. Kralla birkaç kez karşılaşan Montaigne ondan pek hoşlanmamıştı. Bu arada III. Henri, sarayı gösteriş düşkünü züppelerle doldurup, rüşvet, lüks ve saçma sapan görgü kurallarıyla dolu bir yere dönüştürdü. Her gece dans etmeye çıkıyordu. Gençliğinde kırmızı satenden giysi ve ceket giyer, mercan bilezikler ve şerit halinde kesilmiş pelerinler takardı. İki kolu arkada kanat gibi sürüklenen dört kollu gömlek giyme modasını başlatmıştı. Daha garip karşılanan başka tavırları da vardı. Masada bıçak ve parmakları yerine çatal kullanır, yatarken gecelik giyer ve zaman zaman saçını yıkardı. Öte yandan abartılı mistisizm ve nedamet gösterileri sergilerdi. Krallığı bekleyen sorunlarla kafası karıştıkça, kendilerini kırbaçlayanların kabilelerine daha çok katılır oldu; bir yandan kendini kırbaçlayarak, bir yandan ilahiler söyleyerek parke taşlı sokaklarda onlarla birlikte yürümeye başladı.

Siyasi bir krizin çözümünün dualarda ya da aşırıya kaçan ruhani uygulamalarda olduğu düşüncesi Montaigne'e hiç de mantıklı gelmiyordu. Bu tür kabilelerden uzak durur, kuyruklu yıldızlara, anormal dolulara,

garip doğumlara ya da diğer kıyamet alametlerine inanmazdı. Bu tür olaylar üzerine öngörülerde bulunanların, daha sonra her ne olursa olsun doğru tahminde bulunduklarını öne sürmek için genelde belirsiz şeyler söylediklerini gözlemlemişti. Duyduğu cadı haberleri ise şeytanın işinden çok, insanların hayal güçlerinin sonucuna benziyordu. Yani genel olarak Montaigne, ünlü sloganı “Kuşkudayım, kıpırdamıyorum”dan şaşmamayı tercih ediyordu.

Kuşkuculuğu eleştirilmiyor değildi. Bordeaux’da iki çağdaşı, Martin–Antoine del Rio ve Pierre de Lancre, vahiysel olayları hayal gücüyle açıklamanın teolojik tehlikesine dair onu uyardı; çünkü bu yaklaşım dik-katleri asıl sorundan uzaklaştırıyordu. Montaigne için genelde ciddi anlamda şüphe çekmekten kaçınabildi denebilir, ancak işkence ve cadı mahkemeleri karşısı konuşmalarıyla itibarını tehlikeye soktu. Pek çok kişinin zihninde zaten *politique*’lerden biriydi. *Politique*’ler, kraliyetin sorunlarının tamamen siyasi olduğuna, Deccal ya da kıyametle bir alakası olmadığına inanan ve bu nedenle diğerlerinden ayrılan bir grup düşünürdü. Bu kişiler sorun gibi çözümün de politik olması gerektiği mantığını yürüttüler;

isimleri de buradan gelir. Teoride kralı destekliyor, Fransa'nın tek umudunun meşru bir kralın yönetimi altında birleşmek olduğuna inanıyorlardı; ama çoğu içten içe bir gün III. Henri'den daha güven verici ve *birleştirici* bir kralın geleceğini umuyordu. Bir yandan krala sadık kalırken, diğer yandan savaşılar son vermek ve Fransa'nın geleceğinin temelini atabilmek için farklı gruplar arasında ortak zemin bulma çabasına giriştiler.

Ne yazık ki aşırı uçtaki Katoliklerle Protestanların bir araya geldiği tek ortak zemin *politique*'lere karşı besledikleri nefretti. Grubun adı bile Tanrısızlık suçlaması demekti. Bu insanlar ruhlarının durumuyla değil, yalnızca siyasi çözümlerle ilgilenirdi. Yüzlerine tıpkı şeytan gibi maskeler takmışlardı, herkesi kandırıyorlardı. Bir çağdaşlarına göre tipik bir *politique*, "kuzu kılığındaki kurttu." Gerçek Protestanların tersine, onlar olmadıkları bir şey gibi görünmeye çalışıyorlardı ve bu kadar zeki ve entelektüel oldukları için de şeytanın yalanlarının masum kurbanları olmak gibi bir bahaneleri yoktu. *Politique*'lerle ilişkilendirilmesi açıklığını, dürüstlüğü ve Katolik ortodoksluğunu vurgulamak için Montaigne'e şahane fırsat oldu (ama elbette dürüst olduğunu ileri sürmek, tam da kuzu kılığındaki kurdun yapacağı bir şeydi).

Ligciler *politique*'leri güvenilir olmamakla suçlarken, *politique*'ler de Ligcileri ihtiraslarına kapılıp mantıksız davranmakla suçluyordu. Ne tuhaf-tır, der Montaigne bu konuda; Hristiyanlığın çoğu zaman şiddet dolu bir aşırılığa ve dolayısıyla yıkım ve acıya yol açmasını garip bulur:

Eğilimimiz kine, zalimliğe, tutkuya, açgözlülüğe, çekiştirmeye ve ayaklanmaya doğru olunca, olağanüstü çaba harcıyoruz. Öte yandan eğer az görülür bir mucize yardımcı olmuyorsa, iyilik, sevgi, ılımlılık ne gitmek için ayak bulabiliyor, ne uçmak için kanat.

"Hristiyanlık kadar düşmanlıkta aşırıya giden bir şey yok" diye bile yazmıştı bir noktada. Gözleri ateş saçan fanatik Hristiyan figürünün yerine stoacı bilgenin imgesini koyuyordu: ahlaklı davranan, duygularında aşırıya kaçmayan, iyi kararlar veren ve nasıl yaşanacağını bilen biri.

Gerçekten *politique*'lerde stoacı felsefe pek çok yönüyle vardı. Devrim ya da kralın ölümüne yönelik bir çağrıdansa, stoacı ilke *amor fati*'yi, yani kader sevgisine dayanarak hayatı olduğu gibi kabul etmeyi salık veriyorlardı. Aynı zamanda stoacı süreklilik kavrayışını da destekliyorlardı; yani

dünyanın tek yönde bir sona doğru hızla ilerlemektense, tekrar tekrar çürüme ve yenilenme döngülerinden geçeceği inancını taşıyorlardı. Dini gruplar mahşer günü ordularının gökyüzünde toplandığını hayal ederken, *politique*'ler er ya da geç her şeyin yatışacağını ve insanların aklının başına geleceğini düşünüyordu. Bu korkunç dönemde bir tek onlar bakış açılarını değiştirip "huzursuzlukların" tarih olacağı günleri düşünüyor ve gelecekte dünyayı tam olarak nasıl inşa edeceklerini planlıyordu.

Stoacı yanı Montaigne'i yazılarında savaşları şaşırtıcı derecede önemsizmiş gibi göstermeye götürmüştür. Yaşamöyküsü yazarlarının istisnasız tümü savaş deneyimi üzerinde durur ve böyle yapmakta da haklıdır, çünkü savaş gerçekten hayatını derinden etkilemiştir. Bazı eleştirmenler Montaigne okumasının tamamını savaşlar üzerinden yapar. Ama bu tür kitaplardan birini inceledikten sonra *Denemeler*'e dönüp de Montaigne'in, "Savaşlarımızın bu kadar gevşek ve yumuşak olmasına hayret ediyorum" ve "Bundan yüzyıl sonra insanlar bizim zamanımızda Fransa'da savaşların olduğunu anımsarsa bu büyük bir şey olur" gibi şeyler söylediğini görmek şaşırtıcı olabilir. Şimdiyi yaşayanlar işlerin olduğundan daha kötü olduğunu varsayar, der, çünkü yerel bakış açılarından kaçamazlar:

Kendi kafasında doğa anne imgesini tüm görkemi içinde canlandırabilir; onun yüzünde oldukça genel ve değişmez çeşitlilikleri okuyabilir ve sonra onun içinde yalnız kendini değil, ama çok küçük bir nokta gibi tüm krallığı görebilir. İşte yalnız o kişi, şeyleri kendi tam büyüklüğüne göre değerlendirebilir.

Montaigne çağdaşlarına eski bir stoacı dersi hatırlatır: Zor bir durum tarafından eziliyor gibi hissetmemek için dünyanızı farklı açılardan ya da farklı önem ölçeklerinde hayal etmeye çalışın. Sıkıntılarına gökyüzünden baktıklarında eskilerin yaptıkları buydu; tıpkı bir karınca kolonisindeki telaşa bakar gibiydiler. Yıldızbilimciler "gelecekte olacak büyük değişimler" hakkında bizi uyarırlar, diye yazar Montaigne, ama şu basit gerçeği de unuttuklarını belirtir: İşler ne kadar kötü olursa olsun, hayat çoğu kez hiç bozulmadan devam eder. "Ben umutsuz bir durumda değilim" diye de kaygısızca ekler.

Aslına bakarsanız Montaigne şanslıydı. Savaşlar hasadını mahvetmiş, yatağında öldürülme korkusunu yaşatmış, onu hiç bulaşmamayı tercih

edeceği siyasi faaliyetlerde yer almaya zorlamıştı. 1580'lerde savaş son ve en ümitsiz evresine girdiğinde başı daha da büyük derde girecekti. Ama hiç kimse bu deneyimlerin onu kötü yaraladığı iddiasında bulunamaz. Silaha sarılmışsa bile *Denemeler*'de bundan söz etmez. Kısacası Montaigne savaşı iyi geçirmiştir. Yine de içinde bulunduğu durum, pek çok insanı mateme teslim olmaktan alıkoymazdı.

Ve Montaigne haklıydı. Hayat gerçekten devam etti. Aziz Bartholomeus Yortusu Kırımı, korkunç olmakla birlikte, dünyanın sonunu falan haber vermiş olmadı, yerini yıllar süren sonucu belirsiz kişisel acılara bıraktı. Deccal gelmedi. Birbirini izleyen kuşaklardan sonra artık en sonunda –Montaigne'in tahmin ettiği gibi– insanların bu yüzyılın savaşlarının gerçekten olup olmadığını düşündükleri bir zaman geldi. Bu kısmen Montaigne ve diğer *politique*'lerin insanların aklını başına getirmek için yaptıkları sayesinde oldu. Rahat ve kaygısız insan numarası yapan Montaigne ülkesini kurtarma yönünde ateşli çağdaşlarından çok daha fazla katkıda bulunmuştu. Bazı yazıları doğrudan politiktir, ama en büyük katkısı politikanın dışında kalıp *Denemeler*'i yazmak oldu. Bu da pek çok kişinin gözünde onu kahraman yapıyordu.

KAHRAMAN

Montaigne'e bu rolü biçenler, onu genellikle sıradışı bir kahraman olarak görürler: O, bütün kahramanlık iddialarına direnen türde bir kahramandı. Büyük kamusal hizmetlerinden dolayı ona saygı duyanların sayısı azdır; üstelik yaşamının son yıllarında kayda değer işler de yapmıştır. Montaigne daha çok, olağanüstü koşullar altında normallliğini korumak için gösterdiği inatçı ısrar ve bağımsızlığından taviz vermeyi reddetmesi nedeniyle takdir edilir.

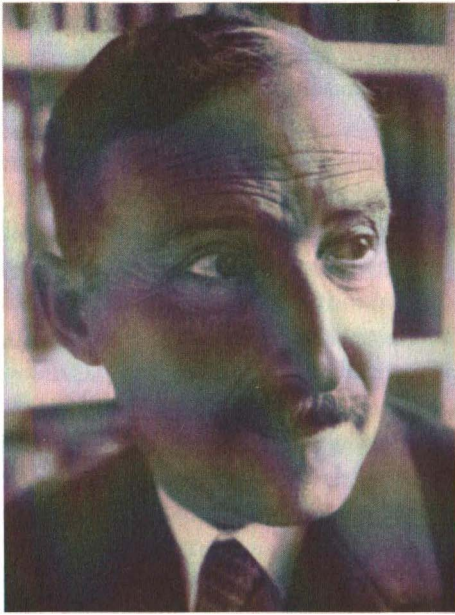
Çağdaşları da onu bu çerçevede değerlendiriyordu: Büyük stoacı siyasetçi düşünür Justus Lipsius, Montaigne'e yazmaya devam etmesini, çünkü insanların onun örneğine ihtiyacı olduğunu yazmıştı. 16. yüzyılın stoacı Montaigne'i çoktan unutulduktan sonra bile, zor zamanlarda okurlar onu örnek almaya devam etti. Montaigne'in *Denemeler*'i tehditle yüzleşme ya da açıklık ve güvenliğin birbiriyle çelişen taleplerini uzlaştırma gibi konular üzerine günlük hayat bilgeliği sunuyordu. Aynı zamanda bu kadar

net olmayan bir şey daha sunuyordu: İnsanın kendine olan saygısını kaybetmeden genel bir yıkımdan nasıl sağ çıkabileceği anlayışını. Kendinizden ödün vermeden düşmanınızdan açıkça merhamet dileyebileceğiniz ya da savunmasız bırakmayı seçerek mülkünüzü savunabileceğiniz gibi, insanlığınızı yitirmeden zalim bir savaşı da atlatabilirdiniz. Montaigne'in bu mesajı savaşlar görmüş ya da faşist-komünist diktatörlükler altında yaşamış 20. yüzyıl okurlarına özellikle hitap eder. Böyle zamanlarda uygar toplumun yapısı çökmüş ve hiçbir şey eskisi gibi olmayacakmış gibi görünebilir. Montaigne'in insanı en çok rahatlattığı an işte budur, çünkü umutsuzluğa en ufak sempati göstermez; okura eninde sonunda her şeyin yine normale döneceğini, bakış açısının yine değişeceğini hatırlatır.

Denemeler'in bu yönünden etkilenen çok sayıda okur arasında biri var ki, hepsini temsil ediyor diyebiliriz: 2. Dünya Savaşı sırasında Güney Amerika'da sürgünde yaşayan, kahraman olmayan kahramanı Montaigne üzerine uzun, kişisel bir deneme yazarak kendini oyalayan ve avutan Avusturyalı Yahudi yazar Stefan Zweig.

Zweig yüzyılın başında Viyana'da genç bir adamken, *Denemeler*'le ilk karşılaştığında kitabı pek beğenmediğini itiraf eder. Kendisinden önceki yazarlar Lamartine ve Sand gibi, onu fazlasıyla duygusuz bulur. Onda, "ruhtan ruha sıçrayabilen elektriklenme" eksiktir. Kitapla kendi hayatı arasında bir bağ da kuramaz. "Sieur de Montaigne'in 'Kralların Buluşma Töreni' üzerine geniş açıklamaları ya da 'Cicero Üzerine Düşünceler'i, benim gibi 20. yüzyılda yaşayan bir genci ne ölçüde ilgilendirebilirdi?" Cinsellik ve politika gibi daha çekici olması gereken konulara geçtiğinde bile, Montaigne'in o "yumuşak ve ılımlı bilgeliği" ile dünya işlerine bu-laşmamanın daha akıllıca olacağı mesajı Zweig'i itmiştir. "Gençlik özü gereği yumuşak başlı ve kuşkucu olması yolunda öğüt istemez. Gençliğin gözünde her kuşku bir engeldir." Genç insanlar inanca açtı, onların istediği harekete geçirilmekti.

Dahası, 1900'lerde bireysel özgürlüklerin savunulmaya pek ihtiyacı kalmamıştı. "Bütün bunlar, varlığı çoktandır doğal karşılanan şeylere dönüşüp kendini diktatörlükten ve kölelikten nicedir kurtarmış bir insanlığın yasalar ve ahlak tarafından güvence altına alınmış değerlerine dönüşmemiş miydi?" Zweig'in kuşağı (1881 doğumluydu) refah ve kişisel özgürlüklerin sürekli büyüyeceğini varsayıyordu. Neden her şey tersine gitsindi ki? Kimse uygarlığın tehlikede olduğunu hissetmiyordu: Manevi

özgürlüğünü korumak için kimse kendi benliğine çekilmek zorunda değildi. "Montaigne, çoktan kınıldığına inandığımız birtakım zincirleri koparmak için anlamsızca çaba harcıyormuş gibi gözüküyordu."

Elbette tarih Zweig'in kuşağının yanıldığını gösterdi. Umut dolu bir dünyada büyüyüp onun çözüldüğünü gören Montaigne gibi Zweig da, en şanslı ülkede ve yüzyılda doğmuş, ama her şeyin çevresinde darmadağın olduğunu görmüştü. Zincirler yeniden oluştu, üstelik bu defa hiç olmadıkları kadar güçlü ve ağırdılar.

Zweig I. Dünya Savaşı'ndan sağ kurtulmuştu ama bunu Hitler'in yükselişi izledi. Avusturya'dan kaçtı ve yıllarca ülke ülke (önce İngiltere, sonra Amerika Birleşik Devletleri ve son olarak Brezilya) dolaşmak zorunda kaldı. Sürgün oluşu, otobiyografisinde ifade ettiği gibi onu "bir sinek kadar savunmasız, sümüksükböcek kadar çaresiz" bırakmıştı. Kendini hücrelerinde idamını bekleyen bir mahkûm gibi hissediyordu; etrafındakilerle, onu misafir edenlerin dünyasıyla giderek daha az ilişki kurabiliyordu. Aklını kendini işine vererek koruyabildi. Sürgündeyken Balzac'ın yaşamöyküsünü, bir dizi uzun öykü, öykü ve özyaşamöyküsünü, en sonunda da Montaigne üzerine denemesini yazdı; hepsini de elinde doğru düzgün

kaynak ya da notlar olmaksızın yaptı, çünkü kitaplarından mahrumdu. Hiçbir zaman Montaigne'in kayıtsız tavrına ulaşamadı, ama zaten onun durumu Montaigne'inkinden kat be kat kötüydü:

İşte şimdi ben de hiçbir yere ait değilim, her yerde bir yabancıyım ya da olsa olsa bir konukum, yüreğimin seçtiği, gerçek vatanım dediğim Avrupa, kardeş kavgasında ikinci kez intihar edercesine paramparça olduğunda benim için yitip gitti. Savaşın öncesinde bireysel özgürlüğün en yüksek basamağına çıktım, her biçimini yaşadım, ama savaş sonrasında özgürlüğün, insanlığın yüzyıllardır hiç görmediği ve yaşamadığı kadar dibe vurduğuna tanık oldum, saygı gördüm, aşağılandım, özgürlüğü yaşadım, tutsaklığı tattım, zengin oldum, yoksul düştüm. Son elli neslin yüzyıllardır görmediği ve gelecekteki nesillerin de katlanmak zorunda kalmayacağını umut ettiğim, ilan edilmeksizin patlak veren savaşlar, toplama kampları, işkenceler, kitle soygunları, savunmasız kentlerin bombardımana tutulması gibi tüm vahşilikleri yaşamak zorunda kaldık.

1941'de Brezilya'ya geldiğinde herhangi bir vatan duygusundan fazlasıyla uzaktı, ona kucak açan bu ülkeye minnet duysa da umudunu korumakta zorluk çekiyordu. Kaldığı evde *Denemeler*'in bir cildini bulunca onu tekrar okudu ve kitabın tanınmayacak kadar dönüşüm geçirdiğini fark etti. Eskiden sıkıcı ve hayatıyla bağlantısız görünen bu kitap, şimdi samimiyetle ve dolaysızca ona hitap ediyordu; sanki sadece onun için ya da belki tüm kuşağı için yazılmıştı. Hemen Montaigne hakkında yazmayı düşündü. Bir dostuna yazdığı mektupta, "Yaşadığı çağla bizim durumumuz arasındaki benzerlik hayret verici. Ben bir biyografi yazmıyorum, sadece iç özgürlüğü mücadelesini bir örnek olarak sunmayı amaçlıyorum." Zweig, yazdığı denemede şunu itiraf edecekti: "Montaigne ancak bu kader ortaklığından sonra benim için onsuz yapamayacağım bir yardımcıya, teselli kaynağına ve dosta dönüştü."

Montaigne denemesi sonuçta bir tür biyografi oldu, ama bu Montaigne'in yaşantısıyla kendi deneyimi arasındaki benzerlikleri çekinmeden vurgulayan son derece kişisel bir biyografiydi. 2. Dünya Savaşı ya da Fransa'daki içsavaş zamanında, diye yazar Zweig, sıradan insanların yaşamı fanatiklerin saplantılarına kurban edilmiştir, bu nedenle de erdemli

bir insanın sorması gereken soru artık “Nasıl hayatta kalırım?”dan çok, “Nasıl insanlığımı korurum?”dur. Bu sorunun farklı çeşitleri vardır: Gerçek benliğimi nasıl korurum? Konuşmalarım ve davranışlarımda doğru olduğunu düşündüklerimden nasıl uzaklaşmam? Ruhumu kaybetmekten nasıl kaçınırım? Ve en önemlisi de: Nasıl özgür kalırım? Zweig, Montaigne’in bilinen anlamıyla bir özgürlük savaşçısı olmadığını itiraf eder: “Bir Schiller’in ya da Lord Byron’un akıcı tiradlarını, bir Voltaire’in saldırganlığının izlerini Montaigne’de bulmak olanaksızdır. Tembel, tatasız ve sorumsuz olduğunu devamlı öne sermesi onu zayıf gösterebilir, oysa bunlar gerçek kusurlar değildir. Kendi benliğini olduğu şekliyle koruma savaşı için gerekli şeylerdir.”

Zweig Montaigne’in vaaz vermekten hoşlanmadığını biliyordu, yine de *Denemeler*’den bir dizi genel kural çıkarmayı becerdi. Bunları aşağıdaki gibi liste şeklinde sunmadıysa da, kendi sözcükleriyle ifade ettiği sekiz emir (ya da sekiz özgürlük) ortaya çıktı.

Kendini beğenip gurura kapılma, özgür kal.

İnanca, inançsızlığa, kanaatlere ve taraflara kapılma, özgür kal.

Alışkanlıklara kapılma, özgür kal.

Hırs ve açgözlülüğe kapılma, özgür kal.

Aileye ve çevreye kapılma, özgür kal.

Bağnazlığa kapılma, özgür kal.

Kader fikrine kapılma, özgür kal: Kendi hayatının efendisi ol.

Ölüm fikrine kapılma, özgür kal: Hayat başkalarının iradesine dayanır, ancak ölüm kendi iradenizdedir.

Zweig, son derece stoacı bir Montaigne seçerek, onun 16. yüzyıldaki yorumlarına geri dönmüş oldu. Ve sonunda en çok benimsediği de listesindeki son madde oldu; doğrudan Seneca’dan alıntı ölüm maddesi. Depresyona giren Zweig, nihai bir iç göç biçimini seçti. 23 Şubat 1942’de Vironal içerek intihar etti; eşi de onu takip etti. Veda mesajında Brezilya’ya minnetini ifade etmişti: “Bütün dostlarımla selamlarım! Umarım, uzun gecenin ardından gelecek olan sabahın kızılığını hâlâ görebilirler! Ben, çok sabırsız olan ben, onların önünden gidiyorum.”

Anlaşılan —en azından Zweig böyle düşünüyordu— Montaigne’in gerçek değeri insanın tahammül sınırlarını zorlayan en uç durumlarda ortaya

çıkıyordu. Onun değerini anlayabilmek için çıplak “ben”iniz kalana dek her şeyden kurtulduğunuz halinize ulaşmalıydınız: yani, salt varlığınıza.

Ancak savaşların, zorbalığın, tiranca ideolojilerin bireyin hayatını ve en değerli özü olan bireysel özgürlüğünü tehdit ettiği bir zaman dilimini kendi sarsılmış ruhunda yaşamak zorunda kalmış olan kişi, sürü kudurmuşluğunun egemenliğindeki böyle zamanlarda insanın iç dünyasında yatan “ego” suna sadık kalabilmesinin ne büyük bir cesaret, dürüstlük ve kararlılık gerektirdiğini bilebilir.

Zweig, Leonard Woolf’un, Montaigne’in birbiriyle bağlantılı “ben”lerinin uygarlığın özü olduğu görüşüne katılabilirdi. Bu, dehşet ve savaş sona erdiğinde inşa edilecek geleceğin temeliydi, ancak Zweig o kadar bekleyememişti.

Montaigne’in kişisel bütünlük ve siyasi umut vizyonu bugün aynı ahlaki güce sahip midir? Bazıları kesinlikle öyle olduğunu düşünür; Montaigne’i 20. yüzyıl kahramanı olarak tanıtan kitaplar yazılmıştır. Fransız gazeteci Joseph Macé-Scaron, Montaigne’in yeni din savaşlarına karşı panzehir olarak benimsenmesini özellikle vurgular. Kimileri bugün ihtiyacımız olan son şeyin bize rahatlamamızı ve kendi ruhsal dünyalarımıza çekilmemizi söyleyen biri olduğunu düşünebilir. İnsanlar, sivil sorumluluklar üstlenmek yerine kendilerini yalıtarak yeterince zaman harcamaktadır.

Montaigne’in bir kahraman ya da iyi bir dost olduğunu düşünenler, toplumsal görevler söz konusu olduğunda “istediğinizi yapın” tutumunu savunmadığını öne süreceklerdir. Montaigne’in düşüncesi şuydu: Çığırından çıkmış bir dünyada çözüm, bireylerin “nasıl yaşanacağını” öğrenmesinden geçiyordu ve bu da ayakları yere basma sanatından başlıyordu. Montaigne’de gerçekten eylemsizlik, tembellik ya da meseleleri üzerine almama mesajları bulabilirsiniz; zorbalık her şeyi ele geçirdiğinde direnmektense hiçbir şey yapmamayı haklı gösteren nedenler de bulacaksınız muhtemelen. Ancak *Denemeler*’deki pek çok pasaj, gelecekle bağlantının koparılmaması gerektiğini ima eder, özellikle de cennet ve dini aşkınlık hülyalarına kapılarak gerçek tarihsel dünyaya sırt çevirmemeniz gerektiğini söyler. Montaigne başkalarına saygı göstermek, Tanrı’yı memnun etmek için öldürmekten kaçınmak

ve insanların çevrelerindeki her şeyi yok edip “hayatı başlangıcına döndürmek” için belirli aralıklarla kapıldıkları dürtüye karşı koymak için insanlara gereken bütün teşviki sağlar. Flaubert’in dostlarına söylediği gibi, “Montaigne’i okuyun... Sizi yatıştıracaktır.” Ama sonradan eklediği gibi, “Onu yaşamak için okuyun.”

13. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Daha önce kimsenin yapmadığı bir şeyi yapın

BAROK ÇAĞIN ÇOK SATANI

MONTAIGNE SAVAŞ VE BARIŞ dönemlerinin birbirini izlediği 1570'ler boyunca gerek hayatına gerekse kitabını yazmaya devam etti. Bu on yılın çoğunu ilk toplu denemeleri yazarak ve düzelterek geçirdi, sonra da 1580'de Bordeaux'daki yerel yayımcı Simon Millanges'in matbaasında bastırdı.

Millanges ilginç bir seçimdi. Bordeaux'da isim yapmaya başlayalı henüz birkaç yıl olmuştu; yani Montaigne ne kadardır yazardıysa, o da o süredir basım işindeydi. Montaigne istese kolaylıkla Paris'te bir yayımcı bulabilirdi; zaten onlarla daha önce çalışmıştı ve Parisli yayımcılar *Denemeler* gibi bir eserin değerini hemen fark ederlerdi. *Denemeler*, ilk edisyonuyla bile, piyasada eşi benzeri olmayan bir eserd, yine de yerleşmiş janrlar, klasik derlemeler arasına hiç sınıtmadan yerleşti. Ticari yönden kusursuz özelliklerin birleşimine sahipti: şaşırtıcı derecede özgündü ve basitçe sınıflandırılabilirdi. Yine de Montaigne ya kişisel bağlantıları sebebiyle ya da Gaskonluların birbirini kollaması ilkesine uyarak memleketinden biriyle çalışmakta ısrar etmişti.

Montaigne'in kitabının ilk versiyonu günümüzde okunandan oldukça farklıydı. İki kısa ciltten ibaretti; "Savunma" o zaman bile uzunken, diğer bölümler nispeten basitti. Kitap ilk yazıldığı yıllarda da karışık görüşler arasında gidip geliyordu, ama daha sonraki denemelerin gösterdiği kendi etrafında dönen nehir gibi çalkalanma eğilimi henüz ortada yoktu. Hatta bazı denemeler anlatmak istediği konuya bağlı bile kalıyordu. Yine de hepsi Montaigne'in meraklı, huzursuz, sorgulayan kişiliğiyle doluydu ve çoğu, insan davranışlarındaki gariplikleri ve muammaları deşiyordu. O dönemin okurları nitelikli eseri görür görmez tanıdı: Yapıt neredeyse yayımlanır yayımlanmaz hevesli bir okur kitlesiyle buluştu.

Millanges ilk baskıyı muhtemelen az sayıda, dört yüz beş yüz kopya kadar yaptı ve bunlar hemen tükendi. İki yıl sonra birkaç değişikliklerle bir baskı daha yaptı. Beş yıl sonra, 1587'de, bu ikinci baskı yeniden elden

geçti ve Paris'te Jean Richer tarafından tekrar basıldı. 1580'lerin başlarında Fransız soyluları arasında okunması *en* moda kitaplardan biri olmuştu. Bibliyograf La Croix du Maine, Montaigne'i eskiçağ yazarlarıyla aynı sınıfa konabilecek tek çağdaş yazar olarak görüyordu; üstelik bu noktaya Bordeaux'da mütevazı bir yayımcı tarafından basılmasından sadece dört yıl sonra varmıştı. Montaigne'in kendisi de *Denemeler*'in umduğundan daha büyük ilgi gördüğünü söyler; özellikle kadınların beğendiği bir tür orta sehpa kitabı olmuştur: "Bir orta yer mobilyası, salon eşyası."

Kitabın hayranları arasında III. Henri de vardı. Montaigne, 1580'lerin sonlarında, geleneklere uygun biçimde krala kitabın bir kopyasını vermişti. Rivayete göre Henri ona kitabı sevdiğini söylediğinde Montaigne, "O halde majesteleri, beni de sevmiş olmalısınız" demişti; çünkü Montaigne kitabının kendisiyle bir olduğuna inanıyordu.

Aslında bu durumun başarısına engel olması gerekirdi. Günlük gözlemleri ve iç dünyası hakkında bu kadar dürüstçe yazan Montaigne bir tabuyu kırıyordu. İnsanların bir kitaba kendini değil, sadece varsa, başardığı büyük işleri kaydetmesi gerekirdi. O zamana kadar yazılan Benvenuto Cellini'nin *Vita sua'sı* ve Girolamo Cardano'nun *De vita propria'sı* gibi birkaç Rönesans otobiyografisi de büyük ölçüde bu nedenle basılmamıştı. Aziz Augustine kendisi hakkında yazmıştı, ama bunu Augustine olmanın ne harikulade olduğunu kutlamak için değil, ruhsal bir egzersiz olarak ve Tanrı arayışını belgelemek üzere yapmıştı.

Fakat Montaigne gerçekten de Montaigne olmayı kutluyordu. Bu da bazı okurları rahatsız etmişti: Yunan ve Latin edebiyatı bilgini Joseph Justus Scaliger, Montaigne'in 1588 edisyonunda beyaz şarabı kırmızıya tercih ettiğine dair açıklamasına özellikle kızmıştı (Gerçi Scaliger olayı biraz fazla basitleştirmiştir. Montaigne'in burada söylediği damak zevkinin kırmızıdan beyaza, sonra tekrar kırmızıya, sonra yine beyaza kaydığıdır.) Bir başka âlim Pierre Dupuy şunu sormuştu: "Neden hoşlandığı kimin umrunda?" Doğal olarak Pascal ve Malebranche'ı da sinir etmişti. Malebranche bunlara "arsızlık" demiş, Pascal ise birilerinin Montaigne'e dur demesi gerektiğini söylemişti.

Ne zaman ki romantizm geldi, Montaigne'in kendi hakkındaki dürüstlüğü sadece takdir görmeyip sevildi de. Bu özelliği özellikle Manş Denizi'nin öbür yakasındaki okurları büyüledi. İngiliz eleştirmen Mark Pattison, 1856'da, Montaigne'in sözümona egoizminin bir roman

karakteri kadar canlı bir biçimde sayfalarda belirmesini sağladığını yazmıştı. Buyle St John'a göre Montaigne'den gerçekten "keyif alanlar" onun bir sonuca varamayan "abuklaması"nı seviyordu, çünkü bu onun karakterini gerçek kılıyor ve böylece okurların onda kendilerini bulmasını sağlıyordu. İskoç eleştirmen John Sterling, Montaigne'in kendisi hakkında yazma yöntemini, toplumsal açıdan daha çok kabul gören –ve sadece dış olayların sıkıcı "gürültü patırtısı"na dikkat çeken– ünlü kişilerin anı geleneği ile karşılaştırmıştı. Halbuki Montaigne bize "insanın kendisini", kendisinin "özü"nü veriyordu. *Denemeler*'de "en net olan iç dünyadır" diyordu.

1580 baskısında bile Montaigne kendi iç dünyasından büyülenmiş görünür. Şu sözleri daha sonradan kaleme aldığı cesur bölümlerde değil, bizzat kitabın ilk baskısında yer alır:

Her insan kendi önüne bakar; ben kendi içime bakıyorum. Benün yalnız kendimle işim var, durmadan kendimi düşünüyorum, kendimi denetliyorum, kendi kendimin zevkini çıkarıyorum... Ben kendi başıma yuvarlanıyorum.

Bu son derece fiziksel bir imgedir: Montaigne'in mutlu bir köpek yavrusu gibi uzun otlar arasında yuvarlandığını görür gibi oluruz. Yuvarlanmadığı zaman da *katlanır*. "Bakışımı içeri doğru katlıyorum", bu pasajın ilk cümlesi olan *je replie ma veue au dedans*'in görece motamot çevirisi olacaktır. Sürekli kendine döner, kalınlaşır, derinleşir, kat üstüne kat eklenir. Sonuç barok dönemi kumaşlarına benzer, dalgalı ve kabarıktır. Daha erken bir tarihte yazmış olmasına rağmen Montaigne'in bazen barok çağın ilk yazarı olarak tanımlanması şaşırtıcı değildir. Maniyerist bir yazar olduğu da söylenmiştir ki, bu daha doğru bir tarihlemedir. Barok dönemin hemen öncesinde gelişen maniyerist sanat ondan daha ayrıntılı ve anarşikti. Optik ilüzyonlar, biçimsiz şekiller, karmaşa ve her türlü garip açığı içinde barındırıyordu. Tüm bunlar Rönesans'a hâkim olan klasik poz ve orantı ideallerinin reddedilişini temsil ediyordu. *Denemeler*'ini "grotesk" ve "raslantısalın dışında düzeni ve orantısı bulunmayan... gülünç ve korkunç beden" olarak tanımlayan Montaigne tam bir maniyerist gibidir. Horatius'un ortaya koyduğu klasik ilkelere göre, bir kişi sanatında biçimsiz oldukları için canavarların sözünü bile etmemelidir, oysa Montaigne kitabının tamamını canavara benzetir.

Siyaseten muhafazakâr olan Montaigne, iş yazıya gelince ta en başından devrimci olduğunu kanıtladı; kimseye benzemeyen bir tarzda yazdı, kaleminin kurgunun resmi çizgileri yerine sohbetin doğal ritmini izlemesine izin vererek edebiyatta çığır açtı. Bağlantıları es geçti, mantık adımlarını atladi, içeriğini külçeler halinde, *coupé* ya da yeni kesilmiş biftekler gibi “kesik kesik” bıraktı. “Hiçbir şeyin tümünü görmüyorum” diye yazıyordu.

Her şeyin yüz parçası ve yüz yüzü var. Ben onlardan birini alıyor, kimi kez dilimin ucuyla, kimi kez parmağımın ucuyla dokunuyor ya da kemiğine kadar sıkıştınıyorum. Kimi kez deliyorum, ama çok geniş değil, alabildiğince derin. Çoğu zaman alışılmadık açıdan yakalamayı yeğliyorum.

Bu son söylediği kesinlikle doğru. İlk yazdıklarına döner ve tuhaf açılardan konuya adeta kayarak dalar; 1580’lerin denemelerinde bunu iyice abartır. “Arabalar Üzerine”ye yazarlardan söz ederek başlar, sonra hapsirmeye geçer, ancak iki sayfa sonra sözümona asıl konu alan arabalara değinir. Değinir değinmez de hiç soluk almadan denemenin geri kalanında Yeni Dünya’yı tartışmaya koyulur. “İnsanın Fizyonomisi Üzerine” fizyonomi konusuna denemenin yirmi ikinci sayfasında (Donald Frame’in

İngilizce çevirisinde), Sokrates'in çirkinliğine dair ani bir gözlemle değinir; denemenin tamamı yirmi sekiz sayfadır. İngiliz yazar Thackeray, Montaigne istese denemelerinin her birine bir diğerinin başlığını verebilirdi diyerek dalga geçer; ya da, pek bir şey fark etmeyeceğinden, pekâlâ birini "Ay Üzerine", bir başkasını da "Taze Peynir Üzerine" diye adlandırebilirdi, der. Montaigne de başlıklarının içerikle pek alakası olmadığını kabul ediyordu –"Çoğu zaman yalnızca biraz işaret ediyorlar"– ancak başlık rastgele ya da mantık silsilesi kaybolmuş gibi görünse bile, "biraz araya sıkışmış olsa da, bir köşede biraz yeterli olan bir sözcük her zaman bulunur" der. Bu "bir köşedeki sözcükler" çoğu zaman en ilginç temalarını saklar. Onları tam da metnin akışı en çok bozan bölümlerine koyardı; böylece suları bulandırır ve savlarının izlenmesini imkânsız kılardı.

Denemeler başta gayet geleneksel görüntü sergiler; kocaman antikçağ yazarlar bahçesinden toplanmış bir demet tomurcuk ile diplomasi ve savaş meydanı etiği üzerine birtakım yeni görüşler... Yine de, sayfaları bir kez açıldığında Ovidius'un ucube yaratıklarından birine dönüşür; kitabı bir arada tutan tek bir şey vardır, o da Montaigne'dir. Hiç kimse geleneğe bundan daha kapsamlı karşı çıkamaz. Kitap yalnızca ucube olmakla kalmıyor; onu bir arada tutan şey, arka planda, alçakgönüllü edayla kaybolması gereken şeyin ta kendisi. Bu kitabın kalbi, yerçekim merkezi Montaigne. Ve bu merkez hep güçleniyor; kitap sonradan çeşitli biçimlere bürünürken, fazladan uzuvlar ve süslerle ağırlaşırken bile güçleniyor.

1570'ler Montaigne'in yazmaya başlayıp iyi işler çıkardığı yıllardı, ama asıl başarıyı büyük yazar olduğu 1580'lerde yakaladı. Bu sonraki on senede Montaigne, *Denemeler*'in boyutunu iki katına çıkardı, önemsiz biriyken yıldız mertebesine yükseldi. Sessiz sakın Guyenne kırsalından kopup, şöhret sahibi biri olarak İsviçre, Almanya ve İtalya'ya yolculuğa çıktı. Bordeaux belediye başkanı oldu. 1580'ler, edebi kişiliğinin yanı sıra kamuya mal olmuş biri olarak da Montaigne'in itibarını pekiştirdi. Ama diğer yandan da yoruldu, sağlığını bozdu. 1580'ler Montaigne'i unutulmayacak bir adam yaptı.

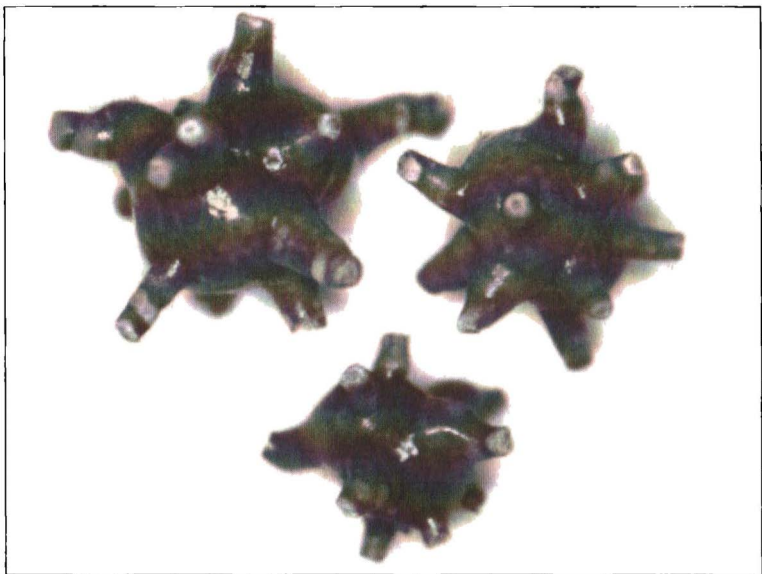
14. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Dünyayı görün

YOLCULUKLAR

DENEMELER'İN 1580 YILINDA yayımlanan ilk baskısının başarısı Montaigne'in hayata bakışını değiştirmiş olmalı. Övgüler onu günlük rutininden kopardı ve belki de artık dünyaya dönme vaktinin geldiğini hissetti. *Denemeler*'de bundan çok az söz etse de, o sıralar ilginç bir diplomatik kariyerin kendisini çağırdığını düşünmüş olabilir; böyle bir kariyere başlamanın en iyi yolu da uluslararası ağ oluşturmaktı. Aynı zamanda mülkünün idaresinin getirdiği kısıtlamalardan kaçmak için de can atıyordu; o işleri karısının becerikli ellerine bırakabilirdi. Montaigne, "doğamızın çeşitli biçimlerini" keşfetmek için seyahat etmeyi hep istemişti. Çocukken bile dünyaya yönelik "her şeyi dürüstçe edinme merakı" vardı ve bu merak, "...bir bina, bir çeşme, bir insan, eski bir savaş alanı, Sezar ya da Şarlman'ın geçtiği yol"a, yani her şeye yönelikti. Şimdi de klasik kahramanlarının ayak izinden yürümeyi hayal ediyordu; aynı zamanda yaşadığı dünyanın çeşitliliğini keşfedecek ve yabancılarla ilişki kurarak zihnini "ovuşturup bileyecek"ti.

Seyahat etmesi için bir nedeni daha vardı ki bu diğerleri kadar çekici sayılmaz. Montaigne babasından böbrek taşı hastalığını miras almıştı. Pierre'in acıdan bayıldığını gördüğünden beri başka hiçbir hastalıktan korkmadığı kadar korkuyordu bu hastalıktan. Kırklı yaşlarının ortalarına geldiğindeyse bunun nasıl bir işkence olduğunu bizzat keşfetti.

Böbrek taşı, kalsiyum ya da diğer minerallerin bünrede birikmesiyle oluşan ve idrar akışını engelleyen kristal ya da topaklardır. Çoğu zaman küçük parçalara ayrılarak sivri kırımlar oluştururlar. İster bütün ister küçük kırımlar halinde olsunlar, vücuttan atılmaları gerekir. Ve bu iş gerçekleşirken, iç organlarınız içeriden parçalanıyormuşçasına acı hissedersiniz. Böbrekler etrafında genel bir rahatsızlık da söz konusudur; hastalık, karın ve sırt bölgesinde bıçak saplanırcasına ağrılara, bazen bulantı ve ateşe yol açar. Taşlar düşse bile mesele bitmez, hayat boyu tekrar edebilir. Montaigne'in yaşadığı dönemde bu hastalık idrar kanallarını tıkaması ya da enfeksiyon nedeniyle kişiyi ölüme kadar götürebiliyordu.

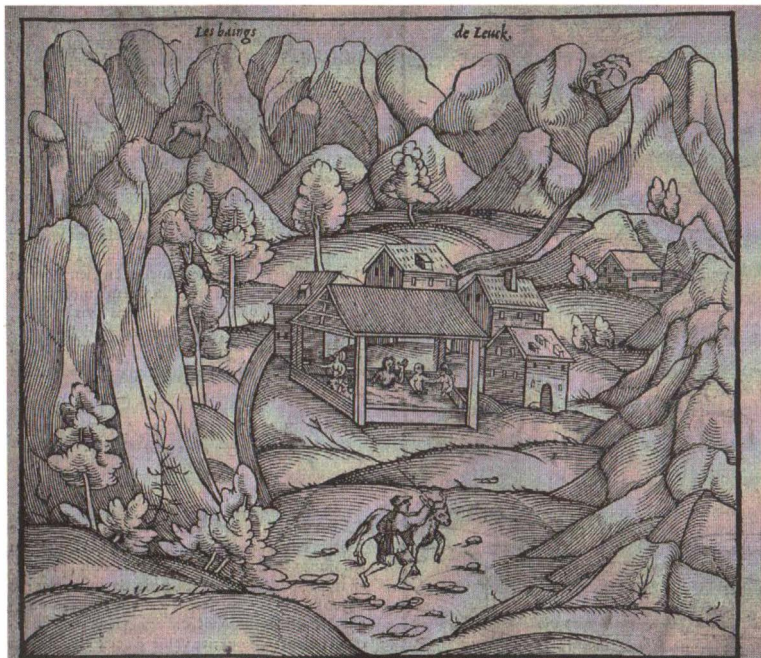

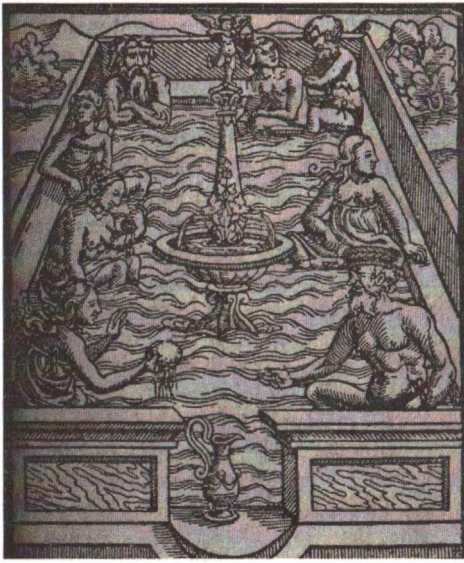
Günümüzde dökme işlemini kolaylaştırmak için böbrek taşları ses dalgalarıyla kırılabilir, ancak Montaigne'in zamanında bu minik kazıkların, iğnelerin, küre ve kozalakların çıkış yolunu bulmasını ummaktan başka çare yoktu. Montaigne bol su içip mümkün olduğu kadar uzun süre idrarını yapmaktan kaçınır, böylece idrar yolunda basınç etkisi yaratmış olurdu. Bu yöntem de aslında gayet acı verici ve tehlikeliydi, ama arada bir işe yarardı. İlaçlara hiç güvenmemesine rağmen başka çareler de denedi. Bir keresinde "gümüş bir kaşıktaki hamur haline getirilmiş ve bir iki damla güzel tatlı bir şurup damlatılmış, Tirol dağlarından geldiği söylenen Venedik terebentini" aldı. Tek etkisi, idrarının menekşe gibi kokması oldu. Özel şifalı otlar ve şarapla beslenmiş bir tekeden alınacak kanın iyi geleceği söyleniyordu. Montaigne bunu da denedi, topraklarında keçi yetiştirdi ama kesildikten sonra keçinin organlarında kendisinininkine benzer taşlar olduğunu fark edince bu fikirden vazgeçti. Bir varlığın kusurlu idrar sisteminin bir başkasınıninkini nasıl iyi edeceğini anlamıyordu.

Böbrek taşının tedavisi için o zamanlar en yaygın yöntem kaplıcalardı. Montaigne kaplıcaları denemeye karar verdi; sonuçta doğal bir yöntemdi, zararı olmazdı. Üstelik kaplıcalar genellikle çok güzel yerlerde oluyordu ve buralara gelen insanlar da ilginçti. 1570'lerin sonlarında Fransa'da

birkaç kaplıcıyı denedi. Her ziyaretinden sonra hastalık geri döndü, ama o daha fazlasını denemeye istekliydi. Sonuçta seyahat etmek için kendine yeni bir neden bulmuş oldu; çünkü İsviçre ve İtalya, bu tip sağlık merkezleriyle ünlüydü. Karısına ve arkadaşlarına hiç çekinmeden söyleyebileceği bir bahaneydi bu.

Böylece kırk yedi yaşındaki ünlü yazar, 1580 yazında, üzüm bağlarını geride bırakıp hastalığını iyileştirmek ve dünyayı —ya da en azından Avrupa'nın seçilmiş bölgelerini— görmek için yola koyuldu. Bu yolculuk onu tam on yedi ay, Kasım 1581'e kadar şatosundan uzak tuttu. Önce Fransa'nın farklı bölgelerini dolaştı; anlaşılan gezisinin bu etabı daha çok iş amaçlıydı, belki de yolculuğu sırasında yerine getireceği siyasi görevlerle ilgili talimatlar aldı. III. Henri'yle buluşması ve ona *Denemeler*'i sunması bu döneme rastlar. Bundan sonra doğuya döndü ve önce Almanya topraklarına, daha sonra Alplere ve İsviçre'ye ve son olarak da İtalya'ya geçti. Ona kalsa bu yolculuk daha uzun sürerdi ve Allah bilir kendini nerede bulurdu. Bir noktada Polonya'ya gitmeyi de arzuluyordu ancak

Polonya yerine, herkesin tercihi olan Roma ile kendini avuttu (Roma, her iyi Katolik ve Rönesans aydınının görmesi gereken bir hac mekânıydı).

Montaigne, kişisel bir hevesin peşine takılıp tek başına yolculuk yapma lüksüne sahip değildi. O varlıklı bir soyluydu; hizmetliler, tanıdıklar ve dalkavuklardan oluşan kalabalık bir kabileyi de yanında götürmesi bekleniyordu ki, aslında Montaigne bu insanlardan mümkün olduğunca sık kaçmaya uğraşırdı. Grupta hayat deneyimi kazanmak üzere gelen dört genç vardı. Biri, henüz yirmi yaşında olan kendi küçük kardeşi Bertrand de Mattecoulon'du. Diğerleri ise, kız kardeşlerinden birinin genç kocası ile bir komşusunun ergenlik çağındaki oğlu ve onun arkadaşıydı. Gençler yol boyunca merak ettikleri şeylerin peşine takılıp bir bir gruptan koptular. En talihsizi Mattecoulon oldu; eskrim öğrenmek için Roma'da kalan genç düelloda birini öldürünce, Montaigne onu hapisten kurtarmak zorunda kaldı.

Seyahat etmek o dönemin ekstrem sporu sayılabilirdi; en az düello yapmak kadar tehlikeliydi. Yerleşmiş hac rotalarının yolları görece düzgündü, ama diğerleri zorluydu. Planlarınızı değiştirmeye her an hazırlıklı olmalıydınız, çünkü yolunuzun üzerinde veba ya da haydut çeteleri olduğu haberini alabilirdiniz. Montaigne bir seferinde silahlı soygunlar

nedeniyle Roma güzergâhında yolunu değiştirmişti. Kimileri muhafız tutarken kimileri konvoy halinde yolculuk yapıyordu. Montaigne'in grubu zaten büyüktü; bunun faydası vardı elbette ama gereksiz yere dikkat de çekebilirlerdi.

Can sıkıcı başka sorunlar da vardı. Özellikle rüşvet ve aşırı bürokrasisi ile ünlü İtalya'da memurlara rüşvet vermeleri gerekti. Bütün Avrupa'da şehir kapıları sıkı biçimde korunuyordu; doğru pasaportlar, yolculuk ve valiz izinleri ve bir veba bölgesinden geçmediğinizi tasdikleyen mektuplar göstermeliydiniz. Kentlerdeki kontrol noktaları çoğu zaman belirli bir handa kalmak için geçiş izni veriyordu, hanın sahibi de onay imzasını atmak zorundaydı. Bu herhalde Soğuk Savaş'ın en şiddetli döneminde komünist bir ülkede yolculuk yapmaktan farksızdı; ama burada daha büyük kanunsuzluk ve tehlike söz konusuydu.

Bir de seyahatin genel sıkıntıları vardı. Çoğu zaman at sırtında yol alıyordunuz. At arabasıyla da gidebilirdiniz, ama sert koltuklarda oturmak, eyer üzerinde gitmekten daha rahatsızdı. Montaigne hiç kuşkusuz ata binmeyi tercih ediyordu: Yol boyunca at alıp satıyor ya da bir süreliğine kiraliyordu. Nehir ulaşımı da bir başka seçenektir ama deniz tuttuğundan Montaigne bundan kaçınıyordu. Genel olarak ata binmek hasretini çektiği özgürlüğü sağlıyordu ona ve bir de —şaşırtıcıydı ama— şunu keşfetmişti: Taş düşürürken olunabilecek en rahat yer, eyer üstüydü.

Yolculuklarına dair en sevdiği şey, kendini akışa bırakma duygusuydu. Sabit plan yapmaktan kaçınıyordu. "Eğer sola doğru gitmek hoş değilse, sağa sapıyorum, eğer ata binmek hoşuma gitmiyorsa, orada duruyorum." Okuduğu ve yazdığı gibi seyahat ediyordu: keyfine keder. Üç yüzyıl sonra eşiyle birlikte Avrupa'yı dolaşan Leonard Woolf, Virginia Woolf'un nasıl plankton bulmak için okyanusu elekten geçiren bir balina gibi gezindiğini anlatacaktı; eşinin tarifiyle Virginia Woolf, "pasif bir tetikte olma durumu" içindeydi ve bu ona "heyecan ile rahatlık" karışımı tuhaf bir duygu yaşıtıyordu. Montaigne için de aynısı geçerliydi. Her gün yaptığının bir uzantısıydı seyahatteki halleri aslında; kendini "gökyüzünün yuvarlanışına" bırakıyordu sadece, ama buna bir de bir çocuk gibi her şeyi yepyeni bir gözle ve tam dikkatini vererek görmenin keyfi ekleniyordu.

Plan yapmayı sevmiyor olsa da, bir şeyleri kaçırmaktan da hoşlanmazdı. Yolculuklarında kendisine eşlik eden ve bir süre günlüğünü tutan sekreteri, gruptakilerin Montaigne'den şikâyetçi olduğunu belirtmişti, çünkü

Montaigne's Travels 1580-81

yol üstünde görülecek başka yerler olduğunu duyar duymaz rotadan şaşmak gibi bir huyu vardı. Gerçi Montaigne, rotadan sapmanın imkânsız olduğunu söylerdi size; çünkü *rota* diye bir şey yoktu. Bağlı olduğu tek bir plan vardı, o da bilmediği yerlere seyahat etmekte. Aynı yoldan iki kez geçmediği sürece, planına harfiyen sadık kalmış sayılırdı.

Gün içinde enerjik olmadığı tek bir zaman vardı, o da sabahlarıydı; erkenden yola çıkmayı asla sevemedi. “Sabah yataktan çıkmaktaki isteksizliğim, benimle yola çıkanlara canlarının istediği gibi kahvaltı etme olanağı veriyor” demişti. Bu da tipik alışkanlıklarına uyuyordu, çünkü sabahları güne başlamakta hep sıkıntı çekmişti. Ama bunun dışında, yolculuk sırasında alışkanlıklarından kurtulmaya dikkat etmişti genelde. Diğer yolcuların aksine, yalnızca yerel yemeklerden yiyor ve yemeğin yöre adetlerine göre servis edilmesini istiyordu. Yolculuğun bir noktasında aşçısını yanında getirmedigine hayıflanmadı değil; ama bunun nedeni evdeki yemekleri özlemesi değil, aşçısının yabancı yemek tariflerini öğrenmesini istemesiydi.

Yurtdışında yurttaşlarıyla karşılaşan Fransızların aşırı sevinci yüzünü kızartıyordu. Fransızlar önce kucaklaşıp, sonra da gürültücü gruplar halinde toplanarak koca bir akşamı yerel halkın barbarlıklarından şikâyet ederek geçirirlerdi. Aslında bu tip insanlar, yani yerel halkın farklı bir yaşam tarzı olduğunu gerçekten fark edebilenler, azınlıktaydı. Diğerleri ise, “sessiz bir sakınımaya örtünüp sarılarak, tanımadıkları bir havanın kendilerini hasta etmesinden korunuyorlardı” ve etraflarındaki hiçbir şeyi fark etmiyorlardı. Günlükte sekreteri Montaigne’in tam tersi bir hataya düştüğünü gözlemler; kendi ülkesi için söyleyecek tek kelime iyi lafı olmamasına rağmen, bulundukları ülkeyi abartılı övgülere boğar. “Gerçekte bu noktada muhakemesine bir parça duygu –ülkesine yönelik bir küçümseme– karışıyordu” diye yazar sekreteri ve sonra da kendi yorumunu ekler: Montaigne’in Fransız olan her şeye duyduğu tiksintinin belki de –savaşları kastediyordur– “başka sebepleri” vardır.

Montaigne’in uyum yeteneği dili de kapsıyordu. İtalya’da İtalyanca konuşmuş, hatta sekreterinden devraldığı günlüğünü İtalyanca tutmuştu. Bukalemunu ya da ahtapotu taklit ediyor ve mümkün olduğunca kimliğini gizleyerek ya da gizlediğini düşünerek yolculuk yapıyordu. Augsburg’da sekreteri şöyle yazmıştı: “Monsieur de Montaigne bir nedenle kabilemizin gizlenmesini ve payelerimizi söylemememizi istedi ve

bütün gün kasabada tek başına dolaştı.” Ama bu işe yaramadı. Kasabanın kilisesinde dondurucu havada otururken Montaigne, burnu akınca hiç düşünmeden mendilini çıkardı. Ancak yörede mendil kullanılmamaktaydı, böylece burnunu silerken kimliğini de ele vermiş oldu. Etraf kötü mü kokuyor, diye merak etti yöre insanları. Yoksa bir hastalık kapmaktan mı korkmuştu bu bey? Her halükârda onun bir yabancı olduğunu anlamışlardı. Giyim tarzı ele vermişti onu. Bu durum Montaigne’in canını sıktı. “En çok kaçındığı hataya düşmüş ve kendisini görenlerin yaşam tarzına uymayan bir tavır sergileyerek dikkat çekmişti.”

Kilise ziyaretleri Montaigne’in seyahatinin önemli bir parçası oldu; bunun nedeni ibadete düşkünlüğünden çok, uygulamaları merak ediydi. Almanya’daki Protestan kiliselerini de, İtalya’daki Katolik kiliselerini de aynı merakla gözlemledi. Augsburg’da bir çocuğun vaftiz törenine tanık oldu. Törenden sonra (zaten yabancı olduğu ortaya çıktığı için) işlemle ilgili pek çok soru sordu. İtalya’da sinagogları ziyaret etti ve “törenleri hakkında onlarla epeyi” konuştu. Yahudi bir evde düzenlenen sünnet törenini gözlemleme fırsatı da oldu.

Garip olaylar ve insanlarla ilgili her türlü hikâye ilgisini çekiyordu. Yolculuğunun başlarında Lorraine, Plombières—les—Bains’da sakalının yarısı ve tek kaşı beyaz olan bir askerle karşılaşmıştı. Adam Montaigne’e erkek kardeşi öldüğünde yüzünün bir tarafını eliyle kapatıp saatlerce ağladığı için sakalının ve kaşının bir günde renk değiştirdiğini anlatmıştı. Yakınlardaki Vitry—le—François’da, erkek kılığına girip erkek gibi yaşamak için “plan yapmış” yedi sekiz kız hakkındaki hikâyeleri dinlemişti. Kızlardan biri bir kadınla evlenmiş ve onunla “söylediklerine göre kadının memnun mesut olduğu” birkaç ay yaşamıştı. Ama biri durumu yetkililere bildirdiğinde kız asılmıştı. Aynı bölgeden bir başka hikâye Germain adında bir adamla ilgiliydi. Adam yirmi iki yaşına kadar kadın olarak yaşamış, bir gün bir engelin üzerinden atlarken pat diye “erkek organları” çıkıvermişti. Bir yerden atlarken aynı şey başlarına gelmesin diye kızları bacaklarını fazla açmamaları için uyarın bir halk şarkısı hemen türeyivermiş, kasabada dilden dile dolaşmaya başlamıştı.

Yeme alışkanlıklarındaki farklar —ki her gezgin için kültürleri kıyaslamanın en belirgin yoludur— Montaigne’i adeta büyülüyordu. İsviçre’de kadehler uzaktan, uzun ağızlı bir kapla dolduruluyor, et yemeğinden sonra herkes tabaklarını masanın ortasında duran bir sepetin içine atıyordu.

İnsanlar bıçak kullanıyor, “ellerini yemeğe ender değdiriyorlardı.” Etrafa dökülebilecek sos ve çorbalara düşkün olmalarına rağmen yalnızca on üç santimetrekarelik minyatür peçeteler kullanıyorlardı. İsviçrelilerin tuhaflikları burada bitmiyor, artarak yatak odalarına taşıyordu: “Yatakları o kadar yükseltilmişti ki çoğunlukla basamakla çıkılıyordu ve her yerde büyük yatakların altında küçük olanlar vardı.”

Her şey Montaigne’in ya da onun yönlendirmesiyle yazan sekreterinin ilgisini çekebiliyordu. Lindau’daki bir handa, yemek salonunun bir duvarını boydan boya kaplayan bir kafes vardı. Kafesteki kuşlar odanın bir ucundan diğerine kafesin içindeki tüneler ve pirinç teller üzerinden hoplayarak gidebiliyordu. Augsburg’da, Saksonya Dükü’ne hediye olarak tasmalı iki devekuşu götüren bir grupla karşılaştılar. Yine bu kentte Montaigne, “cam eşyalarını bir sopanın ucuna iliştirilmiş bir toz fırçasıyla temizlediklerini” fark etmişti. Kentin uzaktan kumandalı kapıları da merakını cezbetmişti; bu kapılar kanal kapakları gibi bölmeleri kapatıyor, böylece saldırıların içeri zorla girmesini engelliyordu.

Gittikleri her yerde çeşmeleri ve su bahçelerini ziyaret ettiler, saatlerce “sadistçe” eğlendiler. Almanya’daki Fugger ailesinin bahçelerinde, iki balık havuzu arasındaki tahta iskelede, her şeyden habersiz hanımları ve beyleri buradan geçerken ıslatmaya hazır pirinç fiskiye bekliyordu. Aynı bahçede başka bir yerde, çeşmeye bakan kişinin yüzüne su fışkırtabileceğiniz bir düğmeye basabilirdiniz. Bahçedeki Latince bir tabelada “Küçük eğlenceler arıyordunuz, işte buradalar, tadını çıkarın” yazıyordu. Anlaşılan Montaigne’in kafilesi de aynen böyle yaptı.

Büyük sanat eserleri Montaigne’i daha az etkilemiş benzer, en azından bunlar hakkında pek az şey söyler. Yalnızca Floransa’da, “Michelangelo’nun çok güzel ve kusursuz heykelleri” şeklinde bir yorum yapar. *Denemeler*’de de görsel sanatlar hakkında pek bir şey söylemez. Kulesini freskolarla doldurduğuna göre resim sanatına yönelik bir zevki vardı muhakkak, ancak —yaşadığı dönemde İtalya’da pek çok Rönesans tablosunun boyası henüz kurumadığı halde— bunlar hakkında yazmaya pek arzu göstermemiştir.

Bu tutumu günlüğün sonraki okurları tarafından eleştirilmiştir; özellikle de romantikler tarafından. Romantikler, 1772’de şatoda bir sandığın içinde ortaya çıkan günlüğün ilk okurları olmuştu. Günlüğün keşfiyle büyük heyecana kapılmış, ancak okuduklarından hayal kırıklığına

uğramışlardı. 18. yüzyıl okurunun Montaigne'den beklentisi, sanatı daha çok takdir etmesiyle birlikte Alplerin güzelliğiyle ilgili olağanüstü coşkulu sözler, Roma harabeleri üzerine melankolik düşüncelerdi. Bunun yerine, Montaigne'in idrar yolu enfeksiyonundan söz ettiği sayfalar arasına sıkıştırılmış birtakım yakın plan gözlemler buldular; gittiği yerlerdeki hanlar, yiyecekler, teknoloji, tutum ve toplumsal adetlerle ilgili bu kayıtlar etkileyiciydi belki, ancak olağanüstü bir tarafı yoktu. Sekreterinden, Monsieur de Montaigne'in salı günü içtiği suyun üç kez dışkılamasına neden olduğunu, iki gün sonra ise bir doz kaplıca suyunun hem bağırsaklarına hem böbreklerine iyi geldiğini öğrenmek insanların pek hoşuna gitmemiştir. Kalem bizzat Montaigne alınca da mutlu olamadılar, çünkü Montaigne'in de onlara söylediği; "çam fıstığı kadar uzun ve büyük, ama bir ucu fasulye kadar kalın ve doğrusunu söylemek gerekirse penise benzeyen" bir taş düşürdüğü idi. Alman ve İsviçreli okurların hoşuna gidebilecek tek şey ise günlüğün onların ülkelerine, özellikle de İsviçrelilerin tasarım harikası sobalarına iltifatlar yağdırmasıydı.

İlk okurlarının esere verdiği coşkusuz tepki, sonraki kuşakların tutumunu da belirledi ve gezi günlüğü *Denemeler*'in yetersiz bir akrabası gibi görüldü. Her şeye rağmen, romantiklerin o abartılı gezi günlüklerinden kat be kat iyidir, çünkü detaylara sadık kalmıştır; içinde, büyük yatakların altında küçük yataklar var, her yere bulaşan İsviçre sosları var, oda genişliğinde kuş kafesleri, sünnet törenleri, cinsiyet değişimleri ve deve kuşları var: Eh, daha ne olsun?

Günlüğün bir başka güzel yanı da sekreterine Montaigne'in dışarıdan bir portresini sunma imkânı vermiş olmasıdır ki bu portre, *Denemeler*'in içe bakan Montaigne'i ile şaşırtıcı derecede tutarlılık gösterir. Okur, tüm milli önyargılardan kurtulmak için gayret sarfeden bir Montaigne görür; ondan da bu beklenir zaten. Coşkulu ve merak doludur ama bazen de bencildir; şikâyet etmelerine rağmen kafilesini ziyaret etmekte bir anlam göremedikleri yerlere sürükler. Resmi konuşmalara kendini fazla kaptırdığı ima edilir ki Montaigne normalde böyle şeylerle hiç ilgilenmez. Sekreteri, Basel'de, akşam yemeğinden sonra "uzun bir hoş geldin konuşması"na maruz kalan Montaigne'in aynı derecede "uzun bir karşılık" verdiğini yazar. Schaffhausen'da Montaigne'e şarap hediye edildiğinde hediyeler "iki taraftan da resmi konuşmalar eşliğinde" kabul edilir.

28 Ekim 1580'de vardıkları İtalya'da Montaigne'in hitabet gücüne

pek talep olmadı. Fakat Montaigne İtalya'ya yaklaştıkça oraya gerçekten gitmek isteyip istemediğini sorgulamaya başlamıştı. Burası Avrupa kültürünün merkeziydi, görülmesi gereken en önemli yerdi. Venedik ve Roma hayatı boyunca onu çağırmıştı. Ama şimdi, daha az bilinen yerleri tercih ettiğini keşfetmişti. Her şey Montaigne'e kalsaydı, diye belirtir sekreter, Alplere vardıklarında sırf yolculuğu uzatmak için Polonya ya da Yunanistan'a sapabilirdi. Ancak itirazlarla karşılaşınca herkes gibi İtalya güzergâhını izlemeye karar verdi. Kısa sürede kendini toparladı. "Onu hiç bu kadar az yorgun ve ağrılarından daha az şikâyetçi görmemiştim" diye yazıyordu artık sekreteri. "Zihni yolda ve konakladığımız yerlerde karşılaştıklarıyla o kadar meşgul, her fırsatta yabancılarla konuşmaya o kadar hevesli ki, sanırım bu durum ona hastalığını unutturdu."

İtalya'daki ilk önemli duraklarından biri olan Venedik, aşırı kalabalık turistik yerler konusundaki korkularını haklı çıkardı. Sekreterinin ifadesiyle, burayı insanların söylediği kadar harika bulmadı. Yine de hiç şevkini kaybetmeden keşfe koyuldu. Bir gondol kiraladı, bulabildiği ne kadar ilginç insan varsa tanıştı. En sonunda Venedik'in garip coğrafyası, kozmopolit nüfusu ve bağımsız bir cumhuriyet oluşu, burayı sevmesini sağladı. Burada başka yerlerde olmayan özel bir siyasi büyü var gibiydi. Sadece kazancı olacaksa çatışmalara giriyor ve kendi içinde adil bir devlet olarak yönetiliyordu. Montaigne, kentin itibar ve lüks içinde yaşayan kibar fahişelerine de hayran kaldı; bu kadınlar toplum içinde saygı gördükleri gibi, kimseden gizlenmeden soylu erkeklerin metresi olabiliyorlardı. Montaigne en ünlüleri olan Veronica Franco ile tanıştı. Kısa bir süre önce engizisyon sorgusundan sağ çıkmayı başaran Franco, mektuplardan oluşan *Lettere familiari e diversi* adlı kitabını Montaigne'e şahsen sundu.

Venedik'ten sonra Ferrara'dan geçtiler, Montaigne burada Tasso'yu ziyaret etti. Sonra Bologna'ya vardılar ve burada bir eskrim gösterisi izlediler. Floransa'da, oturunca insanın poposuna su fışkıran bahçeleri ziyaret ettiler. Bir başka bahçede kafile "çok sayıda küçük delikten", çiseliyor denebilecek incelikte fışkıran suların altında "çok eğlenceli bir deneyim" tattı.

Yola devam ettiler ve giderek Roma'ya yaklaştılar. 3 Kasım 1580 günü, kente ulaşmalarından bir gün önce, Montaigne öyle heyecanlıydı ki, kalan son birkaç kilometreyi kat etmek için bir kereliğine olsun herkesi şafaktan üç saat önce kaldırdı. Kente giden tümsekler ve çukurlarla

dolu yol bir şeye benzemiyordu, ama ilerledikçe ilk harabeleri ve en sonunda da büyük kenti gördüler.

Kapıda bürokrasiyi aşmak için beklerken heyecanları biraz söndü. Eşyaları didik didik arandı. Memurlar Montaigne'in kitaplarını saatlerce inceledi. Roma'da Papa'nın borusu öterdi ve burada düşünce suçları fazlasıyla ciddiye alınırdı. Roma'da değil de Paris'te basıldığı gerekçesiyle bir dua kitabına ve Montaigne'in Almanya'dan satın aldığı bazı Katolik teoloji eserlerine el koydular. Montaigne, yanında suçlanabileceği başka bir şey taşımadığı için kendini şanslı sayıyordu. Bu derece titiz bir kontrolden geçirileceği aklına gelmemiş olduğu için, sekreterinin ifadesiyle, "meraklı doğası" gereği pekâlâ yanında gerçekten sapkın sayılan kitaplar taşıyor olabilirdi.

Denemeler'in bir nüshası da incelenmek üzere götürüldü. Ancak dört ay sonra, mart ayında, önerilen düzeltilerle birlikte iade edildi. Ufak tefek düzeltilerle birlikte, "talih" sözcüğü birkaç yerde işaretlenmişti. Ama sonradan resmi bir kilise görevlisi, itirazların ciddi olmadığını ve düzeltileri yapan Fransız keşişin pek de işin ehli olmadığını söyledi ona. "Saniyorum benden hoşnut olmalarını sağladım" diye yazıyordu Montaigne günlüğünde. Beklenebileceği gibi bütün önerileri görmezden geldi. Bazı yazarlar Montaigne'in engizisyona bu şekilde karşı koymasını fazlasıyla önemsemişlerdir, ama haklı olduğunu iddia ederken bir Galileo da olması gerekmemiştir.

Yine de bu olaylar yüzünden Roma ziyareti kötü başladı: Montaigne buradaki havanın çekilmez olduğu görüşündeydi. Ama aynı zamanda kozmopolit bir yerdi. Romalı olmak dünya vatandaşı olmak demekti; Montaigne de böyle biri olmak istiyordu. Bu nedenle Roma vatandaşı olmayı istiyordu ve bu onur Roma'da kaldığı dört buçuk aylık sürenin sonunda kendisine verildi. O kadar memnun oldu ki, belgeyi olduğu gibi *Denemeler*'e, övünçlük üzerine yazdığı bölümlere ekledi. "Övünçlük"ün doğru bölüm olduğu dikkatinden kaçmamıştı, ama aldırıyordu. "Ne olursa olsun, kentin vatandaşlığına seçilmek beni pek mutlu etti."

Roma o kadar büyüktü ve o kadar çok çeşitliliği içinde barındırıyordu ki, orada yapabileceğiniz şeylerin sınırı yok gibiydi. Vaazları ya da teolojik tartışmaları dinleyebilirdi. Vatikan kütüphanesini ziyaret edebilir, Fransa elçisinin bile girmesi yasak olan yerlere girebilir, kahramanları Seneca ve Plutarkhos tarafından yazılmış eserlerin kopyalarını görebilirdi.

Bir sünnet törenini izleyebilir, bahçeleri ve üzüm bağlarını gezebilir, fahişelerle konuşabilirdi. Fahişelerin meslek sırlarını öğrenmeye çalıştıysa da, tek öğrenebildiği sohbet ücretlerinin daha da yüksek olduğuydu; muhtemelen bu da sırlardan biriydi.

Fahişelerin yanı sıra Montaigne o sırada seksen yaşında olan Papa XIII. Gregory ile de resmi bir görüşme yaptı. Sekreteri bu töreni ayrıntısıyla anlatmıştır. Önce Montaigne ve genç yol arkadaşlarından biri Papa'nın oturduğu odaya girip takdis edilmek üzere diz çökerler. Duvar boyunca yanaşırlar, sonra Papa'ya doğru ilerleyip, bir kez daha takdis edilmek üzere dururlar. Sonra Papa'nın ayaklarının altındaki kadife halıda, onları Papa'ya takdim eden Fransa elçisinin yanına diz çökerler. Fransa elçisi de diz çöker ve Papa'nın cüppesini çekerek beyaz haçlı kırmızı bir terlik içindeki ayağını ortaya çıkarır. Ziyaretçilerin her biri eğilerek Papa'nın ayağını öper. Montaigne, işlerini kolaylaştırmak için Papa'nın ayak parmaklarını birazcık yukarı kaldırdığını fark eder. Bu neredeyse erotik sayılabilecek gösteriden sonra elçi, Papa'nın ayağını tekrar örter ve ziyaretçiler hakkında konuşma yapmak üzere doğrulur. Papa onları kutsayıp biraz konuşur. Montaigne'den kiliseye olan bağlılığını devam ettirmesini ister. Sonra çekilmelerini haber vermek için yerinden kalkar. Hiç arkalarını dönmeden odaya girdikleri yoldan geri geri dışarı çıkarlar, bu sırada iki kez daha takdis edilmek üzere diz çökerler. En sonunda kapıdan çıktıklarında gösteri sona erer. Montaigne daha sonra sekreterine Papa'nın "İtalya'daki en kötü şive olan" Bologna ağzıyla konuştuğunu not aldırıştır. "Orta boylu, dik duruşlu, asil yüzlü, uzun beyaz sakallı, seksenlerinde, yakışıklı bir adamdı. O yaşta herkesin isteyebileceği kadar sağlıklı ve güçlüydü, gut hastalığı, karın ağrısı, mide sıkıntısı yoktu." Papa, bu ağrılardan mustarip zavallı Montaigne'den hayli farklı biridir; neredeyse Tanrı'nın soyundan geliyor gibidir. "Nazik, dünya meseleleriyle fazla ilgili olmayan" biri gibi görünür, bu da bakış açınıza dayanarak, tam Tanrı'dan beklenebilecek ya da beklenmeyecek bir şeydir. Nazik olsun olmasın, bir zamanlar Aziz Bartholomeus Yortusu Kıyımı'nı kutlamak için madalyon bastıran ve tablolar sipariş eden papa işte buydu.

Roma'nın Papa'nın kenti olduğunu unutmak imkânsızdı. Montaigne Papa'yı sık sık tören yönetirken ya da geçit törenlerinde görüyordu. Paskalya'dan önceki hafta ellerinde meşaleler taşıyan ve kendilerini kamçılayan, aralarında on iki on üç yaşında çocukların da bulunduğu binlerce

insanın Aziz Petrus'a akışını izledi. Kafîleye şarap taşıyan adamlar eşlik ediyor, şarap yudumlayıp, ıslatmak için kırbaçların kanla pıhtılaşan ucuna püskürtüyorlardı. "Bu henüz çözemediğim bir muanına" diye yazmıştı Montaigne. Tövbekârlar kötü yaralandıkları halde acı hissetmiyor ya da yaptıkları şeyi ciddiye almıyor gibiydi. Onlar da bolca şarap içiyor ve töreni "öyle bir kayıtsızlıkla yerine getiriyorlardı ki, aralarında başka şeylerden konuşuyor, gülüyor, sokakta bağırıyor, zıplayıp koşuyorlardı." Çoğunun bu işi para için yaptığı sonucuna varmıştı Montaigne: Dindar zenginler onları kendi kefaretleri için tutuyordu. Bu Montaigne'e daha da akıl almaz geliyordu: "Eğer her şey sahteyse, onları tutanlar bunu ne için yapıyor?"

Montaigne şeytan çıkarmaya da tanık oldu. İçine şeytan giren adam neredeyse koma halinde sunağa yatırılmış, bu sırada rahibin biri onu yumruklamış, suratına tükürmüş ve bağırıp çağırmıştı. Bir başka gün, Catena adındaki ünlü bir soyguncu ve haydutun asıldığını gördü; adamın kurbanları arasında iki de Fransisken rahip vardı. Catena, Tanrı'yı inkâr ettikleri takdirde hayatlarını bağışlayacağını söylemişti rahiplere, onlar da ebedi ruhlarını tehlikeye atarak istediğini yapmışlardı, ama Catena onları yine de öldürdü. Bilindiği gibi bu tip —merhamet dileyen yenilenle, merhamet edip etmemeye karar veren muzaffer arasındaki— sahneler Montaigne'in büyük ilgisini çekerdi ve özellikle bu sahne, yer verdiği çeşitlemeler arasında muhtemelen en tatsız olanıydı. En azından Catena, başı dik ölecek kadar gözü pekti. Yakalanıp boğulurken tek kelime etmemişti. Daha sonra cesedi doğranmıştı. Kalabalık, idamın kendisinden çok ölü bedene yapılanlara tepki göstermiş, kılıcın her darbesiyle feryat etmişti. Montaigne buna da çok şaşırdı, çünkü o, yaşayan birine yapılan zalimliğin bir cesede yapılabilecek her şeyden daha korkunç olduğunu düşünüyordu.

Modern Roma'nın sunduğu harikalar bunlardı işte, ancak 16. yüzyılın hümanist eğilimli turistleri kente bunlar için değil, eskilerin havasını solunak için geliyorlardı ve bu havayı Roma'nın yerlisi sayılabilecek Montaigne'den iyi bilen yoktu. Ne de olsa Latince ilk öğrendiği dildi, Roma ise anavatanıydı.

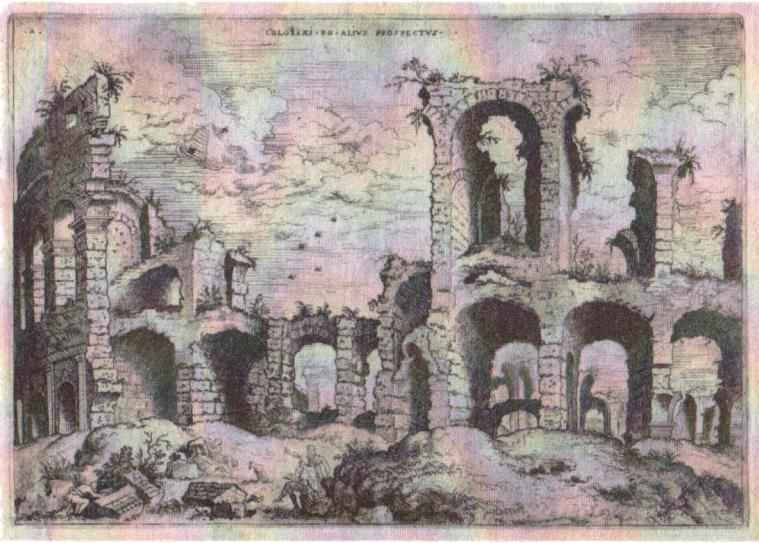
Klasik kent etraflarında açıkça görülse de, Montaigne ile sekreteri çoğu kez Romalıların ayak izlerini takip etmek yerine onların *üzerinden* yürüyordu. Yüzyıllar o kadar çok toprak ve moloz birikmişti ki, zemin

seviyesi birkaç metre yükselmişti. Eski yapılardan geriye kalanlar çamura batmış çizmeler gibi görünüyordu. Montaigne, yağmurun aşındırdığı ya da tekerlek izlerinin bulunduğu noktalarda görülebilen eski duvarların üzerinde yürüdüğünü fark ettiğinde hayret etmişti. “Çoğu zaman,” diye yazıyordu neşeyle ürpererek, “yerde derin bir kazı yaptıktan sonra bile insanlar hâlâ aşağıda duran çok yüksek bir sütunun ancak tepesine ulaşabiliyorlar.”

Günümüzdeyse durum farklıdır. Kazılar sonucunda harabelerin büyük çoğunluğu ortaya çıkarılmış, bazıları ise yeniden inşa edilmiştir. Bugün Severus Kemerı gökyüzüne yükselir, ancak Montaigne’in zamanında yalnızca üst kısmı ortadaydı. Kolezyum o sırada yabancı otlarla kaplı bir taş yığınıydı. Her şeyin üzerine bir de ortaçağ yapılarıyla ve ilk modern binalar yükselmişti. İnsanlar harabelerin üzerine bina inşa ediyor ya da yeni inşaatlar için eski taşları kullanıyorlardı. Daha üst seviyelerde duvarları onarmak ya da barakalar yapmak için yassı taşların yerleri değiştiriliyordu. Bazı bölgeler yeni Aziz Petrus Bazilikası gibi zafer projelerine yol açmak için tamamıyla temizlenmişti. Roma tarihi düzgün bir katman halinde yatmıyordu. Depremlerle sarsılmış gibi altüst olmuş ve yerleri değişmişti.

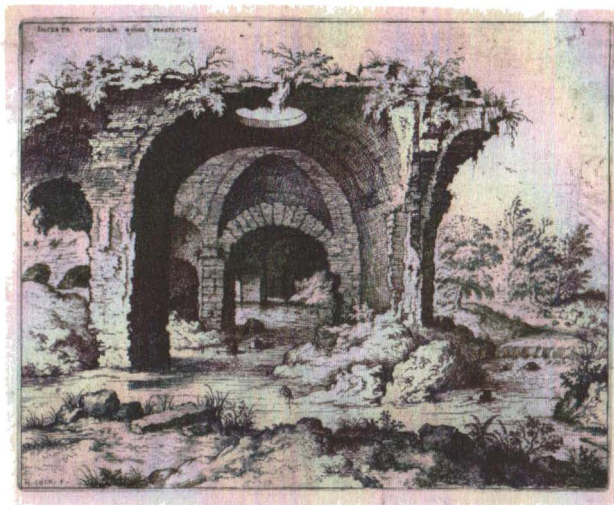
Sonuçta, insan çırpılmış yumurtaya bakıp taze yumurtlanmış bütün bir yumurtayı ne kadar hayal edebilirse, eski Roma izlenimi de ancak bu kadar olabiliyordu. Aslında modern Roma Montaigne’in *Denemeler*’i yazma sürecine benzer bir biçimde inşa edilmişti. Romalıların aynı taşları tekrar tekrar kullanmaları gibi, o da klasik okumalarını alıntılar ve anıştırmalarla geri dönüştürmüştü. Bu benzerlik onun da aklına gelmiş olmalıdır ki, bir keresinde kitabını Seneca ve Plutarkhos’tan döküntülerle kotarıverilen bir yapıya benzetmişti. Kitabında olduğu gibi kentte de bambaşka parçaları yaratıcı biçimde birleştirip yeni bir şey ortaya çıkarmayı ve kusurlu olmayı, steril bir düzenliliğe tercih ediyor ve ortaya çıkan sonucu izlemekten keyif alıyordu. Bu aynı zamanda zihinsel bir çaba da gerektiriyordu ki, böylesi daha da tatmin ediciydi. Sonuçta tecrübe edilen Roma, kişinin kendi hayal gücünün bir ürünü oluyordu. Bu durumda insan *neredeyse* evde kalsa da olurdu; yine de burada olmanın benzersiz bir tarafı vardı.

Halüsinasyona benzeyen bu garip duygu Roma’ya gelen ziyaretçilerin çoğunu etkiler. Bu, kısmen, orada gördüğünüz her şeyin görmeden

çok önce hayal gücünüzde tanıdık hale gelmiş olmasındandır. İki yüzyıl sonra Goethe bu deneyimi hem neşe verici hem de sersemletici bulacaktı. “Gençliğimin bütün hayalleri gerçeğe dönüştü” diye yazmıştı kente geldiğinde. “Hatırladığım ilk gravürlerin –babam salona Roma manzaralarını betimleyen gravürler asmıştı– şimdi gerçeğini görüyorum ve tablolar, çizimler, gravürler, ahşap baskılar, alçı modeller ve maketlerden bildiğim her şey şimdi önümde duruyor.” Atina’da Akropolis’i gören Freud da benzer bir duygu yaşamıştı. “Demek bunların hepsi, okulda öğrendiğimiz gibi gerçekten de var!” demişti şaşkınlıkla. Ardından da hemen şöyle bir kanıya kapılmıştı: “Burada gördüklerim gerçek değil.” Zihinde ve gerçekte var olan bu biçimlerin buluşmasını Montaigne de tuhaf buluyordu. “Tıpkı Paris’in ve Roma’nın benim kafamın içinde hacimsiz, kitlesiz, taşsız alçısız, kerestesiz var olması gibi” diye yazıyordu. Bunlar, köpeğinin kovaladığı hayali tavşana benzettiği hayali görüntülerdi.

Roma, Goethe’ye neredeyse mistik bir huzur verecekti. “Uzun zamandır yaşamadığım bir huzur ve zihin açıklığı içindeyim.” Montaigne de böyle hissediyordu; turistik zorluklarına rağmen İtalya’nın genel olarak üzerinde böyle bir etkisi olmuştu. Daha sonra Lucca’da, “Huzurlu bir ruh halinin keyfini çıkardım” diye yazmıştı. Ama şöyle ekliyordu: “Tek

bir şeyin eksikliğini duydum, o da bu güzel şeyleri tek başına kimseyle konuşmadan yaşamak zorunda kalmak.”

En sonunda 19 Nisan 1581’de Roma’dan ayrılan Montaigne, Apenninleri aşış büyük hac merkezi olan Loreto’ya ulaştı. Sancakların ve çarmların arkasında yürüyen kafilere katıldı. Kiliseye karısı, kendisi ve kızı için adak bıraktı. Sonra Adriyatik kıyısından yukarı yolculuğuna devam etti, tekrar dağları aşış La Villa’da bir aydan fazla kaldığı kaplıcaya geldi. Bir soyludan bekleneceği üzere, gerek yöre sakinleri gerekse kendisi gibi ziyaretçilere davetler verdi. Bu davetlerden biri de “köylü kızlar” için bir danstı; “fazla mesafeli görünmemek için” kendisi de katılmıştı. Floransa ve Lucca’ya uğradıktan sonra La Villa’ya giderek, 14 Ağustos’tan 12 Eylül 1581’e kadar yazın en sıcak günlerini orada geçirdi. Böbrek taşlarının şiddetli ağrısına, diş ve baş ağrısı da eklenmişti. Bu durumun kaplıca suyundan kaynaklandığını düşünüyordu; bedeninin alt yarısına faydalı olurken (ki bu da kesin değildi) üst tarafını bozuyordu. “Bu kaplıcaların hoş olmadığını düşünmeye başladım.”

Sonra beklenmedik bir biçimde geri çağrıldı. Sessiz sakin bir hayat ile Avrupa’yı dolaşarak içten merakını giderme fırsatından başka bir şey istemediğini söyleyen Montaigne, uzaklardan reddemeyeceği bir davet almıştı.

15. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: İşinizi iyi yapın ama çok da iyi yapmayın

BELEDİYE BAŞKANI

MEKTUP MONTAIGNE’i LA VILLA kaplıcalarında buldu. Uzaklardan bir otoritenin bütün ağırlığını taşıyordu. Bordeaux’nun altı yüksek memurunun –ki bunlar belediye başkanın yanında kenti yöneten kişilerdi– da imzasını taşıyan mektup, yokluğunda belediye başkanı seçildiğini haber veriyordu. Görevinin başına geçmesi için derhal geri dönmesi gerekiyordu.

Bu, onur vericiydi; ancak Montaigne’e göre duymak istediği en son şeydi. Sorumlulukları sulh hâkiminden daha ağır olacaktı. Zamanı kısıtlanacaktı; konuşmalar yapmak, törenlere katılmak, yani İtalya yolculuğu sırasında en az hoşuna giden ne varsa hepsini yapmak zorunda kalacaktı. Belediye başkanının görevi, kentteki farklı dinsel ve politik grupları idare etmenin yanı sıra Bordeaux ile sevilmeyen kral arasındaki ilişkiyi dengede tutmayı gerektireceği için diplomatik yeteneklerine ihtiyacı olacaktı. Bu, aynı zamanda yolculuğunu da kısa kesmesi anlamına geliyordu.

Kaplıca hayatı onu düş kırıklığına uğratmış olsa da henüz eve dönmek istemiyordu. On beş aydır evinden uzaktı; uzun bir zamandı bu, ama Montaigne’i tatmin edecek kadar uzun değildi. Yaptıklarına bakılınca yolculuğunu birkaç hafta daha uzatmaya çalıştığı anlaşıyor. Yüksek memurların talebini reddetmemiştir elbet, ama koşa koşa onları görmeye gittiği de söylenemezdi. Önce, hiç acele etmeden, Roma’ya döndü; bir süre Lucca’da konaklayıp yoldaki başka kaplıcaları denedi. İnsan ne diye Roma’ya gittiğini düşünmeden edemiyor; ne de olsa bu, ters yönde iki yüz mil yol katettiği anlamına geliyordu. Belki de bu görevden kendini kurtarmanın bir yolu olup olmadığı konusunu danışmayı ummuştu. Eğer öyleyse, aldığı cevap cesaret kırıcıydı. 1 Ekim’de Roma’ya vardığında Bordeaux’dan gelen ikinci bir mektubun kendisini beklediğini gördü ve bu sefer, daha buyurgan bir üslupla, “acilen” geri dönmesi isteniyordu.

Denemeler’in bir sonraki baskısında böyle bir görevi üstlenmeyi hiç istemediğini ve kaçınmak için büyük gayret sarfettiğini vurgular. Görevden

“bağışlanmamı istedim” diye yazar, ancak bunun olamayacağı yanıtını alır, çünkü meselede bizzat “kralın buyruğu” rol oynuyordur. Kral ona yurtdışındayken iletilmek üzere özel bir mektup bile yazmıştır, fakat söz konusu yazışmayı Montaigne ancak şatosuna döndükten sonra görür.

Monsieur de Montaigne, bugüne kadar sadakat ve gayretle bana hizmet etmiş olmanızdan dolayı Bordeaux kentine belediye başkanı seçilmeniz beni ziyadesiyle mutlu etti. Bu seçimi son derece uygun bularak onaylamış bulunmaktayım. Özellikle de entrikasız ve sizin yokluğunuzda yapılan bir seçimle olması nedeniyle onayımı seve seve verdim. Bu münasebetle size gecikme ya da bir bahane olmaksızın bu mektup elinize geçer geçmez geri dönerek meşru biçimde size verilen sorumluluğun gerektirdiği hizmeti üstlenmenizi emir ve arz ediyorum. Böyle yaparak beni çok hoşnut edeceksiniz, aksi takdirde büyük bir memnuniyetsizlik duyacağımı bilmelisiniz.

Bu olanlar, siyasi hırstan nasibini almamış biri için adeta ceza gibidir; tabii Montaigne’in isteksizlik ifadelerini doğru varsayarsak.

Eve dönmek için acele etmeyişi, güç sahibi olmaya yönelik hırsları olmadığını düşündürüyor elbette. Fransa’ya dönüş yolculuğu başladı, ama halen işi ağırdan almayı sürdürdü; Lucca, Siena, Piacenza, Pavia, Milano ve Turin’den geçerek altı hafta sonra Fransa’ya ulaştı. Fransız topraklarına girince günlüğünün dilini İtalyancadan Fransızcaya çevirdi. En sonunda şatosuna döndüğünde, seyahatinin “on yedi ay sekiz gün” sürdüğünü not etti. Bu, rakamları doğru tutturduğu ender durumlardan biridir. Beuther takviminde 30 Kasım tarihinin altına, “Evime geldim” notunu düştü. Sonra da, görevine hazır ve nazır biçimde resmi görevlilerin karşısına çıktı.

Montaigne 1581’den 1585’e, dört yıl belediye başkanlığı yapacaktı. Zorlu bir görev olmasına rağmen avantajları da yok değildi. Türlü türlü onur nişanları ve payeleri vardı: Özel çalışma odalarına, özel muhafıza, belediye başkanı cüppesi ve boyun zincirine, kamu görevlerinde en yüksek mevkiye sahipti. Tek eksigi maaştı. Ama kesinlikle kukla başkan falan değildi. Belediye yüksek memurlarıyla birlikte diğer belediye çalışanlarını seçmek ve tayin etmek, kamu yasalarını belirlemek ve davaları yargılamak zorundaydı; bu sonuncusu, Montaigne’in özellikle güçlük çektiği

bir görevdi, çünkü kanıt söz konusu olduğunda standartları hayli yüksekti. Ama hepsinden önemlisi, politika oyununu oynarken dikkatli olması gerekiyordu. Hem kraliyet yetkililerinin huzuruna çıkıp Bordeaux adına konuşmak zorundaydı, hem de kraliyet politikasını, halihazırda her şeyi reddetmeye hazır kentin önde gelenleri ile yüksek memurlarına kabul ettirmek durumundaydı.

Önceki başkan, Biron Baronu Arnaud de Gontault, pek çok kişiyi kızdırmıştı; bu nedenle Montaigne'in görevlerinden biri de onun geride bıraktığı küskünlükleri tatlıya bağlamaktı. Mareşal Biron, kenti sıkı ancak bir taraftan da sorumsuzca yönetmişti; çeşitli gruplar arasında küskünlük oluşmasına izin vermiş, yakınlardaki Béarn'ın güçlü prensi, iyi ilişkilerin devam ettirilmesi gereken Navarrelî Henri'yi yalnız bırakmıştı. III. Henry bile Biron'un kraliyet otoritesine isyan etmeyi sürdüren Katolik Ligciler'e açıkça sempati göstermesinden rahatsızdı. Biron'a bakınca, Bordeauxluların halefi olarak neden Montaigne'i seçtiklerini insan daha iyi anlıyor: Yeni belediye başkanları —Biron'un sahip olmadığı— ılımlılığı ve diplomatik becerisiyle tanınmış biriydi. Üstelik Montaigne pek sevilmeyen *politique*'lerle bağlantılı olmasına rağmen herkesle iyi geçinmesini biliyordu. Tüm tarafları saygıyla dinleyen biri olarak tanınıyordu; Pyrrhoncu ilkesi gereği, herkese kulak veriyor, ama karar verirken sadece kendi aklına güveniyordu ve tüm bunları prensiplerinden ödün vermeden yapıyordu.

Belediye başkanlığı yaptığı yılların teknik olarak barış zamanı oluşu da işine yaradı. Savaşlar 1580'den 1585'e kadar durmuştu; bu dönem Montaigne'in yolculuk yaptığı ve görevde kaldığı yılları kapsıyordu. Ancak bu barış da tedirgin bir barıştı; hep olduğu üzere halk Protestan ibadetine gösterilen sınırlı toleranstan hoşnut değildi. Bordeaux bölünmüş bir kentti: Protestan azınlık nüfusun yedide birini oluşturuyordu. Kentin etrafı Protestan topraklarıyla çevriliydi, ama içeride güçlü bir Ligci grup da vardı. İdeal bir dönem olduğu söylenemezdi, ama Montaigne'in de hemen belirteceği gibi, durum o kadar da kötü sayılmazdı.

Montaigne, bölgedeki barışı ve krala sadakati koruma sorumluluğunu kralın mareşali Matignon Kontu Jacques de Goyon ile paylaşıyordu. Montaigne'den sekiz yaş büyük, deneyimli bir diplomat olan Mantignon ona bir ölçüde La Boétie'yi hatırlatmış olmalıydı. Hemen yakın dost olmasalar da iyi geçiniyorlardı. İkisinin de aşırı uç görüşlere sahip

kimselerle hassas ilişkiler kurmak gibi bir yeteneği vardı ve ikisi de ilkeli insanlardı. Matignon, Aziz Bartholomeus Yortusu Kırım sırasında sorumluluk bölgesi olan Saint-Lô ve Alençon bölgelerinde Huguenot'u koruyan sayılı resmi görevliden biri olarak kendini göstermişti. Soğukkanlı ve sert mizacıyla, o sırada Gueyenne'deki durumu yatıştırmak için gereken kişiliğe sahipti. İki önemli özelliği —deneyimi ve hevesi— eksik olsa da, Montaigne de ondan farksızdı.

Montaigne endişeliydi, babasının kopyası olabileceği yönündeki her türlü beklentinin önünü kesme çabasıydı; sonuçta babası çok çalışarak sağlığını bozmuştu. Pierre'in iş gezilerinden bitkin düştüğünü, "ruhunun resmi görevlerin yükü altında acımasızca tedirgin olduğunu" hatırlıyordu. Seyahat konusundaki hevesi de azaldı, çünkü artık babası gibi görevi gereği seyahat etmek zorundaydı. Ama bundan kaçamazdı; birkaç kez Paris'e gitti. Ağustos 1582'de çıktığı Paris yolculuğunu, Bordeaux'nun uzun zaman önce gerçekleşen tuz isyanlarından sonra nihayet iade edilen imtiyazlarına onay almak için yapmıştı. İkinci döneminin sonuna doğru daha çok yolculuk eder oldu: Belgeler onun Mont-de-Marsan, Pau, Bergerac, Fleix ve Nérac gibi farklı yerlerde bulunduğunu gösterir. Aynı zamanda düzenli olarak Bordeaux ve kendi şatosu arasında da seyahat ediyordu. Neyse ki çoğu işini şatosundan halledabiliyor, oradayken kendi işlerine de devam edebiliyordu. *Denemeler*'in ikinci ve düzeltilmiş baskısı 1582'de, belediye başkanlığı görevini üstlendikten bir yıl sonra çıktı.

Montaigne görevine dört elle sarılmasa da ilk döneminde iyi iş çıkarmış olmalı ki 1 Ağustos 1583'te yeniden başkanlığa seçildi. Bu konuda gururlanmadan edemiyordu, çünkü iki dönem arka arkaya seçilmek olağandışı bir durumdu. "Benim durumumda böyle bir yenilenme gerçekleşti, daha önce de iki kez olmuş." Seçimde muhalefetle karşılaştığı kesindi; özellikle de kendisi belediye başkanı olmak isteyen rakibi, du Hâ Kalesi'nin yöneticisi Merville Senyörü Jacques d'Escars'dan. Montaigne'in ona boyun eğmemiş olması, görevine başta itiraf ettiğinden daha büyük bir bağlılık duyduğunu akla getirir.

Belki de politikaya yatkınlığını keşfettiğinde fikrini değiştirmişti. Matignon'la birlikte, kralın resmi görevlileri, Bordeaux'daki Ligci asiler ve bölgede her zamankinden daha büyük bir güce sahip olan Protestan Navarrelı Henri arasındaki iletişimi sürdürmekten sorumluydu. İkinci görev dönemi boyunca Montaigne giderek daha fazla arabuluculuk

rolünü üstlenmeye başladı. Özellikle kralın resmi görevlileri ve Navarre tarafıyla iyi ilişkiler kurdu. Kimseye taviz vermek istemeyen, Montaigne'î görevinden edip Bordeaux'yu kendi hâkimiyetleri altına almaya kararlı olan Ligcilerle ilişkiler ise zorlaştı.

En dramatik isyan Château Trompette'in Ligci valisi Vaillac Baronu'ndan geldi. Nisan 1585'te Montaigne ve Matignon, baronun kentte toptan bir siyasi darbe yapmayı planladığını öğrendiler. Bu tehditle nasıl başa çıkacaklarını tartışmış olmalılar; saldırgan tavır takınıp onunla yüzleşecekler miydi, yoksa, iletişim kurma önerisiyle Vaillac'ı kazanmaya mı çalışacaklardı? Bu, sonu gelmeyen anlaşmazlık sahnelerinden biriydi. Bu durumda cesaretle mücadele etmekle birlikte merhamet göstermeye hazır olmanın en iyi karşılık olacağına karar verdiler. Muhtemelen Montaigne'in işbirliğiyle Matignon, Vaillac ve adamlarını meclise çağırdı, komplocular içeri girer girmez de çıkışların önü kesildi. Matignon, tuzağa düşmüş Vaillac'a, muhtemel bir ölüm cezasıyla sonuçlanacak tutuklanma ya da Trompette üzerindeki bütün haklarından feragat edip dönmek üzere Bordeaux'yu terk etmek arasında bir seçim yapmasını söyledi. Vaillac ikincisini seçti. Sürgüne gitmesine gitti, ama kent surlarının hemen dışına saldırıcağı gibi Ligci kuvvetlerini konuşlandırmaya başladı. İşte; düşmanlarınıza merhamet göstermenin de riski buydu.

Bu olayı endişeyle geçen birkaç gün izledi. 22 Mayıs 1585'te Montaigne, Matignon'a kapıları gözetlediklerini bildirdi; gerek kendisi gerekse diğer yetkililer kent surları dışında adamların toplandığından haberdardı. Beş gün sonra Vaillac'ın hâlâ bölgede olduğunu yazdı. Her gün elli acil tehlike çağrısı alıyoruz, diyordu.

Her geceyi kentin çevresinde ya da kent dışındaki limanda silahlanmış olarak geçirdim. Uyanınız gelmeden önce orada bir gecedir nöbet tutuyordum. Silahlı adamlarla dolu bir kayığın geçeceği haberini almıştık. Ancak hiçbir şey görmedik.

Sonuçta bir saldırı olmadı. Belki de savunma hazırlıklarını gören Vaillac kaçınıp ve böylece Montaigne ile Matignon'un saldırganlık ile sempati karışımı yaklaşımının sonuçta üstün geleceğini kanıtlamıştı. Her hâlükârda kriz aşılmıştı. Yine de bölgede —tüm Fransa'da olduğu gibi— savaşa gider

hava sürdü ve Ligcilerin Montaigne'in orta yol bulma çabalarına karşı direnişi devam etti.

Montaigne'i bu dönemde tanıyan çoğu kişi çalışmalarını takdir etmiştir. Sulh hâkimi ve tarihçi Jacques—Auguste de Thou, "...hiziplere yabancı, özgür ruhlu bir adam olan Michel de Montaigne'den çok şey öğrendim... gidişatımız hakkında büyük ve kesin malumatı vardı, özellikle de kendi Guienne bölgesiyle ilgili." Siyasetçi Philippe Duplessis—Mornay, Montaigne'in soğukkanlılığını överek, onun sorun çıkarmayan, çıkan sorunlardan da etkilenmeyen biri olduğunu yazıyordu.

Genel olarak çağdaşlarının Montaigne hakkında kaydettiği izlenimler, onun kendisine dair değerlendirmeleriyle şaşırtıcı derecede örtüşüyordu. Görev süresinin çoğu zaman "düzen" ile, "sessiz ve huzurlu" geçtiğini yazmıştı. Düşmanları yok değildi ama iyi dostları da vardı. Vaillac krizinin çözümü, gereken durumlarda kararlı adımlar atabildiğini de akla getirir; elbette kararlılık tamamen Matignon'dan kaynaklanmıyorsa.

Bazıları Montaigne'in fazla kaygısız ve serbest olduğunu düşünmüş olmalı ki bu noktada *Denemeler*'de savunmasını yapar. Montaigne, "heycanlı" davranmamakla suçlandığını itiraf eder. Kimilerine göre o tipik bir *politique*, yani kendini hiçbir tarafa bağlamayan bir kişidir. Bu belli ki doğrudur, Montaigne de bunu itiraf ediyordu, tek fark, rakiplerinin bunun kötü bir şey olduğunu düşünmesiydi. Oysa kendisi gibi çağdaş stoacılar ve kuşkucular için bu, hiç de kötü bir şey değildi. Stoacılık bilgece bir tarafsızlığı teşvik ederken, kuşkucular prensip gereği kendilerini geri çekiyorlardı. Montaigne'in siyasi görüşü felsefesinden geliyordu. İnsanların belediye başkanlığı yaptığı sürenin iz bırakmadan geçip gittiğinden şikâyet ettiğini yazıyordu. "Güzel. Neredeyse herkes çok şey yapmaktan suçlu bulunurken, beni edilgenlikle suçlayanlar da var." "Yenilik" (yani Protestanlık) bu kadar kargaşa yarattıktan sonra, kenti bu kadar uzun zaman kavgasız gürültüsüz tutmak da övgüyü hak ediyordu elbette. Ve Montaigne, kamuya tutkuyla bağlılık gibi şeylerin çoğunun sadece gösterişten ibaret olduğunu uzun zaman önce öğrenmişti. İnsanlar kendi tutkularını işin içine karıştırıyorlardı, çünkü ya önemli görünmek ya kendi özel çıkarlarını ileri götürmek istiyorlar ya da yalnızca hayat hakkında düşünmek zorunda kalmamak için kendilerini meşgul tutmak istiyorlardı.

Montaigne'in sorunlarından biri de yaptığı seçimler konusunda dürüst davranmasıydı. Onun kadar vicdana sahip olmayanlar tutkulu ve

enerjik göründükleri için övülüyorlardı. Montaigne işverenlerini kendisinin böyle olmayacağı konusunda uyarıyordu: Bordeaux'ya görevinin gerektirdiği kadarını verecekti; ne çoğunu ne azını. Ve rol de yapmayacaktı.

Montaigne'in bu sözleri, Rönesans edebiyatının bir başka doğrucu Davut'unu hatırlatır: Shakespeare'in *Kral Lear*'inde, babasının gözüne girmek için açgözlü ablaları gibi samimiyetsiz sevgi sözcükleri sarf etmeyen Cordelia'yı. Montaigne de onun gibi dürüstlüğünü bozmaz ve böylece dışarıya kayıtsız ve kendini beğenmiş görünür. Montaigne'in şu sözlerini Cordelia kendisi için sarf etse yeridir:

Dalkavuk olmaktan ölümüne nefret ediyorum: Bu nedenle doğal olarak kuru, duygusuz çiğ bir konuşmaya kendimi atıyorum... En az onur gösterdiklerimi en çok onurlandırıyorum... Adandığım şeylere kendimi zayıfça ve gururla sunuyorum. Kendimi neyi daha çok seviyorsam, ona daha az sunuyorum. Bana öyle geliyor ki, sözlerin dile getirdikleri benim anlattıklarımı eksik bıraktığı ölçüde, tüm bunları insanların benim içimde okumaları gerekiyor.

Bu, isyankâr bir tutum gibi görülebilir; ama aslında ne Montaigne ne de Cordelia bu konuda geç Rönesans döneminin değerleriyle ters düşüyordu. Samimiyet ve doğallık, takdir edilen erdemlerdi. Montaigne açık konuştuğunu vurgulayarak, güvenilir kimseler olarak düşünülen *politique*'lere karşı sürekli dile getirilen ikiyezlülük ve tatlı dilli olma suçlamalarıyla da arasına mesafe koyuyordu. *Denemeler*'in kimi yerinde Montaigne kâbus gibi bir *politique* izlenimi yaratabilirdi; aşırı bilmiş, seküler ve kaypak. Arada sırada lafını sakınmamanın ona bir zararı yoktu.

Ve kapılarda kilit olmaması nasıl iyi bir güvenlik önlemiyse, Montaigne'in yontulmamış dürüstlüğü de çetin bir diplomatik yetenek olarak gösterecekti kendini. Meslektaşlarının karmaşık aldatmacalarının asla açamayacağı kadar çok kapı açmıştı. Ülkedeki en güçlü prenslerle karşı karşıya kaldığında bile —belki de özellikle bu zamanlarda— doğruca yüzlerine bakıyordu. "Onlara açıkça sınırlarımı söylüyorum." Açık oluşu, tıpkı şarap ve aşk gibi, diğer insanların da kabuklarından çıkıp kendisine açılmasını sağlıyordu.

İki taraf arasında kalmanın siyasi zorluklarına gelince; Montaigne bunları açıkça küçümsüyordu. İki düşman taraf arasında kaldığınızda iyi

geçinmek gerçekte zor değil, diye yazıyordu. Tek yapmanız gereken onlara ılımlı davranmaktı, böylece iki taraf da kendisine katılmadığınızı anlardı. Onlardan fazla şey beklememeli, onlara fazla şey sunmamalıydınız. Montaigne'in politikası, insan işini iyi yapmalı ama çok da iyi yapmamalı, diye özetlenebilir. Bu kurala uyarak kendini sorunlardan uzak tutmayı ve tam bir insan olarak kalmayı başardı. Yalnızca görevi olan şeyi yaparak, başka insanların aksine, gerçekten de görevini yapmayı başardı.

Montaigne şunu fark etti ki, herkes tavrını anlayamıyordu. Tutumunun özellikle sorun yarattığı kişiler çağdaşları değil, gelecek kuşaklar oldu. Oyunda, Cordelia'nın seçimi sonunda onaylanır: Babasına duyduğu sevginin içten olduğuna kuşku yoktur. Öte yandan Montaigne ta o zamandan beri belediye başkanlığıyla bağlantılı imaj sorunlarından mustarip olmuştur. *Denemeler*'de belirttiği üzere, yaptıklarını fazla alçakgönüllü bir şekilde yazmanın tehlikelerini biliyordu: "Ama her şeyin hesabı yapıldığında bir yitime uğramış olmadan kendinizden söz edemezsiniz. İnsanın kendini suçlamasına her zaman itibar ediliyor, kendini övmesine ise kuşkuyla bakılıyor." Belki de o kadim kendin hakkında yazma kuralı, laf olsun torba dolsun diye çıkmamıştı.

AHLAKİ İTİRAZLAR

Montaigne'in sınırlı görev anlayışı en belirgin biçimde 1585 Haziranı'nda, Bordeaux'u vuran sıcak hava dalgasının ardından başlayan veba salgını sırasında ortaya çıktı. Salgın aralığa kadar devam etti ve bu birkaç ay içinde kent nüfusunun neredeyse üçte biri, 14 bin kişi öldü. Ölü sayısı, Aziz Bartholomeus Yortusu Kırımı'nda bütün ülkede ölenlerden daha fazlaydı, ama savaş dönemlerinde patlak veren çoğu salgın gibi, bu da tarih sayfalarında pek iz bırakmadı. Her koşulda veba sık rastlanan bir ölüm sebebiydi. 16. yüzyılda salgınlar o kadar yaygındı ki, bunları yaşama talihsizliğine uğrayanlar için ne denli büyük felaket oldukları kolayca unutulabilirdi.

Hep olduğu üzere, o yıl da Bordeaux'da veba söylentileri çıkar çıkmaz kenti terk edebilenler hemen gitti. Kalanların neredeyse hiçbiri isteyerek kalmamıştı; sadece birkaç resmi görevli yerinde kaldı. Meclisle bağlantılı kişilerin çoğu –altı yüksek memurun dördü dahil– kentten ayrıldı. Matignon, 30 Haziran'da Kral'a şöyle yazıyordu: "Salgın kentte öyle hızlı

yayılıyor ki, başka yerde yaşamaya gücü yeten herkes kentten ayrıldı." Bu, salgının henüz ilk aşamalarıydı. Matignon bir ay sonra Montaigne'e herkesin kenti terk ettiğini bildirdi. "Yani bu salgına çare bulabilecek olanları kastediyorum, kalan az sayıda insan da sinek gibi ölüyor."

Anlaşılan Matignon kentte kaldı, ancak Montaigne zaten başından orada değildi. Salgın başladığında evindeydi; devir teslim töreni için yola çıkmaya hazırlanıyordu. Belediye başkanlığı görevi sona ermişti, yerini de Matignon alacaktı. 1 Ağustos 1585, görevindeki son günüydü; yani, Matignon 30 Temmuz'da mektubu yazdığında topu topu iki günü kalmıştı. O iki gündeki görevi de Matignon'un belediye başkanı seçilmesi nedeniyle düzenlenen törene katılmaktı. Fakat bu şartlarda, oldu da yapıldı, törene hiç katılım olmayacaktı.

Montaigne'in devir teslim için Bordeaux'ya gidip gitmemeye karar vermesi gerekiyordu şimdi. Kendi toprakları vebadan etkilenmemiştir, eğer şimdi Bordeaux'ya giderse, sırf usule uygun olsun diye veba bölgesine girmiş olacaktı. Görevi gereği yapması gereken neydi? Ne yapacağına karar vermeden, kente yakın ancak tehlike bölgesinin dışındaki Libourne'a kadar geldi. Buradan kentte kalan birkaç resmi görevliye yazarak tavsiye istedi. "Hayatımı ya da başka bir şeyi esirgemeyeceğim" diye yazdı. Ama şöyle ekliyordu. "Gelecek seçimde size orada bulunarak vereceğim hizmetin, bu kötü durumda kente gitme riskine girmeme deyip değmeyeceği kararını size bırakıyorum." Bu sırada Feuillas şatosunda, nehrin hemen karşı kıyısında bekleyecekti. Ertesi gün Feuillas'dan tekrar yazarak sorusunu yineledi: Ne yapması tavsiye ediliyordu?

Yüksek memurların verdiği yanıt, eğer kentte cevap verecek birileri kalırsa bile, günümüze ulaşamamıştır. Kesin olarak bildiğimiz, Montaigne'in Bordeaux'ya gitmediğidir. Ya ona gelmemesi söylenmiştir ya da bir yanıt vermemişlerdir. Mecliste birileri çalışıyor olmalıydı, çünkü bu sırada yeni bir emir uygulanmaya başlanmış ve kente girişler yasaklanmıştı. Montaigne kente girmekte ısrar etse emre karşı gelmiş olacaktı. Belli ki vicdanı rahat olarak evine dönmüştür. Bu arada, o iki gün de geçtiği için, belediye başkanlığı resmen sona ermişti. Tatmin edici bir tören ya da teşekkür konuşmaları olmadı, hayatının bu sayfası karmaşa içinde kapandı gitti.

Montaigne'in bu kararını yaşadığı yüzyılda hiç kimse sertçe eleştirmemiştir. Asıl sorun iki yüz yetmiş yıl sonra, 19. yüzyıl antikacılarının Bordeaux kenti arşivlerinde konuyla ilgili mektupları yeniden keşfedip

Montaigne'i —iş kahramanlığı ve fedakârlığa gelince, son derece sert yeni fikirleri olan— çok farklı bir dünyanın yargısıyla karşı karşıya getirdiğinde başladı.

Bu keşfi yapan araştırmacı Arnaud Detcheverry, mektupların Montaigne'in —zaten iyi bilinen— “kayıtsız Epikurosçuluk” eğilimini ortaya koyduğu yorumunda bulundu; bu yorumu, kendisinden sonra gelen eleştirilerin de gidişatını belirledi. Montaigne'in ilk biyografi yazarlarından Alphonse Grün, nehrin güvenli tarafında kalmayı seçerek Montaigne'in korkaklık ettiğini düşünüyordu. Grün'ün kitabı üzerine bir konferans serisinde Léon Feugère, Montaigne'in, “en ciddi durumda görevini unutmaya talihsizliğine düştüğünü” söylemişti. Ona göre bu hikâye *Denemeler*'in tamamına gölge düşürüyordu. Eğer kitabın yazarı böyle bir anda kenti yüzüstü bırakmışsa, iyi yaşamak üzerine söylediklerine nasıl inanacaktık? Bu olay, *Denemeler*'in en derin felsefi kusurunu ortaya çıkarıyordu: “Kati karar yokluğu.” Başka yazarlar da ona katılıyordu. Tarihçi Jules Lecomte, Montaigne ve felsefesini tek bir kelimeyle reddediyordu: “Korkak!”

Hepsinin de hoşgörü gösteremediği şey, Montaigne'in cesaretsizliğinden çok —unutmamak lazım ki vebadan ölen bir adamın başında en az bir hafta beklemişti— kamu görevlerini yerine getirmedeki başarısızlığıydı. Montaigne'in soğuk hesaplamaları ve yazılı sorgulamaları, yeni ahlaki katılığında hâlâ romantizmden esintiler barındıran bir kuşağın nefretini uyandırıyor. Romantizm onlara kişinin ne kadar anlamsız olursa olsun her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olmasını söylüyordu. Ahlaki katılıkları ise onları, Montaigne'in işi uğruna kendini feda etmesini arzulamalarına yol açıyordu.

Sorunun kaynağı, 17. yüzyılda olduğu gibi, kuşkuculuğa duyulan nefretti. 19. yüzyıl okurları, Pascal'dan beri hiç olmadığı kadar kuşkuculuktan rahatsızdı. Montaigne'in gerçeklerden kuşku duymasına aldırıyorlardı, ama onun kuşkuculuğu günlük hayata uygulamasından ve kabul edilen ölçütlere duygusal bir tarafsızlık göstermesinden hoşlanmıyorlardı. Kuşkucu *epokhe* ya da “kendimi tutuyorum”, güvenilir bir doğası olduğuna işaret eder gibiydi. Bu da fazlasıyla, yeniçağın en büyük umacısı nihilizmi (hiçşilik) hatırlatıyordu.

19. yüzyılda nihilizm Tanrısızlık, anlamsızlık ve değersizlik anlamına geliyordu. Neredeyse ateizm manasında kullanılabilirdi, ama daha da

kötüsünü akla getiriyordu: bütün ahlaki ölçütlerin terk edilmesini. Sonuçta “nihilist” sözcüğü neredeyse “terörist” ile eşanlamli hale geldi. Nihilistler, Tanrısız oldukları için, bomba atan ve var olan toplumsal düzenin yıkılmasını savunan insanlar oldu. Kuşkucuların partisinde bir tür devrimci kanat ya da kötü yola düşmüş kuşkuculardı. Eğer idareyi ele geçirirlerse hiçbir şey korunamaz ve hiçbir şeye kesin gözüyle bakılamazdı.

Bu suçlamalara Montaigne savunucularının acilen müdahalesi gerekti; sadece veba salgını sırasında mantıklı davrandığını değil, aynı zamanda o kadar da büyük bir kuşkucu olmadığını kanıtlamak durumunda kaldılar. Montaigne daha çok muhafazakâr bir ahlakçı ve iyi bir Hristiyandı. Etkili bir eleştirmen olan Émile Faguet, kaleme aldığı bir dizi makalede, *Denemeler*’de kuşkuculuğun ne kadar önemsiz rol oynadığını göstermeye çalışır. Bir başkası, Edme Champion, kuşkucu unsurlar vardır elbette, der; ama bu her şeyi “inkâr eden” ya da “yok eden” türde yıkıcı bir kuşkuculuk değildir.

Tartışma giderek önem kazandı çünkü tam o sırada, 1854’te, *Denemeler* Fransa’daki *Yasak Kitaplar Listesi*’nden çıkarılmıştı. İlk veba mektubunun bulunmasından bir iki yıl sonra oldu bu, ama kesinlikle mektup bulundu diye olmadı. Zaten gecikmiş bir karardı. Kilisenin kınamasına karşın Montaigne artık Fransa’da genel olarak kabul gören bir yazardı ve yeni bir edebi ve biyografik araştırma furiasının konu başlığına dönüşmüştü. Yasağın kaldırılışı hem dikkatleri üzerine çekmiş hem de ahlaksal açıdan kabul edilebilirliği sorununu derinleştirmişti ve tabii çok daha geniş bir okur kitlesine ulaşmasını da sağlamıştı.

Montaigne pek çok kişi için, Pascal ve Malebranche için neydiyse, yine aynı şeyi temsil eder oldu: ruhları kötü yola sevk eden bir hilebaz. 1866’da Montaigne’i büyük “baştan çıkarıcı” olarak adlandıran Guillaume Guizot, okurları silahlandırmak için elinden geleni yaptı. Kendisi de vaktinde bir kez Montaigne’in büyüüne kapılmış olduğu için, doğru yolu bulmuş eski tarikat üyesi gibi, bu ağdan kurtulsunlar diye diğer kurbanlara kılavuzluk etmeye başladı.

Montaigne’deki tehlikeleri tek tek saydı; hepsi de belirli bir kişilik kusuruna denk geliyordu. Montaigne zayıf iradeliydi. Egoistti. Söylediği kadar Hristiyanlığa bağlı değildi. Tefekküre daha fazla vakit ayırabilmek için (ki bu dini tefekkür bile değildi), tamamen bencil nedenlerle kamu hayatından çekilmişti. Bu içe bakışı sonucunda kusurlarla karşılaştığında

ise bunları düzeltmeye çalışmadan kendisini olduğu gibi kabul etmişti. Tanrısız ve sorumsuzdu. Ona göre böyle bir yazara ihtiyacımız yoktu: “Zamanımızın gerektirdiği türden bir insan yapamaz bizi” diyordu.

Montaigne’in görüp görebileceği en sert eleştirmenlerden biri olan tarihçi Jules Michelet, bütün bunların Montaigne’in almış olduğu aşırı özgür eğitimden kaynaklandığını düşünüyordu; bu eğitim bir kahraman ya da “iyi bir yurttaş” yerine, “zayıf ve olumsuz” insanlar yetiştirmek üzere tasarlanmıştı. Çocukluğunda titrek namelerle uyandırılmanın ve-rilecek çok hesabı vardı. Michelet’nin kafasında canlandırdığı yetişkin Montaigne, yoz ve disiplinsiz yetiştirilişin kaçınılmaz sonucu olarak, “hayallere dalışını izlemek için” kendini kulesine kapatan işe yaramazın tekiydi. Bu arada İngiltere’den bir teolog, William Church, şu sunuca vardı: Montaigne’in “insanın hiçliği, en büyük planlarının küçüklüğü ve en büyük başarılarının boşluğu”na dair algısı (ki hepsi nihilizm belirtisiydi) aşırıya kaçıyordu. Bu görüş de haliyle “görev bilincine, iyilik dileğine ve ölümsüzlük düşüncesine” inanmasını imkânsız kılıyordu. Yani Montaigne genel olarak, “tembellik ve manevi niteliklerde eksiklik” sergiliyordu.

Görece az ciddiyet taşısa da –ya da en azından bugün çoğumuz için öyle– 19. yüzyıl okurlarını rahatsız eden bir mesele daha vardı: Montaigne’in seks konusundaki açıklığı. Bu yeni bir şey değildi ama yazar olarak itibarı söz konusu olduğunda merkezi bir önem kazanmıştı. Önceki kuşaklar arasında bile kıçlar, yarıklar ve aletlerden söz etmesi zaman zaman insanları rahatsız etmişti. Örneğin 17. yüzyılda *Denemeler*’in İngilizce çevirisinin şahsına adandığı Lord Halifax, “Kutsal bir kişinin örnek hayatını aktardıktan hemen sonra boynuzlanmaktan, mahrem bölge-lerden veyahut bu tür şeylerden söz etmesine tahammül edemiyorum... Keşke bunları kitabına hiç katmamış olsaydı da, kütüphanelerinde *Denemeler* var diye hanımların yüzleri kızarmasaydı” demişti. Halifax’ın son sözleri ironiktir, çünkü Montaigne de son cildin müstehcen bölümlerinin kitabını kütüphanelerden çıkarıp hanımların yatak odalarına sokacağını ve kendisinin de zaten burada olmayı tercih ettiğini söylemiştir.

Kadınların yüzlerinin kızarmasını önlemenin bir yolu da 19. yüzyılda yaygın bir uygulama olan sansürlenmiş edisyonlardı. *Denemeler*’in kısaltılmış versiyonları uzun zamandır vardı, ama bunlarda genel olarak amaç, bilgelik içeren pasajları daha kolay bulabilecek şekilde metni yeniden

düzenlemekti. Şimdiyse, Montaigne'in hem üslup hem de ahlak zemininde müdahaleye ihtiyacı olduğu fikri hâkimdi.

Denemeler'in tipik bir temizlenmiş versiyonu 1800'lerde İngiltere'de ortaya çıktı; bu versiyonu kendine "Honorio" (dişil onurlu) diyen bir editör, kadın okurlar için derlemişti. Honorio'nun *Yazarın Hayatı ile Birlikte Montaigne'in Denemeler'inden Seçmeler*'i, Charles Cotton'a ait dönemin standart İngilizce çevirisini alıyor, kesip biçerek, gelecek yüzyıl için üzücü ya da kafa karıştırıcı unsurlarından arınmış kusursuz bir Montaigne sunuyordu.

"Saf madenin cüruftan arındırılmasıyla bu denemeler hemcinslerimin okumasına uygun hale gelmişse, bundan büyük mutluluk duyacağım" diye yazıyordu Honorio. Bunu yapmak için "müstehcen ve kaba imaları" bizzat incelemek zorunda kalışından hiç bahsetmez. Üstelik temel yazma teknikleri konusunda Montaigne'e yardımcı bile olur. "Çoğu zaman konuyla bağlantısını kaybeder, fikirleri o kadar değişikdir ki ne demek istediğini tam olarak sonuca vurduramaz." Honorio, Montaigne'in kendini daha açık ifade etmesini sağlar; kimi zaman yazarı fırçalamak için (örneğin Aziz Bartholomeus Yortusu Kıyımı'na değinmediğinden), kimi zaman da okurları uyarmak için (tehlikeli fikirlerini evde denemesinler diye) dipnotlar ekler. Mesela özellikle çocukları tatlı bir müzikle uyardırmak "tuhaf bir eğitim biçimi" dir ve "kesinlikle tavsiye edilmez."

Honorio'nun önsözü tahammül edilmez derecede dürüst ve saygıdeğer bir Montaigne yaratır. "Felsefesinin bir teoriden fazlası olmasını istiyordu, çünkü yalnızca yaşlılığını değil, bütün hayatını onun ilkelerine göre düzenlemek istiyordu." Siyasal konformizmini de vurgular ve "*Denemeler*"ine serpiştirilmiş pek çok mükemmel dini duygu"ya dikkat çeker. Günümüzde insanlar böyle şeyler için kitapçıya koşmaz. Ancak yaklaşmakta olan 19. yüzyıl piyasasını iyi analiz eden Honorio, bu pazar için kolalı yaka içinde, karamsar, çatık kaşlı bir Montaigne yaratmayı başarmıştı.

Elbette Montaigne'in asi, bireyci, rüzgâr kadar özgür versiyonunu seven pek çok 19. yüzyıl okuru da vardı. Ancak Honorio'nun ve diğerlerinin çabaları sayesinde Montaigne her türlü okura hitap eder oldu, herkes kendine göre bir Montaigne'in peşinden gitti. Bu Montaigne'in yalnızca yatak odasında ya da romantiklerin yaptığı gibi bir dağ tepesinde ya da bilgili bir adamın kütüphanesinde değil, bir yaz günü bir bahçede, masum bir genç kız tarafından –sansürlü versiyonunun– okunmasını da

mümkün kıldı. Oldu da genç bayan muzır kısımlara göz atmak istedi, tek yapması gereken gizlice babasının kütüphanesine girmekti.

GÖREVLER VE SUİKASTLER

Montaigne gerçekten de okuru sık sık şok eder, ama bu şoklar genellikle beklenmedik pasajlardan gelir. En ılımlı ruh halinde görüldüğü bir anda okuru altüst edebilir. Tıpkı neşeyle, “Ülkemin yıkımın ortasında olmasının, yaşamımın yarısından fazlasındaki rahatlık ve huzura nasıl küçük bir bedeli olduğunu dürüstçe itiraf edebileceğimden kuşkuluyum” dediğinde olduğu gibi. Tarihin herhangi döneminde, herhangi birinin hayattan bu dille söz etmiş olmasının sıradışılığını anlamak insanın bir iki dakikasını alır. Her zaman pasif ve sakin kalmış olsaydı bu düşünceleri reddedilebilirdi. Ancak 1580’lerde Montaigne –her ne kadar kitabında bunları önemsiz gibi gösterse de– huzurunu kesinlikle bozmuş olması gereken savaşla ilgili sorumlulukların yükünü giderek daha fazla omuzlayacaktı.

Ülke, Montaigne’in belediye başkanlığı yaptığı süre boyunca teknik olarak barış dönemindeydi ama şatosuna çekildiği sırada Katolik Ligciler bir savaş daha çıkarabilmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Artık çatışmaların dini olduğu kadar siyasi niteliği de vardı. En büyük siyasal sorun, III. Henri’den sonra tahta kimin geçeceğiydi. Henri’nin bir oğlu ya da yakın akrabası bulunmadığından tahta kimin geçeceği belirsizdi. Taht, aşırı ulusal istikrarsızlık yaşanan bir dönemde herkesin erişimine açık durumdaydı; bu da kesinlikle ideal durum sayılmazdı.

Çoğu Protestan’la az sayıda Katolik, Bordeaux bölgesinde nüfuzlu olan ve kurallara göre kraliyet soyunda tahta geçmek için ilk sırada bulunan, ancak çoğu kişinin mezhebi nedeniyle elediği Béarn doğumlu prens Navarrelı Henri’yi destekliyordu. Henri’nin en büyük rakibi, taht üzerindeki hak iddiası Ligcilerin güçlü lideri Guise Dükü Henri tarafından desteklenen amcası Bourbon Kardinali Charles’dı. Bu sırada kral hâlâ hayatta ve sağlıklıydı, halefi olarak kimi kabul edeceği konusunda kararsız görünüyordu. Savaşın bundan sonraki aşaması Üç Henri Savaşı olarak bilinir, çünkü olaylar III. Henri, Navarrelı Henri ve Guiseli Henri’den oluşan üç köşesiyle çığınca dönen bir fırlıdağın çevresinde kopacaktı.

Politique'ler ise, Montaigne de dahil, prensip olarak ne yaparsa yapsın mevcut kralı destekliyordu. Ancak çoğunun varis olarak Navarre'ı tercih etmesi, Liggilerin nefretini daha da çok kazanmalarına yol açtı. Aşırı uçtaki Katolikler, Protestan bir kralları olacağına bizzat şeytanı tahta geçirmeyi tercih ederdi.

Belediye başkanı olarak Montaigne iki taraf arasında bir uzlaşma sağlamak için girişimde bulunmuştu. Hem siyasi açıdan —Navarre'ın topraklarının yakınındaki bir Katolik kentin belediye başkanıydı— hem kişisel olarak —iyi bir diplomattı— bunu yapmak için ideal konumdaydı. Zaman zaman Navarre ile buluşuyor ve onu evinde ağırlıyordu, ayrıca onun nüfuzlu metresi Diane d'Andouins ya da "Corisande" ile de dosttu. Aralık 1584'te Navarre birkaç gün Montaigne'in şatosunda kaldı; bu tam da, kralın tahtı bırakmak için onu Protestanlıktan dönmeye ikna etmeye çalıştığı zamana denk geliyordu. Navarre kralın teklifini reddetti. Bu durumda Navarre'ın kararını gözden geçirmesi, Fransa'nın geriye kalan son birkaç umudundan biri gibi görünüyordu; Montaigne'in yapmaya çalıştığı buydu.

Kişisel düzeyde ziyaret başarılı geçti. Navarre ev sahibine o kadar güvendi ki, kendi uşakları yerine Montaigne'inkileri kullandı, alışlageldiği gibi yemeklerini zehir için önceden tattırmadan yedi. Montaigne bunları Beuther günlüğünde kaydetmişti:

19 Aralık 1584. Navarre Kralı beni Montaigne'de görmeye geldi. Buraya daha önce hiç gelmemişti, iki gün kaldı ve kendi resmi görevlileri olmadan benim adamlarımdan hizmet gördü. Ne yemeklerinin tadılmasını istedi ne de kendi yemeklerinden yedi. Benim yatağımda uyudu.

Bu büyük bir sorumluluktuktu. Bu düzeyde bir konuk, asillere özgü biçimde eğlendirilmeyi de beklerdi. Bu nedenle Montaigne av partisi düzenledi. "Bir erkek geyik onları iki gün peşinden koşturdu." Eğlenceler başarılıydı (geyik açısından aynı şey söylenemezdi elbette) ama diplomatik plan işe yaramadı. Montaigne'in Matignon'a bir ay sonra yazdığı mektup, hâlâ aynı işle uğraştığını haber veriyordu. Bu sırada III. Henri de Paris'te artık iyice güçlenmiş olan Ligcilerin baskısı altında kaldı; ondan Navarre'ı tahttan tamamen men edecek Protestan karşıtı kanunlar çıkarmasını istiyorlardı. Kendi kentinde desteksiz kaldığını düşünen III. Henri boyun eğdi ve Ekim 1585'te Huguenot'a üç ay süre tanıdı; ya inançlarından vazgeçecekler ya da sürgüne gideceklerdi.

Bu savaştan kaçınmak için yapılmış bir hamleydiyse, tamamen ters tep-ti. Navarre takipçilerini ayaklandırıp bu yeni zulme karşı koymaya çağırdı. III. Henri ertesi ilkbaharda Protestan karşıtı yasaları arttırıp Navarre'la arasını iyice açtı. Kralın annesi Catherine de' Medici ülkeyi dolaşarak, Montaigne'in yaptığı gibi Navarre ile bir son dakika anlaşması yapmaya çalıştıysa da, o da başarılı olamadı. En sonunda savaş patlak verdi.

Bu son, ama en uzun ve en kötü savaş oldu. 1598'e kadar devam etti; yani Montaigne 1592'de ölene dek bir daha barış dönemi göremedi. Bu "huzursuzluk"ta daha önce hiç olmadığı kadar kaos ve sıkıntı, yerel düzeyde yaşandı; kırsal kesimde başıboş dolaşan kanun tanımaz asker grupları ile aç mülteci çeteler, en az kıtlık ve veba kadar halka eziyet ettiler.

Hem kırsal kesimdeki anarşi hem de Bordeaux'daki eski düşmanlarının tehdidi altındaki Montaigne, kendini bir anda tehlikeli bir konumda buldu. İyi bir Katoliğin sahip olmaması kadar çok Protestan dostu vardı; Navarre'ı ağırladığı biliniyordu, üstelik erkek kardeşlerinden biri Navarre'ın kuvvetlerinde çarpışıyordu. Kendi ifadesiyle –İtalya'yı yüzlerce yıl bölen iki fraksiyonu anıştırarak– Ghibelline'ler için bir Guelph, Guelph'ler için bir Ghibelline'di. "Resmi bir suçlama yoktu çünkü dışlerini geçirebilecekleri somut bir şey yoktu" diye yazıyordu, ama "sessiz

kuşku" hep havada dolaşıyordu. Yine de şatosunu savunmasız bırakıp açıklık ilkesine sadık kalmayı sürdürdü. 1586 Temmuzu'nda yirmi bin kişilik bir Ligci ordusu beş mil ötedeki Castillon'u kuşatma altına aldı. Çatışmalar Montaigne'in topraklarının sınırlarına kadar yayıldı. Ordunun bir kısmı Montaigne'in topraklarında kamp kurdu. Mahsulünü yağmalayıp köylerini soydular.

Bu sırada Montaigne kitabına dönmeye uğraşıyordu, üçüncü bir cilde başlayarak var olan bölümlere ekler koyuyordu. Tüm bunların ortasında şöyle yazmıştı: "Ben bunları, bizim iç karışıklıkların aylar boyunca kendini gösterdiği ve ağırlığını bende gösterdiği bir sırada yazıyorum. Bir yandan düşman kapıma dayanmıştı; öte yandan, daha kötü düşman olan çapulcular... ve aynı zamanda her türlü askeri zarara uğradım." Ağustos sonlarında kuşatma ordusunda veba salgını baş gösterdi. Hastalık yerel halka yayıldı ve Montaigne'in topraklarını da etkiledi.

Bir kez daha veba tehlikesi karşısında ne yapacağına karar vermek durumundaydı. Kahramanca davranacaksa, ailesiyle birlikte köylülerinin yanında kalıp onlarla birlikte acı çekmeli ve hatta gerekirse ölmeliydi. Ama daha önce olduğu gibi, bu sefer de durum gerçekte daha karmaşıktı. Veba bölgesinden uzaklaşabilme imkânına sahip herkes kesinlikle bunu yapardı. Köylülerin pek azı böyle bir imkâna sahipti, ama Montaigne'in bu seçeneği vardı ve onu kullandı. O sırada yazdığı "Fizyonomi Üzerine" başlıklı denemeyi yarım bırakıp ailesiyle birlikte yollara düştü.

Bunu yapmakla köylülerini terk ettiği söylenebilir. Anlaşılan Montaigne gitmeden önce de durumları yeterince kötüydü; çünkü *Denemeler*'de insanların kendi mezarlarını kazıp ölümü beklemek için içine girdiklerinden bahsediyordu. Bu aşamaya geldikten sonra hiçbir şey onları kurtaramazdı. Montaigne şüphesiz uşaklarını ve hizmetlilerini de yanında götürdü, ancak tarım işçilerini de alamazdı. Köylüler, aileyi toprakları terk ederken gördüklerinde ölüme terk edildiklerini anlamış olmalı; ki muhtemelen sözümona asil koruyucularından böyle bir şey bekliyorlardı. Tuhaf ama Bordeaux'yu terk ettiği için sert şekilde eleştirilen Montaigne bu hareketi için neredeyse hiç eleştirilmemiştir. Yine de, başka ne yapabilirdi diye düşünmemek elde değil, sonuçta ailesine karşı da bir sorumluluğu vardı.

Yersiz yurtsuz kalan aile, altı ay boyunca, 1587 Martı'nda vebanın etkisini yitirdiği haberini alana dek eve dönemeyecekti. Montaigne'in kamu

hizmetinde geçirdiği yıllar boyunca birlikte çalıştığı tanıdıkları vardı, artı hem kendisinin hem de karısının aile bağlantıları çoktu. Hepsini kullanmak zorunda kaldılar. Ancak az sayıda kişinin bütün kafilesini ağırlamaya yetecek yeri vardı, yeri olanlar da vebadan kaçanlara dehşetle bakıyordu. Montaigne bu konuda şöyle yazmıştı: "Bu kadar konuksever olan ben, aileme sığınacak bir yer bulmakta büyük zorluk çektim; kazazede bir aileydik; bizi sevenler için bir korku kaynağı olduğumuz gibi, kendimizden de korkar olduk; gideceğimiz yere korku saçıyorduk. İçimizden birinin parmağının ucu acısa yerimizi değiştiriyorduk."

Oradan oraya sürüklenmekle geçen bu aylar boyunca Montaigne, siyasete geri döndü. Muhtemelen bazı durumlarda kalacak yer için böyle bir bedel ödemek zorunda kalmıştı. *Politique*'lerin ve diğerlerinin krizi giderme ve Fransa'ya güvenli bir gelecek sağlama çabalarında giderek daha önemli bir rol üstlendi. 1570'te kamu görevinden ayrıldığında bir süre hayat üzerine düşünmek için kendine zaman ayırabilmişti ama bu kez durum farklıydı. Belediye başkanlığı sonrasında iktidar piramidinde daha da yükseldi; burası havanın seyredildiği ve aşağı düşmenin ölümcül olabileceği bir alandı. Dönemin en güçlü kişileriyle ilişkiler kurdu: Önce Navarrelı Henri ve şimdi de sorunlu kralın annesi Catherine de' Medici ile.

Catherine de' Medici, herkesin oturup konuşması halinde sorunların çözülebileceğine inanan biri olmuştu hep. Bunun gerçekleşmesi için herkesten çok çaba gösterdi. Montaigne'i de bu planında müttefiği olarak görüyordu. 1586 Aralığı ile 1587 Martı arasında, Cognac yakınlarındaki Saint-Brice Şatosu'nda gerçekleşen bir dizi toplantıdan en azından birine Montaigne'i çağırmıştı; Montaigne giderken yanında eşini de götürmüş ve çift oradayken yol masrafları ile kıyafetleri için özel ödenek almıştı. Bu durum onlara kalacak bir yer sağlamıştı sağlamasına ama üzerilerindeki baskı yoğun olmalıydı. Catherine bu toplantılardan barış anlaşması çıkacağını umuyordu, ama daha öncesinde olduğu gibi, diyalogun yeterli olmadığı bir kez daha ortaya çıktı.

Bu sırada Périgord'daki veba salgınının etkisi de azaldı; böylece Montaigne ailesiyle birlikte evine döndü. Şatosu sağlamdı ama bağlarla tarlalar harap olmuştu. Gittiğinde yarım bıraktığı deneme üzerinde yeniden çalışmaya koyuldu, kalemi eline alarak, yaşanan karışıklıkların ağır yüküyle ilgili yazdıklarına devam etti. Ancak siyasi sorumlulukları azalmamıştı. O sonbahar Corisande ile buluştu ve daha sonra ayrı olarak, ekimde şatoyu

ziyaret eden Navarre ile görüştü. Anlaşılan Montaigne onu bir kez daha kralla uzlaşmaya ikna etmeye çalıştı. Navarre, Corisande'yi görmeye gittiğinde kadın da aynı şeyi yaptı. Bundan şu sonuç çıkartılabilir; Montaigne ile Corisande bu stratejiyi birlikte planlamış ve Navarre'ı iki koldan kısıp almışlardı. Nitekim Navarre da yumuşama belirtileri göstermeye başlamıştı.

1588'in ilk aylarında Montaigne tekrar Navarre ile buluştu, çok geçmeden Navarre onu çok gizli bir görevle Paris'e, kralın yanına gönderdi. Bir anda başkentteki herkes bu görevi ve gizemli kahramanını konuşmaya başladı, demek ki önemli bir görevdi. Protestan yazar Philippe Duplessis-Mornay karısına yazdığı bir mektupta konuyu aktarmıştı. İngiltere elçisi Sir Edward Stafford raporlarında "Montigny"den söz etmiş ve onu, "Navarre Kralı'nın adamı olan son derece zeki bir beyefendi" diye tanımlamıştı. Daha sonra şunu eklemişti: "Navarre Kralı'nın bütün hizmetkârları o geldiğinde kısıpıyor." Navarre'ın her zamanki maiyeti kendini dışlanmış hissetmiş olmalıydı. Montaigne, liderleri tarafından görevlendirilmişken, kimse onlara neler olup bittiğini anlatmıyordu. İspanyol elçi Don Bernardino de Mendoza, kralı II. Philip'e Navarre'ın adamlarının Montaigne'in neden geldiğini bilmediklerini belirtiyor ve "gizli bir görev dolayısıyla burada bulunduğundan kuşkulaniyorum" diye yazıyordu. Birkaç gün sonra, 28 Şubat'ta, Montaigne'in Corisande üzerinde etkili olduğu dedikodularına değinerek, Montaigne'in "biraz

şaşkın olmakla birlikte uzlaşmacı biri olarak görüldüğünü” ekliyordu. Corisande bağlantısından Stafford da söz etmişti; Montaigne’in “onun büyük gözdesi” ve “yetkin bir adam”, yani o günün diliyle kifayetli biri olduğundan da söz ediyordu. Montaigne ile Corisande Navarre’a bir tür uzlaşmayı kabul ettirmiş görünüyorlardı –belki de gerekirse Protestanlıktan dönmesi için anlaşılmışlardı– ve Montaigne de krala bu mesajı getirmişti.

Durumun hassasiyeti yüzünden gerek Ligcilerin gerekse Navarre’in Protestan takipçilerinin Montaigne’in Paris’e ulaşmasını engellemek için birçok nedeni vardı. Gerçekten de, hemen herkes bu uzlaşma ve anlaşma görevinden hoşnutsuzdu. İngiltere elçisi bile bundan korkuyordu, çünkü İngiltere Navarre üzerindeki nüfuzunu kaybetmek istemediğinden onun tekrar Katolik mezhebine dönmesine hoş bakmıyordu. Bu durumdan memnun olacaklar belliydi; Kral, Catherine de’ Medici ve Fransa’nın bir gün birleşeceği umudunu yitirmeyen bir avuç *politique*.

Montaigne’in yolculuğunun ters gitmesi işte bu nedenle hiç şaşırtıcı değil. Evden ayrıldıktan kısa bir süre sonra, Angoulême’in güneydoğusundaki Villebois ormanından geçerken, kafilesi silahlı soyguncular tarafından pusuya düşürüldü. Bu, dürüst bir simaya sahip olduğu için serbest bırakıldığı olay değildi; o seferki belli ki rastgele bir saldırıydı. Bu kez saldırı siyasiydi ya da en azından Montaigne böyle olduğuna inanıyordu. Daha sonra Matignon’a yazıp olayı anlattığında, saldırganların iki düşmanın anlaşmasını engellemek isteyen Ligciler olduğundan kuşkulandığını söylemişti. Ormanın ortasında ölüm tehdidi altında parasını, sandıklarındaki güzel giysileri (muhtemelen sarayda giyme amacıyla götürdüğü) ve belgelerini (bu belgeler arasında hiç kuşkusuz Navarre tarafının gizli yazışmaları da vardı) adamlara teslim etmek zorunda kalmıştı. Neyse ki onu öldürmemişlerdi. Montaigne hayatta kaldı ve muhtemelen mesajını da ilettili. Yine de bir kez daha aldığı bütün risklere ve başkente gelişi nedeniyle duyulan heyecana rağmen bütün uğraşları sonuçsuz kaldı. Ve işler daha da kötüleşmek üzereydi.

Sorun, hâlâ kralın en tehlikeli düşmanı olan Guise Dükü’nün Montaigne’den kısa bir süre sonra, 1588 Mayıs’ında başkente gelmesiyle başladı. III. Henri, Guise’in kente girişini yasaklamıştı, bu yüzden davranışı kraliyet otoritesine açık bir meydan okumaydı, ancak Guise, Paris’teki asi parlamento üyelerinin kendisini desteklediğini biliyordu. Kralın bu durumda Guise’i tutuklattırması gerekirdi. Halbuki Guise

kendisini ziyarete geldiğinde bile ona dokunmadı. Yeni Papa V. Sixtus'un daha sonra bu buluşmayı şöyle yorumladığı söylenir: "Guise kendini hakaret ettiği kralın eline bıraktığı için pervasız bir budalaydı, kral ise ona dokunmadığı için bir korkak." Bu, hassas denge barındıran durumlardan biriydi. Güçlü taraf meydan okumada ne kadar ileri gidebileceğine karar vermek zorundayken, zayıf taraf boyun eğmeye ya da direnmeye karar vermiyordu.

III. Henri bu süreçte üç yanlış karar verdi. İlk hatası bir şey yapması gerektiği zaman yapmamasıydı. Daha sonra bunu telafi etmek için aşırı tepki gösterdi. 11 Mayıs gecesi kraliyet birliklerini toptan bir çarpışmaya, belki de Guise'in destekçilerine yönelik bir katliama hazırlanmışçasına bütün kentte konuşlandırdı. Ligci kalabalıklar panik ve öfkeyle sokaklara akarak, barikatlarla kendilerini savunmaya hazırlandılar. Bundan sonraki olaylar "Barikatlar Günü" olarak bilinir.

III. Henri bu sırada üçüncü hatasını da yaptı. Panikle geri çekildi ve Montaigne'in özellikle güruh karşısında tehlikeli bulunduğu zayıflık ve aşırı tepki birleşimini sergiledi. Kral, destekçilerini yatıştırması için Guise'a yalvardı. Guise sözümona bu ricayı yerine getirmek üzere sokakları gezdi, ama aslında yaptığı kalabalıkları daha da kıskırtmak oldu. Ayaklanmalar çıktı. Sonradan Montaigne'in dostu Étienne Pasquier bir mektubunda, "Daha önce hiç böylesine azgın bir insan kalabalığı görmemiştım" diye yazıyordu. Bir başka Aziz Bartholemeus Kıyımı patlak verecekmış gibiydi, ama ölümler daha az oldu ve bu defa çabucak ulaşılan belirli bir hedef vardı. Ertesi günün sonunda Pasquier, "Ortalık yeniden o kadar sakinleşti ki her şeyin bir rüya olduğunu sanabilirdiniz" diyordu. Rüya değildi: Paris yeni bir gerçekle yüz yüzeydi; kral kentten kaçmıştı. Hiç kimseye fark ettirmeden gizlice Chartres'a gitmiş ve Paris'i Guise'e bırakmıştı.

Kenti savaş vermeden terk eden III. Henri artık sürgünde bir kraldı. Yandaşları onu hâlâ kralları olarak tanısa da tahttan çekilmişti. Guise ona Bourbon Kardinali'ni veliahtı olarak tanımasını emretti. Henri'nin bunu kabul etmekten başka çaresi yoktu. Etrafında bu feci noktaya nasıl gelindiğini anlatmaya hazır pek çok kişi vardı; Guise'i tutuklayarak ya da daha kesin bir çözümle öldürerek bertaraf etmek için önüne çıkan tek fırsatı da kaçırmıştı. Hâlâ sadık bir kralcı olan Montaigne, Chartres'ta krala katıldı. Kral Rouen'e gittiğinde ardından gitti. Bu şaşırtıcı değildir: Diğer seçeneği Paris'te Ligcilerle kalmak ya da tamamen geri çekilip evine

gitmek olacaktı. İkisini de yapmadı, ama en sonunda kralın yanından ayrılıp Temmuz 1588'de Paris'e döndü. O sırada gut ya da romatizma nedeniyle hasta düşmüştü: O kadar şiddetli ağrısı oldu ki, Paris'te kaldığı süre boyunca yataktan çıkamadı.

Tahminen burada rahatsız edilmeyi beklemiyordu; son cilt üzerinde çalışmayı bitirdiği için muhtemelen yayımcılarıyla buluşmak gibi masum bir niyetle oradaydı. Ancak Paris, kralla ilişkisi olan herkes için yanlış yerdi. Bir öğleden sonra Montaigne hasta yatağında yatarken silahlı adamlar kaldığı evi basarak Ligcilerin emriyle onu yakaladılar. Amaçları belki de yakın zamanda Rouen'da yaşanan bir olayın intikamını almaktı; III. Henri, benzer bir şekilde, Ligcilerden birinin tutuklanmasını emretmişti. Ya da en azından Montaigne'in teorisi buydu; Beuther takvimine düşüncesini böyle kaydetmişti. Adamlar onu yakaladı, kendi atına bindirip Bastille'e götürdüler ve bir hücreye tıktılar.

Montaigne, esaret karşısındaki dehşetini *Denemeler*'de dile getirir:

Yalnızca dolaşmak için de olsa, hiçbir tutukevi beni içine kabul etmedi. Dışarıdan da olsa, onun iç açıcı olmayan görünüşünü gözlerimin önüne getiriyorum. Özgürlük konusunda o kadar açım ki, eğer bana Hint adalarının bir köşesine girmeyi yasaklayacak olursa, orada daha az rahat, ama kendi keyfime göre yaşarım.

Bastille'e atılmak, özellikle de hasta iken, şok ediciydi. Yine de Montaigne'in orada fazla kalmayacağını umması için nedenleri vardı; nitekim beklediği gibi oldu. Beş saat sonra Catherine de' Medici imdadına yetişti. Hep yaptığı gibi, Guise'ten başlamak üzere, herkesi konuşmaya ikna ederek krizi çözmeyi umuyordu. Montaigne'in tutuklanma haberi geldiği sırada Guise ile görüşmekteydi. Montaigne'in hemen salıverilmesini istedi. Guise, açık bir isteksizlikle bu talebi kabul etti.

Guise'in emirleri Bastille komutanına ulaştıysa da başta bu bile yeterli olmadı. Komutan, emrin *prévôt des marchands*, La Chapelle senyörü Michel Marteu tarafından onaylanmasını istedi. O da bir başka nüfuzlu kişi, Villeroy senyörü Nicolas de Neufville aracılığıyla onay mesajını gönderdi. Sonuç olarak Montaigne'i hapisten çıkarmak için dört güçlü kişinin araya girmesi gerekmişti. Kendisinin anladığı kadarıyla, Catherine de' Medici'nin "görülmemiş iyiliği" ve "epeyce ısrarı"ndan sonra serbest

bırakılmıştı; Catherine de' Medici Montaigne'i seviyor olmalıydı, Guise için aynısı söylenemezdi ama o bile Montaigne'in özel muamele hak ettiğini görebiliyordu.

Montaigne bu yaşananlardan sonra Paris'te bir süre daha kaldı. Eklem ağrıları hafıfledi, ama çok geçmeden başka bir hastalığa yakalandı. Muh-temelen böbrek taşı düşürüyordu; çoğu kez kendisini öldüreceğinden korktuğu bu durum ona neredeyse hiç soluk aldırılmıyordu. Bu seferinde az kalsın ölüyordu. Birkaç yıl sonra dostu Pierre de Brach olayı Justus Lipsius'a —buram buram stoacılık kokan bir mektupla— şöyle anlatacaktı:

Birkaç yıl önce Paris'te birlikteyken doktorlar hayatından endişe ediyor, kendisi de ölümü bekliyordu. Ölüm ona çok yakından baktığında bile getirdiği korkuyu küçümseyerek onu uzağa ittiğini gördüm. Kulağa hitap eden ne hoş sözler, ruhu bilge kılacak ne güzel öğretiler, en korkutucu sahneyi güvenli kılacak ne kararlı bir cesaret sergiledi! Ondan daha iyi konuşan birini ya da filozofların bu noktada söylediklerini yapmaya daha kararlı birini görmedim. Bedeninin zayıflığı, ruhunun gücünü hiç etkilememiş gibiydi.

Brach burada basmakalıp laflar eder, ama sözlerinden Montaigne'in at kazasından bu yana fâniliğini biraz olsun kabullendiği anlamını çıkarmak mümkündür. O zamandan beri çok şey yaşamış, böbrek taşı yüzünden devamlı ölümle yüzleşmek zorunda kalmıştı. Bunlar da savaş meydanlarındaki karşılaşmalara benziyordu. Ölüm eninde sonunda daha güçlü taraf çıkacaktı elbette, ama Montaigne şimdilik direniyordu.

Nekahet döneminde önceki yıl Paris'te tanıştığı yeni bir dostunu görmeye gitti. Kitabının hayranı olan Marie de Gournay, onu ailesiyle birlikte oturduğu Picardy'deki şatosuna çağırıyordu. Montaigne daveti memnuniyetle kabul etti, burada güzelce dinlenebilirdi. Bu sıralar *Denemeler*'in yeni edisyonu da çıkmıştı; belki şimdiden yeni deneyimleri ışığında yapacağı eklemeleri düşünüyordu. Yeni nüshaya bazen tek başına bazen de Gournay ve başkalarından yardım alarak notlar eklemeye başladı.

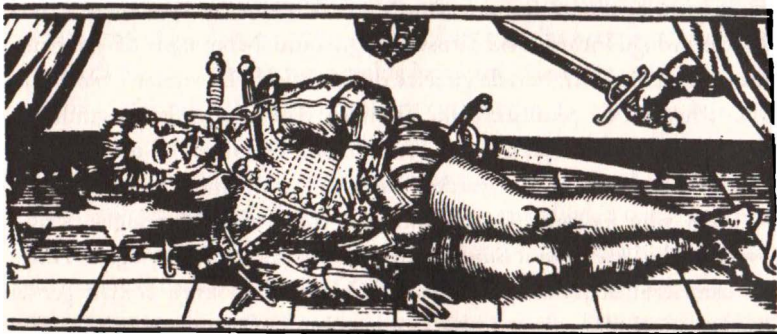
Aynı yılın kasımına doğru tamamen toparlanan Montaigne, kralın Guise ile birlikte Ulusal Sınıflar Meclisi'ne katıldığı Blois'ya gitti. Amaç görüşmelerin ilerletilmesiydi, ama III. Henri bu noktayı çoktan geride bırakmıştı. Krallığı olmayan bir kraldı ve kendini umutsuz hissediyordu.

Üstelik altı aydır danışmanlarından tek duyduğu, fırsatı varken Guise'i yok etmiş olsa her şeyin farklı olacığıydı.

Şimdi Guise Blois Kalesi'nde kendisiyle birlikteydi, fırsat bir kez daha önüne kadar gelmişti ve Henri hatasını düzeltmeye karar verdi. 23 Aralık'ta konuşmak için Guise'i odasına davet etti. Danışmanlarının tüm uyarılarına rağmen Guise teklifi kabul etti. III. Henri'nin yatak odasının yanındaki özel odaya girerken birkaç kraliyet muhafızı saklandıkları yerden fırlayıp arkasından kapıyı kapadılar ve onu bıçaklayarak öldürdüler. Kral bir kez daha, kendi yandaşlarını bile şaşırtan derecede, bir aşırı uçtan diğerine atlamış, Montaigne'in ortada kalan ölçülü sağgörü alanını es geçmişti.

Her ne kadar kralın maiyetine katılmak üzere geldiyse de, Montaigne'in suikastten önceden haberdar olduğuna dair bir işaret yoktur. Hatta önceki günler keyfinin yerinde olduğu bile söylenebilir; eski dostları Jacques-Auguste de Thou ve Étienne Pasquier ile görüşüp hasret gidermiştir. Gerçi Pasquier'nin Montaigne'i odasına sürükleyip *Denemeler*'in son edisyonundaki üslup hatalarını göstermek gibi sinir bozucu bir huyu vardı ama Montaigne, engizisyon memurlarına yaptığı gibi, onu nazıkçe dinleyip söylediklerini duymazdan geldi.

Duygusal açıdan Montaigne'den daha hassas bir kişiliğe sahip olan Pasquier, Guise cinayetini duyduğunda kapkara bir umutsuzluğa düştü. "Ah, berbat bir olay!" diye yazıyordu bir dostuna, "Uzun zamandır melankolik bir ruh hali içindeyim ve şimdi sana içimi boşaltacağım. Korkarım cumhuriyetimizin sonuna tanık oluyorum... Kral tacını kaybedecek ya da krallığının altüst olduğunu görecek." Montaigne böyle dramatik

konuşmalara tenezzül etmezdi, ama o da sarsılmış olmalıydı. Bir *politique* için en kötüsü de şuydu; yanlış zamanda işlenen bu soğukkanlı cinayet, *politique*'ların istikrar umutlarını bağladığı kralın ahlak anlayışına gölge düşürüyordu.

III. Henri, Aziz Bartholomeus Kırımına giden olaylarda IX. Charles'ın yaptığı gibi, bir nokta atışıyla sorunların çözümleneceğini düşünmüş olmalıdır. Halbuki Guise'in ölümü Ligcileri daha da radikalleştirdi ve Paris'te yeni bir devrimci bünye olan Kırklar Meclisi III. Henri'yi despot ilan etti. Sorbonne Papa'ya, meşruluğunu feda eden bir kralın teolojik açıdan öldürülmesine izin verilip verilmeyeceğini sordu. Papa izin verilemeyeceğini söyledi, ama Ligci vaizler ve avukatlar, Tanrı'nın çağrısını duyan herkesin bu işi yapabileceğini söylüyordu. "Despot" kelimesi sürekli havada uçuşup duruyordu, ancak *Gönüllü Kulluk*'ta La Boétie'nin söylediğinin aksine, vaizler pasif direniş veya başıboş bir biçimde desteğin çekilmesi çağrısını yapmıyor, resmen fetva veriyorlardı. Madem Henri artık pek çok propaganda yayımının duyurduğu üzere şeytanın temsilcisiydi, onu öldürmek de kutsal bir görevdi.

1589'da Paris'te yaşanan gerginlik hayatın her alanına yayıldı. Protestan vakanüvis Pierre L'Estoile, çılgına dönmüş bir kenti tasvir eder:

Bugün komşusunu soymak, en yakın akrabalarını katletmek, mihrapları soymak, kiliselere saygısızlık etmek, kadınlara ve genç kızlara tecavüz etmek, herkesi yağmalamak, her Ligcinin sıradan eylemi, her dindar Katoliğin şaşmaz işareti oldu. İnsanlar din ve ayin sözünü ağzından düşürmüyor, ama yüreklerinde dinsizlik ve soygun, ellerinde kan ve cinayet var.

İşaretler ve kehanetler her yerdeydi; Montaigne'in genelde akli başında olan dostu Jacques Auguste de Thou bile, bir odun yığınının iki başlı bir yılanın çıktığını görmüş ve bunu şerre yormuştu. Tam bundan daha kötüsü olamaz deneceği sırada Catherine de' Medici, 5 Ocak 1589'da öldü. Annesi ölünce III. Henri yapayalnız kaldı, çevresindeki nefretten onu koruyan sadece az maaşla çalışan birlikleri ile kendilerini ilkeleri gereği onun yanında kalmaya mecbur hissedilen *politique*'ler idi.

Herkesin tepkisini çeken kesim yine *politique*'ler oldu. Montaigne gibi birinin çıkıp soğukkanlılıkla, ölçülü bir tonda Ligcilerle radikal

Huguenot arasında fark görmediğini beyan etmesi de duruma pek fayda etmiyordu:

Biçimsel bir öneri: Bir kul kendi dinini savunurken acaba efendisine karşı ayaklanmaya ve silaha sarılmaya hakkı var mı? Geçen yıl hangi tarafın buna destek verdiğini, hangi tarafın olumsuz baktığını bir kez anımsayınız. Şimdi hangi taraftan her iki taraf için talimat ve konuşma geldiğini ve silahların bu amaç için o amaç için olduğundan daha az ses çıkarıp çıkarmayacağını işitin.

Kutsal suikast fikrine gelince; kim bir kralı öldürerek cennete gideceğini düşünürdü? Kurtuluş nasıl olur da “en kesin şekilde lanetlediğimiz açık nedenlere dayanarak” gelebilirdi? Bu dönemde bir noktada Montaigne siyasete olan bütün ilgisini kaybetti. 1589 başlarında Blois’dan ayrıldı. Ocak sonunda şatosuna ve kütüphanesine geri dönmüştü. Orada da etkindi, Matignon ile ilişkisini sürdürdü –Matignon hâlâ bölgenin mareşali ve Bordeaux’nun yeni belediye başkanıydı– ancak diplomatik gezilere çıkmaya tövbe etmiş görünüyordu. Kaderin cilvesi; Montaigne tam vazgeçmişken, III. Henri ile Navarre en sonunda uzlaştılar. Güçlerini birleştirdiler ve 1589 yazında başkenti kuşatmaya hazırlandılar.

Ancak kral yine hata yapmıştı. Kentteki Ligciler, surların dışında kamp kuran orduları görünce, III. Henri’ye erişebileceklerini anlamışlardı. Jacques Clément adında genç bir Dominiken keşiş, Tanrı’nın emriyle harekete geçti. Kentin içindeki gizli destekçilerden mesaj getirdiği yalanıyla I Ağustos’ta kampa ulaştı ve kralın huzuruna kabul edildi. Clément hançerini çıkarıp, o sırada tuvalette oturmakta olan (o dönemde soylular için olağan bir ziyaretçi kabul etme yöntemiymiş bu) kralın bağırsaklarını deşti ve hemen sonra da muhafızlar tarafından öldürüldü. Sonraki birkaç saat içinde Henri kan kaybından öldü. Son icraati Navarre’i varisi ilan etmek oldu, ancak Katolik Kilisesi’ne dönmesi koşulunu tekrarladı.

Kralın ölüm haberi Paris’te büyük coşkuyla karşılandı. Roma’da Papa V. Sixtus bile Clément’in eylemini övdü. Navarre en sonunda Katolikliğe dönmeyi kabul etti. İlk başta bazı Katolikler, özellikle Paris meclisinin üyeleri, krallarının Bourbon olduğunu söyleyerek Navarre’i tanımayı reddetti. Bir süre hangi tarafta olduğunuza bağlı olarak iki farklı gerçeklik vardı. Ama zamanla ve sabırla Navarre mücadeleden galip çıktı.

Fransa'nın IV. Henri'si oldu; kimselerin itiraz edemediği, güçlü kişiliğiyle en sonunda içsavaşı durdurmanın bir yolunu bulup birliği kabul ettiren kral oldu. IV. Henri *politique*'lerin beklediği kraldı.

Navarre ile ilişkileri hep dostça olan Montaigne, bir anda kendini yarı resmi bir rolde buldu: IV. Henri'nin danışmanı olmuştu. Üstelik şaşırtıcı derecede açık sözlü bir danışman oldu. Görgü kuralları gereğince, Henri'ye hizmetinde olduğunu bildiren bir mektup yazdı. Henri, Kasım 1589'da Montaigne'i geçici olarak maiyetinin bulunduğu Tours'a çağırды. Ya mektup çok gecikmişti ya da Montaigne mektubu uzunca bir süre şömine rafının üzerinde açılmadan bıraktı. Çünkü emre çok geç bir tarihte, 18 Ocak 1590'da karşılık verdi. İttifak teoride tamamdı ama Montaigne artık sağlığı her zamankinden daha kötü olduğu için yolculuk yapmaya kararlıydı. Krala ne yazık ki mektubunun çok geç geldiğini söyledi, onu tekrar tebrik etti, daha fazla destek kazanmasını umduğunu bildirdi.

Mektubun buraya kadarki kısmı tipikti, fakat sonrasında Montaigne alışılmadık sertlikte tavsiyelerde bulunuyordu. Resmi saygılı üslubunu bozmadan yeni krala, son zamanlarda ordusundaki askerlere fazla müsamaha gösterdiğini yazıyordu. Otoritesini kullanmalı, ama fetihlerini "hoşgörü ve yüce gönüllülük" ile yapmalıydı. Çünkü bunlar insanları tehditlerle kazanmaktan daha iyi yöntemlerdi. Kral güçlü olmalıydı ama aynı zamanda halkına onlara güvendiğini göstermeli, korkulan değil, sevilen kişi olmalıydı.

2 Eylül'de, Matignon'u görmeye gitmesini isteyen Henri'ye bir mektup daha yazdı Montaigne. Kral masraflarını ödemeyi önermişti. Ancak Montaigne bir kez daha kralın mektubuna karşılık vermek için acele etmedi, altı hafta bekledikten sonra mektubun eline yeni ulaştığını söyledi. Matignon'a daha önce üç kez yazdığını, onu ziyaret etmeyi teklif ettiğini, ancak Matignon'un geri dönmediğini yazdı. Belki de Matignon "yolun uzunluğu ve tehlikeleri"ni düşünmüş ve onu korumak istemiş olabilirdi. Montaigne'in ne demek istediği açıktı: IV. Henri de aynı anlayışı göstermeliydi. Ayrıca para teklifine de gücenmişti.

Kralların cömertliğinden şimdiye kadar hiçbir hediye geçmedi elime, böyle bir şeyi ne istedim ne de hak ettim. Sunduğum hizmetlerden dolayı hiçbir karşılık almadım, siz majestelerinin de bu konuda kısmen bilgisi vardır. Selefleriniz için yaptıklarımı sizin

için daha da istekli bir biçimde yapacağım. Majesteleri, ben dileyebileceğim kadar zenginim. Siz majesteleri Paris'teyken param biterse bunu size söylemekte tereddüt etmem.

Krala karşı kullandığı kendinden emin üslup hayret vericiydi ama Montaigne yaşlanıyordu ve hastaydı (o sırada ateşli bir hastalıktan mustarıpti), üstelik krala açık açık konuşabilecek kadar da yakındı. *Denemeler*'de şöyle yazıyordu: "Ben kendi krallarımıza olağan ve sade bir vatandaş sevgisiyle bakarken, özel çıkarım yüzünden ne cesaretim artıyor, ne de kınılıyor... Bu tutumum sayesinde ben her yerde başı dik, yüzü ve gönlü açık yürüyorum." IV. Henri'ye yazdığı mektup sözünün eri olduğunu gösterir. Gerçekten de her iki mektubunda da *Denemeler*'deki Montaigne'i görürüz: Açık sözlü, güçten etkilenmeyen ve özgürlüğünü korumaya kararlı bir kişilik.

IV. Henri'nin hükümrانlığının bir özelliği vardı; Montaigne bunun ilk işaretlerini görmüş olabilir: kralın kendini kültleştirme eğilimi. IV. Henri güçlü bir kişiliğe sahipti, bir dizi zayıf karakterli ve nefesine düşkün kraldan sonra ülkenin böyle birine ihtiyacı vardı, ama incelikli biri de değildi. Kısa konuşmalar ve kesin eylemler onun tarzıydı. III. Henri gibi düzenli olarak yıkanmak ve çatal kullanmak yerine, IV. Henri —gerçek bir erkeğin olması gerektiği gibi— pisti ve söylenenlere göre çürümüş et gibi kokuyordu. Karizmatikti. Güçlü bir kral fikri Montaigne'in de hoşuna gidiyordu, ancak bu esrarlı havalara pek ilgisini çekmiyordu. *Denemeler*'de bahsettiği kadıyla IV. Henri'ye gözü kör bir bağlılıktansa sağgörülü bir onay göstermişti. Aynı çekinceli tutum mektuplarında da görülür. Ve bu gizli savaşı Montaigne kazandı, çünkü IV. Henri'nin yanına hiç gitmedi.

1595 yılının ilk aylarında —Montaigne haber aldığı anda artık çok geçti— IV. Henry Fransa'nın dış düşmanı İspanya'ya savaş açtı ve böylece, en sonunda 1598'de sona erecek olan içsavaşlarda biriken enerjiyi boşaltmaya başladı. Fransa'da gerçek bir ortak kimlik oluşuyordu, ancak bu kimlik —daha çok Henri'nin kişiliğini odak aldığından— henüz kınılgandı. Henri'ye tutkuyla bağlı olan pek çok kişi vardı, ama aynı tutkuyla nefret edenleri de çoktu. En sonunda o da bir suikaste kurban gitti; 1610 yılında fanatik Katolik François Ravaillac tarafından bıçaklanarak öldürüldü.

Henri'nin tarihe katkılarının arasında 13 Nisan 1598'de ilan edilen Nantes Fermanı da vardı; bu ferman dinsel bölünmenin tüm taraflarına

ibadet ve vicdan özgürlüğü garanti ediyordu. Nantes Fermanı önceki ullaştırıcı anlaşmaların aksine bir süre başarı sağladı. Fransa, dinsel farklılıkların en büyük zarar verdiği ülke olmaktan çıkıp, Hristiyanlığın iki farklı biçimini resmi olarak tanıyan ilk Batı Avrupa ülkesi oldu. 7 Şubat'ta parlamentoda yaptığı konuşmada Henri fermanının tarafları memnun etmek yönünde zayıf bir arzuya dayanmadığını, karışıklık yaratmak için fırsat olarak anlaşılmaması gerektiğini söyledi. "Bütün ayrılıkları ve isyana teşvik eden vaazları başından engelleyeceğim ve bunları teşvik edenlerin başını vurduracağım."

Böylesine güçlü bir biçimde —ve Montaigne'in takdir edeceği şekilde— açık bir özgüvenle dayatılan Nantes Fermanı neredeyse bir yüzyıl ayakta kaldı; 1685'te feshedilmesiyle birlikte pek çok Huguenot İngiltere'ye ya da diğer ülkelere göç etmek zorunda kaldı. Mülteciler arasında pek çok Montaigne okuru vardı; bunlardan biri de Pierre Coste idi. Coste'nin yasaklı Montaigne baskısı daha sonra bir kez daha Manş Denizi'ni aşp evine dönecek ve karışıklık içindeki yurttaşlarına yeni, devrimci bir Montaigne'i tanıtacaktı.

16. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Tesadüfen filozof olun

ON BEŞ İNGİLİZ VE BİR İRLANDALI

TUHAFTIR AMA MONTAIGNE'İN Coste tarafından imajının yenilen-
diği 1724'e kadar geçen yüzyılda –*Denemeler*'in Fransa'da yasak-
landığı dönem– İngilizler ona hayran olmaktan vazgeçmemiştir.
Fransa dışında onu ilk İngilizler benimsedi ve az çok kendilerinden biri
gibi gördüler. İngiliz mentalitesindeki bir şey, onlarla Montaigne'i aynı
dalga boyuna yerleştirdi ve başka yerlerde entelektüel açıdan hangi deği-
şimler yaşanırsa yaşansın bu birliktelik ahenkle devam etti.

Montaigne'in bir bölüm önce 19. yüzyılın ortasında bıraktığımız
“ölümünden sonraki hayatı”na bir parça ara verip, birkaç yüzyıl bo-
yunca İngiltere'de nasıl karşılandığına hızlıca bakmak yerinde olacak.
Montaigne'in görünüşe göre seyahat etmeyi hiç düşünmediği Manş
Kanalı'nın diğer yakası Protestan bir ülkeydi; bu yüzden İngiltere tarafın-
dan sığınmacı olarak alındığını bilseydi herhalde çok şaşırırdı.

17. yüzyıl sonu ve sonrasında İngiliz okurların Montaigne'i keyifle,
özgürce okumalarının nedenlerinden biri de dindi. Katolik Kilisesi'nin
kitabı *Yasak Kitaplar Listesi*'ne eklemesi Protestan İngilizlerin umrunda
bile olmadı. Hatta kendilerini gerek Katoliklerden gerekse –ve özelli-
le– Fransızlardan bir adım önde hissettiklerinden hoşlarına bile gitti.
Fransız Akademisi'nin edebiyatın tümüne klasik güzellik bakımından
katı ölçüler getirmesiyle birlikte Fransızlar kendi en iyi yazarlarını ta-
nıyamaz oldular. Montaigne'in kendini tarif ettiği gibi, “özgür ve asi”
bir yazarın Fransız estetiğinde yeri yoktu, ama İngiliz dili onu kayıp
oğlu gibi kabul edip bağrına bastı. Chaucer ve Shakespeare'in coşkunu
ve dizginsiz yuvası olan İngilizce, böyle bir yazar için doğru dil gibi
görünüyordu. *Denemeler*'in bir 17. yüzyıl edisyonunun adandığı kişi olan
Lord Halifax de Montaigne'i İngilizceye çevirmenin, “yalnızca bizim
için değerli bir kazanım değil, doğanın üzerinde çalışılmış bir üslubun
kesinliğiyle kendisini sınırlandıramayacak kadar büyük yarattığı bu bü-
yük insanın ününü azaltmak için küçük kusurlar ve istisnalar yaratmakta
büyük zahmetlere giren kötü Fransız yazarların eleştirel küstahlığının

da haklı bir kınaması" olduğu görüşünü savunmuştu. Deneme yazarı William Hazlitt, Montaigne'i ve onunla birlikte Rabelais'yi, "Eski İngiliz Yazarlar ve Konuşmacılar" başlıklı bir yazıya sıkıştırmayı başarmıştı. Onları dahil etmesini şöyle açıklıyordu: "Ancak bunları büyük ölçüde İngiliz kabul ediyoruz ya da eleştiri mahkemeleri ve de okulları tarafından yozlaştırılmadan önceki halleriyle, yani eski Fransız karakterinin olmasını istediği haliyle alıyoruz."

İngiliz okurlar *Denemeler*'in üslubunu sevdi sevmesine, ama asıl içeriğine bayıldılar. Montaigne'in ayrıntıları soyutlamalara tercih etmesi, akademisyenlere güvenmemesi, ılımlılık ile rahatlığı yeğlemesi, mahremiyet arzusu –"dükkânın arka odası"–; bunların hepsi İngilizlere de hitap ediyordu. Öte yandan İngilizler de Montaigne gibi seyahat etmeyi ve egzotik şeyleri seviyordu. Montaigne –tıpkı İngilizler gibi– sessiz bir tutuculuğun tam ortasında radikallik patlamaları gösterebiliyordu. Çoğu kez kedisinin şöminenin yanında oyun oynamasını seyretmekten mutlu olabiliyordu; eh, İngilizler de böyleydi.

Bir de felsefesi vardı tabii; eğer bunu böyle adlandırmak uygunsa... İngilizler doğuştan filozof değildi; varlık, gerçekler ya da kozmos konusunda yorum yapmayı sevmiyorlardı. Ellerine bir kitap aldıklarında anekdotlar, garip karakterler, nükteli sözler ve bir parça da hayal gücü bulmayı seviyorlardı. Virginia Woolf'un, Montaigne gibi yazan pek çok İngiliz yazardan biri olan Sir Thomas Browne hakkında dediği gibi, "İngiliz mentalitesi en gevşek mizah ve espri anlayışından keyif almaya meyillidir." William Hazlitt de Montaigne'i bu nedenle, yani felsefeyle ilgilenmeyen bir ulusa çekici geldiği için över:

Kalemini eline aldığı anda kendini filozof, düşünür, hatip ya da ahlakçı yerine koymadı, ama bize aklından geçenleri bütün çıplaklığıyla söylemeye cüret ederek bunların hepsi oldu.

Montaigne kendisinden filozof olarak söz ettiği ender durumlardan birinde de bunun yalnızca tesadüf eseri olduğunu söyler. "Önceden tasarlanmadan, şansa bağlı olarak" filozof olmuştur. Aklına gelen her şeyi kâğıda dökünce, arada kaçınılmaz olarak bir iki büyük laf etmiştir. Nasıl yaşanacağına dair gerçekçi felsefe ilgisini çekiyordu, ama bu farklıydı. Bütün bunlar genel olarak İngilizler için de geçerliydi.

Ancak İngiltere'deki başarısı, İngiliz halkına derinden benzemesinden çok şans eseri olmuş olabilir; ki bu da tam Montaignelik bir durumdur. *Denemeler* ta en başından kendine John Florio adında mükemmel bir çevirmen buldu ve bu da büyük fark yarattı.

Florio'nun Montaigne'in içinde yatan gizli İngiliz'i ortaya çıkaran ilk kişi oluşu başlı başına çarpıcıdır, çünkü Florio'nun kendisi, İngiliz kafa yapısına sahip olmayan çok kültürlü bir gezgindi. Genellikle İtalyan olduğu söylenir, ancak 1553'te Londra'da doğmuştu ve annesi İngiliz'di; bu da onu daha çok İngiliz yapıyor. Ancak babası İtalyan'dı, Michele Agnolo Florio adında bir dil öğretmeni ve yazardı, Protestan bir sığınmacı olarak İngiltere'ye yıllar önce gelmişti. Katolik Mary Tudor tahta geçtiğinde Florio ailesi bir kez daha kendini sürgünde buldu ve Avrupa'yı dolaştı; genç John da böylece pek çok dil öğrendi. Yetişkinliğinde İngiltere'ye döndüğünde İtalyanca ve Fransızca dersleri vererek, konuşma dilinde ilk okuma kitapları ve başarılı bir İngilizce-İtalyanca sözlük yayımlayarak ün kazandı.

Zengin hamisi olan Bedford Kontesi'nin isteğiyle *Denemeler*'i çevirdi. Bedford Kontesi alıntılarının kaynağını izlemesine ve kitabı tanıtmaya yardımcı olmak amacıyla pek çok yardımcı ve dostunu da Florio'nun emrine sunmuştu. Florio bu yardımın karşılığını süslü ithaflarla ödedi; bazı durumlarda bu ithaflar o kadar karmaşıktı ki, adanan kişiler başını sonunu zorlukla ayırt edebiliyordu. Bedford Kontesi'ne yazdığı bir mektubunda şöyle der:

İşte bu kusurlarınıza uyum sağlayan nitelikler; bundan dolayı uzun soluklu bir meslek hayatı sürdürebilmek için beni davet eden hem güzel hem geniş alan ve içten içe yanmakta olan ruhum beni baştan çıkarırdı, sizin tatlı dizginleyen elinizi tutmuş olmasam (*her kim bu arzuya sahip olmuşsa düşünüldüğü şeyi kısa sürede aşsın, düşünülmeyen bir şey olmaksızın*) yoksa sizin kesin avantajınızı imalarla etkilememeli miyim, *değeriniz tartılmaya geldiğinde.*

Florio kendi haline bırakıldığında ortaya çıkan şey genelde buydu. O da tıpkı Montaigne gibi, giderek daha karmaşıklaşan düşüncelerle ağını büyüten örümcek gibi konuyu genişletiyordu. Ancak Montaigne her zaman ileriye giderken, Florio geriye dönüp cümlelerini, anlamı bir sözdizimi şişkinliğinde kaybolana dek giderek daralan barok sarmallar

içinde eziyordu. Gerçek büyü iki yazar karşılaştığında ortaya çıkıyordu. Montaigne'in sağlam üslubu Florio'nun lafı döndürüp dolaştırmasını dizginlerken Florio, Montaigne'e, Elizabeth dönemi İngilteresi'nin niteliğini ve bol miktarda saf mizahı katar. Montaigne, "Şaraba boğulan Almanlarımız" (*nos Allemans, noyez dan le vin*) derken, Florio, "bizim şişenin dibini bulan Alman askerlerimiz kadehlerine düşüp fareler kadar sarhoş olduklarında" der. Günümüz çevirmeni Donald Frame'in sakince, "kurtadamlar, cinler ve canavarlar" olarak çevirdiği bir ifade, Florio'nun kaleminden –*Bir Yazdönümü Gecesi Rüyası*'ndan fırlamış gibi– "kurtçuklar, gulyabaniler, perilerle diğer ifrit ve ejderler" olarak karşımıza çıkar.

Shakespeare ile Florio birbirini tanıyordu ve Shakespeare *Denemeler* çevirisinin ilk okurlarından biriydi. Hatta basılmadan önce elyazmasının bazı bölümlerini de okumuştur muhtemelen. Montaigne'in etkileri Florio'nun edisyonundan önce yazılan *Hamlet*'te belli belirsiz sezilebilir. Çok daha geç tarihli oyunu, *Fırtına*, Florio'ya o kadar yakın bir pasaj içerir ki, Shakespeare'in çeviriyi okuduğuna kuşku yoktur. Doğayla iç içe koursuz toplum hayalini öven Shakespeare'in Gonzalo'su şöyle der:

İdeal devletimde her şeyi ters uygulardım;
 Her türlü ticareti yasaklardım;
 Yargıç falan olmazdı,
 Okuryazarlık bilinmezdi; zengin, yoksul,
 Uşaklık kalkardı; sözleşme, miras,
 Arazi sınırı, çit, tarım, bağ bahçe olmazdı;
 Madene, buğdaya, şaraba, yağa gerek kalmazdı;
 Kimse çalışmazdı; herkes aylak olurdu

Bu, Florio'nun çevirisinde Montaigne'in Tupinambálarla ilgili söylediklerine şaşırtıcı derecede benzerlik gösterir:

Onlar ne ticaret ne edebiyat bilirler, sayıları anlamazlar, yargıçları yoktur, politik üstünlük nedir bilmezler. Hizmetkârları yoktur, zengin ya da yoksul yoktur, sözleşmeler, miraslar, bölünmeler, iş güç olmadan başıboşurlar. Soydaşlarına değil, herkese saygı duyarlar, giysileri doğadır, topraklarını gübrelemezler, şaraba, mısıra ya da metale ihtiyaçları yoktur.

Bu bariz paralellik 18. yüzyıl sonlarında Edward Capell tarafından fark edildiğinden beri Montaigne'in diğer Shakespeare oyunlarındaki etkisini aramak popüler bir oyuna dönüşmüştür. En umut vaat edeni *Hamlet*'tir, çünkü kahramanı çoğu kez Montaigne gibi konuşur; sanki sahneye çıkarılmış ve çözmesi için önüne dramatik bir ikilem konulmuştur. Montaigne, "Nasıl olduğunu bilemeyeceğim ama kendi içimizde çiftiz" ya da kendini tutarsız bir dizi sıfatla tanımladığında, "utanç verici, saygısız, iffetli, kadın düşkünü, geveze, sessiz, nazik, becerikli, aptal, üzüntülü, keyfi yerinde, yalancı, dürüst, bilgin, eli açık, cimri ve savurgan" derken, oyundan bir monoloğu seslendiriyor gibidir. Davranışının bütün sonuçlarını ve ayrıntılarını düşünenlerin herhangi bir şey yapmayı imkânsız bulacaklarını da gözlemler, ki bu da *Hamlet*'in hayattaki en temel sorudur. Benzerliklerin kaynağı sadece iki yazarın da bütün karmaşıklığı ve kararsızlığıyla geç Rönesans döneminin atmosferine ayak uydurmaları da olabilir. Hem Montaigne hem de Shakespeare gerçek anlarında ilk modern yazarlar olarak gösterilir; her ikisi de modernitenin kendine

özgü kim olduğunuzu ve sizden ne beklendiğini bilmediğiniz duygusunu yakalamıştır. Shakespeare uzmanı J. M. Robertson, bu iki yazardan sonrakı bütün edebiyatın, iki yazarın ortak teması olan bölünmüş benliğin keşfinin genişletilmesi şeklinde yorumlanabileceğine inanıyordu.

Paralellikler bundan ileriye götürülemez. İlk olarak Shakespeare denemeci değil, oyun yazarıydı. Çelişkilerini karakterleri arasında paylaştırabilir ve onları sahnede bir çatışma içine sokabilirdi. Montaigne ise bütün çelişkilerini kendi içine hapsedmeliydi. Bir başka fark da Montaigne anavatanında –Shakespeare’in İngiltere’de olduğu gibi– bir külliyyatın tepesinde tek başına oturmuyordu. Bu nedenle daha az kıskançlığa maruz kalmış ve hiç kimse, Shakespeare’in sık sık başına geldiği gibi, *Denemeler*’i bizzat yazmadığı iddiasıyla onu yerinden etmeye çalışmamıştı.

Ya da hemen hemen hiç kimse bunu yapmaya çalışmamıştı. Birkaç istisna arasında 19. yüzyılın önemli “Stratford karşıtları”ndan Ignatius Donnelly yer alır; ki kendisi Shakespeare’in de yazarlığından kuşku duyanlardan biriydi. Shakespeare’in oyunlarını Francis Bacon’un yazdığını öne sürdüğü uzun bir yapıtın sonuna Donnelly, Bacon’un aynı zamanda Montaigne’in *Denemeler*’ini, Robert Burton’un *Anatomy of Melancholy*’sini (Melankolinin Anatomisi) ve Christopher Marlowe’un bütün eserlerini yazan kişi olduğunu kanıtlayan birkaç bölüm ekler. *Denemeler* baştan sona ipuçlarıyla doludur. Örneğin Montaigne’in, “Her kim bir çocuğu ek-mek, domuz pastırması (*bacon*) ya da sarmısağa karşı inatçı bir tiksintiden kurtarırsa onu bütün hassasiyetlerden kurtarmış olur” dediği pasajda, Bacon’un adı geçiyordur. Francis adı da metinde birkaç kez belirir, gerçi genellikle Fransa Kralı I. François’ı kastediyordur, ama ne gam; bu da bir ipucudur. İş kökünden halletmek için Donnelly, Shakespeare’in oyunlarında sık sık dağlar (İngilizcede *mountaines*) sözcüğünün geçtiğine dikkat çeken Bayan Pott’un keşfinden söz eder. Shakespeare’in oyunlarını Bacon yazdığına göre, oyunlarda Montaigne’e yapılan göndermeler, *Denemeler*’i de onun yazdığını akla getirir. “Bütün bunların tesadüf olduğuna inanan biri olabilir mi?” diye sorar Donnelly.

Gerçi *Denemeler*’in bazı bölümlerinin kafasını karıştırdığını itiraf eder; ipuçlarıyla dolu olduğunu düşünür ancak yorumlaması zordur. Bunlardan en önemlisi de, erkek kardeşi öldürüldükten sonra beyaz göğüslerini döven genç kadının hikâyesidir. Donnelly bu noktada pes eder:

Bu genç kadın kimdir? Metinde başka yerde sözü geçmez. Erkek kardeşini öldüren beyaz göğüsleri midir?... Kurşun nereden gelmiştir? Beyaz göğüslerinden mi? Hepsi saçmadır... Ve böyle yüzlerce paragraf vardır.

Denemeler'in Fransızca oluşu sorun teşkil etmiyor mu diye düşünülebilir, ama Donnelly için bu da önemli değildir. Bacon, dini açıdan aykırı fikirlerin yer aldığı, kuşkucu bir kitap yayımlamak istemiştir, ancak bunu İngiltere'de yapmaya cesaret edemediği için çeviri olarak yayımlanmasını ayarlamıştır. Tesadüf bu ya, o sırada Francis Bacon'ın erkek kardeşi Anthony de Fransa'da bulunmaktadır ve Montaigne'i tanır. Anthony, Montaigne'i adının bu aldatmacada kullanılması için ikna ederken, bir başkası da Florio'yu çevirmen rolünü oynamaya ikna etmiştir. Yani kitabı Bacon yazmış, Montaigne imzalamış, Florio da muhtemelen onu gerçekten çevirmiş, ama çeviriyi İngilizceden Fransızcaya yapmıştır. "Montaigne" gerçekten de bir İngiliz'dir, hem de Lord Halifax ya da William Hazlitt'in hayal bile edemeyeceği kadar gerçek bir İngiliz.

Hikâyenin bir kısmı gerçeklere dayanır: Anthony Bacon Montaigne'i tanıyordu ve onu iki kez, bir kere 1580'lerin başında, bir kere de 1590'da ziyaret etmişti. *Denemeler*'in bir kopyasını pekâlâ kardeşine getirmiş olabilir; bu da Francis'in kitabı Fransızcasından –kendi *Denemeler*'ini 1597'de basmadan önce– okumuş olabileceği anlamına geliyor. Bu da çoğu zaman insanları şaşırtan bir başka durumu, Bacon ile Montaigne'in bir iki yıl arayla kitaplarına aynı adı koymuş oluşlarını açıklayabilir.

Ancak başlığın iki kitap arasındaki tek benzer nokta olduğunu belirtmek gerekir. Montaigne'deki "İngilizliği" ima eden özelliklerin hiçbiri İngiliz denginde yoktur. Bacon, entelektüel anlamda Montaigne'den daha güçlü yazar. Daha doğrudan, daha felsefi ve daha sıkıcıdır. Okuma ya da seyahat etme gibi konuları ele aldığı anda emirler verir. *Bunu* okumalısınız, seyahatinizde *şurayı* görmelisiniz, der. Konu alt konulara bölünmeye elverişliyse böler, her alt bölünmeyi önceden haber verip sonuna gelene kadar hepsini işler. Montaigne'in bunu size asla yapmayacağından emin olabilirsiniz.

Florio ile Bacon yolu açtıktan sonra başlığı *Denemeler* olan sayısız İngilizce kitap ortaya çıktı. Bazıları açıkça Florio'nun Montaigne'inden, bazıları Bacon'dan esinlenmişti, ama neredeyse her örnek, düşünüş ve yazış

tarzlarını Montaigne'den almıştı. 17. yüzyılın ilk yıllarından sonra yazılan denemelerin çok azı önemli konular üzerine felsefi açıdan güçlü saptamalardan oluşuyordu, çoğu herhangi bir konuya odaklanmayan keyfi konuşmalardı. Florio'nun ilk elyazması taslaklarından birini okuyan ve 1600, 1601, 1616 ve 1617'de bir dizi *Essays* yayımlayan William Cornwallis'ın yapıtları buna tipik birer örnekti. Cornwallis, "Uyku Üzerine", "Hoşnutsuzluklar Üzerine", "Fantastik Üzerine", "Birahaneler Üzerine" ve "Eşyaların Gözlemi ve Kullanımı Üzerine" gibi konuları işlemiştir.

Denemeler başlığını kullanmayanlar bile bariz biçimde konudan konuya sapan, kişisel bir tarz kullanıyorlardı. Fransız edebiyatı giderek daha özgüvenli ve resmi olurken İngiltere, –uzun incelemesi *The Anatomy of Melancholy*'de yazma tarzını "gördüğü her kuşa havlayan bir spanyel" olarak tanımlayan– Robert Burton gibi bir dizi tuhaf yazar üretti. Ondan da tuhaf olan Sir Thomas Browne, tıp bilimi, bahçeler, gömü yöntemleri, hayali kütüphaneler üzerine, Florio da dahil hiç kimseye benzemeyen (o kadar ki, ilk bakışta Browne cümleleri olduğu anlaşılabilir), anlaşılması güç, barok bir üslupta daha pek çok denemesel araştırma yazmıştı.

Montaigne'in İngiltere'deki etkileri en tuhaf aşamasına ulaşmışken yeni bir çevirmen, Charles Cotton, işleri biraz olsun düzeltti. Cotton'ın yeni *Denemeler*'i 1685 ve 1686'da çıktı; yani kitap Fransa'da *Yasak Kitaplar Listesi*'ne girdikten hemen sonra. Cotton'ın çevirisi Florio'nunkinden daha isabetliydi ve yeni bir İngiliz okur kuşağını *Denemeler*'le tanıştırmıştı. Şaşırtıcı ama, bu görece daha ölçülü çeviriyi kaleme alan kişi, Florio'dan çok daha dik başlı ve amatör bir kişiliğe sahipti. Cotton'ın dönemindeki ünü açık saçık parodi türündeki şiirlerinden kaynaklanıyordu. Bir keresinde kendini "Kuzey toprağı" olarak tanımlamış, bütün akşam pub'da bira içtikten sonra kütüphanesine çekilerek şu dizeleri yazmıştı:

Açık saçık nameler ve bazen de çeviriler
Tubs, Guyen[n]e ve Provence'in eski hikâyeleri
Ve Fransa'nın eski tüfekleriyle yarenlik etmekti

Ölümünden sonra Charles Cotton'ın ünü, daha küçük ölçekte olsa da, Montaigne ya da Shakespeare'inki kadar garip dönüşümlerden geçti. 19. yüzyıl onun komik şiirlerini uygunsuz buluyor, bunun yerine kendi çağdaşlarının görmezden geldiği lirik şiirlerine hayranlık besliyordu. Daha

sonra bunlar da bilinmez oldu. İnsanlar onu daha çok Isaac Walton'ın Montaigne izleri taşıyan *The Compleat Angler*'ına yaptığı katkısıyla tanır: Alabalık okşama üzerine bir bölüm yazmıştır. Günümüzde Cotton'ın bu eski eseri alabalıkçılar dışında neredeyse hiçbir çevrede hatırlanmaz; tanınmasının ana nedeni Montaigne çevirisidir.

Cotton'ın çevirisi iki yüzyıl boyunca *Denemeler*'in standart çevirisi olarak kaldı ve Montaigne'i daha az barok, yeni bir kuşak yazara taşıdı; bu yeni kuşak hayal ağları dokumaktansa, günlük hayatın psikolojik gerçeklerini yansıtmakla ilgileniyordu. Şair Alexander Pope, Cotton kopyasına şu notu düşmüştü: "Bu (bana göre) davranışlar hakkında yazılmış en iyi kitap; bu yazar herkesin kalbinden geçenlerden başka bir şey söylemiyor." Edebiyat dergisi *Spectator*'daki bir yazı, Montaigne'in kişisel deneyimleri ve niteliklerini kitabına dokuma alışkanlığını övüyordu; bu, zevkine düşkün bir alışkanlık gibi görünebilirdi ama eğlenceliydi. Fransız eleştirmen Charles Dédéyan'ın söylediği gibi, İngilizler, tatlılıkla yaptığı sürece bir yazarın istediği kadar kendinden söz etmesine izin verirlerdi.

Bundan böyle sadece bunu yapan İngiliz denemeciler hiç eksik olmayacaktı. Hepsi de eleştirmen Walter Pater'in tanımladığı gibi, "Montaigne'in gerçek ailesiydi": "Aynı içtenliği, edebiyatta Montaigneci unsur diyebileceğimiz aynı modern tarafsızlık"ı gösteriyorlardı. Aralarında, *Denemeler* nüshasını çoğu zaman epey saçma notlar ve alt çizgilerle

dolduran popüler denemeci Leigh Hunt da vardı. Montaigne'in elleri olmayan, ama ağır bir kılıç kullanan ve Fransa'daki her araba sürücüsü kadar iyi kırbaç şaklatan bir oğlan gördüğünü anlattığı bölümün kenarına Hunt, dikkatle, "Elbette kollarıyla. Yine de çok şaşırtıcı" diye yazar.

Montaigne'in entelektüel açıdan daha güçlü bir hayranı vardı: William Hazlitt. Hazlitt, kendini filozof yerine koymadığı için Montaigne'i övüyordu. Hazlitt'in iyi bir denemecinin nasıl olması gerektiği yönündeki değerlendirmesi, İngilizlerin artık Montaigne'de ne aradığını dile getiriyordu. Böyle yazarlar, diyordu Hazlitt, doğa bilgisi heveslisinin ormanda ya da deniz kıyısında gezinirken kabuk, fosil ya da böcek topladığı gibi insan hayatının ilginçliklerini toplar. Olması gerekenleri değil, olanları yansıtırlar. Montaigne bu tip yazarların en iyisiydi, çünkü kendisi dahil her şeyi olduğu gibi bırakır ve nasıl bakması gerektiğini bilirdi. Hazlitt için ideal bir deneme:

Giysimizin, havanın, görünüşün, sözcüklerin, düşüncelerin ve davranışların ayrıntılarını alır; bize ne olduğumuzu ve ne olmadığımızı gösterir; önümüzde bütün hayat oyununu oynar, bizi çok renkli sahnelerinin aydınlanmış seyircileri yaparak kendi oynayacağımız sahnede oldukça mantıklı özneler haline gelmemizi (eğer mümkünse) sağlar.

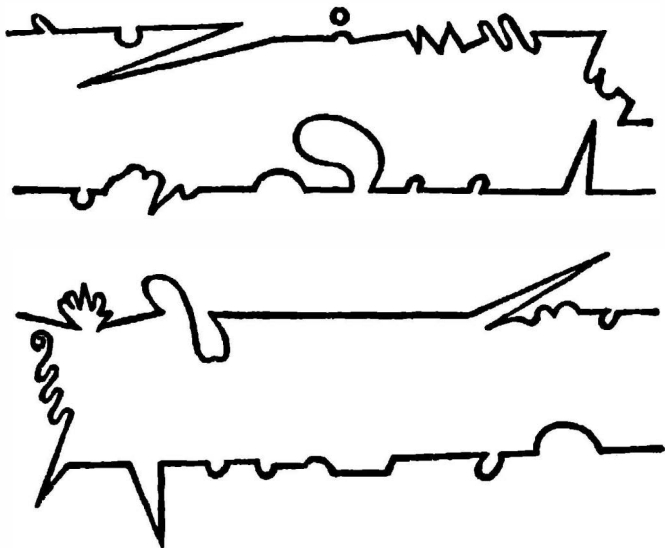
Bir başka deyişle deneme, herhangi bir roman ya da biyografiden çok daha fazla, nasıl yaşanacağını öğrenmemize yardımcı olan türdür.

William Hazlitt'in aynı ismi taşıyan oğlu 1842'de *Complete Works* (Bütün Eserleri) adlı bir eser yayımladı; kitap, hem Cotton'ın üzerinden geçilmiş çevirisini hem de Montaigne'in mektuplarını, İtalya yolculuğunun güncesini ve kısa biyografisini içeriyordu. Bu eser gelecek yıllarda Britanya'da okunan standart edisyon olacaktı. Sonradan, 1877'de, oğul Hazlitt'in oğlu tarafından tekrar gözden geçirilip düzeltildi ve böylece ortaya "Hazlitt Hazlitt Cotton'ın Montaigne'i" çıktı. Hazlittler'in Montaigne'i Florio'nunkinden bile daha İngiliz'dir. Bu yeni Montaigne herkes tarafından sevildi, hepsinden önemlisi de Hazlittçi niteliklerinden ötürü böyle oldu; yani, günlük hayata gerçekte olduğu haliyle dikkat etme ve resmi edebiyat kısıtlamaları olmadan hoş bir şekilde yazma becerisiyle.

Bu gelenek 19 ve 20. yüzyıl boyunca devam etti ve 21. yüzyılda da devam edeceğe benzer. Her dönem kendi yeni Montaigne'ini yaratır, gelenek bugün de sayısız gelip geçici denemeci ve "edebiyattaki Montaigneci unsurları" bilerek ya da bilmeyerek yaşatan hafta sonu köşe yazarları ile devam eder.

Montaigne'in Britanya adasındaki mirasçıları arasında son sözü 18. yüzyılda yaşamış İngiliz kökenli bir İrlandalı hak eder: *Tristram Shandy*'nin yazarı olan Laurence Sterne. Büyük romanı, eğer roman olarak sınıflandırılabilirse, Fransız öncülüne birkaç belirgin selam içeren, oyunlarla, paradokslarla dolu, konu dışına çıkıp duran abartılı bir Montaignevari karmaşadır. En başta olması gereken ithaflar ve önsözler baştan sona yanlış sırada ortaya çıkar. "Yazarın önsözü" 3. Cilt, 20. Bölüm'de yer alır. Bir noktada sayfa boştur; böylece okurlar kendi hayal güçlerine göre bir karakterin resmedilmesine katkıda bulunabilirler. Bir başka sayfada kitap, o ana kadar olan sapmaların şemasını özetleyen bir dizi çizgi grafik sunar.

Kitap her an dağılmanın kıyısında sallanır. Başlangıçta vaat edilen her türlü konu buharlaşır, anlatıdaki duraksamalar ve sapmalar konuya tamamen hâkim olur: "Bir düğümle dolu bir bölüm vaat etmedim mi dünyaya?" Sterne bir noktada durup düşünür: "Bir kadının doğru ve

yanlış yönleri üzerine iki bölüm? Bıyık üzerine bir bölüm? Dilekler üzerine bir bölüm? Burunlar üzerine bir bölüm? Hayır hayır, bunu yaptım: Amcam Toby'nin alçakgönüllülüğü üzerine bir bölüm? Uyumadan bitirmek istediğim bölümler üzerine bölüme daha geledim bile." Sterne, Montaigne'in speed almış haline benzer.

Ama elbette, der Sterne, dünyayı olduğu gibi anlatmaya soyunan her öykü böyle olmak zorundadır. Başlangıç noktasından dümdüz hedefine gidemez. Hayat karmaşıktır ve izlenecek tek bir yol yoktur.

Bir katırcının katırını sürdüğü gibi bir vakanüvis de tarihi dümdüz yazabilir mi? Diyelim ki Roma'dan ta Loretto'ya kadar bir kere bile başını sağa sola çevirmeden hem de. Yolculuğunun sona ereceği tam saati söylemeyi deneyebilir. Ama aslında bu, doğruları konuşacak, imkânsızdır: Bedeninde bir parça can taşıyorsa, o düz çizgiden sapacak elli yer bulacaktır.

İtalya yolculuğunda Montaigne'in yaptığı gibi, Sterne de yoldan saptığı için suçlanamaz; çünkü *asıl* yol sapılan yerlerdir. Yolu, tanım gereği ayaklarının onu götürdüğü yerdir.

Tristram Shandy, James Joyce'un *Finnegans Wake*'iyle en uç noktasına ulaşan bir İrlanda geleneğini başlattı. *Finnegans Wake*, yüzlerce sayfa dallanıp budaklanarak, çağrışım akışlarına bölünerek en sonunda başladığı yere dönen bir romandır: Sonundaki yarım cümle kitabın başladığı yarım cümleye bağlanır. Bu, düzgün sonlardan kaçınan Sterne ya da Montaigne için fazlasıyla düzenlidir. İkisine göre yazının da hayatın da akmasına izin vermek gerekirdi; bu herhangi bir çözüme ulaşmadan dallanıp budaklanmak anlamına gelse bile. Sterne de Montaigne de, sürekli üzerine yazılacak bir şeyler üreten bir dünyayla iç içedir, bu nedenle durmaya gerek yoktur. Bu bakış açısı ikisini de kazara filozof yapar: Haritası ya da bir planı olmayan, kendilerini nerede bulacaklarını ya da oraya gittiklerinde ne yapacaklarını bilmeyen, insan ruhuna eğitim gezisine çıkmış doğabilimcilerdir onlar.

17. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Her şeyi iyice düşünüp taşının, hiçbir şeyden pişman olmayın

JE NE REGRETTE RIEN

KİMİ YAZARLAR KİTAPLARINI sadece *yazar*. Kimileri onları kil gibi yoğurur ya da birikimle inşa eder. James Joyce ikinci türden yazdı: *Finnegans Wake* defalarca yazılıp basılarak öyle bir evrimden geçmiştir ki, önceleri gayet normal olan bir cümle,

Who was the first that ever burst?
(Kimdi hayatında ilk defa patlayan?)

tuhaf mutantlara dönüşür:

Waiwhou was the first thurever burst?
(Kimdiriktirki patlamıştır ilk defalarca hayatta?)

Montaigne, Joyce gibi sözcüklerini bulamaç yapmazdı ama çalışırken yazdıklarına tekrar tekrar döner, ayrıntılar ekler, konuyu durmadan genişletirdi. Yazdıklarına defalarca dönmüş olsa da, bir şeyleri silip çıkarmaktan çok, daha çoğunu ekleme dürtüsü sergiler. Yazarken pişmanlık duygusu –tıpkı yaşarken olduğu gibi– ona yabancıydı. *Amor fati*'ye hep bağlı kaldı; yani, ne olursa olsun her şeyi neşeyle kabul etti.

Bu, temiz bir sayfa açıp yeni bir başlangıç yapabilmeniz için geçmişte işlemiş olduğunuz kabahatlerden tövbe etmeniz gerektiğini söyleyen Hristiyanlığın doktrinlerine ters düşen bir ilkeydi. Montaigne geçmişteki bazı davranışlarını artık mantıklı bulmadığını biliyordu, ama o sırada farklı biri olduğunu varsayıp konuyu fazla kurcalamamak ona yetiyordu. Geçmiş benlikleri, bir partiye gelen bir grup insan kadar birbirinden farklıydı. Yaptıklarını açıklamak için kendi nedenleri ve kendi bakış açıları olan bir oda dolusu tanıdığını yargılamayı düşünmeyeceği gibi, geçmiş hallerini de yargılamayı düşünmezdi. “Biz birbirinden öylesine ayrı ve çeşitli parçalardan yapılmışız ki, her an, her parçanın ayrı bir görevi oluyor”

diye yazıyordu. Genel bir bakış açısı yok ki geriye dönüp olmak isteyebileceği tutarlı bir Montaigne oluştursun. Eski benliklerini hayatından silmeye çalışmadığına göre, bunu kitabında da yapması için bir nedeni yoktu. *Denemeler*, yirmi yıl boyunca onunla birlikte büyümüştü, neyseler oydular ve onları oldukları gibi bırakmaktan memnundu.

Pişman olmayı reddetmesi, kitabını tekrar tekrar okuyup bir şeyler eklemekten onu alıkoymadı. Kalemını bırakıp, “Ben Montaigne, söylemek istediğim her şeyi söyledim. Kendimi kâğıda geçirdim” noktasına asla varmadı. Yaşadığı sürece yazmak zorundaydı. Bu süreç sonsuza dek devam edebilirdi.

Ben bir kez yola koyulunca, dünyada kâğıt ve mürekkep olduğu sürece durmadan ve yorulmadan bu yolda ilerleyeceğim.

En sonunda onu yazmaktan alıkoyan şey ölüm oldu. Virginia Woolf’un yazdığı gibi, *Denemeler* nihayet “sona ulaştıkları için değil, ilerlemeleri tamamen askıya alındığı için” noktalandı.

Bu bitmek bilmeyen çalışma yayımcıların teşvikiyle de ortaya çıkmış olabilir. İlk baskılar o kadar iyi satmıştı ki yeni, daha uzun ve daha iyi olanlar için pazar olduğu çok açıktı. Montaigne’in de 1588’deki büyük yolculuğu ve belediye başkanlığı deneyiminden sonra ekleyeceği pek çok şey vardı. Sonraki yıllarda daha da çok yazdı; başkentten kaçan kralın maiyetinde yaşadığı rahatsız edici deneyimden sonra aklına pek çok yeni fikir gelmiş olmalıydı (ki bunlar Fransa’nın mevcut siyasi durumuyla ilgili değildi; ölçülü olmak, doğru karar verebilme, dünyevi kusurlar gibi diğer sevdiği konulardı).

Bordeauxlu yayımcısı yerine saygın Paris yayımcısı Abel L’Angelier tarafından basılan 1588 baskısının başlık sayfasında, “üçüncü bir kitap ile ilk iki kitaba 600 sayfa eklenerek genişletilmiştir” der. Bu ifade aşağı yukarı doğru olmakla birlikte, yapılan eklemeyi olduğundan daha az gösterir: 1588’de basılan *Denemeler*, 1580 baskısından neredeyse iki kat uzundu. 3. Kitap’la birlikte on üç uzun bölüm daha eklenmiş ve ilk iki kitapta varolan denemelerin hepsine şu ya da bu şekilde dokunulmuştu.

1588’in yeni Montaigne’i –bu sırada gerçek Montaigne III. Henri’nin peşinden oradan oraya sürüklenmiş, yeni dostu Maire de Gournay ile birlikte Picardy’deki nekahet günlerini planlıyordu– şaşırtıcı bir özgüven

sergiliyordu. Günahları konusunda sil baştan yapma fikrini reddeden birine yaraşır biçimde, kitabının konudan konuya sapan kişisel niteliği hakkında en ufak pişmanlık göstermiyordu. Ayrıca dünyasına giren herkese taleplerini dayatmakta da tereddüt etmiyordu. “Burada benim kabahatim yok, konuyu kaybeden özensiz okumalar, ben değilim” diye yazıyordu, lafı dolandırma eğilimi hakkında. Artık ailesi ve dostları için yazıyormuş gibi de yapmıyordu. Neye sahip olduğunu biliyordu ve bunu sulandırma, gizleme ya da geleneklere uymak için bir düzene koyma yönündeki her türlü fikri küçümsüyordu.

Yine de bazen yazarlara özgü bir duyguya kapılıyor, kendinden şüphe etmeye başlıyordu. Yaratıcı kişilerin mustarip olduğu türden bir kafa karışıklığını yaşamadan kitabını eline alamıyordu. “Kendi yapıtımdan daha az belirsizce yargıladığım bir başka yapıt yok. Kendi *Denemeler*’imi çok kararsızca ve biraz da kuşkuyla kimi kez daha aşağıya, kimi kez daha yukarıya yerleştiriyorum.” Ne zaman kendi sözcüklerini okusa, bu karışık duyguların etkisinde kalıyor, daha başka düşüncelerle doluyor ve tekrar kalemi eline alıyordu.

Yayımcısının da beklediği gibi, *Denemeler* 1588’de hevesli bir okur kitlesi buldu. Ancak 1580 baskısını stoacı bilgeliğin özeti olarak yalayıp yutan bazı okurlar, şimdi buldukları şey karşısında afallamışlardı. İtiraz sesleri yükselmeye başladı. Acaba Montaigne fazla mı konu dışına çıkıyordu ve çok mu kişisel olmaya başlamıştı? Günlük alışkanlıkları hakkında anlattıkları biraz fazlaya kaçmıyor muydu? Bölümlerin başlıklarıyla içindekiler arasında bir ilişki var mıydı? Cinsel hayatı üzerine açıklamaları gerçekten gerekli miydi? Blois’de beraberlerken dostu Pasquier’in ileri sürdüğü gibi, dil üzerindeki yetkinliğini mi kaybetmişti? Kitabının garip, uydurma sözcüklerle ve gündelik Gaskon deyimleriyle dolu olduğunu görmüyor muydu?

Montaigne ne tür kuşkular beslerse beslesin, bu itirazların hiçbirinden pek etkilenmiyordu. Gelen eleştiriler sonucu bir şeyi düzeltse bile, bunu sadece konudan daha çok sapmak, üslubunu daha kişisel ve daha coşkulu hale getirmek için yapıyordu. *Denemeler*’in 1588’deki yayımından sonra, hayatının geriye kalan son dört yılında, kat üstüne kat, çıkıntı üzerine çıkıntı eklemeye devam etti.

1588 baskısında kendini yeterince serbest bırakmıştı, bundan sonrasında dörtnala gitmeye başladı. Başka yeni bölüm eklemedi, ama bin

ESSAIS DE M. DE MONTA.

sent. A tant dire, il faut qu'ils dient, & la verité & le mensonge ne les estime de rien mieux, pour les voir tober en quelque rencontre; Ce seroit plus de certitudes, s'il y auoit regle & verité à mentir tousiours. J'ay veu par fois à leur domage, aucunes de noz ames principales s'arrester à ces vanitez. Le demon de Socrates estoit à mont adus certaine impulsion de volote, qui se presentoit à luy, sans le Conseil de son discours. En vne ame bien espuree, come la siennes & preparee par continet exercice de sagesse & de vertu, il est vray semblable que ces inclinations, quoy que fortes, estoient tousiours bonnes & dignes d'estre luyuies. Chacune en soy, quelque image de telles agitations. En y en ausquelles ie me lailloy emporter si vilement & heureusement, qu'elles pourroyent estre ingees avec quelque chose d'inspiration diuine.

De la Constance. CHAP. XII.

A Loy de la resolution & de la cōstance, ne porte pas que nous ne nous deuions couurir, autant qu'il est en nostre puissance, des maux & inconueniens qui nous menassent. Ny par consequet d'auoir peur qu'ils nous surprignent. Au rebours, tous moyens honnestes de se garentir des maux, sont non seulement permis, mais loüables. Et le ieu de la constance se ioue principalement à porter patiemment, & de pie ferme, les inconueniens, où il n'y à point de remede. De maniere qu'il n'y à soupplēse de corps n'y mouuēmet aux armes de main, que nous trouuions mauuais, s'il sert à nous garentir du coup qu'on nous rue. Toutes fois aux canonades, depuis qu'on leur est planté en bute, comme les occasions de la guerre portent souuent, il est mescant de s'esbraler pour la menasse du coup. Et autant que pour sa violence & virelles nous le tenons inuitable, Et en y à meint vn, qui pour auoir ou baussē la main, ou baussē la teste, en à pour le moins apprestē à

kadar yeni pasaj ekledi ki bunların bazıları ilk edisyonda deneme olacak uzunluktadır. Artık orijinal boyutunun neredeyse iki katına çıkmış olan kitap üç kat daha büyüdü. Bu haliyle bile Montaigne, pek çok konuya sadece yüzeysel deyinbildiğini, derinlemesine işlemeye ne zamanı ne de isteği olduğunu düşünüyordu. “Ben daha çok yer kazanmak için, sadece başlıca düşünceleri bir araya getirdim. Eğer bunları istediğim gibi geliştirseydim, bu hacim birkaç kez artabilirdi.” Plutarkhos hakkında söyledikleri gibi, “İstediğimizde nereye gideceğimizi parmağıyla göstermekle yetinir.” Özgürlük tek kuraldır; konu dışına çıkmak ise tek yol.

Üzerinde çalıştığı kopyalardan birinin iç kapağına –Vergilius’tan Latince– “viresque acquirit eundo” sözcüklerini yazmıştı: “İlerledikçe güç kazanıyor.” Kitabın ticari başarısına atıfta bulunuyor olabilir, ama muhtemelen, yamaçtan aşağı yuvarlanan kartopu gibi giderek büyümesini tarif ediyordu. Anlaşılan Montaigne bile kitabın kontrolünü yitirmekten korkuyordu. Dostu Antoine Loisel’e 1588 baskısını hediye ettiğinde, iç kapağa Loisel’in kitap hakkındaki fikirlerini kendisine bildirmesini yazmış, “çünkü devam ettikçe kötüleştiğimden korkuyorum” demişti.

Denemeler’in anlaşılabilirlik sınırlarını zorlamaya başladığı doğrudur. Bu arapsaçının arasından bazen ilk baskının iskeleti görünür gibi olur; özellikle üç aşamayı küçük harflerle belirten modern baskılarda. 1580 edisyonu A, 1588 B ve bu tarihten sonraki her ekleme C ile belirtilir. Bunun etkisi, tropik bitkilerin arasından bir Kmer tapınağının dış hatlarını görmeye benzer. Bir de “D” katmanı olsaydı ne olurdu, Allah bilir. Montaigne bir otuz yıl daha yaşamış olsaydı, Balzac’ın “Bilinmeyen Şahaser”indeki resmini anlamsız bir karalamaya dönüştüren ressam gibi, tam anlamıyla okunmaz hale gelene kadar ona ekleme yapacak mıydı? Yoksa tam olarak nerede duracağını bilir miydi?

Bunu yanıtlamak imkânsız, ama anlaşılan öldüğünde bu sınıra henüz ulaşmadığını düşünüyordu. Son yıllardaki çalışmaları, üzerine bol bol not alınmış koca bir nüsha şeklinde ortaya çıktı. Editörü, ölümünden sonra gerekli düzeltmeleri yaptı ve böylece günümüze ulaşan *Denemeler*’in temelini oluşturdu. Bu editör, Montaigne’in yaşamına Paris’te, 1588 edisyonunu tamamlarken giren, sıradışı genç kadın Marie de Gournay’den başkası değildi.

18. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Kontrolü bırakın

KIZ EVLAT VE MÜRİT

MARIE LE JARS DE GOURNAY, Montaigne'in ilk büyük editörü ve tanıtımcısıydı. İsa için Aziz Pavlus, Marx için Lenin neyse, Marie de Gournay Montaigne için o oldu; son derece heyecanlı ve şevkli bir kadındı ve daha ilk buluşmalarında Montaigne'e bu yönlerini hiç çekinmeden sergiledi. Montaigne'in hayatındaki en önemli kadın haline geldi; hatta evdeki zorlu üçlüden, karısı, annesi ve kızından bile daha önemli oldu. Hayatındaki diğer kadınlar gibi o da Montaigne'den uzun yaşayacaktı; gerçi bunda şaşılacak bir şey yok: Marie de Gournay Montaigne'den otuz iki yaş küçüktü. Tanıştıklarında Montaigne elli beş, Marie'se yirmi üç yaşındaydı.

Marie de Gournay 1565'te doğdu. Hayatı Montaigne'inkiyle pek çok benzerlik taşır ama iki önemli fark vardır: Birincisi kadındı, ikincisi de, o kadar parası yoktu. Önemsiz taşra asillerinden olan ailesi kısmen Paris'te kısmen de babasının 1568'de satın aldığı Gournay-sur-Arondé'daki Picardy şatosunda yaşıyordu. Marie yetişkinliğinde Chateau de Gournay soyadını almıştı. Bu hak genellikle erkek evlatlara tanınırdı ama bu kuralı görmezden gelmek tam da Marie'ye özgü bir davranıştı. O hep cinsiyetinin ve statüsünün izin verdiğinden daha fazlasını talep eden biri oldu.

1577'de Marie'nin babası öldü. Babasının ölümü Marie'yi çok üzdü, aile içinse felaketti. Babasının geliri ve yönetimi olmadan hayatları paramparça oldu. Paris'te yaşamak Picardy'de yaşamaktan daha pahalıydı; bu nedenle kent hayatını tamamen terk ettiler. 1580'de Marie'nin dünyası taşradan ibaretti. Bu ona pek uymuyordu ama inatçı bir genç kızdı ve aile kütüphanesindeki kitaplarla kendini eğitebilmek için elinden geleni yaptı. Latince eserleri Fransızca çevirileriyle birlikte okuyarak, kendine yapabileceği kadar iyi bir klasik temel oluşturdu. Sonuç, düzenli olmayan bölük pörçük bir bilgiydi, ama derin bir azimle elde edilmişti.

Montaigne böyle düzensiz bir eğitimi —teoride— onaylayabilirdi. Pratikte ise bununla tatmin olduğu düşünülemez, bu onun kendisine daha az güvenmesine yol açardı. Montaigne eğitim konusunu geçiştirme,

babasının kitaplara gösterdiği saygıyı küçümseme lüksüne sahipti. Gournay ise başarılarıyla gurur duyuyordu, çünkü bunlar için mücadele etmek zorunda kalmıştı. Ve en ufak tahrikte savunmaya geçmeye hazırды. Çoğu zaman insanların kendisine güldüğünü düşünürdü. Bu konuda şöyle der:

Elbette insanlar resmi bir öğrenim görmeden bilgi sahibi olduğunu iddia eden, orijinalleriyle çevirilerini yan yana koyarak Latinceyi ezbere öğrenmiş olan, bu nedenle de yanlış bir adım atma korkusuyla bu dili konuşamayan bilgili bir kadınla tanışmanın gülünç olduğunu düşünürler. Latince bir şiirin ölçüsünü tartışmasız söyleyemeyen, Yunanca, İbranice bilmeyen, yazarlar üzerine âlimce yorumlarda bulunma yeteneğine sahip olmayan bilgili bir kadın.

Gournay'in kullandığı bu öfkeli ve tedirgin ton hiç değişmedi, hayatı boyunca böyle kaldı. Dörtlüklerden oluşan otoportresi *Peinture de mœurs*'da kendini zekâ ve duygudan oluşan, duygularını saklamayan bir düğüm olarak tanımlıyordu. Yazıları da bunu doğrular.

Aynı karışım Montaigne ile karşılaşmalarını (önce sayfalarda, sonra şahsen) anlatırken de ortaya çıkar. *Denemeler*'in bir baskısı yetişkinliğe geçiş yıllarında, anlaşılan tesadüfen eline geçmiştir. O kadar sarsılmıştır ki annesi delirdiğini düşünür, hatta kızına delilik tedavisinde kullanılan çöpleme otu vermeye bile kalkar ya da Gournay etkili olsun diye böyle abartır. Gournay Montaigne'de diğer benliğini, gerçek bir benzeşme gösterdiği ve kendisini anlayabilecek tek kişiyi bulduğunu hissediyordu. Bu, yıllar boyunca pek çok okurun yaşadığı duygulardı:

Benim hakkımda bu kadar çok şeyi nereden biliyor? (Bernard Levin)

O, benmişim gibi geliyor. (André Gide)

İşte buradaki “sen”de yansıyan bir “ben” var; işte burası, bütün uzaklıkların ortadan kalktığı yer. (Stefan Zweig)

Gournay, Montaigne ile bizzat tanışmayı çok istiyordu ama biraz araştırdığında öldüğü söylentileri kulağına geldi. Birkaç yıl sonra, 1588'de annesiyle Paris'teyken, Montaigne'in aslında hayatta olduğunu öğrendi. Üstelik sadece yaşamakla kalmıyor, herkes ondan söz ediyordu; çünkü tam bu zamanlar Navarre ve kral arasındaki o gizli görevi üstlenmişti. Bu dramın doruk noktasında Marie de Gournay cesurca Montaigne'e ailesini ziyaret etmesi için bir davet gönderdi. Onun konumundaki bir genç kadının, daha üst sınıftan, yaşça büyük ve o anda bütün kentin konuştuğu birine bu şekilde yaklaşması alışılmadık bir durumdu. Genç bir kadının iltifatlarını asla reddedemeyecek biri olan Montaigne, onun bu cüretinden etkilenmiş olmalıydı ki daveti kabul etti ve ertesi gün onu ziyaret etti.

Marie de Gournay'in anlattıklarına göre, duygusal açıdan son derece sıcak bir buluşma olmuştu bu. Ancak muhtemelen fiziksel bir yakınlık söz konusu değildi, çünkü buluşmanın sonunda Montaigne son derece erdemli davranmış ve ona manevi kızı olmasını teklif etmişti, Gournay de bu teklifin üzerine resmen atlamıştı. Marie de Gournay bu konuda başka bir söz etmediği için bu teklife yol açan konuşmayı ancak hayal edebiliriz. Ona hissettiği “benzerlik” duygusunu mu anlatmıştı? Çöpleme otu

hikâyesinden mi söz etmişti? Her şeyi aklına geldiği gibi sayıp dökmek karakterine uygun olurdu. *Denemeler*'e yaptığı son dönem eklerden birinde Montaigne, daha sonraki buluşmalarından birinde gerçekleşen tuhaf bir olayı anlatır. Bir kızla görüşür ve onun Gournay olduğunu açıkça ima eden ifadeler ekler:

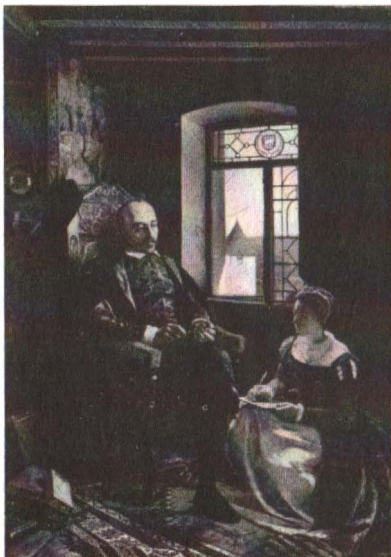
Vaatlerinde ne kadar hevesli ve sarsılmaz olduğunu gösterebilmek için saçına taktığı firketeyi dört beş kez koluna kuvvetle sapladı; bu, derisinin yırtılıp epey kan akmasına yol açtı.

Gournay'in kendini yaralamasına yol açacak denli yoğun hissettiği duyguları ilk görüşmelerinin en önemli niteliği olsun olmasın, insan elinde olmadan konuşmanın çoğunu Marie de Gournay'in yaptığını düşünüyor. Baba kız olma fikri de muhtemelen ondan çıkmıştı. Belki Montaigne onun bu heyecanından cinsel anlamda faydalanmak istemiş, bunun yerine manevi bir ilişkiyi kabul etmek zorunda kalmıştı. *Denemeler*'i okuduğu ilk andan itibaren Gournay ruhen Montaigne'le aynı aileden geldiklerini hissetmiş, sonunda bu duygusu resmiyet kazanmıştı. Montaigne, kaybettiği babasının yerini alacak, Marie de onun tam olarak kavrayamadığı kadınlardan oluşan küçük maiyetine katılacaktı.

Montaigne, sırf kızın gönlü olsun diye *père d'alliance* rolünü oynamayı kabul ettiyse bile, sonrasında onu başından savmadı. Marie'nin anesi ve kendisiyle birlikte Picardy'de kalması yönündeki teklifi sağlığına

kavuşması için güzel bir fırsattı; böylece Paris'in politik zorunluluklarından ve tekrar tutuklanma ihtimalinden de uzaklaşacaktı. Aynı zamanda çalışma olanağı da sağlıyordu. O ve yeni evlat edindiği kızı 1588'de, neredeyse hemen *Denemeler*'i gözden geçirmeye koyuldular. Hiçbir zaman Montaigne'i bir şala sarıp ona yaşlılığını huzur içinde geçirtmek gibi bir niyeti olmayan Marie, bu durumdan büyük heyecan duymuş olmalıdır. Montaigne'in yazmasını istiyordu, böylece o da çırak olabilirdi. Montaigne'in yayımlanmasından hemen sonra *Denemeler*'e dönüşü muhtemelen Marie'nin varlığı sayesinde olmuştur: Bu kadar hevesli birinin yanında olması Montaigne'i Picardy'den ayrıldıktan sonra bile *Denemeler* üzerinde çalışmaya teşvik etmiştir. Bu durum sonraki birkaç yıl boyunca yazdıklarının gidişatını belirlemiştir.

Buna karşılık Marie de Gournay'in de bu ittifakın üzerine düşen bölümünü yerine getirmediği söylenemez. Sıra Montaigne'in ölümünden sonra yayımlanan *Denemeler*'in önsözünü yazmaya geldiğinde Montaigne'in manevi kızı olarak imza attı ve onu, "Baba demekten gurur duyduğum kişi" olarak tanımladı. Şunları ekliyordu: "Onun için başka bir ad kullanmam okurlar, çünkü onun kızı olduğum sürece ben benim." Kendine ait bir yapıtta ise şöyle yazıyordu:

Gerçekte sadece ismen baba kız olmamıza rağmen bizi birleştiren iyi niyetin, doğal bağların ilki ve en yakını olan gerçek bir baba ve evladın arasındakini aşmasına şaşırın biri varsa, bu kişi bir gün kendi içinde erdem barındırsın ve bir başkasının içinde barınan erdemle karşılaşsın, o zaman bunun ruhları birbirine uyumlu kılmadaki kudretinin doğanın sahip olduğundan fazla olmasına pek az şaşıracaktır.

Montaigne'in gerçek kızı Léonor'un bu biyolojik aile bağını aşma iddiası konusunda ne düşündüğünü bilemeyiz. Kendini dışlanmış hissettiyse kimse onu suçlayamaz ama görünüşe göre durum böyle değildi. Sonraki yıllarda Marie de Gournay ile iyi arkadaş oldular, Gournay, aynı babayı paylaştıklarını düşündüğünden ona "kardeşim" diyordu. Bu "aşma" meselesinden söz ederken kastettiği Montaigne'le olan duygu ortaklığının yoğunluğu idi, yoksa kendince rakibini küçümsediği falan yoktu. Rakip gördüğü tek kişi uzun zaman önce ölmüş olan La Boétie'ydi; üstelik hiç tereddüt etmeden kendini onunla kıyaslamıştı. İthafını La Boétie'nin şiirlerinden biriyle sonlandırıyordu: "Ardıllarımızın, kader isterse adımızı dostluklarıyla ünlü kişiler arasına yazmayı çok görmeyeceklerinden kuş-kum yok." *Denemeler*'in önsözüne de, "Sadece dört yıl benim olmuştu; La Boétie'nin onun olduğundan daha uzun değil" diye yazmıştı.

Aynı pasajda tuhaf, belki de Montaigne'i anlatan bir ifade de yer alır: "Beni övdüğünde ona sahip oluyordum." Montaigne gerçekten de onu övmüştür. Gournay'in *Denemeler* edisyonu Montaigne'in ondan, baba sevgisinden daha üstün bir sevgi duyduğu (bu her ne anlama geliyorsa) ve köşesine çekildiği günlerde kendi benliğinin bir parçası olarak bağına bastığı *fille d'alliance* olarak söz ettiği satırlar barındırır. Montaigne şöyle devam eder:

O, bu dünyada hâlâ düşündüğüm tek insan. Gençlik vaaadinin bir anlamı varsa ruhu bir gün en güzel şeyleri, başka şeylerin yanı sıra cinsinin henüz elde edemediği en kutsal dostlukta kusursuzluğa ulaşma yetisine sahip olacaktır. Kişiliğinin sağlamlığı ve içtenliği zaten yeterli, bana olan sevgisi haddinden fazla, kısacası başka bir şey istememe gerek kalmıyor, sadece onunla tanıştıgımda elli beş yaşında olduğum düşünülürse sonumdan duyduğu endişenin ona azap çekirtmemesi tek dileğim.

Son olarak, "Bu çağda bir kadın ve bu kadar genç yaşta yalnız olduğu halde" *Denemeler*'e ilişkin sağlam yargısından ve duyduğu sevgideki ve onunla çalışmak istemesindeki "şevk"ten söz eder.

Bu ifadeler yıllar boyu kuşkuyla karşılandı çünkü sadece Gournay edisyonunda yer alırlar, Montaigne'in kendi dipnotlarının bulunduğu ve "Bordeaux Nüshası" olarak bilinen son *Denemeler* kopyasında yoktur. Doğal olarak da bu sözleri Gournay'in uydurup uydurmadığı merak edilir. Üslup Montaigne'den çok Gournay'e ait görünür ve ilginçtir ki Gournay'in kendisi daha sonraki bir edisyonda bu pasajın bazı bölümlerini atmıştır. Öte yandan Bordeaux Nüshası, bu satırların bulunduğu yerlerde yapışkan izleriyle birlikte Montaigne'in bir eklemeyi göstermek için kullandığı, onun elinden çıkma bir artı işareti taşır. Bu nüsha 17 ve 18. yüzyıllarda yeniden ciltlenirken yapıştırılmış bir not kâğıdı içinden düşmüş olabilirdi. Söz-konusu pasaj gerçek olsun olmasın, Montaigne'in müridini (firketeleri, çöpleme otu ve her şeyiyle) sevdiğinden kuşku duymak için bir neden yoktur.

Ancak o ilk yılın sonrasında, Picardy'deki hummalı çalışmanın ardından, Montaigne ve Gournay ilişkilerini mektup yoluyla sürdürdüler. Nisan 1593'te Gournay, bir diğer edebiyatçı dostları Justus Lipsius'a, Montaigne'i neredeyse beş yıldır görmediğini söylemişti. Ancak belli ki düzenli olarak mektuplaşmışlardı, çünkü Lipsius'a endişeli olduğunu belirtmişti; Montaigne neredeyse altı aydır ona yazmamıştı. Endişesinde haklıydı, çünkü Montaigne bu sırada ölmüştü ve erkek kardeşlerinden biri aracılığıyla gönderilen mesaj henüz Gournay'a ulaşmamıştı. Haberi ona Lipsius vermek zorunda kaldı. Yanıt mektubunda bunu nazikçe yaparak şöyle eklemişti: "Artık baba dediğin kişi hayatta olmadığına göre beni ağabeyin olarak kabul et." Şok içindeki Marie'den yanıt gecikmedi: "Beyefendi, bugün yüzümü tanımakta güçlük çekenler gibi, siz de üslubumu tanımayacaksınız diye korkuyorum, babamın kaybı beni öylesine değiştirdi. Ben onun kıızıydım, artık mezaryım. Onun ikinci benliğiydim, artık külleriyim."

Gournay bu sırada başka açılardan da zor günler geçiriyordu. Annesi 1591'de öldüğünde ailenin yüklü miktarda borcu ve küçük kardeşlerinin sorumluluğu Marie'nin üzerine kaldı. Mantık evliliği yapmamaya kararlı olduğu için sadece yazarak hayatını kazanmaya koyuldu. Bu, bir kadın için eşi görülmemiş, zorlu bir yoldu. Yaşamının geri kalanında satacağını

düşündüğü her konuda yazdı: Şiir ve üslup analizleri, feminizm, dini ihtilaf, kendi yaşam hikâyesi... Aynı zamanda edebiyatla ilişkisi olan bulabildiği bütün bağlantıları kullandı. Eserlerinin tanıtımı için yardımını istediği yazarlardan biri de Justus Lipsius'tu. Ama en önemlisi, adının her zaman birlikte anılacağı akıl hocası idi: Montaigne.

Montaigne'in adını beceriyle kullanarak 1594'te, *Le Proumenoir de Montsieur de Montaigne* (Mösyö Montaigne'in Gezintisi) adlı romanını yayımlayarak ilk çıkışını yaptı. Kitabın içeriği Montaigne hakkında değildi, sadece bir gün evinin bahçesinde Montaigne ile dolaşırken ona anlattığı bir hikâyeden esinlenmişti. Aslında *Proumenoir*'ın hikâyesinin neredeyse tamamı başka bir yazarın kitabından çalıntıydı. Kitap çok başarılı oldu ve Gournay'in kariyerini tam anlamıyla başlatan bir başka kitabın yolunu açtı: Bu, 1595'te basılan, Gournay'in *Denemeler* edisyonuydu.

Gournay'in Montaigne'in editörü ve eserinin tek sorumlusu olma fikri muhtemelen Montaigne'in ölümünden sonra, eşi ve kızının, evrakları arasında 1588 edisyonunun açıklamalar eklenmiş kopyasını bulmasıyla ortaya çıktı. Kitabı yayımlatması için Paris'te bulunan Gournay'e yolladılar. Belki de yalnızca uygun bir basımevine teslim etmesini istemişlerdi, fakat Gournay bunu editöryel yetkilendirme olarak yorumlayıp işe koyuldu. Bu dev bir işti; o kadar zordu ki, bugün bile ondan daha deneyimli ve donanımlı editörleri şaşkına çevirir. Gournay yine de iyi iş çıkardı. Belki kendisi hakkında kuşku uyandıran satırlar eklemenin cazibesine karşı koyamadı ya da bu satırlar sahiciydi ama Gournay genel anlamda zamanının editörlerinden daha titizdi. Kitabın ilk basımından günümüze kalan nüshalar, yayımdan sonra, hatta yapraklar baskıdan çıkarken bile son dakika düzeltmeleri yapmaya devam ettiğini gösterir; bu da her şeyi doğru yapmaya ne kadar önem verdiğinin bir işaretidir.

Bundan böyle Montaigne'in manevi kızı olmaktan çok *Denemeler*'in manevi annesi olarak hatırlanacaktı. "Babalarını kaybeden *Denemeler*'in" diye yazıyordu, "bir koruyucuya ihtiyaçları var." Kitabı bir araya getirdi ama aynı zamanda onu korudu, savundu ve tanıttı ve —bu ilk edisyonda— kendisine gelebilecek eleştirileri önceden dize getirmek için uzun, saldırgan bir önsöz kaleme aldı. Savlarının çoğu akılcı ve sağlam bir yapıdaydı, ama onları duyguyla çeşnilendirdi. Montaigne'in üslubunu bayağı bulanlar ya da saf olmadığını söyleyenlere karşı şöyle yazıyordu: "Bu tür suçlamalara karşı onu savunurken içim horgörüyle doluyor." Karman çorman

yazdığı suçlamalarıyla ilgili olarak da, "Büyük meseleleri küçük zekâlara göre ele alamazsınız... Bu bir çırağın temel bilgisi değil, ustaların Kuran'ı, felsefenin özüdür" diyordu.

İnsanların *Denemeler*'i zayıf bir biçimde övmesi de ona yetmiyordu. "Her kim Scipio'nun soylu bir komutan, Sokrates'in bilge bir adam olduğunu söylese, onlara hiç konuşmasa yapmış olabileceğinden daha büyük haksızlık yapar." Montaigne'den söz ederken ölçülü olamazdınız. "Mükemmellik bütün sınırları aşar." (Montaigne'in ölçülülük fikrinden anladığı bu kadarmış.) En az Gournay kadar "mest olmuş" olmalıydınız. Öte yandan *neden* mest olduğunuzu da açıklayabilmeliydiniz. Onu madde madde klasiklerle karşılaştırıp onlara denk ve üstün olduğu yerleri tam olarak gösterebilmeliydiniz. *Denemeler* Gournay için hep kusursuz bir zekâ testi oldu. İnsanlara kitap hakkında ne düşündüklerini sorarak onlar hakkında ne düşüneceğini kestirirdi. Bir sonraki yüzyılda Diderot da aynı gözlemi yapar: "Montaigne'in kitabı sağlam bir zihnin ölçütüdür. Ondan hoşlanmayan birinin yüreğinde ya da anlayışında bir kusur olduğundan emin olabilirsiniz."

Ancak Marie de Gournay'in okurlarından çok şey beklemeye hakkı vardı, çünkü kendisi mükemmel bir Montaigne okuruydu. Bütün aşırılıklarına rağmen *Denemeler*'in neden klasikler arasında yer almaya uygun olduğuna dair keskin bir kavrayışı vardı. Pek çok kişinin kitabı stoacı deyişlerden oluşan bir toplama olarak görmekte ısrar ettiği bir zamanda (ki bu aslında geçerli bir yorumdur), onu daha alışılmadık nitelikleri nedeniyle takdir ediyordu: üslubu, derme çatma yapısı, her şeyi açık açık söyleme istekliliği. Montaigne'in zamanından önce doğmuş, değerini anlayabilecek okurlarla buluşmak için beklemek zorunda kalan bir yazar olduğu mitini doğuran kısmen Gournay'in etrafındaki hiç kimsenin kitabı anlamadığı yönündeki hisleriydi. Gournay, kendini hiç zorlamamış görünerek popüler kılmış bir yazardan, yanlış anlaşılmış bir deha yaratmıştı.

Gournay, Montaigne'in gölgesinde kalmaktan memnundu. "Yazarken de konuşurken de attığım her adımda kendimi onun ayak izlerini takip ederken buluyorum" der. Gerçekte Montaigne'inkiyle çelişen kişiliği kendini pek çok yerde açıkça belli eder. Ölçülülük gibi Montaigneci erdemleri överken bile bunu kendine özgü, ezici bir ölçüsüzlükle yapar. Stoacı tarafsızlık, yaşamda sessizce kayma gibi oyunları yıpratıcı bir duygusallıkla savunur. Bu da editörlüğünü yaptığı baskıyı, iki yazar arasında geçen

büyüleyici bir güreş maçına dönüştürür; tıpkı Montaigne ve Florio ya da hatta Montaigne ve La Boétie'de olduğu gibi.

Gournay ile Montaigne arasındaki edebi ortaklık pek çok açıdan diğerlerine benziyordu, ancak bir yandan da Marie de Gournay'ın kadın oluşu işleri karıştırıyordu. Gerek kendisinin gerekse Montaigne'le ilişkisinin diğer ilişkiler kadar ciddiye alınmaması onu kızdıırıyordu. Yaşamı boyunca alaylar peşini bırakmadı ve bir türlü bunları umursamamayı başaramadı. Tersine, öfkeleni. Bu öfke kısmen *Denemeler*'in önsözüne sızar. Yazar zaman zaman sayfaların arasından uzanıp erkek okurların yakasına yapışır ve onları azarlar. "Bütün mülklerin, özgürlüğün, hatta erdemlerin yasaklandığı cinsiyetten değilsen şükretmelisin ey okur!" Sırf sakalları var diye en aptal erkekler bile saygıyla dinleniyordu, ama kendisi katkıda bulunmak istediğinde herkes "konuşan bir kadın" dercesine, küçümser edalarla gülümsüyordu. Montaigne böyle bir davranışa maruz kalsa gülümseyerek karşılık verebilirdi fakat Gournay bu yeteneğe sahip değildi. Öfkesini ne kadar çok gösterirse, insanlar ona o kadar çok gülüyordu. Yine de bu acı ve zorlanma duygusu onu enteresan bir yazar yapar. Önsözü yalnızca Montaigne'in kanonik eserinin yayımlanan ilk önsözü olmakla kalmaz, aynı zamanda dünyanın ilk ve en güçlü feminist tezidir.

Öte yandan bu önsöz biraz tuhaf kaçır, çünkü Montaigne'in kendisinin feminist olmadığı ortadadır. Ancak Gournay'ın feminizmi "Montaigneciliği" ne sıkı sıkıya bağlıydı. Kadın erkek eşitliğine –birbirlerinden üstün olmadıklarına, ancak deneyim ve durumlarından dolayı farklı olduklarına– inancı Montaigne'in göreceliliğiyle uyumluydu. Gournay, Montaigne'in bizlere dayatılan toplumsal varsayımları sorgulamadaki ısrarından ve bir bakış açısından diğerine atlayabilmesinden esinleniyordu. Gournay'e göre erkekler, birkaç dakikalığına bile olsa, dünyayı kadınların gözünden görebilmek için hayal güçlerini zorlayabilse, davranışlarını sonsuza dek değiştirmelerine yetecek kadar çok şey öğrenebilirlerdi. Ancak bu bakış açısı atlaması hiçbir zaman başaramadıkları bir şeydi.

Ne yazık ki yayımlanmasından kısa bir süre sonra Gournay sert önsözüyle ilgili tereddütlere kapıldı. Bu sırada dul eşinin konuğu olarak Montaigne'in şatosunda kalıyordu; anne kız dostça bağlılıklarından ya da acıdıklarından onu yanlarına almışlardı. Buradayken, 2 Mayıs 1596'da, Justus Lipsius'a yazarak önsözü geri çekmek istediğini söyledi;

onu yazma nedeni Montaigne'in ölümünden duyduğu acıyla allak bulak oluşuydu. Aşırı üslubunun, "ruhunun yakalandığı bir hununa"nın sonucu olduğunu artık görebiliyordu. Bundan kısa bir süre sonra Basel, Strasbourg ve Antwerp'teki yayımcılara kitabın kopyalarını gönderirken önsözü çıkararak yerine on satırlık sıkıcı bir not ekledi. Orijinal önsöz Gournay'in çekincesinde kaldı, bazı bölümleri *Proumenoir*'ün 1599 edisyonunda tekrar gün yüzüne çıktı. Daha sonra yazdıklarını geri çektiği için pişmanlık duydu; belki de sonradan Montaigneci bir meydan okuma duygusuna kapılmıştı. Gournay halen hayattayken basılan *Denemeler*'in son edisyonlarında önsözü bütün aşırılık ve ihtişamıyla tekrar eski yerini aldı.

Arka arkaya gelen bu *Denemeler* baskılarıyla birlikte daha önemsiz ve çoğu zaman daha tartışmalı yapıtlar Gournay'in ilerleyen yıllarda yaşamını sürdürmesini sağladı. Her nasılsa çıktığı yolda başarı sağlamış, yazarak hayatını kazanmıştı. Bu sırada Paris'e dönmüş ve sadık hizmetçisi Nicole Jamyln ile birlikte tavan arasında bir odaya yerleşmişti. Arada konuklar ağırlıyor, François le Poulchre de la Motte-Messemé ve François de La Mothe le Vayer gibi libertinler dahil dönemin en ilginç kişileriyle dostluklar kuruyordu. Pek çok kişi onun da bir libertin ve dindar bir özgür düşünür olduğundan kuşkulanıyordu. Otobiyografik eseri *Peinture de mœurs*'da istediği kadar derin bir dindarlığa sahip olmadığını yazmıştı: Bu belki de tamamen inanmadığına dair bir imaydı.

Gournay'in kitapları sattı ancak bunun olmasını sağlayan ünü, sık sık skandal ya da genel bir alay biçimini alıyordu. Bu ün, en azından yaşarken, hiçbir zaman *Denemeler*'e ya da çeşitli feminist yazılarına odaklanmadı. Çoğunlukla alışılmışın dışındaki hayat tarzı ya da daha az polemik taşıyan eserleri yüzünden alaya alındı. Zaman zaman gönülsüzce de olsa saygı kazandı. 1634'te prestijli bir kuruluş olan Académie Française'in kurucularından biri oldu, ancak bu başarısı da iki büyük ironiyle gölgelebilir. Birincisi, bir kadın olarak derneğin toplantılarına hiçbir zaman kabul edilmemiştir. İkincisi de, Académie'nin yıllarca kendini Gournay'in nefret ettiği türden mükemmeliyetçi, yavan tarzda kitaplarla bağdaştırmasıdır. Dernek, edebiyat dili konusunda ne onun görüşlerine ne de sevgili Montaigne'ine destek verdi.

Gournay 13 Temmuz 1645'te, sekseninci doğum gününden hemen önce öldü. Mezar kitabesi onu aynen istediği gibi tanımlar: Bağımsız bir

yazar ve Montaigne'in kızı. Montaigne gibi onun da ölümünden sonra ünü şekilden şekle girecekti. Tercih ettiği coşkun yazma tarzı edebiyat çevrelerinde uzunca bir süre kabul görmedi. Bir 18. yüzyıl yorumcusu ona dair şöyle yazmıştı: "Yaşamı boyunca çok övgü aldı, ancak artık ona böyle bir övgüde bulunamıyoruz, kişi olarak ne kadar değerli olursa olsun, eserleri artık okunmuyor ve gömüldükleri unutulmuşluktan bir daha asla çıkamayacaklar."

Satmaya devam eden tek eseri yayıma hazırladığı *Denemeler* oldu. Ama bu da kıskançlık uyandırdı; 18 ve 19. yüzyıllarda Gournay, Montaigne'in sırtından geçinen bir asalak olarak görülüyordu. Bu yorumda gerçeklik payı vardı, sonuçta Gournay hayatta kalmak için Montaigne'i kullandı, ama aynı yorum onu ne ölçüde tanıtip savunduğunu görmezden geliyordu. Gournay'in kendini bu derecede adayış, kuşku uyandırabilirdi. 20. yüzyılda bir başka Montaigne editörü olan Maurice Rat, Gournay'i hâlâ "fazla uzun yaşama hatasına düşen, ak saçlı yaşlı kız..." olarak tanımlar, "saldırgan ya da aksi tavrı"nın yarardan çok zararı dokunduğunu söyler. Genellikle Gournay'in tarafını tutan sağgörülü akademisyen Pierre Villey bile bazen onunla dalga geçmekten kendini alıkoyamaz ve Montaigne'le olan dostluğunu, Montaigne'in La Boétie ile olan dostluğuyla yan yana koyma çabasına kızar. Gournay-Montaigne dostluğu genelde Montaigne-La Boétie dostluğundan çok farklı ölçütlere göre değerlendirilmiştir. Montaigne-La Boétie dostluğu övülmüş, analiz edilmiş, kuramsallaştırılmış, çözümlenmiş, erotikleştirilmiş ve psikanalize tabi tutulmuşken, Gournay'in "evlat edinilmesi", o çok kızdığı küçümseyici gülümsemeler eşliğinde fazla önemsenmeden geçiştirilmiştir.

Son yıllarda çok şey değişti, en çok da onu bir öncü olarak gören feminizmin yükselişi sayesinde. İlk büyük savunucusu bir erkekti. Mario Schiff 1910'da eksiksiz bir biyografik inceleme yazdı ve onun feminist eserlerinin yeni baskılarını yayımladı. Marjorie Henry Ilsley, 1963 biyografisi *A Daughter of the Renaissance*'i (Bir Rönesans Kızı) "Marie de Gournay'in yükselen talihi" başlıklı bir bölümle bitirdi. O zamandan beri düzenli çıkan yeni biyografileri, yapıtlarını inceleyen akademik kitaplar ve hayatını anlatan romanlarla Marie de Gournay'in yükselişi sürdü.

Son olarak da yakın zamanda *Denemeler*'in ona ait 1595 baskısına yönelik tutumlar değişti; bu baskı, üç yüz yıllık mutlak hâkimiyetten sonra yüz yıl kadar hiç kullanılmamıştı. 20. yüzyılın derinliklerine gömülen ve

yalnızca birkaç dipnotta hatırlanan Gournay baskısı, Marie de Gournay'in dirençli kişiliğini yansıtırcasına tekrar gün yüzüne çıktı.

EDİTÖR SAVAŞLARI

Gournay baskısının reddedilişi, tam da Gournay'in genel itibarının düzel-meye başladığı sıralara rastlar. Bu garip durumun basit bir açıklaması var. Daha öncesinde Gournay'in metni rakipsizdi, okurların onun kişiliği hakkında ne düşündüklerinin bir önemi yoktu. Ancak 18. yüzyılın sonlarında, Bordeaux arşivlerinde farklı bir metin ortaya çıktı: *Denemeler*'in 1588 baskısının, Marie de Gournay'in de dahil olduğu sekreterler ve yardımcılarının yanı sıra Montaigne'in kendi elinden çıkma notlarını içeren bir kopyası.

Daha sonradan bilinen adıyla "Bordeaux Nüshası", akademisyenlerin bu tür metinlerin ufak ayrıntılarına eğilmeye merak saldıkları 19. yüzyıl sonlarına kadar fazla ilgi görmedi. Bordeaux Nüshası ile 1595 Gournay baskısının genel odağı benzeşiyordu ama ayrıntılarda ayrılıyorlardı. Kitabın başından sonuna kum tanecikleri gibi yayılmış binlerce farklılık vardı. Bunların yüz kadarı anlamı değiştirecek kadar önemliydi; birkaçı ise –Marie de Gournay'i öven bölüm dahil– çok önemliydi. Aslında bütün farklılıklar eşit derecede önemliydi, çünkü bu Gournay'in hiç de dikkatli bir editör olmadığını gösteriyordu. En iyi ihtimalle beceriksizlik, en kötü ihtimalle sahtecilik yapmıştı. Bu sonuç Gournay karşıtı sert tepkilere yol açtı ve bunu da 20. yüzyılın ilk on yılları boyunca süren –ve kısa bir durgunluktan sonra günümüzde de şiddetle devam eden– bir dizi editör savaşı izledi.

Söz konusu savaşlar klasik çatışma kurallarını izliyor, önemli kalelerin kuşatılması ve erzak yollarının kesilmesine odaklanıyordu. Rakip çevri-yazıcı orduları ve editörler, aşağı yukarı aynı zamanda çalışıp Bordeaux Nüshası'na saldınlarken bir yandan da tetikte bekliyor, birbirlerinin yolunu kesmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Her biri solmuş yazıları okumak, çeşitli ekleme çıkarma katmanlarının yanı sıra farklı eller tarafından yapılmış girişleri temsil etmek için kendi yöntemini buluyordu. Bazıları yöneme saplanıp ilerleyemiyordu. Çevriyazıcılardan biri olan Albert Caignieul, Bordeaux Kütüphanesi'ndeki patronlarına, işin neden bu kadar uzun sürdüğünü şöyle açıklıyordu:

Farklı aşamaların ayrılması gözlem ve net somut olguların analiziyle gerçekleştirildi... Bu ayrımın iki koşul yerine geldiğinde beklenildiği gibi etkilendiğini göz önüne aldık: 1. Analizin sunduğu bütün unsurları göz önüne almak. 2. Yalnızca bu unsurları göz önüne almak. Sonuçlar yöntemin etkinliğini göstermiştir...

Birkaç yıl sonra tekrar sorgulandığında —ortada hâlâ tamamlanmış bir çevriyazı yoktu— farklı bir yol denedi:

Yapılabilecek her şey büyük ölçüde hazır ve nispeten kısa bir sürede bitirilebilir ancak bir zaman vermek güç, çünkü hiç beklenmedik anlarda sık sık sorunlar ortaya çıkmakta.

Caignieul'ün projesinden bir sonuç çıkmadı, ancak başkaları daha iyi sonuçlar elde etti. 1900'lerin başlarında üç farklı versiyon üzerinde çalışılmaktaydı. Biri "Fototipik Baskı"ydı; tek yapılan tıpkıbasım yöntemiyle ciltleri kopyalamaktı. Diğer ikisi, kibirli akademisyen Fortunat Strowski tarafından hazırlanan "Belediye Baskısı" ile aynı derecede dik kafalı ve zor bir kişilik olan Arthur—Antoine Armaingaud tarafından hazırlanan "Tipografik Baskı"ydı. Uzun bir pisti koşan iki ağır yarış atı gibi sırayla birbirlerinin önüne geçiyorlardı. Strowski ilk turu kazanarak 1906 ve 1909'da *Denemeler*'in ilk iki cildini çıkardı. Daha sonra başka bir baskının gerekli olmayacağını söyleyerek böbürlendi ve Armaingaud'ya —parmak uyuşturacak derecede düşük oda sıcaklıkları ile bütün sayfaların ışıktan korunmaları için yeşil ya da kırmızı kalın camların ardından okunması gibi— zorlu çalışma koşulları dayatmaları için Bordeaux kütüphanesini ikna etti. Armaingaud ise çalışmasını sürdürdü ve ilk cildi 1912'de çıkardı; ancak gelecek kuşaklara Strowski'ninkiyle aynı zamanda çıkmış gibi göstermek için kitaba 1906 tarihini attı.

Oyun devam etti. Bir süre Armaingaud önde gitti, ama sonraki ciltlerde yavaşladı. Ayrıca Montaigne'le ilgili tuhaf fikirlerini yayma eğilimiyle diğerlerinden ayrıldı; en önemlisi de *Gönüllü Kulluk*'un gerçek yazarının Montaigne olduğu düşüncesiydi. Montaigne'in yalnızca kendisinin çözebileceği gizli anlam katmanlarına sahip olduğunu düşünmek, kendisinden önce Marie de Gournay ve daha sonraki pek çok edebiyat kuramcısı gibi Armaingaud'nun da hoşuna gidiyordu. Düşmanlarından biri kendisini şu

sözlerle alaya almıştır: “Yalnızca o Montaigne’i derinlemesine bilir, yalnızca o sırlarına vakıf olabilir, yalnızca o Montaigne adına konuşabilir ve düşüncelerini yorumlayabilirdi.” Gerçi Armaingaud en azından ortaya bir ürün koyabiliyordu; Strowski başka projelere dalarak baskısının son cildini bitirmeyi başaramadı. Ona finansman sağlayan Bordeauxlu yetkililer sonunda işi bir başkasına, son cildi 1919’da, fikrin ortaya çıkmasından elli yıl sonra hazırlayan François Gébeline’a verdiler. Bunu 1921 ve 1933’te artık projeyi devralan Pierre Villey’nin hazırladığı açıklama ve bağlamalı dizin ciltleri izledi. Villey’nin başarısı büyük önem taşır; çünkü kendisi üç yaşından beri görme özürlüdür. Villey kitabı Bordeaux kentinin düzenlediği Montaigne’in 400. doğum yılı kutlamalarına yetiştirdi, ancak festivali düzenleyenler onu davet etmeyi unuttu. Bu sırada Armaingaud da kendi edisyonunu bitirmişti; böylece en sonunda dünyaya *Denemeler*’in iki farklı titiz çevriyazısı sunulmuş oldu. İki kitap da temel bir özelliği paylaşıyordu: Fiziksel Bordeaux Nüshası’na ulaşmak için bu kadar zorlu bir mücadele verdikten sonra editörleri ona bağlı kalmaya ve Marie de Gournay’in kolayca ulaşılabilecek basılı versiyonunu neredeyse tamamıyla görmezden gelmeye yemin etmiş görünüyordu. Aynı zamanda Montaigne’e son derece uzak bir eğilimi de paylaşıyorlar, kendilerini *Denemeler* ilmine ilişkin bütün meselelerde son, sorgulanmaz sözün kaynağı sayıyorlardı.

Bu iki edisyon yüzyılın geri kalanı için de gidişatı belirledi. Bundan böyle 1595 baskısı yalnızca arada sırada değişen ifadelerin kaynağı olarak dipnotlarda belirtilecekti. Bu bile sadece farklılık önemli olduğu zaman yapılıyordu. Bunun dışındaki küçük varyasyonlar Marie de Gournay’in zayıf editörlük becerisine ve 1595 metninin bozulmuş oluşuna bağlanıyordu. Gournay’in tam olarak kendilerinin yaptığı şeyi yapıp Bordeaux Nüshası’nı düzenleyerek aktardığını, ama bu işi yüzüne gözüne bulaştırıldığı varsayılıyordu.

Ancak 1866 gibi erken bir tarihte bile Reinhold Dezeimeris bu duruma alternatif bir açıklama getirmişti. Gournay mükemmel editörlük yapmış olabilirdi ancak bu işi farklı bir kopya üzerinden yapmıştı. Bu fikrin anlaşılması uzun zaman aldı. Ancak anlaşıldığında da pek çok taraftar buldu ve bazıları kopyaların nasıl değiştiğini ayrıntısıyla çözmeye koyuldu.

Bu teori doğruysa, hikâye muhtemelen –fikrin taraftarlarının düşün­düğü gibi– Montaigne’in birkaç yıl boyunca Bordeaux Nüshası üzerinde

çalışmasıyla başlıyordu. Ancak bir noktada notlar o kadar çoğalmıştı ki, bu kopya neredeyse kullanılamaz hale geldi. Karmaşadan bunalan Montaigne, artık var olmayan ve kolaylık açısından “Örnek” olarak adlandırılan temiz bir kopya yaptırdı. Bu kopyaya çoğu ufak tefek olmak üzere eklemeler yapmaya devam etti; çünkü artık çalışma hayatının neredeyse sonuna yaklaşıyordu. Öldüğünde Marie de Gournay’e yayıma hazırlaması için gönderilen Bordeaux Nüshası değil, “Örnek” kopyaydı. Bu, örnek kopyanın neden günümüze kadar gelmediğini de açıklıyordu: Yazarların elyazmaları ya da üzerine notlar alınmış ilk baskıları, basım sürecinin standart uygulaması çerçevesinde yok ediliyordu. Bu sırada kullanılmayan Bordeaux Nüshası ise, ağustos böceğinin ağaçta kalan larvası gibi sağlam kalmıştı.

Ayakları yere basan bir varsayımdır bu; hem Bordeaux Nüshası’nın günümüze kadar gelebilmesini hem de metindeki farklılıkları açıklar. Marie de Gournay’in editörlüğü hakkında bildiklerimize de uyar: Madem çalışmasında bu kadar dikkatsizdir, o zaman son dakika düzeltmelerine hassasiyetle eğilmesi de tuhaftır. Teoriyi doğru kabul edersek, sonuçları dramatiktir. Bu, Bordeaux Nüshası’nın değil, Gournay’in 1595 baskısının *Denemeler*’in Montaigne’in istediği son haline yakın olduğu anlamına gelir; dolayısıyla 20. yüzyılda eseri yayıma hazırlamak adına yapılanların tümü tarihe geçecek türden bir hatadır.

Bu tartışma doğal olarak Montaigne dünyasını karıştırmış ve yüzyıl öncekiler kadar hararetli tartışmalara yol açmıştır. Bazı editörler (en önemlileri Jean Balsamo, Michel Magnien ve Catherine Magnien-Simonin’in yayıma hazırladığı 2007 tarihli Pléaide baskısı) Bordeaux Nüshası’ndaki farklılıkları dipnotlara indirgeyerek (dipnotlar uzun süredir Gournay’e ayrılıyordu) hiyerarşiyi ters yüz etmişlerdir. Bazı akademisyenlerse hâlâ Bordeaux Nüshası’nı destekler. Bu tavır, özellikle metnin en ince ayrıntısına bağlı kalmasıyla önceki baskılardan bir adım öne çıkan André Tournon’un 1998 baskısında devleşir. Metin, Montaigne’in daha önce geçirtilen ya da modernleştirilen noktalama tercihlerini ve işaretlerini de içerir; sanki Montaigne’in eline ve amacına fiziksel yakınlığını vurgulamak ister gibidir. Bu baskıda Montaigne, mürekkebi damlayan kalemi elinde tutuyordur adeta.

Tartışmalar yatıştığında —yatışacağını varsayarsak— gelecek yüzyıl için standart bir baskı yerleşecektir. Montaigne okurları açısından bunun

birkaç sonucu olacak. Aynılıkların önemi artık iyice anlaşıldığından, yeni baskılar muhtemelen iki metni birleştirmektense birini öne çıkaracaktır. Gournay kazanırsa Montaigne daha sade görünebilir çünkü insanın gözünü bozan, farklı kompozisyon katmanlarını işaretleyen "A", "B" ve "C" harflerinin gerekliliği azalacak. Harflerle eklenen bilgiler hâlâ ilgiye değer elbet ancak bunlar Bordeaux Nüshası üzerinde çalışan ve çalışmalarını mümkün olduğunca görünür kılma amacıyla hareket eden editörler tarafından konmuştur. Montaigne de Gournay de asla böyle bir şey yapmayı düşünmezdi. Tabii bu durumun *Denemeler*'i Fransızcasından okumayacak okurlar için de birtakım sonuçları olacak. Şu anda piyasaya hâkim olan çeviriler genelde Bordeaux Nüshası'na sıkı sıkıya bağlı olduğu için yeni çevirilere gereksinim olacak.

Her ne olursa olsun hikâye muhtemelen burada sona ermeyecek. Sadece virgüllerin yeri hakkında bile olsa, tartışmalar devam edecek. Artık Strowski'nin mükemmel bir edisyonun yaratılabileceği yönündeki kibirli inancını korumak pek olası görünmüyor. Gerçekte *Denemeler*'in bittiği asla söylenemez. Montaigne ununu eleyip eleğini asmış ve kalemini terk etmiş olabilir, ancak okurlar ve editörler sonuçlar konusunda fikir birliğine varmadığı sürece yazar Montaigne'in de sayfaya son noktayı koyduğu söylenemez.

YENİDEN DÜZENLENEN VE BÜYÜLENEN MONTAIGNE

Montaigne bir kitabı yayımladığınız anda onun üzerindeki kontrolü yitirdiğinizi çok iyi biliyordu. Başka insanlar ona istedikleri gibi davranabilirdi; onu garip biçimlerde düzenleyebilir ya da ona hiç hayal etmediğiniz yorumlar getirebilirdi. Yayımlanmamış bir metin bile –La Boétie'nin *Gözümlü Kulluk* örneğinde olduğu gibi– kontrolden çıkabilirdi.

Montaigne ve La Boétie'nin zamanında telif hakkı yasasının olmayışı ve kopyalamaya bir edebiyat tekniği olarak saygı duyulması, bugün yapılabileceklerden çok daha fazla özgürlük sağlıyordu. *Denemeler*'in belirli yerlerini beğenen herkes bunları ayrı olarak basabilir, kısaltabilir ya da bütün olarak genişletebilir, hoşlarına gitmeyen bölümleri çıkarabilir, yeniden düzenleyebilir ya da farklı bir isim altında yayımlayabilirdi. İçinden bir düzine kadar bölüm alınıp ince, kolay okunur bir kitaba dönüştürülebilir,

böylelikle kol kasları bütün ciltleri kaldırarak kadar güçlü olmayan okurlara değerli bir hizmet sunulabilirdi. Kaşıkılığı ortadan kaldıran türden bir hizmet sunulabilirdi: Montaigne'in lafı dolandırdığı yirmi sayfayla karşı karşıya kalan "Honorio" gibi gözüpek bir redaktör, bunu başlıkta belirtilen noktayı ele alan –hiç de Montaignevari olmayan bir düşünce!– iki sayfaya indiriverirdi.

Bazı editörler Honorio'dan bile daha fazla müdahaleciydi. Orasından burasından seçtikleri yerleri çıkarmaktansa kollarını sıvayıp *Denemeler*'i bir tavuk gibi kesmişler ve ondan bambaşka bir varlık yaratmışlardı. Bunların en önemli örneği aynı zamanda ilki ve en ünlüsüdür: Montaigne'in dostu ve yakın çağdaşı Pierre Charron tarafından yayımlanan çok satan *La Sagesse* (Bilgelik). Montaigne muhtemelen kendini bu kitapta tanıyamazdı ama Charron'un kitabı temelde başka bir ad ve farklı bir formatta *Denemeler*'di. Ona "tekrar yapım" denmiştir, ama "yeniden düzenleme" de denebilir. Ancak iki terim de onun orijinalinden ruhen ne kadar uzak olduğunu tam anlamıyla açıklamaz. Charron, nevi şahsına münhasır özelliklerinden yoksun bir Montaigne yaratmıştır; alıntılar, konudan sapmalar, kaba kenarlar ya da her türlü kişisel açıklamadan arınmıştır. Okurlara karşı çıkabilecekleri ya da isterlerse onaylayabilecekleri bir şey vermiştir: Yorumdan sinsice kaçmayacak ya da sis gibi dağılmayacak bir dizi ifade. Örneğin Montaigne'in insanlarla hayvanların ilişkileri üzerine dallanıp budaklanan düşüncelerinden aşağıdaki düzenli yapıyı oluşturmuştu:

1. İnsanlarla hayvanların ortak özellikleri
2. İnsanlarla hayvanların ortak olmayan özellikleri
 1. İnsanlara avantaj veren özellikler
 2. Hayvanlara avantaj veren özellikler
 1. Genel
 2. Özel
3. Avantajı tartışılabilir özellikler

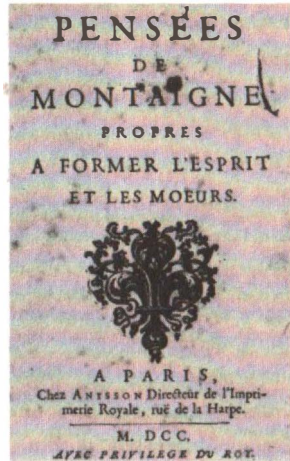
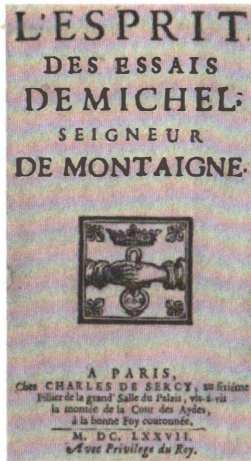
Etkileyici ve sıkıcıydı; o kadar sıkıcıydı ki *La Sagesse* muazzam başarı elde etti. Bundan cesaret alan Charron, kısaltılmış *Petit traité de sagesse* bile yayımladı. Bu da iyi sattı: İkisi de sayısız baskıya kaynak oldu. 17. yüzyılın ilerleyen yıllarında giderek daha çok okur Charronlaşmış bir Montaigne'le tanıştı; Pyrrhoncu kuşkuculuğunu bu denli iyi kavrayıp çözmelerinin bir

nedeni de buydu. (Pascal onu hâlâ sinir bozacak derecede anlaşılmaz buluyorsa, bunun nedeni orijinal metni okumuş olmasıydı.) Ancak Marie de Gournay Charron'u onaylamıyordu. *Denemeler*'in 1635 baskısına yazdığı önsözde onu "kötü bir kopyacı" olarak geçiştiriyordu. Hakkında söylenebilecek tek iyi şey, onu okurken gerçek Montaigne'in dehasını hatırlamanızdı.

Charron'un 17 ve 18. yüzyıldaki ardılları Montaigne'i yeniden düzenleme işini daha da ileri götürdüler. Bazen Charron'u bile yeniden düzenlediler. *Denemeler*, *Yasak Kitaplar Listesi*'nde olduğu sırada yeniden düzenlemeler ve tekrar yapımlar kitabın Fransa'da basılabileceği tek biçimlerdi, bu yüzden piyasa incecik, Montaigne'in yazar olarak belirtilmediği kitaplarla ya da adları saf bitki özlerini akla getiren yapıtlarla doldu: *L'Esprit des Essais de Montaigne* (Montaigne'in *Denemeler*'inin Ruhü) ya da *Pensées de Montaigne* (Montaigne'in Düşünceleri). İkincisi Montaigne'i öyle titizlikle arındırmıştı ki, kitap sadece 214 sayfadan ibaretti ve "İçinde iyi bir şey bulunamayacak kadar kötü ve içinde hiç kötü şey barındırmayacak kadar iyi pek az kitap vardır" ifadesiyle başlıyordu.

Yazarlar hep kısaltılmışlardır. Büyük eserlerin kısaltılmış versiyonları, çoğu zaman "Derlenmiş Edisyon" başlığı altında, bugün yayın dünyasında hâlâ yaygındır. Yakın zamanda böyle bir İngiliz dizisinin basın sözcüsünün sözlerinden alıntı yaparsak: "*Moby Dick*'i 1850'lerde okumak zor işti, 2007'de okumak ise neredeyse imkânsızdır." Yine de, *Moby Dick*'in şişkinliğini alırsanız, sonuçta balinasız kalabilirsiniz. Benzer şekilde Montaigne'in "ruhu" da tam olarak editörlerin kurtulmaya heves ettiği bölümlerde yaşar:

konudan sapmaları, kendi kendine söylediği sözler, fikir değiştirmeleri, hiç durmadan bir düşünceden diğerine atlaması. “İyi bir kitaba getirilen her kısaltma, aptalca bir kısaltmadır” demiş oluşu, hiç şaşırtıcı değil.

Yine de Montaigne okumanın her zaman bir seçim süreci gerektirdiğini biliyordu. Eline bir kitap aldığında kendisi de böyle yapıyordu; sıkılarak bir kenara attığında bu seçimi daha da kesin bir biçimde yapıyordu. Montaigne yalnızca ilgisini uyandıran şeyleri okurdu, okurları ve editörleri de aynı şeyi ona yaptı. Kitabının bütün okumaları, en akademik okumalar bile sonunda, *Esprit des Essais de Montaigne* haline geldi.

Aslına bakarsanız belki de en akademik olanlar bunu yapmaya hepsinden çok eğilimlidir. Modern eleştirmenler kendilerine yalnızca birey olarak değil, tür olarak da benzeyen bir Montaigne yaratmak için çarpıcı ölçüde kesip biçip, yeniden düzenlemiştir. Romantiklerin romantik bir Montaigne, Viktoryen moralistlerin moralist bir Montaigne, İngilizlerin İngiliz bir Montaigne bulmaları gibi, 20. yüzyıl boyunca (ve 21. yüzyılın ilk yıllarında) serpilen “yapıbozumcu” ya da “postmodern” eleştirmenler görmeye önceden hazır oldukları şeyin üzerine sevinçle atlar: Yapıbozumcu ve postmodern bir Montaigne. Çağdaş eleştirmenlerin gözü bu tür bir Montaigne’e o kadar aşınadır ki, arkaya yaslanıp gerçekte ne olduğunu görebilmek epey çaba gerektirir.

Postmodernistler dünyayı durmadan değişen anlamlar sistemi olarak

düşünürler, bu nedenle dünyadan dans eden bir *branloire* olarak söz eden ya da insanlar için “çeşitli ve değişken”, “kendi içimizde çiftiz” diyen Montaigne’e odaklanırlar. Nesnel bilginin imkânsız olduğunu düşündükleri için, onun bakış açısı ve kuşku üzerine yazdıklarına çekilirler. (Bu kitap da zamanının ürünü olduğu için en az diğerleri kadar bu tür ayartmalara eğilimlidir.) Ayartıcı ve pohpohlayıcıdır. İnsan elindeki *Denemeler* nüshasına *Pamuk Prenses*’teki kraliçe gibi bakar ve daha soruyu soramadan ayna cevabı verir: “*En güzeli sensin.*”

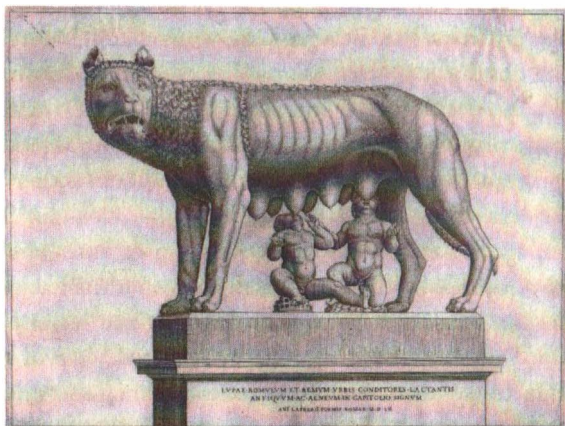
Yakın geçmişin eleştirel kuramının bir özelliği, onu görece sihirli ayna etkisine açık hale getirir: Bu da yazardan çok metinden söz etme alışkanlığıdır. Montaigne’in “gerçekten” ne söylemeyi amaçladığını merak etmek ya da tarihsel bağlamı araştırmak yerine eleştirmenler her şeyden önce sayfadaki bağımsız çağrışımlar ve anlamlar ağına bakmıştır. Bu da, büyük bir balık ağı gibi, her şeyi yakalamak üzere kullanılabilirdi. Bu yalnızca katı postmodernizmin özelliği değildir. Son zamanlarda psikanalitik eleştirmenler de analizlerini kişi olarak Montaigne’den *Denemeler*’e uygulamakta. Bazıları kitabı kendi bilinçaltına sahip bir varlık olarak ele alır. Bir analistin bilinçaltında yatanları öğrenmek için hastanın rüyalarını okuyabilmesi gibi, bir eleştirmen de metnin etimolojisine, seslerine, yanlışlarına, hatta baskı hatalarına bakarak saklı anlam katmanlarını bulmaya çalışır. Montaigne’in onları buraya koymayı amaçlamadığı kabul edilir, ama bunun önemli olmadığı, çünkü metnin kendi amaçları olduğu düşünülür. Bu düşünce zincirinden bir bakıma Montaigne’in kitabı kadar barok ve güzel okumalar çıkmıştır. En cazip örneklerden biri de Tom Conley’in “Kentlerin Bebeği: Paris ve Roma’da Montaigne”idir. “Övünçlilik Üzerine”de geçen basit bir ifadeden, Montaigne’in Roma’yı Paris’teki Louvre’u tanımadan önce bildiğini çıkarır. O sırada Fransa kralının sarayı olan “Louvre”, Fransızcada *louve*, yani “dişi kurt” sözcüğünü çağrıştırır. Conley’e göre metin, Roma’yı kuran ikizler Romulus ve Remus’u emziren dişi kurtla bilinçaltı bağ kurmaktadır. Süt emerken ikizlerin ağızları açılır; tıpkı bizim Roma ya da Paris gibi kentlerin yüzyıllar boyunca nasıl ayakta kaldıklarını düşünürken bakış açımızın genişlemesi gibi. Ağız bu bakış açısını açar; onu *açar*, bu da Fransızca-da *l’ouvre*’dur. Dolayısıyla Montaigne Louvre’a Roma’yla aynı sırada deşindiğinde, metinde “denemecinin dudaklarının kraliyetin meme ucuna yapıştığı”, saklı bir imge ortaya çıkar.

Emme imgesi bizi hayvanlara götürür, bunlar da Roma'nın dört bir yanında sayısız kubbe ve taraça biçiminde çoğalır. "Kent manzarasının ufkunda yükselen erojen uçlar besin noktaları çokluğuyla özdeşleştirilir." Montaigne'in dudaklarına ilişkin görüş daha da garipleşir:

Montaigne dudaklarını aşağıdaki kurucu dişi kurdun meme uçlarına kenetlerken yukarıdan Roma'nın Satürn Tepesi'ndeki Jupiter Optimus Maximus Tapınağı'nın dik ucunu emer.

Bütün bunlar Montaigne'in Louvre hakkındaki notunda bulunabilir ama dahası vardır. Aynı denemede Montaigne şöyle devam eder: "Bizim kendi insanlarımızdan çok, kafamda Lucullus, Metellus ve Scipio'nun karakterleri ve yazgıları vardı [*plus en teste*]." Bu satırlar önemsiz görünebilir, ancak Fransızcada *tester* ya da *teter* "emzirmek" anlamına gelir. Bu üç klasik kahraman belki Montaigne'in ağzına koyduğu –"qu'il teste"– sikkelerin üzerine işlenen kabartma portreler olarak canlandırılabilir. "Uzay ve zamanın emme gücü ve akışı" büyük bir kuvvetle bu birkaç sayfadan akar.

Dahası da var. Montaigne denemesinde Roma tarihinin kendisini büyülediğini yazar; büyülenmiş ya da cezbedilmiş anlamına gelen Fransızca sözcük *embabouyné* aynı zamanda "emzirilmiş" anlamına da gelir. Fransızca sözcük "*en bas bou(e) y n(ais)*", yani "çamurun içinde doğdum" anlamına gelecek şekilde okunursa, daha başka şeyleri akla getirir. Bu yine iki bebeğe ve dişi kurda göndermedir, çünkü çocuklar kurdun altından memesini

emebilmek için Tiber'in çamurlarına çömelmişlerdir. Çamur yumuşak ve kahverengi olduğuna göre büyülenmiş Montaigne, "sembolik öncesi bir koku ve dışkı dünyasına" iner gibi görülebilir.

Conley'in denemesi de kendi içinde büyüleyici ya cezbedicidir; üstelik tek yaptığı Romulus ve Remus sözcükleriyle oynayıp etrafa bir avuç dolu su Tiber çamuru saçmak değildir. Montaigne'in beyninde Roma hakkındaki yazarken gerçekten meme uçları olduğunu da önermez. Amaç, aradan bir çağınşım ağını seçebilmektir. Görünüşte metnin basit birkaç sözcüğü arasından bir rüya kadar atmosferik ve açıklayıcı bir anlam çıkarabilmektedir. Sonuç düşlere özgü bir güzellik taşır, rahatsız olmak için bir neden de yoktur çünkü Montaigne'le pek az görünür ilişki taşır. Montaigne'in Plutarkhos hakkında söylediği gibi, *Denemeler* gibi zengin bir metnin her satırı "istersek gideceğimiz yeri" gösteren işaretlerle doludur. Modern eleştirmenler bunu harfiyen uygulamıştır.

Tüm bu zaman boyunca analist koltuğunda yatan –rüyaları beni yorumla diye bas bas bağırان– gerçek hasta, *Denemeler* ya da Montaigne değil, eleştirmendir. Bu tür edebiyat detektifleri, Montaigne'in metnini bilinmeyen bir şeye giden bir hazine olarak ele alarak ve aynı zamanda bu ipuçlarını özgün bağlamından ayırarak kendilerini bilinçaltını açmaya yarayan köklü bir hileye maruz bırakırlar. Bu, çay bardağındaki çay yapraklarını dizen falcının ya da Rorschach testine bakan psikoloğun kullandığı teknikle tam olarak aynıdır. Kişi geleneksel bağlamından ayrılmış rastgele bir ipucu alanı düzenler, sonra da gözlemcinin zihninden ne çıktığını izler. Cevap kaçınılmaz olarak en az *L'Esprit des Essais de Montaigne* kadar seyreltilmiş ve öngörülmez bir şey olacaktır.

Böyle şeylerden zevk alan biriyseniz, ne yazık ki modern eleştirel kuramdaki bu akım –ki Montaigne okumaları tarihinin sıçrayarak ilerleyen turundaki son taşlardan biridir– şimdiden tarih sayfalarına gömülüyor. Son yıllarda buna karşı bir tepki oluştu ve hava değişti. Giderek daha fazla edebiyat akademisyeni tarihe dönüyor. Bir kez daha Montaigne'in dilinin 16. yüzyıldaki anlamlarını ciddi biçimde araştırıyor ve amaçlarıyla güdülerini anlamaya çalışıyorlar. Görünüşe göre bir dönem sona eriyor ve yenisi başlıyor.

Peki ya Montaigne bütün bunları nasıl yorumlardı? Plutarkhos'ta yönü işaret eden parmağı izlemekten zevk alıyordu, ama çok fazla yorumlamanın da kendisini sıktığını söylüyordu. Bir eleştirmen bir metin

üzerinde ne kadar çalışırsa insanlar için o kadar anlaşılmaz oluyordu. “Yüzüncü yorumcu elindekileri kendisinden sonrakine daha içinden çıkılmaz ve daha anlaşılmaz şekilde gönderir.” Her metin bir çelişkiler karmaşasına dönüştürülebilir:

Bakınız Platon nasıl oradan oraya, nasıl atılıp götürülüyor. Herkes onu kendine uygulamakla onur duydu, istediği yana koydu. Onu istedikleri gibi dolaştırdılar, herkesin kabul edeceği yeni görüşlerin içine soktular.

Yorumcuların bir araya gelip belirli bir eser üzerinde anlaşılmaya varacakları bir zaman olup olmayacağını merak ediyordu Montaigne: “Bu kitap yeterince yorumlandı, artık diyecek bir şey yok.” Elbette böyle olmayacaktı; Montaigne, okuyan birileri oldukça kendi kitabının da aynı değirmenden geçeceğini biliyordu. İnsanlar her zaman onda aslında söylemeyi amaçlamadığı şeyleri bulacaktı. Bunu yaparken de bu şeyleri gerçekten yaratmış olacaktı. “Yetkin bir okur, yazarın oraya koyduğu ya da algıladıklarının dışında kusursuzluklar keşfeder ve onlara zengin anlamlar ve boyutlar katar.”

Livius'ta başkalarının okumadığı yüzlerce şey okudum. Plutarkhos, belki de yazarın koyduklarının yanı sıra, benim okuduklarımdan ayrı yüz şey okudu.

Yüzyıllar boyunca süren bu yorumlama ve yeniden yorumlama, bir yazarı gelecekteki okurlarına birleştiren uzun bir zincir oluşturur. Virginia Woolf'un bu şekilde birbirine bağlanan nesillere ilişkin güzel bir imgelemi vardır: “Zihinler birbirine dizilir, her yaşayan zihin aynı Platon ve Euripides'in özündendir. . . Bu ortak zihin bütün dünyayı birleştirir ve bütün dünya zihindir.” Tarih boyunca okurların iç dünyalarında yaşamayı sürdürme kapasiteleri, *Denemeler* gibi bir kitabın gerçek bir klasik olmasını sağlar. Her zihinde farklı biçimde yeniden doğar ve aynı zamanda bu zihinleri bir araya getirir.

Diğer insanların yapıtınıza istediklerini yapacaklarını ve neredeyse tanınamayacak ölçüde değiştireceklerini kabul etmeden, başarılı bir yapıtın ortaya konması zordur. Montaigne hayatta olduğu gibi sanatta da bu

ilkeyi kabul etti. Hatta bundan keyif aldı. İnsanlar sizin hakkınızda garip fikirler oluşturunurdu, sizi kendi amaçlarına uydururdu. Akışa uyarak ve sürecin kontrolünü bırakarak, eski Helenistik *amor fati* (her ne olursa olsun neşeyle kabullenme) hilesinin bütün yararlarını kazanabilirdiniz. Montaigne örneğinde *amor fati*, nasıl yaşanır sorusu gibi genel bir soruya verilen cevaplardan biriydi ve edebiyattaki ölümsüzlüğüne giden yolu da açmaya vesile oldu. Geride bıraktığı şey kusurlu, belirsiz, yetersiz ve çarpıtılmaya açık olduğu için çok daha iyiydi. Montaigne heyecanla şöyle diyebilirdi: “Amaan, bırak da beni yanlış anlasınlar.”

19. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Sıradan ve kusurlu olun

SIRADAN OLUN

BU KİTAP KISMEN, Montaigne'in, bir tür zihinlerden oluşan kanal sistemi aracılığıyla zamanın içinde nasıl aktığının hikâyesi oldu. Akış boyunca kanalı oluşturan her havuzdan örnekler sunuldu; bunlar:

- Montaigne'i heyecanla karşılayan ilk okurlardı; antikçağın güzel görüşlerini toplamadaki becerisi ve stoacı bilgeliğini övdüler,
- Descartes ve Pascal gibileriydi; onu kuşkuculuğu ve insanlarla hayvanlar arasındaki sınırları bulandırıldığı için hem büyüleyici hem de tatsız bulmuşlardı,
- 17. yüzyıl libertinleriydi; onu cesur bir özgür düşünür olduğu için sevdiler,
- 18. yüzyıl aydınlanma dönemi filozoflarıydı; kuşkuculuğu ve Yeni Dünya kültürlerine olan ilgisi onlara da ilginç gelmişti,
- Romantiklerdi; "doğal" Montaigne'i selamladılar, ama aynı zamanda daha sıcak olmasını istediler,
- Hayatları savaş ve kargaşayla altüst olan okurlardı; Montaigne'i kahramanları ve dostları olarak gördüler,
- 19. yüzyıl sonunun moralistleriydi; belden aşağı ifadelerinden yüzleri kızardı, etik damardan yoksun oluşunu üzücü buldular ancak onu kendileri gibi saygıdeğer bir beyefendi olarak yeniden yarattılar,
- İngiliz denemecileri ve kazara filozoflardı; dört yüz yıllık Montaigne okumasından geldiler,
- Kazara filozof denemeyecek Friedrich Nietzsche idi; Montaigne'in neşeli ruhuna sagı duydu, yeni bir çağ için stoacı ve Epikürosçu hilelerini yeniden tasarladı,
- Virginia Woolf gibi modernistlerdi; hayatta ve farkında olma duygusunu yansıtmaya çalıştılar,

- Editörler ve çevriyazıcılardı; Montaigne’i farklı biçimlere soktular,
- 20. yüzyıl yorumcularındı; Montaigne’in bir avuç sözünden olağanüstü bir yapı inşa ettiler.

Yol boyunca, idrar yollarından gereğinden fazla söz ettiğini düşünenler oldu, üslubunun düzeltilmeye ihtiyacı olduğunu düşünenler oldu, onu fazla senli benli bulanlar oldu. Kimileri ise onda bir bilge ya da ikinci bir benlik buldu; bu benlik kendi benliklerine öylesine yakındı ki, *Denemeler*’i mi okuyorlar yoksa okuduklarını kendileri mi yazmışlar, emin olamadılar.

Bu farklı okumaların çoğu, Montaigne’in aktardığı –ve değiştirdiği– şekliyle, üç büyük Helenistik geleneğin dönüşümleridir. Böyle olması son derece doğal, çünkü söz konusu gelenekler Montaigne’in düşüncelerinin temeliydi ve etkileri Avrupa kültürünün bütününe yayılır. İlk ortaya çıktıkları zaman bile birbirinden ayrılması zor olan bu gelenekler, Montaigne’in modernleştirilmiş versiyonunda tam kördüğüm olur. Onları bir arada tutan, her şeyden önce, ortak arayışları olan *eudaimonia*, yani insanın gelişmesidir ve bunu başarmanın en iyi yolunun dengeden ve ölçülü olmaktan, yani *ataraxia*’dan geçtiğine olan inançlarıdır. Bu ilkeler onları Montaigne’e bağlar. Ve Montaigne aracılığıyla da bir dost arayışında olan ya da en basitinden *kullanabilecekleri*, gündelik pratik bilgelik arayan okurlara geçer.

Montaigne’e onun için ne yapabileceğini soran modern okur, Montaigne’in Seneca’ya, Sextus’a ve Lucretius’a –ve onların da kendilerinden önce gelenlere– sorduğu sorunun aynısını soruyordur. Virginia Woolf’un “zihinler zinciri” ifadesiyle kastettiği budur: Bu, sadece akademik bir gelenek değil, iç dünyalarına dönük bir dizi bireyin kendi yaşamlarını çözmeye çalışmaları, ama bunu işbirliği içinde yapmalarıydı. Hepsi de adına “insanlık” diyebileceğimiz bir özelliği paylaşıyordu: düşünen, hisseden bir varlık olup, aynı zamanda sıradan insan hayatını sürdürmek durumunda olma deneyimi; gerçi Montaigne bu zihinler birliğini diğer canlı türlerini de kapsayacak şekilde genişletmişti.

İşte bu nedenle Montaigne için en sıradan var oluş bile, bilmek istediğimiz her şeyi söyler:

Ben sade ve gösterişsiz bir yaşam sergiliyorum. Ruhsal feseftenin tümünü, daha zengin bir dokudan yaşam gibi sıradan ve kişiye özgü yaşama da bağlayabilirsiniz.

Gerçekten de, sıradan ve kişiye özgü yaşam tam da böyle bir şeydir: hayal edebileceğiniz en zengin şeylerden oluşan bir yaşam.

KUSURLU OLUN

Montaigne'in sağlığı son yıllarında o kadar bozulmuştu ki, zamanın neredeyse yarısını yaşamla ölüm arasında —olgunluk çağındaki at kazasından sonra kısa bir süre ziyaret ettiği o yerde— geçirir gibiydi. Henüz yaşlı değildi, ellili yaşların sonlarındaydı, fakat böbrek taşı sorununun onu her an öldürebileceğini biliyordu. O kadar büyük acılar çekiyordu ki zaman zaman bunu istiyordu da. Ancak böbrek taşları henüz onu yakasından zorba bir fedai gibi yakalayıp ölümün önüne çıkarmıyordu. Onu “ustaca ve nazikçe” kandırıyor, sancılar arasında epey düşünecek zaman bırakıyordu. Ölüm, stoacıların söylediği gibi dost canlısı görünüyordu.

Çektiğim sancılardan hiç değilse bir yarar sağlıyorum. Bu hastalık içimde hâlâ yapamadığım şeyi yapıp beni ölümle tamamen içli dışlı yapıp uzlaştıracak.

Bilincini ilk kaybettiğinde fark ettiği durum artık kesinlikle doğrulanmıştı: Doğa sizin için her şeyi yapıyordu, canınızı sıkmanıza gerek yoktu. Bizi kendi eliyle “yavaş yavaş hafif bir yokuş”tan yukarı çıkarıyordu. Nereye gittiğimizi görmeye ihtiyacımız yoktu. Doğa, hasta ederek, ona uzun zamandır aradığı şeyi vermişti aslında: *ataraxia* ve dolayısıyla *eudaimonia*. Hayatta en mutlu olduğu, kendini en iyi hissettiği anlar, sancıdan sonra taş döktüğü zamanlardı. Fiziksel bir rahatlama söz konusuydu elbette, ama aynı zamanda özgürleştirici, ruhsal bir hafiflik de hissetmişti.

Taşlarını düşürürken, çektiğim onca acıdan sonra, tıpkı bir şimşek gibi sağlığımın ışığını tam ve özgürce bulunca, tıpkı kesin bir sancıdan kurtulmuş gibi, bu ani değişikliğin verdiği ödülünden tatlı ne var?

Benzer bir zevki sancıların ortasında bile bulmayı başardı. Hâlâ acı vericiydiler elbette, ama sundukları pek az telafiden bile mutlu olmayı öğrendi; ki bunlara, başka insanların gözünde gördüğü takdir karşısında hissettiği tatmin de dahildi.

İnsanların bu hastalıktan duyduğu korku ve acıma duygusu sana bir şan duygusu veriyor. Seninle ilgili söylenenleri duyduğun zaman hoşuna gidiyor: “İşte senin gücün, senin sabrın.” Sıkıntıdan terlediğin görülüyor, rengin uçuyor, kızarıyor, titriyorsun, ağzından kan gelinceye kadar kusuyorsun, tuhaf gerilmelerden ve kasılmalardan acı çekiyorsun, kimi kez gözlerinden iri yaşlar geliyor; kimi kez sidiğinin kıvamı artıyor, rengi kapkara oluyor, seni korkutuyor; pürüzlü taşlar sidik yolunu tıkıyor, kamışının ağzını zalimce sıyrıyor; bununla birlikte, her zamanki yüz ifadeni koruyarak, uşaklarıyla soytarılık ederek yaşadığın görülüyor.

Gerçeği bir tek Montaigne biliyordu: Acının pençesindeyken şaka yapmak ve konuşmaya devam etmek, dışarıdan izleyen birinin tahmin edemeyeceği kadar kolaydı. Öldüğünü sandığı önceki deneyiminden sezinlediği gibi, kişinin dış görünümünün iç dünyasında olup bitenlerle alakası olmayabilirdi. Bu sefer, yeleğini yırtmaya çalıştığı andan farklı olarak, gerçekten acı çekiyordu. Yine de ruhunda aynı kaygısızlığı hissediyordu. Bu deneyim onu fazla etkilememişe benziyordu.

Sancı ile sıkı sıkıya birlikte yaşamaya alıştım. Umut edecek ve avunacak yolları buldum.

Yaşlanma gerçeğinden de benzer bir ders çıkardı. Yaş otomatik olarak ona bilgelik vermiş değildi. Tam tersine yaşlılar gençlere göre aşırı gurur ve kusurlara daha çok eğilimliydi. “Aptalca ve geçersiz kendini beğenmişliğe, şu can sıkıcı gevezeliğe, ısrırgan ve toplum dışı mizaca, boş inançlara, kullanılmaz olduktan sonra zenginliğe karşı gülünç bir kaygıya” eğilimliydiler. Ama işin püf noktası da buradaydı, çünkü yaşlanmanın gerçek değeri bu tür kusurlara uyum sağlamakta yatıyordu. Yaşlılık insana yanılabilirliğini anlaması için bir fırsat verir, oysa gençlerin bunu yapması zordur. Kişi zihninde ve bedeninde güçten düşmenin kaderinde yazılı

olduğunu görünce, sınırlı olduğunu ve insan olduğunu kabullenir. Yaş-la birlikte bilgeliğin *gelmediğini* kavradığında ise, her şeye rağmen bilgelik kazanır.

Sonuçta yaşamayı öğrenmek, bu şekilde kusurlarla yaşamayı öğren-mek, hatta bunları kucaklamaktır.

Bizim varlığımız ise hastalıklı niteliklerle yoğrulmuştur. . . eğer biri çıkar insandaki bu niteliklerin tohumunu ortadan kaldırırsa, bizim yaşamımızdaki temel özellikleri yıkmış olur.

Felsefe bile gerçek yaşama uyarlanmadan önce “kalınlaştırılıp karartıl-malıdır.” “İşleri fazla derinleştirip keskince aydınlatmamak gerekir.” Tas-so gibi yaşayıp, kendini kendi parlaklığıyla kör etmenin sonucu sıfırdır. Ölçülü, alçakgönüllü ve biraz da silik olmak daha iyidir. Doğa gerisini halleder zaten.

Bu son yıllar boyunca her zamankinden daha olgun olan Montaigne, *Denemeler* üzerinde çalışmaya devam etti. Evinden ayrılmadı, ama IV. Henry’ye gönderdikleri dahil, mektup yazmayı sürdürdü. Aralarında Francis Bacon’ın kardeşi Anthony de olmak üzere dostlarıyla, yazarlarla, Bordeaux ve başka yerlerden meslektaşlarıyla görüştü. Artık büyümüş olan kızı Léonor, 27 Mayıs 1590’da şatoda düzenlenen bir törenle François de la Tour ile evlendi. Ertesi yıl 31 Mart 1591’de, Françoise adı verilen bir kız çocuğu dünyaya getirince Montaigne büyükbaba oldu. Hâlâ yazmaya devam ediyordu; sıradanlık ve kusurlarla uyumlu yaşama sanatı üzerine düşünceleri dahil, son düşüncelerini ve anekdotlarını ki-taba ekledi. Gitgide nasıl yaşanacağını öğrenmiş gibi görünüyordu. Belki de bu onun, hiç olmadığı kadar mükemmel bir seviyeye getirdiği, her zamanki kayıtsızlığıydı.

20. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Bırakın da yanıtı hayat versin

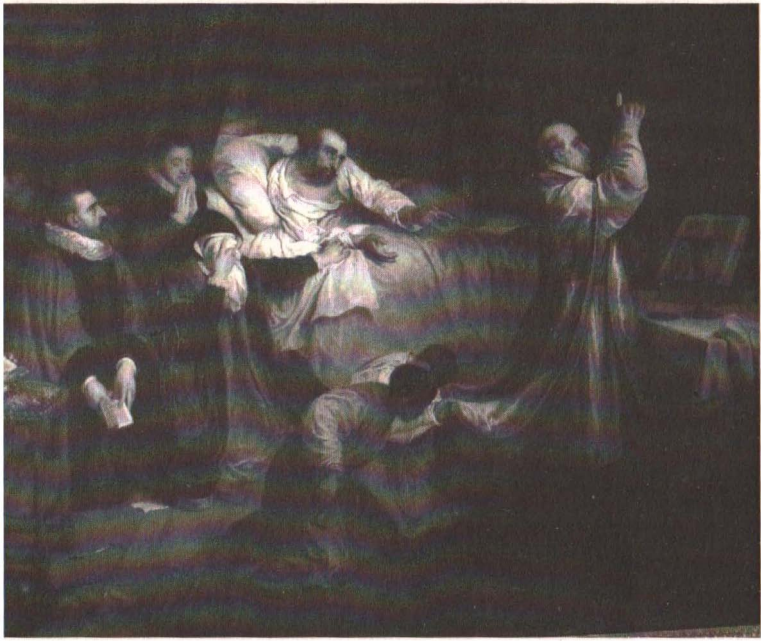
SON DEĞİL

MONTAIGNE, 1592 EYLÜL'ÜNÜN sonlarında bir kez daha böbrek sancısına tutuldu. Bunu defalarca yaşamıştı; muhtemelen başta üzerinde pek durmadı. Ancak bu kez korktuğu gibi ciddi komplikasyonlar ortaya çıktı. Taş, idrar kanalından atılamayıp, ona her zamanki rahatlama ve sevinç hissini yaşatmadı, olduğu yerde takılıp kaldı. Sonra da enfeksiyon başladı.

Bütün bedeni şişti. Kısa bir süre sonra iltihap boğazına yayıldı. Bu da, adını Yunancada bir köpeği ya da başka bir hayvanı boğmak için kullanılan ilmiye ya da tasınadan alan ve ne kadar tatsız bir hastalık olduğu adından da anlaşılan "cynanche" (bir tür boğaz ağrısı) ile sonuçlandı. İltihap büyüdükçe Montaigne'in boğazı iyice kapandı ve en sonunda her bir soluk için büyük çaba göstermesi gerekti.

Boğaz ağrısı, bugün bile tedavi edilmezse ölümcül olabilecek ciddi bir boğaz iltihabı olan farenjite çevirdi. Antibiyotik tedavisine ihtiyacı vardı ancak Montaigne'in böyle bir şansı yoktu. Bundan böyle boğazı şiş olduğundan konuşamayacaktı ve isteklerini etrafındakilere notlar yazarak anlatacaktı.

Hastalığının farenjite dönmesinin üzerinden üç gün geçmişti. Montaigne yatağında, arkası yastıklarla desteklenmiş otururken, ailesi ve hizmetlileri etrafında toplanmış onu izliyor ve bekliyorlardı. Odada hep kaçınmak istediği türden o kalabalık ölüm döşeği sahnesi sergileniyordu. Bu tür adetler ölümü olması gerektiğinden daha kötü kılıyordu. Ölen insanı ve çevresindeki herkesi korkutmaktan başka bir işe yaramıyordu. Yatağın üzerinde eğilmiş doktorlar ve rahipler; kederli ziyaretçiler, "yüzleri solgun ağlayan uşaklar, karartılmış bir oda, yanan mumlar... kısacası etrafımızdaki her şey bir dehşet ve korkudan ibaret"; bu, Montaigne'in tercih edeceği basit, hatta kendi halinde ölümden çok uzaktı. Ancak iş buraya vardıkdan sonra kalabalığı uzaklaştırmak için çaba göstermedi.

İyileşme umudu kalmadığı anlaşıncı son vasiyetnamesini ve dileklerini yazdı. Yerli yazarlardan Bernard Automne, Montaigne'in son günlerinde "geceliğiyle yataktan kalkarak" alacaklarını bizzat verebilmek için uşaklarını ve vasiyetinden küçük bir pay ayırdıklarını çağırdığını öne sürer. Bu doğru olabilir ama onun felç halinde yattığı tasvirine uymaz. Son saatlerine ilişkin anlatılan hiçbir şey güvenilir değildir, hepsi ikinci elden bilgilerdir. Fakat biri en azından gerçeğe yakın olmalıdır: Bu hikâyeyi Montaigne'in eski dostu Étienne Pasquier, başından sonuna kadar kocasının yanından ayrılmayan Françoise'dan duyduklarına dayanarak yazmıştı. Yıllar önce La Boétie'nin yaptığının tersine, Montaigne karısını yanından göndermemişti.

Vasiyeti hazırlandıktan sonra son dualar okundu. Artık zorlukla nefes alabiliyordu. Pasquier'e göre rahip konuşurken ruhunu teslim etmek üzere "umutsuz bir çabayla, elleri kenetlenmiş" bir halde doğrulmuştu. Bu, Katolik geleneğinin son hareketiydi: mutlu mesut seküler hayat yaşayan bir adamın, kısa bir an için Tanrı'yı kabulüydü.

Kısa bir süre sonra boğazında soluk almasına izin veren küçücük hava kanalı da kapandı. Felç sonucu ya da daha basitçe havasızlıktan boğulmuş olabilir. Michel Eyquem de Montaigne, ailesi, dostları ve hizmetlilerinin önünde, 13 Eylül 1592'de elli dokuz yaşında hayata gözlerini yumdu.

Montaigne'in ölümünü izlemek acı verici olmalıydı; soluk alma mücadelesi, umutsuz çabası, korkunç şişkinliği. Üstelik Montaigne neler olup bittiğinin tamamen farkındaymış gibi görünüyordu ki bu da kaçınmak istediği şeylerden biriydi. Ama belki de bütün bunlar ona acı verici gelmiyordu. At kazasının olduğu gün kan kusarak çırpınırken ruhu naz içinde süzölmüştü, en sonunda yaşadığı da bu olabilirdi. Yaşamının yavaşça dudaklarından çıkarak bedeninden ayrıldığı, incecik ipin en sonunda kesildiği hissini duymuş olabilirdi.

Étienne Pasquier ve bir başka dostu Pierre de Brach, çağdaşları için bu sahneye dair duyduklarını toparlayarak Montaigne'in ölümünü örnek bir stoacı ölüme dönüştürdüler. Montaigne'in La Boétie'nin anısına yaptığı hizmeti onlar da Montaigne için yaptı. Pierre de Brach, Justus Lipsius'a yazdığı mektupta, Montaigne'in mutlu yaşadığını ve mutlu öldüğünü söylüyordu. Acı çekecek olanlar, onun hoş dostluğundan mahrum bıraktığı geride kalanlardı.

Geride bıraktıklarının ilk işi Montaigne'in naaşının epey ürkütücü bir biçimde parçalanmasıyla birlikte cenaze törenini düzenlemek oldu. Ailenin Beuther *Ephemeris*'indeki notta şöyle der:

Kalbi Saint Michel Kilisesi'ne kondu, dul eşi Françoise de la Chassaigne madame de Montaigne, naaşını Bordeaux'ya götürdü ve eşini Feullantların kilisesinde onun için satın alınan ve hazırlanan lahit mezara defnetti.

Defin işlemleri sırasında bedeni parçalarına ayırmak standart bir uygulamaydı, ancak bütün bedeni yerine yalnızca kalbinin topraklarındaki 12. yüzyıl kilisesine gömülmesi tuhaf bir seçimdi. Burası onun için daha huzurlu bir dinlenme yeri olabilir, babasının ve kendisinden önce vefat eden çocuklarının yanında yatabilirdi.

Bunun yerine naaşından geriye kalanlar Feuillant tarikatının kilisesine gönderildi; bu da tuhaf bir seçimdi, ama görünüşe göre ilk başta böyle düşünülmemişti. İlk plana göre Montaigne'in Bordeaux'daki Saint

André Katedrali'ne gömülmesi düşünülmüştü; kilise yetkilileri 15 Aralık 1592'de buna izin vermişti. Bu durumda kendi ailesi yerine Françoise'ın ailesinin yanına gömülecekti. Ancak Françoise ya kendisi Feuillantlara bağlı olduğundan ya da Montaigne öyle olduğu için (*Denemeler*'de onlara olan hayranlığını ifade etmişti) fikrini değiştirdi. Bu kararın keşişlerin lehine olduğu kesindi. Montaigne'in naaşını barındırma ve düzenli olarak ruhuna dualar etmek karşılığında binanın içini badana yaptırmakta kullandıkları cömert bir ücret aldılar. Ona günümüze kadar gelen görkemli bir lahit verdiler. Montaigne elleri dua edercesine birleşmiş, eldivenleri yanında, eksiksiz şövalye zırhı içinde yatar; Hristiyan Pyrrhonculuğunu, atalarının dinine ve yasalarına bağlılığını, "nazik tavırlarını", aklını,

dürüstlüğünü ve cesaretini öven Yunanca ve Latince yazıtlar mezarın iki yanını kaplar. Latince metin duygu yüklü bir biçimde sona erer:

Sonsuz bir yasın kurbanı olan Françoise de la Chassaigne, bu anıtı haklı bir üzüntüyle kocasının anısına yaptırmıştır. Kocasının başka bir karısı yoktu, karısının da başka bir kocası olmayacak.

Kalpsiz bedeni en sonunda, ölümünden bir buçuk yıl sonra, 1 Mayıs 1594'te mezarına kondu. Ebedi istirahati için uzun zaman beklemişti ama istirahati ebedi olmayacaktı. On yıl kadar sonra kiliseyi büyütme çalışmaları başladı. Yeni planda Montaigne'in mezarı mihraptan uzakta kalacaktı; bu, Françoise ile yapılan anlaşmanın çiğnenmesi demekti. Françoise, Feuillantları mahkemeye verdi ve davayı kazandı. 1614'te Montaigne'in mezarını yeni şapelde merkezi konuma taşımak zorunda kaldılar.

On yıllarca burada huzurla yattı, ta ki yaklaşık dokuz kuşak sonra Fransız Devrimi patlak verene dek. Yeni laik devlet, diğer dini tarikatlarla birlikte Feuillantları da yasakladı; kilise ve içindeki her şey dahil olmak üzere bütün mallarına el koydu. Bu, bir aydınlanma dönemi kahramanı—özgür fikirli bir *philosophe*, devrimci hükümetin onurlandırmasına değecek bir şahsiyet—olarak Montaigne'e saygı duyulduğu zamana denk geliyordu. Onu bulunduğu yerde bırakmak yanlış olurdu. Böylece 1800'de mezarından çıkarılıp Bordeaux'nun yeni laik tapınağında—Académie des sciences, belles lettres et arts—anıtlar salonuna gömülmesi emredildi. Değerli kemikler çıkarıldı ve büyük bir ciddiyet içinde yeni yerine taşındı. Naaşa yol boyunca bir tören alayı ile bando eşlik etti.

İki buçuk yıl sonra, aynı Bordeaux Akademisi'nde kayıtları gözden geçiren bir antikacı, utanç verici bir durumu keşfetti. Yeri değiştirilen kemikler Montaigne'e ait değildi. Ailenin diğer üyeleriyle birlikte aynı mezara gömülmüş olan, yeğeninin karısı Marie de Brian'a aitti. Marie de Brian bu kez bando ve tören alayı olmadan, sessizce, anıtlar salonundan alınıp ilk yattığı yere gömüldü. Montaigne ise ilk konduğu mezarda dokunulmadan yatmaya devam etti. İnşaat işlerini, idealist “yenilemeyi” ve gereksiz büyük değişiklikleri sevmeyen Montaigne, her şeye rağmen, derin deniz yatağının üzerinden dalga gibi geçip giden ihtilal tarafından rahatsız edilmeden yerinde kalmayı başarmıştı.

Mayıs 1871'de kilise bir yangında harap oldu. Mezar zarar görmemişti ama kilisenin harabeleri arasında neredeyse on yıl boyunca korunmasız olarak kaldı. Aralık 1880'de resmi görevliler saygı gösterilen kalıntıların durumunu değerlendirmek için kalıntıları açtı ve Montaigne'in kalıntılarının etrafındaki kurşun muhafazanın ufalanıp döküldüğünü gördüler. Parçaları sınıflandırıldı ve onun için yeni bir meşe tabut yapıldı. Restore edilmiş mezar beş yıl boyunca, dua bölümünün deposunda geçici bir bölümde kaldıktan sonra 11 Mart 1886'da, Bordeaux Üniversitesi'nin fen, ilahiyat ve edebiyat fakültelerini barındıran yeni binasının giriş salonuna yerleştirildi. Bugün Bordeaux'da d'Aquitaine Müzesi'nde gururla sergilenir.

Hayatın akışıyla bu derecede uyumlu olan ve insanın olduğu her yerde hataların olabileceğinin farkında olan biri için, daha uygun bir ölüm sonrası macerası düşünülemezdi. Öldükten sonra bile bir şey onu, kusursuz bir anı olarak donup kalmak yerine, hayatın akışına çekmeye devam etti. Gerçek mirasının mezarıyla bir ilgisi yoktu. Gerçek mirası *Denemeler*'in fırtınalı talihinde, sonsuza evrilen ikinci benliğinde yatar. Denemeleri hâlâ capcanlıdır ve Montaigne için önemli olan hep hayattı. Virginia Woolf son denemesinden bu düşüncüyü alıntılamaı çok severdi: Bu, Montaigne'in nasıl yaşanır sorusuna bulduğu son ve en iyi cevaptı.

Yaşamak kendi içinde bir hedef olmalı, başlı başına bir amaç.

Bu ya bir cevap değildir ya da olası tek cevaptır. Bu yanıt, "Aydınlanma nedir?" diye sorduğunda, soran kişinin kafasına sopasıyla vuran Zen ustasının verdiği cevapla aynı niteliği taşır. Aydınlanma kendi bedeninizde öğrendiğiniz bir şeydir; size olan şeyler biçimini alır. Bu nedenle stoacılar, Epikürosçular ve kuşkucular ahlaki kurallardansa hileler öğretiyorlardı. Filozofların tek verebileceği o başa vurulan darbeydi: yararlı bir teknik, bir düşünce deneyi ya da bir deneyim; Montaigne örneğinde *Denemeler*'i okuma deneyimi. Öğrettiği konu basitçe kendisi, yaşayan bir varlığın sıradan örneğidir.

Denemeler herkese farklı bir yüzünü sunsa da, içlerindeki her şey tek bir figürde toplanır. O da Montaigne'dir. Bu nedenle okurlar ona aynı yüzyıldan, hatta herhangi bir çağdaki her yazardan daha çok geri döner.

Denemeler onun denemeleridir. Bütün zihinler gibi, kendi içinde “ben” olan bir zihni test edip örnekler.

Bazıları Montaigne gibi bir denemeciye hâlâ ihtiyaç olup olmadığını sorgulayabilir. 21. yüzyılın insanları, gelişmiş dünyalarında zaten aşırı bireyci ve aynı zamanda 16. yüzyılda yaşamış bir şarap üreticisinin en çılgın hayallerinin bile ötesinde birbirine dolaşıktır. Bütün her şeydeki “ben” duygusu, inananlara vaaz verme, hatta müptelalara uyuşturucu verme olarak bile görülebilir. Fakat Montaigne insanı kendine düşkün olmaya kıskırtmaktan daha fazlasını sunar. 21. yüzyılın, Montaigneci bir hayat kavrayışından kazanacak çok şeyi vardır ve şu ana kadar yaşadığı en sıkıntılı anlarında hep Montaigneci bir siyasete ihtiyacı olmuştur. Onun ölçülü olma duygusu, dost canlılığı ve incelik sevgisi, yargısını askıya alması ve yüzleşme ve çatışmada işin içine giren psikolojik mekanizmaları incelikli kavrayışı çok işine yarayabilir. Cennet vizyonunun, hayali bir kıyametin ya da mükemmeliyetçi bir fantezinin gerçek dünyadaki en küçük benliklerden daha önemli olamayacağı inancına ihtiyacı vardır. Montaigne, bütün dinlerce evrensel olarak benimsenen bir inanç olduğunu düşündüğü, “katliam ve cinayetle cenneti ve doğayı tatmin etme” fikrini asla kabul etmezdi. Yaşamın böyle bir şey talep edeceğini düşünmek, günlük var oluşun gerçekte ne olduğunu unutmak demektir. Bir kova suyun üzerinde tutulan köpek yavrusu ya da hatta oyun oynamak isteyen bir kediye baktığınızda, size geri bakan bir yaratığa baktığınızı unutmaktır. Burada soyut ilkeler yoktur, yalnızca yüz yüze gelen ve birbirinden en iyisini umut eden iki birey vardır.

Belki de bu nedenle, verdiği son yanıt için Montaigne’in kedisinin hakkını teslim etmek gerekir. Kendisini seven ve ilgisine fazla rakibin olmadığı sahibiyle bir şatoda, gayet hoş bir hayat süren bu 16. yüzyıl bireyinin payı göz ardı edilemez. Uygunsuz bir zamanda Montaigne ile oynamak isteyen ve ona canlı olmanın ne demek olduğunu hatırlatan oydu. Birbirlerine baktıklarında bir an için aradaki boşluk kapanmış ve kendisini kedisinin gözünden görmüştü. Bütün felsefesi bu ve bunun gibi sayısız andan çıkmıştı.

Oradalar işte, ikisi de, Montaigne’in kütüphanesinde. Montaigne hızlı hızlı yazarken kaleminin sesi kedinin ilgisini çeker, kâğıdın üzerinde hareket eden tüy kaleme bir pati atar. Montaigne, belki dikkatinin dağılmasına sinirlenerek bir anlığına ona bakar, sonra gülümser, kovalaması

için kalemin tüylü ucunu kâğıtta gezdirir. Kedisi zıplar. Patileri birkaç sözcüğün mürekkebinin kâğıda bulaştırır, birkaç yaprak kâğıt yere düşer. O ikisini orada, henüz tamamlanmamış denemelerle, hayatlarının ortasında asılı vaziyette bırakmanın vakti geldi; artık biz de, *Denemeler*'in henüz tam olarak okunup bitmediği, kendi hayatımıza devam edebiliriz.

Kronoloji

- 1533 (28 Şubat) Montaigne doğar.
- 1539?–48 Bordeaux'da Guyenne Koleji'ne gider.
- 1548 (Ağustos) Bordeaux'da tuz vergisi isyanları. Montaigne, Moneins'in kalabalıklar tarafından katledilmesine tanık olur.
- 1548–54 Paris ve/ya da Toulouse'da muhtemelen hukuk eğitimi alır.
- 1554 Périgueux'de Cour des Aides'te (Vergi Mahkemesi) çalışır.
- 1557 Périgueux'deki memurlar Bordeaux Meclisi'ne transfer olur.
- 1558–59 Étienne de La Boétie ile dost olur.
- 1559 Câteau Cambrésis Antlaşması'yla Fransa'nın yabancı ülkelerle savaşları son bulur, sonuçları ise felakettir.
- 1562 Vassy Katliamı: İçsavaşların başlangıcı.
- Rouen'da, IX. Charles ile birlikteyken Brezilya'nın Tupinambá kabilesinden üç yerli ile görüşür.
- 1563 (18 Ağustos) La Boétie ölür, Montaigne yanı başındadır.
- 1565 (23 Eylül) Montaigne, Françoise de La Chassaigne ile evlenir.
- 1568 (18 Haziran) Pierre Eyquem ölür, Montaigne aile mülkünü miras alır.
- 1569 Sebond'un *Doğal Teoloji*'sinin çevirisini yayımlar. Erkek kardeşi Arnaud tenis oynarken kazara ölür.
- 1569 ya da 1570 başları Montaigne bir at kazasında ölümden döner.
- 1570 Montaigne, Bordeaux meclisindeki görevinden istifa eder.
- İlk çocuğu doğar ve iki ay sonra ölür.
- La Boétie'nin eserlerini yayıma hazırlar.
- 1571 (Şubat) Montaigne kütüphanesine doğum günü kitabesini yazdırır.
- (9 Eylül) Hayatta kalacak olan tek çocuğu Léonor doğar.

- 1572 Montaigne muhtemelen *Denemeler* üzerinde çalışmaya başlar.
- (Ağustos) Aziz Bartholomeus Yortusu Kırımı.
- 1574 IX. Charles ölür; III. Henri kral olur.
- 1576 Montaigne terazi simgesi ve *epokhe* sloganını taşıyan madalyonunu bastırır.
- 1578 İlk böbrek taşı sancısını yaşar.
- 1580 *Essais*: İlk baskı
- (Haz.)—1581 (Kas.) İsviçre, Almanya ve İtalya'ya yolculuk yapar.
- 1581 (Ağustos) Bordeaux Belediye Başkanı seçilir.
- 1582 *Essais*: 2. baskı
- 1583 (Ağustos) Bordeaux Belediye Başkanlığı'na ikinci kez seçilir.
- 1584 (Aralık) Henri de Navarre Montaigne'in şatosunda kalır.
- 1585 Köylerinde veba görülür, Montaigne kaçır.
- 1587 *Essais*: 3. baskı
- (Ekim) Henri de Navarre bir kez daha Montaigne'i evinde ziyaret eder.
- 1588 Montaigne gizli bir görevle Paris'tedir, daha sonra III. Henri'nin maiyetini izler, Marie de Gournay ile tanışır.
- (Mayıs) Barikatlar Günü; III. Henri Paris'ten kaçır.
- (Haziran) *Essais*: oldukça genişletilmiş 5. baskı (4. baskı var mı bilinmiyor, varsa bile hiç bulunamamıştır).
- (10 Temmuz) Montaigne Bastille'e hapsedilir, sonra serbest bırakılır.
- (Sonbahar) Picardy'de, Marie de Gournay'in yanında dinlenmeye çekilir.
- (Aralık) III. Henri, duc de Guise'i öldürtür.
- 1588—92 Montaigne, *Denemeler*'e yeni eklemeler üzerinde çalışır.
- 1589 (Ağustos) III. Henri öldürülür; IV. Henri tahta geçer, ithilafla karşılaşır.
- 1592 (13 Eylül) Montaigne farenjitten ölür.
- 1595 Marie de Gournay'in *Essais*'i yayımlanır; üç yüzyıl Montaigne okumalarına egemen olur.
- 1601 Montaigne'in annesi, Antoinette de Louppes de Villeneuve ölür.

- Pierre Charron'un "yeniden düzenlemesi", *La Sagesse* yayımlanır.
- 1603 *Essays*: John Florio'nun ilk İngilizce çevirisi yayımlanır.
- 1616 Montaigne'in kızı Léonor ölür.
- 1627 Montaigne'in dul eşi Françoise de La Chassaigne ölür.
- 1637 Descartes'in *Yöntem Üzerine Konuşma'sı* yayımlanır.
- 1645 Marie de Gournay ölür.
- 1662 Blaise Pascal ölür, *Düşünceler* adıyla basılan notlarını bırakır.
- 1676 *Essais*, *Yasak Kitaplar Listesi'*ne girer.
- 1685–86 *Denemeler*, Charles Cotton tarafından İngilizceye çevrilir.
- 1724 Londra'ya sığınan Pierre Coste burada *Denemeler'i* Fransızca basar.
- 1772 Montaigne'in yol günlüğü eski bir sandıkta bulunur.
*Essais'*nin açıklamalı "Bordeaux Nüshası" arşivlerden çıkarılır ve günlüğün gerçekliğini kanıtlamak için kullanılır.
- 1789 Fransız İhtilali.
- 1800 Devrimci güçler laik bir kahraman olarak gördükleri Montaigne'in mezarını Bordeaux Académie'ye taşımaya karar verir, ancak planları ters gider.
- 1850 Montaigne'in "veba" mektupları yayımlanır, şaşkınlığa yol açar.
- 1854 *Essais*, *Yasak Kitaplar Listesi'*nden çıkarılır.
- 1880–86 Montaigne'in mezarı yenilenir ve Bordeaux Üniversitesi'ne taşınır.
- 1906 "Bordeaux Nüshası"nı temel alan Strowski baskısının ilk cildi yayımlanır.
- 1912 "Bordeaux Nüshası"nı temel alan Armaingaud baskısının ilk cildi yayımlanır.
- 2007 Gournay'in 1595 baskısını temel alan yeni Pléiade baskısı yayımlanır.

Teşekkür

Montaigne'e beş yıl süren "gönüllü kulluk" sürecim gerçekten olağanüstü geçti; bu süre içinde çok şey öğrendim ki, çalışmalarına her açıdan yardım eden dostlar, akademisyenler ve meslektaşlarımla iyiliği de bunlar arasında yer alır.

Özellikle Warren Boutcher, Emily Butterworth, Philippe Desan, George Hoffmann, Peter Mack ve John O'Brien'a teşekkür etmek isterim; sıcak teşviklerini, cömert yardımlarını, zamanlarını, bilgilerini ve deneyimlerini benden esirgemediler.

Elizabeth Jones'a, bana büyüleyici belgeseli *The Man Who Ate His Archbishop's Liver*'dan sağladığı malzeme nedeniyle minnettarım. Périgueux'deki Musée l'art et d'archéologie du Périgord'dan Francis Couturas, Musée du Louvre'dan Anne-Laure Ranoux, *Sud-Ouest*'in Anne-Sophie Marchett'su ve karikatürü "Enfin! Une groupie!"'yi kullanmama izin verdiği için Michel Iturria'ya, fotoğraflarını kullanmama izin verdiği için John Stafford'a minnettarım.

Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque municipale de Bordeaux, British Library ve Londra Kütüphanesi başta olmak üzere kütüphanelerden çokça yararlandım; görevlilerine, uzmanlıkları için teşekkür ederim. Stanford University Press'e Donald Frame'in çevirisinden cömertçe alıntı yapınama izin verdikleri için minnettarım.

Bu kitap Yazarlar Cemiyeti'nin yazar bağış fonu ve Londra Kütüphanesi'nin Caryle Üyeliği yardımıyla tamamlandı. Her iki kuruma da minnettarım.

Her zamanki gibi, Rogers Coleridge & White'taki temsilcim Zoë Waldie ve editörüm Jenny Uglow'a, Alison Samuel, Parisa Ebrahimi, Beth Humphries, Sue Amaradivakara ve ayrıca Chatto & Windus'ta kitaba inanan ve hayata geçmesine yardım eden herkese teşekkürü borç bilirim.

Metni farklı aşamalarında okudukları, bana bilgece tavsiyelerde bulundukları ve ne kadar mümkün görünmese de, her şeyin planlandığı gibi gittiği konusunda beni yatıştıran Tünder Haulik, Julie Wheelwright, Jane ve Ray Bakewell'e ve Montaigne ile uzun zaman yaşamasına rağmen ne

ona (ne de bana) olan inancını kaybetmeyen Simonetta Fikai–Veltroni'ye minnettarım.

Montaigne ile ilk kez yirmi yıl önce Budapeşte'de tanıştım. Trende okuyacak bir şeye ihtiyacım vardı ve bir sahafta bulduğum *Denemeler*'in ucuz bir İngilizce çevirisiyle şansımı denemeye karar verdim. Raftaki tek İngilizce kitaptı ve ondan zevk alacağımdan da kuşkuluydum. Olaylar böyle sonuçlandığı için teşekkür edebileceğim belirli biri yok, yalnızca talih ve Montaigneci bir gerçek; hayatta en iyi şeylerin istediğiniz şeyi elde edemediğinizi düşündüğünüzde başınıza gelmesi.

Notlar

Aksi belirtilmediği takdirde, Montaigne alıntılan Donald Frame'nin İngilizce *Denemeler* çevirisinden alınmıştır: Montaigne, *The Complete Works*, çev. ve ed. D. Frame (Londra: Everyman, 2005).

Denemeler'in Türkçe çevirisi için şu eserlere başvurulmuştur: Montaigne, *Denemeler* (2012), Bütün Denemeler 1, 2, 3, 4, çev. Hüseyin Portakal, İstanbul: Cem Yayınevi; Montaigne, *Denemeler* (1999), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Her alıntı standart kitap no ve deneme numarası ile verilmiştir.

Faydalanılan tüm eserlere dair detaylı bilgiler Kaynaklar'da bulunabilir.

Soru: Nasıl Yaşanır?

- 1 The Oxford Muse: <http://www.oxfordmuse.com>.
- 5 Kavun: III:13. Seks: III:13. Şarkı söylemesi: II:17. Hazırcevap: II:17; III:8. Salt yaşamak: III:13.
- 6 Levin: *The Times* (2 Aralık 1991), s. 14. Pascal: Pascal, *Pensées* no. 568, s. 131.
- 6 "Tablonun önü hep kalabalık": Woolf, V., "Montaigne", 71. "Otobüslerde, metroda birbirimizi gördüğümüzde": "The Mark on the Wall", Woolf, V., *A Haunted House: The Complete Shorter Fiction* içinde (Londra: Vintage, 2003), 79–80.
- 6 Tabourot ve diğerleri: Étienne Tabourot, sieur des Accords, *Quatrième et cinquième livre des touches* (Paris: J. Richer, 1588), V: f. 65v. Boase, *Fortunes* 7–8 ve Millet 62–3. Emerson 92. Gide, A., *Montaigne* (Londra & New York: Blackmore Press, 1929), 77–8. Zweig, "Montaigne" 17'den alıntı.
- 7 Amazon okurları: <http://www.amazon.com/Michel-Montaigne-Complete-Penguin-Classics/dp/0140446044>. Tepi, Grant, Klumz, diastoleI ve lexo-2x'ten yorumlar.
- 7 "Kendimle çelişiyor muyum?": Whimman, W., "Song of Myself", *Leaves of Grass* içinde (Brooklyn, 1855), 55.
- 7 "Konumu (kendimi) hep aynı halde bulundurmak elimde değil": III:2.
- 8 Silah patlıyor: Saint-Sernin, J. de, *Essais et observations sur les Essais du seigneur de Montaigne* (Londra: E. Allde, 1626), f. A6r.
- 9 "Dünyada kendi türünde tek kitap bu": II:8.
- 9 Sadece kendi kığımız üzerine: III:13.
- 9 Flaubert: Gustave Flaubert'ten Mille Leroyer de Chantepie'ye mektup, 16 Haziran 1857, Frame, *Montaigne in France* 61'den alıntı.

1. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Ölümü dert etmeyin

- 12 Ateşlenip ölen genç adam: I:20.
- 13 "Felsefe üzerine düşünmek ölmeyi öğrenmektir": Cicero, *Tusculan Disputations* I: XXX, 74. Cicero bu fikri Plato'nun *Phaedo*'sundan almıştır (67 e). Montaigne, bir denemesine başlık olarak kullanmıştır: I:20.

- 13 Arnaud'nun ölümü ve "Bu kadar sık ve sıradan örnekler": I:20.
 14 "Onu sürekli her haliyle hayal etmeliyiz": I:20.
 14 Montaigne'in ölüm döşegini hayal ettiği sahne: III:4.
 14 Ölüm yaşamın sonunda gelen birkaç kötü andan ibaret: III:12.
 15 Ata binışı: bu olayın tam olarak ne zaman gerçekleştiğini bilmiyoruz, ancak Montaigne'in söylediğine göre ikinci veya üçüncü içsavaş sırasında yaşanmıştı; bu da olayı 1568 sonbaharı ile 1570 yılının ilk ayları arasında bir zamana tarihlendirir: II:6. Kaçış duygusu yaşaması: III:5. Montaigne ve at binmesi konusunda bkz. Balsamo, J., "Cheval", Desan, *Dictionnaire* 162-4'den alıntı.
 15 Çevreye yayılmış bağlar: Marcetteau-Paul 137-41.
 16 Montaigne'nin aklına gelen düşünceler: İlik: II:12. Remora balığı: II:12. Kedi: I:21.
 17 Montaigne'nin kazayı tarifi ve sonradan yaşadıkları: II:6. Aksi belirtilmediği takdirde, birkaç sayfa boyunca verilen tüm alıntılar bu tariftir.
 20 "Zayıflık ve ağırkanlılık": III:9. Petronius ve Tigillinus: III:9. Her ikisi de Tacitus'tan: Petronius, *Annals* XIV:19'ten; Tigillinus, *Histories* I:72'ten. Marcellinus: II:13. Kaynağı Seneca'dır; *Letters to Lucilius*, 77. mektup. Loeb baskısı II:171-3.
 20 "Ben köylü komşuları arasında son saatinde derin düşüncelere dalanı hiç görmedim": II:12.
 21 "Eğer nasıl öleceğinizi bilmiyorsanız": III:12.
 21 "Ezilmiş ve örselenmiş", "hâlâ etkisi altında", ve olanları tekrar hatırlaması: II:6.
 21 "Öyle çok bataklık var ki": III:10.

2. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Dikkatinizi verin

- 23 Montaigne'nin emekliye ayrılışı: 23 Temmuz 1570 günü resmi emekliye ayrılış günüydü, ancak halefine transferi Nisan 1570'te imzalanmıştı, demek ki bu kararını daha önceden almıştı. Bkz. Frame, *Montaigne* 114-15. Reddedilen başvuru: a.g.e., 57-8.
 24 Emeklilik kitabesi: İngilizceye çevirisi, Frame, *Montaigne* 115.
 24 Montaigne'nin orta yaş krizinin Don Kişot ve Dante ile karşılaştırılması: Auerbach, E., *Mimesis*, çev. W.A. Trask (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2003), 348-9.
 25 Montaigne'in şatosu ve kulesi için bkz. Gardeau ve Feytaud; Willett; Hoffman 8-38; Legros 103-26; ve Legros, A., "Tour de Montaigne", Desan, *Dictionnaire* içinde 984-7. "Koca çan": I:23.
 27 Raflar: III:3. La Boétie'den miras kitaplar: III:12.
 27 "El yazı örneklerini": II:18. Güney Amerika koleksiyonu: I:31.
 28 Özel kütüphane modası: Hale 397. "Dükkanın arka odası" ve "Bence acınacak biridir": III:3.
 28 Duvar resimleri: Willett 219; Gardeau ve Feytaud 47-8. Kirişlerdeki alıntılar: Legros. Diğerlerinin benzer uygulamaları: Frame, *Montaigne* 9.
 29 Moda emeklilik halleri: Burke 5. "Bizi başkalarına bağlayan bağlardan kendimizi kurtaralım": I:39.
 29 Seneca'nın uyarıları: Seneca, "On Tranquillity of Mind", *Dialogues and Letters* içinde, 34, 45.
 30 "Melankolik bir ruh hali": II:8. Dönmeye koşan at, su üzerinden yansımalar ve diğer imgeler: I:8.

- 30 Düşler üzerine: Morrissey, R. J., *La Réverie jusqu'à Rousseau: recherches sur un topos littéraire* (Lexington, Ky: French Forum, 1984), özellikle 37–43.
- 31 Yazma düşü: II:8. "Korkunç düşler ve fanteziler": I:8.
- 31 Kurtuluş, tüm dikkati doğaya vermekte yatıyordu: Seneca, *Letters to Lucilius*, 78. mektup, Loeb baskısı II:199.
- 31 Ailesi ve yakınları için yazması: "Okuyucuya", *Denemeler* 1. Kitap 2. Sayfa. Toplama alıntı ya da öykü kitapları için bkz. Moss, A., *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought* (Oxford: Clarendon, 1996). Montaigne'in *Denemeler*'i yazmaya esinlenmesinde Amyot'un Plutarkhos çevirisini okumasının da payı olduğu fikrini benimle paylaştığı için Peter Mack'e teşekkür ederim.
- 31 Kitabını yazdığı tarihler Villey'nin *Les Sources* çalışmasından alınmıştır: Bkz. Frame, *Montaigne* 156. Bu tarihler konusunda tartışmalar söz konusudur.
- 32 "Herkes kendisi için bir derstir": II:6. Kaynağı Plinius, *Natural History* XXII: 24.
- 32 "Ruhumuzun ele avuca sığmayan akışını gözlemek": II:6.
- 33 "Herhangi bir zevk üzerine ciddi ciddi düşünüyorum" ve uşağına kendini uyandırma görevi vermesi: III:13.
- 33 Herakleitos, Fragman 50. Herakleitos, *The Art and Thought of Heraclitus*, çev. ve ed. C. H. Kahn (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 53. Bilinç akışı: James, W., *The Principles of Psychology* (New York: Henry Holt, 1890), I:239.
- 33 Montaigne Herakleitos alıntıları: II:12. "Suyun dalgalı ya da durgun olmasına göre": II:I. Kum tepeleri: I:31. "Sürekli peş peşe tekrarlayan biçimler": III:6. Branloire: III:2. Bkz. Rigolot 203. 16. yüzyılın maddenin değişimi üzerine heyecanla eğilmesi: Jeanneret, *Perpetuum mobile*.
- 35 Topal kadınlarla seks üzerine teoriler: III:11. Aristoteles için kaynak *Problemata* X: 24, 893b. Bkz. Screech 156–7.
- 35 "Her zaman bir insanın son günü beklenmelidir": I:19. Solon için kaynaklar; Herodot, *Histories* I:86 ve Plutarkhos, "Life of Solon" içinde, *Lives*, LVIII.
- 36 "Zihnim yere sağlam basabilseydi": III:2.
- 36 "Duruşu değil": III:2.
- 36 "Gözlemleyin, daima gözlemleyin": Woolf, V., "Montaigne", 78.
- 37 Kargalar: Huxley, A., *Island* (Londra: Chatto & Windus, 1962), 15.
- 37 "Size hızını hatırlatmak için" ve "Her zaman akmayacak olan": Seneca, "On the Shortness of Life", *Dialogues and Letters* içinde, 68–9.
- 37 "Kendine hayret eden bilinci": Merleau-Ponty 322. Hayret ile akışkanlık: Burrow, C., "Frisks, skips and jumps" (Ann Hartle'nin Michel de Montaigne incelemesi), *London Review of Books* 6 Kasım 2003.
- 37 "Ağırlığını artırmak istiyorum": III:13.
- 38 "Güzel bir bahçede" ve "Ben dans ettiğim zaman": III:13.

3. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Doğun

- 39 Doğumu: I:20 ve Montaigne, *Le Livre de raison*, 28 Şubat girişi. Micheau takma ismi üzerine: Frame, *Montaigne* 38. On bir ay: II:12. "Bu çok mu tuhaf?": Gargantua, I:3, Rabelais, *The Complete Works* içinde, 12–14.
- 39 Dürüstlüğü: II:11. Böbrek taşı: II:37.

- 39 Atalarının "çoğu": III:9.
- 40 Aile ve soyluluk: Frame, *Montaigne* 7–8, Lazard 26–9; Supple 28–9. Eyquem ailesi üzerine: Cocola, A.–M., "Eyquem de Montaigne (famille)", ve Balsamo, J., "Eyquem de Montaigne (généalogie ascendante)", Desan, *Dictionnaire* içinde, 381–3. Şarap işiyle ilgili: Marcetteau–Paul.
- 41 Kılıç soyluları: Supple 27–8.
- 41 Doğumu "in confiniis Burdigalensium et Petragorensium": Montaigne, *I Le Livre de raison*, 28 Şubat girişi.
- 42 Bordeaux'nun durumu: Lazard 12; Frame, *Montaigne* 5–6. İngiliz ticaret filosu: Knecht, Rise ve Fall 8.
- 42 Pierre'in resmi belgelere attığı imza: Bkz. örneğin Montaigne'in doğum günü aile kütüğüne yapılan giriş: Montaigne, *I Le Livre de raison*, 28 Şubat girişi. Bkz. Lacouture 32.
- 43 "Eğer diğer insanlar da": III:9.
- 43 Yahudi kökeni: Roger Trinquet (Trinquet, *La Jeunesse de Montaigne*) dışında, biyografi yazarlarının çoğu Montaigne'in annesinin Yahudi kökenli olduğunu tahmin eder. Bkz. Lazard 41 ve Frame, *Montaigne* 17–20. Montaigne'in Yahudiler hakkında söyledikleri: I:14, I:56, II:3.
- 44 Montaigne'nin anne babasının evlilikleri ve annesinin yaşı: Frame, *Montaigne* 29.
- 44 Antoinette'in resmi belgeleri ve Pierre'in vasiyeti: Lazard 45, ve Frame, *Montaigne* 24–5.
- 44 1587'e kadar kaldı: Bu bilgi 19 Nisan 1597'de yazdığı kendi vasiyetine dayandırılır, belirttiğine göre on senedir şatodan başka bir yerde yaşıyordu. 31 Ağustos 1568 tarihli belge ve Antoinette'nin vasiyeti: her ikisi de İngilizceye çevirisiyle, Frame, *Montaigne* 24–7.
- 45 Montaigne'nin tembelliği ve babasının ev tadilatları: III:9. Ayrıca bkz. II:17.
- 45 Montaigne'nin babası: Balsamo, J., "Eyquem de Montaigne, Pierre", Desan, *Dictionnaire* içinde, 383–6.
- 45 Brantôme: P. de Bourdeilles, seigneur de Brantôme, *Oeuvres complètes*, ed. L. Lalanne (Paris, 1864–82), V: 92–3. Desan, P., "Ordre de Saint–Michel" den alıntı, Desan, *Dictionnaire* içinde, 734 ve Supple 39.
- 46 Pierre'in öyküleri: I:14.
- 46 İtalya'nın Fransız askerler üzerindeki etkisi: Lazard 32, 14; Frame, *Montaigne* 10.
- 47 Montaigne'in babasını tasviri: II:12.
- 48 Pierre'in belediye başkanlığı sırasında yaşadığı stres: III:10.
- 48 "İnci satmak istiyorum": I:35.
- 48 Hem ihmal edilen günlük hem de Beuther'in *Ephemeris* takvimi Bordeaux halk kütüphanesindedir. "Bunu ihmal etmekle aptallık ettim": I:35. Beuther'in tıpkıbasım baskısı, çevriyazısı ile yayımlanmıştır: Montaigne, *Le Livre de raison*. Bkz. Desan, P., "Beuther", Desan, *Dictionnaire* içinde, 100–5, burada ihmal edilen günlükten de bahsedilir. Montaigne'in tarihler ve yaşlar konusunda yaptığı hatalar arasında kardeşi Arnaud'nun tenis kazasında öldüğünde kaç yaşında olduğu (I:20; Frame, *Montaigne* 33), evlendiğinde kendi yaşı, (II:8), 1588'de Paris'te tutuklandığı tarih, ki bunu daha sonra düzeltmiştir, (Montaigne, *Le Livre de raison*, 10 Temmuz ve 20 Temmuz girişleri), ve ilk kızı öldüğünde kaç yaşında olduğu (Montaigne'in La Boétie'nin Plutarkhos çevirisi için yazdığı ithaf, *Lettre de consolation*, 1570) vardır.
- 49 Yarım bırakılan işler: III:9. Montaigne'nin eylemsizliği: III:10.
- 49 Pierre'in böbrek taşı sancuları: II:37; III:2.

- 49 Pierre'in vasiyeti: Frame, *Montaigne* 14.
- 49 "Eğer eski bir duvar": III:9. "Kişi babasını aşmaya çalışmamalıdır": Nietzsche, *The Gay Science* 142 (s. 210).
- 50 Kutsal insanlar ve kahinler: II:12.
- 51 Eyquems mezhep çatışmasına düşmemeleriyle ünlüydü: I:28. "Ait olduğun ailenin": Montaigne'in babasına yazdığı mektupta geçer, kendisinin yayıma hazırladığı La Boétie'nin *La Mesnagerie* baskısında yer alır, ve Montaigne, *The Complete Works* içinde, çev. D. Frame, 1285.
- 51 Montaigne'nin kardeşleri: Balsamo, J., "Frères et soeurs de Montaigne", Desan, *Dictionnaire* içinde, 419–21.
- 52 Montaigne köyde yaşayan bir ailenin yanına gönderilir: III:13; Montaigne'nin sıradanlığı onu olağanüstü kıldı: II:17.
- 52 Halkın ve doğanın yasalarına göre: III:13.
- 53 Horst: Banderier, G., "Précepteur de Montaigne", Desan, *Dictionnaire* içinde, 813.
- 53 "Annemle babam", "yapay yöntemler kullanmadan", ve hocalarından övgüler: I:26.
- 54 Modern çağın insanları dili yapay biçimde öğrendikleri için: I:26. "Kimilerinin satranç ve dama oynayarak", ama sonradan Yunancayı unuttur: I:26. Ayrıca bkz. II:4.
- 55 Müzik aletinden çıkan nağmeler eşliğinde uyandırılması: I:26. Yalnızca iki kez sopa yemesi ve "akıl ve incelikle" dolu eğitimi: II:8.
- 55 Erasmus: Erasmus, D., *De pueris statim ac liberaliter instituendis declamatio* (Basel: H. Froben, 1529). "eğitim konusunda bilge ne kadar adam varsa": I:26.
- 56 Alıştırma yapmadığından: II:17; Latince haykıracaktı: III:2.
- 56 Fransızcanın kusurluluğu bu dili hatasız kullanma baskısı altında olmayacağı anlamına gelmesi: III:9.
- 56 Latin komün: Étienne Tabourot, sieur des Accords, *Les Bigarrures* (Rouen: J. Bauchu, 1591), IV. Kitap, ff. 141–v. Deneyler Robert Estienne ve François de La Trémouille tarafından da uygulanmıştır. Bkz. Lazard 57–8.
- 57 Montaigne'nin eğitim üzerine tavsiyeleri: I:26.
- 58 "Eğer kendini dinleyen bir kimse varsa": III:2.
- 58 Montaigne fikrini değiştirdiği için babasını suçlar: I:26. Diğer olasılıklar üzerine: Lacouture 19–21.
- 59 Montaigne'nin zamanında Bordeaux: Cocola, A.–M., "Bordeaux", Desan, *Dictionnaire* içinde, 123–5.
- 59 Guyenne Koleji: Hoffmann, G., "Étude & éducation de Montaigne", Desan, *Dictionnaire* içinde, 357–9. Ders programı, Elie Vinet, *Schola aquitana* (1583)'ten. Okulun yöntemleri: Lazard 63–3; Trinquet; Porteau, P., *Montaigne et la vie pédagogique de son temps* (Paris: Droz, 1935). Montaigne okulda Latincesinin gerilediğini söyler: I:26.
- 60 Montaigne'nin tiyatrodaki rol alması: I:26.
- 60 Gouvéa: Gorris Camos, R., "Gouvéa, André", Desan, *Dictionnaire* içinde, 438–40.
- 61 Tuz vergisi isyanı: Knecht, *Rise and Fall* 210–II, 246. Koleyin kapatılması: Nakam, *Montaigne et son temps* 85.
- 61 Moneins'in öldürülüşü: I:24.
- 62 Montmorency, bastırma ve Bordeaux'nun imtiyazlarını kaybedişi: Knecht, *Rise and Fall* 246–7, Nakam, *Montaigne et son temps* 81–2.

4. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Çok okuyun, okuduklarınızın çoğunu unutun ve kalın kafalı olun

- 64 Montaigne'nin yaptığı okumalar ve hocasının cesaretini kırmaması: I:26. Bu hocanın kim olduğuna dair hipotezler için bkz. Hoffmann, G., "Étude & éducation de Montaigne", Desan, *Dictionnaire* içinde, 357-9.
- 64 Montaigne'nin Ovidius'u keşfi: I:26. Ovidius ve Montaigne üzerine bkz. Rigolot, ve McKinley, M., "Ovide", Desan, *Dictionnaire* içinde, 744-5.
- 65 Montaigne'nin ilk keşifleri ve "orası yine de okuldu": I:26.
- 65 Ovidius'a duyduğu heyecan zamanla geçti: II:10. Ama yine de üslubunu taklit etmeye çalıştı: II:35. Villey *Denemeler*'de Ovidius'a 72 referans tespit etmiştir: Villey, *Les Sources* I:205-6. Bkz. Rigolot 224-6. Vergilius biraz geliştirilebilir: II:10.
- 66 İnsanoğlunun "çeşit çeşit" oluşu ve "gerçekleri": II:10. Tacitus: III:8.
- 66 Montaigne'in Plutarkhos üzerine düşünceleri: "O kadar evrensel": III:5. "Ve dolu ki": II:10. "O kadar da kötü değilmiş!" ve ayna üzerindeki sinekler: Plutarkhos, "On Tranquillity of Mind", *Moralia* VI, 467C ve 473E, Loeb baskısı VI: 183, 219. Plutarkhos istersek nereye gidebileceğimizi işaret eder: I:26. "Sanırım onu ruhuna kadar tanıyorum": II:31. İnsanın sevdiği birinin ne kadar süredir ölmüş olduğu fark etmez: III:9. Montaigne, Plutarkhos'un Jacques Amyot tarafından Fransızcaya çevrilen iki eserine hayrandı: Plutarch, *Vies des hommes illustres* (Paris: M. de Vascosan, 1559), ve *Oeuvres morales* (Paris: M. de Vascosan, 1572), her ikisinin de çev. J. Amyot. Bkz. Guerrier, O., "Amyot, Jacques", Desan, *Dictionnaire* içinde, 33-4.
- 67 Montaigne'nin kütüphanesi üzerine: Sayce 25-6. Koleksiyon ölümünden sonra dağıldı; o zamandan bu yana kitapların bir listesini oluşturmak için çeşitli çabalar sarfedildi. Bkz. Villey, *Les Sources* I:273-83; Desan, P., "Bibliothèque", Desan, *Dictionnaire* içinde, 108-11.
- 67 Petrarch, Erasmus ve Machiavelli: Friedrich 42. Machiavelli'nin mektubu Hale 190'dan alıntıdır. Cicero: II:10 365; Vergilius: II:10 362.
- 68 "Bir o kitabı kaşıtıyorum, bir bunu" ve "Bakmayın, onları çok kullandığım falan yok": III:3. "Kitaplarla pek işi olmayan biz": III:8. "Bir şey okurken takılırsam" II:10.
- 68 Lucretius: Screech, M.A., *Montaigne's Annotated Copy of Lucretius* (Geneva: Droz, 1998).
- 69 "Tatlılık ve özgürlük": I:26.
- 69 "Hafıza çok güzel bir araç": II:17. "Hafıza konusunda konuşacak son kişi benim": I:9.
- 69 Keşke fikirlerini ve rüyalarını hatırlayabilseydi: III:5. "Her yanımdan sızdıyorum": II:17. Kaynak, Terence, *The Eunuch*, I:105.
- 69 Lyncestes: III:9 893. Kaynak, Quintius Curtius Rufus, *History of Alexander the Great* VII:1. 8-9.
- 70 Toplum karşısında konuşma yaptığında: III:9.
- 70 Tupinambá: I:31. La Boétie'nin ölümü: Montaigne'in babasına yazdığı mektup, La Boétie, *La Mesnagerie* içinde yer alır, yayıma hazırlayan Montaigne, ve Montaigne, *The Complete Works* içinde, çev. D. Frame, 1276-7.
- 70 Hafızasının söylediği kadar kötü olduğuna insanların inanmaması ve Montaigne'in buna verdiği tepki: I:9. Alıntıları hatırlama konusundaki yeteneği için bkz. Friedrich 31, 338. Baudier: Latince şiirlerine eklenen yorum bölümünden, "To the noble heroine Marie de Gournay", Baudier, D., *Poemula* (Leyden, 1607), 359-65. Millet 151-8'den ve Villey, *Montaigne devant la postérité* 84-5'ten alıntı. Malebranche: Malebranche 187-8.
- 71 Belleği kötü olanlar kötü yalancılardır: I:9; II:17. Anekdotlarını kısa, öz tutuyordu: I:9. Sağduyusunu engellemiyordu: I:9. Kin de tutmuyordu: I:9.

- 71 Stewart: Stewart, D., *Elements of the Philosophy of the Human Mind*, in *Collected Works*, ed. W. Hamilton (Edinburgh: T. Constable, 1854–60), II:370–1.
- 71 “Ondan, üzerine düşmeden bir şeyler istemeliyim”: II:17. The effort to remember makes one forget: III:5. Unutmaya çalışmak hatırlamak anlamına geliyordu: II:12.
- 72 “Doğallıkla, hiç zorlanmadan yaptığım”: II:17. “Ağır tavırlı, edilgin, uyuklu”: I:26.
- 72 “Saçma sapan, içi boş kurnazlıklar bile”: II:17. “Kıt anlayışa”: I:26.
- 72 Bir kez kavradı mı derinden kavradı: II:17. “Görünce tam görüyorum”: II:10. “Cesur”: I:26.
- 72 Nadolny, S., *Die Entdeckung der Langsamkeit* (München: Piper, 1983), çev. R. Freedman: *The Discovery of Slowness* (New York: Viking, 1987). Yavaş Hareket akımı üzerine bkz. <http://www.slowmovement.com/>. Ayrıca bkz. Honoré, C., *In Praise of Slow* (Londra: Orion, 2005). Dünya Yavaşlık Enstitüsü: <http://www.theworldinstituteofslowness.com/>.
- 73 “Tıpkı ağır maddeler gibi”: III:2. “Güce ve şiddete baş eğme”: I:26.
- 73 “Bilemiyorum; ruhumu mu, yoksa bedenimi mi”: III:13.
- 73 “Hatırlıyorum, insanlar ben daha ufacık çocukken”: II:17. Hafifçe “serpiştirilmişti”: II:17.
- 74 “Boyun kısa olduğu yerde” ve “Beyefendi nerede”: III:17. Boyunun kısalığı yüzünden saygı görmemesi: II:17. At üzerinde numarası: III:13.
- 74 Tıknaz ve sağlam beden: II:17. Bastonuyla yürürdü: II:25. Siyah beyaz giyinmesi: I:36. Pelerin: I:26.
- 75 La Boétie’nin şiiri: bu, Montaigne’in, La Boétie’nin eserlerini topladığı kitapta yer verdiği iki şiirden ikincisidir: La Boétie, *La Mesnagerie*, ff. 102r–103r (“Ad Belotium et Montanum”) and 103v–105r (“Ad Michaëlem Montanum”). Bu şiirler *Montaigne Studies* 3, no. 1, (1991)’de R. D. Cottrell’in (16–47) İngilizceye çevirisi ile yer aldı.
- 75 Toulouse: Montaigne orada Doktor Simon Thomas’la karşılaştığını belirtir (I:21) ve Martin Guerre davasından bahseder, gerçi bizzat mahkemeydim demez: III:11. Paris: III:9.
- 76 Montaigne’nin hukuk kariyeri: Bkz. Almqvist, K., “Magistrature”, Desan, *Dictionnaire* içinde, 619–22. Périgueux’deki ilk yıllar ve Bordeaux’ya transferi: Frame, *Montaigne* 46–51, Frame’in Montaigne’in konuşmasının İngilizce çevirisi de yer alır.
- 77 Montaigne’in işi: Montaigne’nin hazırladığı raporlardan beşi günümüze gelmiştir. Bkz. Lazard 89.
- 77 “Yorumları yorumlama işi”: III:13. Yargıç Bridlegoose: *Tiers livre*, bölümler 39–44, Rabelais, *The Complete Works* içinde. Zar atması: 457.
- 77 Yapılan haksızlıklar: III:13. Montaigne’in hukuk üzerine görüşleri: Bkz. Tournon, A., “Justice and the Law”, Langer (ed.), *Cambridge Companion* içinde, 96–117, ve “Droit”, Desan, *Dictionnaire* içinde, 284–6. Dönemin diğer hukuksal eleştirileri için, bkz. Sutcliffe, F., “Montaigne and the European legal system”, in Cameron (ed.), *Montaigne and his Age* 39–47.
- 78 Yargıçların hata yapabilir oluşu: II:12. Kanunların hatalı olabilmesi: III:13.
- 78 Paris’e seyahatler: 1559 ile 1561 yılları arasında defalarca Paris’e gittiği biliniyor. Bkz. Lazard 91, 107.
- 78 Henri II’nin ismini düzgün söyleyememesi: I:46.
- 79 1550 ve 1560’lı yılların Fransa’sının siyasi ve dini resmi: Bkz. Holt; Knecht, *Rise and Fall* ve *The French Civil Wars*; Nakam, *Montaigne et son temps*.

- 81 "Farklı inançlardan insanlar arasında": Michel de L'Hôpital, Knecht, *Rise and Fall* 338'ten
alıntı. "Herkesin kendi Tanrı'sını" ve "Un roi, une foi, une loi": Elliott, J. H., *Europe Divided*
1559-1598 (Londra: Fontana, 1968), 93-4, bir önceki ifade Pedro Cornejo'nun
Compenio y breve relación de la Liga'sından bir alıntı (Brussels, 1591), f. 6.
- 82 "Büyük bir korku": Knecht, *Rise and Fall* 349. Vassy ve savaşın patlaması: a.g.e., 352-5.
- 83 Pasquier'nin M. de Fonssomme'a mektubu, 1562 İlkbaharı: Pasquier, E. *Lettres historiques*
98-100. Holt 50'den alıntı.
- 84 "Gerçekten de yabancılarla": II:23.
- 85 Monluc'ün öyküleri: Monluc 246-72. Tekerlekler, kazıklar ısmarlandı: Nakam, *Montaigne*
et son temps 144.
- 85 Montaigne Monluc'ü tanıyordu: II:8.
- 87 d'Escars meselesi ve Montaigne'in tepkisi: Bkz. Frame, *Montaigne* 53-5;
Montaigne'nin konuşmasına dair tutulan raporun çeviri dahildir: Payen, J.-F., *Recherches*
sur Montaigne. Documents inédits, no. 4 (Techener, 1856), 20. Montaigne, Lagebâton'un
grubuna duyduğu hayranlığı açıkça dile getirir: II:17.
- 88 "Tabiatım gereği ani çıkışlarda bulunuyorum": III:5. Tepkisi, Frame,
Montaigne 52-5'te tartışılır.

5. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Sevdikten ve kaybettikten sonra ayakta kalın

- 89 La Boétie: Bkz. Cocula; ve Magnien, M., *Montaigne Studies* 11 (1999); geneli La Boétie'ye
adanmıştır.
- 89 "Benzeri görülmeyen ve izine rastlanmayan": I:28. Aralarında sıkı bir bağ oluştu: I:28.
- 90 La Boétie'nin şiiri Montaigne'in hazırladığı La Boétie toplu eserlerinde yer alır: La Boétie,
La Mesnagerie, ff. 103v-105r ("Ad Michaëlem Montanum"). Aynı şiir *Montaigne Studies* 3, no.
1, (1991)'de, İngilizce çevirisi ile yayımlandı, çev. Robert D. Cottrell (16-47). Bir başka
çevirisi için: Frame, *Montaigne* 75.
- 91 İradesi onun iradesinin derinliklerine dalıp kaybolur: I:28. Sevgi ve arkadaşlıklar üzerine
sorular için bkz. Schachter, M. D., "That friendship which possesses the soul":
Montaigne loves La Boétie, *Journal of Homosexuality* no. 41 3-4 (2001) 5-21, ve Beck, W.J.,
"Montaigne face à la homosexualité", BSAM 6e sér. 9-10 (Ocak-Haziran 1982), 41-50.
- 91 Çirkinliği: III:12. Bkz. Desan, P., "Laid-Laideur" in Desan, *Dictionnaire* 561. Sokrates ve
Alkibiades: Plato, *Symposium* 102 (216a-b).
- 92 "Ruhlanmız birbirine öylesine kanışır", "Onu niçin sevdiğimi", ve "Dostluğumuzun
kendinden başka bir örneği yok": I:28. "Yeryüzünden yok olup gitse de kurtulsam
dediğim": Plato, *Symposium* 102 (216a-b).
- 93 Montaigne'in *Gönüllü Kulluk* üzerine düşünceleri: I:28. Orijinal metin asla bulunamadı,
sadece kopyaları bulunuyor ve nunlar arasında Henri de Mesmes'inki en güvenilir kabul
ediliyor. Günümüzde temel alınan ve İngilizceye çevrilen kopya budur: D. L. Schaefer:
La Boétie, "Of Voluntary Servitude" (bkz. "Sources"). Siyasi sosyolojinin Rimbaud'su:
Lacouture 86. Bkz. Magnien, M., "Discours de la servitude volontaire", Desan,
Dictionnaire içinde, 272-6.
- 93 Neron ve Jül Sezar: La Boétie, "Of Voluntary Servitude", 210-11. Zorbalığın gücü, en az
bu sevgi kadar derin bir gizemdir: a.g.e. 194. "Milyonlarca insanın daha büyük bir güç
tarafından zorlanmadan boyunduruk altına girmesi": a.g.e. 192.

- 94 "Bakın, sevgi, sevgi denen şey": Albay Abdullah Nasur, Channel 4'te (Büyük Britanya) *The Man Who Ate His Archbishop's Liver* adlı programda yayımlanan röportajı, 12 Mart 2004. Elizabeth C. Jones'a bu alıntı için teşekkürler.
- 94 "Özgürlüğü tamamen unutmaya" ve alışkanlıkların gücü: La Boétie, "Of Voluntary Servitude", 201.
- 95 Tarih okuduğu için kendini kurtaran bir iki kişi: La Boétie, "Of Voluntary Servitude", 205-6.
- 95 La Boétie'nin amacı: Bkz. Smith, 53.
- 95 "Contr'un", *Reveille-matin des François* (1574) ve Goulart, S., *Mémoires de l'estat de France sous Charles LX* içinde (1577, ve 2. Baskı 1579). *Vive description de la tyrannie* adlı bir eserde de yer alır. Bkz. Magnien, M., "Discours de la servitude volontaire", Desan, *Dictionnaire* içinde, 273-4, ve Smith, M., önsöz, La Boétie, *De la Servitude volontaire* (1987), 24-6.
- 96 *Anti-Dictator*: La Boétie, *Anti-Dictator*, çev. H. Kurz (New York: Columbia University Press, 1942). Kurz'un çevirisi daha sonra *The Politics of Obedience: The Discourse of Voluntary Servitude* (New York: Free Life Editions, 1975) ismiyle yayımlanmıştır, kütüphaneci Murray Rothbard'ın girişini yazdığı bir başka baskı *The Politics of Obedience and Étienne de la Boétie* (Montreal, New York & Londra: Black Rose Books, 2007) adıyla yayımlanmıştır; ve *The Will to Bondage*, ed. W. Flygare, James J. Martin imzalı önsöz ile (Colorado Springs: Ralph Myles, 1974); bu kitap 1577'nin Protestan Fransız baskısı ile 1735'in isimsiz İngiliz çevirisini birleştirir.
- 96 "Adsız, görünmez, tek kişilik devrim": Martin, James J., La Boétie, *The Will to Bondage*, ed. W. Flygare (Colorado Springs: Ralph Myles, 1974), ix.
- 96 "Bu kitabı, yaşadığım başka bir hayatta": Emerson, 92.
- 97 Gönüllü Kulluk üzerine Montaigne'in tüm yorumları: I:28.
- 97 Montaigne'nin yazanın kimliğini açık etmesi: Bkz. Magnien, M., "Discours de la servitude volontaire", Desan, *Dictionnaire* içinde, 274-5.
- 97 "Bu ciddi yapının yerine": I:28. "Bu dizeler başka yayınlarda görülebilir": I:29. 29 sone, R. P. Runyon'un İngilizceye çevirisi ile şurada görülebilir: Schaefer (ed.), *Freedom over Servitude* 223-35.
- 98 Pléiade şairleri: La Boétie, "Of Voluntary Servitude", 214. "Şimdi uzaklaştığımızı konumuza geri dönersek": a.g.e. 208. "Asıl konuya nasıl döneceğimi bilmesem de": a.g.e. 215.
- 98 Montaigne'e atıf: Armaingaud, A., "Montaigne et La Boétie", *Revue politique et parlementaire* 13 (Mart 1906), 499-522 ve (Mayıs 1906), 322-48, sonradan bu konuyu *Montaigne pamphlétaire: l'enigme du 'Contr'Un'* (Paris: Hachette, 1910)'te açmıştı. Schaefer, D. L., "Montaigne and La Boétie", Schaefer (ed.), *Freedom over Servitude* içinde, I-30, özellikle 9-11; ve bir başka kitabı, *Political Philosophy of Montaigne*. Schaefer için bkz. Supple, J., "Davis Lewis Schaefer: Armaingaud rides again", Cameron ve Willett (eds), *Le Visage changeant* içinde, (259-75). Martin, D., "Montaigne, author of *On Voluntary Servitude*", Schaefer (ed.), *Freedom over Servitude* içinde, 127-88 (flute: 137).
- 99 İktidarsızlık oyunu: I:21. Montaigne'nin dürüstlüğü: I:9. Muammalar ve bulmacalar karşısında afalladı: II:17.
- 100 Montaigne'nin La Boétie hakkında sözleri: Travel Journal, *The Complete Works* içinde, çev. D. Frame, 1207.
- 101 Montaigne'nin babasına yazdığı mektup yayına hazırladığı La Boétie eserleri içinde

yayınlanmıştır: La Boétie, *La Mesnagerie*; ayrıca *The Complete Works* içinde, çev. D. Frame, 1276–88; bütün alıntılar buradandır. 104 “La Boétie’nin zihni, yaşadığı çağdan”: I:28.

105 La Boétie ile Montaigne ölümün nasıl bir şey olabileceği konusunda tartışmışlardır: II:6.
105 “Karanlık ve ümitsiz bir gecedir”: I:28. “Mösyö d’Ossat’a yazdığım aynı sabah”: *Travel Journal*, *The Complete Works* içinde, çev. D. Frame, 1207 (11 Mayıs 1581 girişi). “Yolculuklarım sırasında böyle birinin eksikliğini” ve “Biriyle konuşmadan hiçbir zevkin tadı yok benim için”: III:9.

105 Seneca’nın arkadaşlarınızın yerine yenisi koyma üzerine düşünceleri: Seneca, *Letters to Lucilius*, 9. mektup. Loeb baskısı I:45. “Değerli bir adamı”: III:9. “Kaderin beni bağladığı binlercesine uyum sağlayamamam”: III:3.

106 “Bitişmesin yapışmasın”: I:39.

106 La Boétie’ye ithafen kitabe: Montaigne’nin tüm eserlerinin Thibaudet baskısında yer verilmiştir (Montaigne, *Oeuvres complètes*, Paris: Pléiade, 1962). İngilizceye çevirilerini Starobinski, *Montaigne in Motion* içinde bulabilirsiniz, çev. Goldhammer 311 (n.32) (burada kullanılan çeviri) ve Frame, *Montaigne* 80.

106 Saygıdeğer bir kişi bulduğunuzda: Seneca, *Letters to Lucilius*, 12. mektup. Loeb baskısı I:63. Başkaları için yaşayın, dostunuz için yaşayın: a.g.e., 48. mektup, I:315.

106 “İçimde o kadar hayatta ve bütün ki”: Montaigne’in kendi hazırladığı La Boétie’nin tüm eserleri baskısı için hazırladığı ithaf mektubu (Henri de Mesmes’e), La Boétie, *La Mesnagerie*, *The Complete Works* içinde, çev. D. Frame, 1291.

6. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Küçük oyunlar oynayın

108 Montaigne’in Helenistik felsefesi hakkında genel bilgi için bkz. Hadot.

108 *Eudaimonia* ve *ataraxia*’nın çevirisi: Nussbaum 15, bir tek *ataraxia* için “huzursuzluktan ve kaygıdan uzak olma hali” çevirisi Popkin’endendir, xv.

109 Pacuvius: Seneca, *Letters to Lucilius*, 12. mektup. Loeb baskısı I:71. Lukretius’un iki olasılığı, Montaigne’den alıntıdır: I:20. Kaynak; Lucretius, *De rerum natura* III: 938–42.

110 Hiç sahip olmadığını düşün: Plutarch, “In consolation to his wife”, *Moralia*. Loeb baskısı VII:610. Kaybetmişsin gibi yap: Plutarch, “On Tranquillity of Mind”, *Moralia*. Loeb baskısı VI: 469–70.

110 Görüşünü netleştiren ve dünyayı olduğu gibi gören kişi: Seneca, *Letters to Lucilius*, 78. mektup. Loeb baskısı II:199.

111 Aniden sorguya çekiliyormuşçasına: Epictetus, *Discourses* II:16 2–3 ve III:8 1–5, Hadot 85’ten alıntı. “Uygun şekilde” yaşamak: III:13.

111 “Önünüzde kızarmış et ya da başka yemekler dururken”: Marcus Aurelius, *Meditations*, çev. M. Hammond (Harmondsworth: Penguin, 2006), 47 (VI:13). Göklere uçtuğunu hayal etmesi: a.g.e. 120 (XII:24).

111 “Gözünüzün önüne zamanın geniş”: Seneca, *Letters to Lucilius*, 99. mektup. Loeb baskısı III:135.

111 Sürekli başa dönme: Bu fikir şu kaynaklardan gelir: Nemesius *De natura hominis* XXXVII: 147–8, Plato, *Timaeus* 39d, ve Cicero, *De natura deorum* II:20. Bkz. White, Michael J., “Stoic natural philosophy (physics and cosmology)”, Inwood, B. (ed.), *Cambridge Companion to the Stoics* içinde, (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 124–52, ve Barnes, J., “La Doctrine du retour éternel”, *Les Stoïciens et leur logique* içinde. *Actes du*

colloque de Chantilly 18–22 septembre 1976 (Paris, 1978), 3–20. Fikir Friedrich Nietzsche tarafından geliştirilmiştir: Bkz. örneğin Nietzsche, *The Gay Science*, s. 341, ve Stambaugh, J., *Nietzsche's Thought of Eternal Return* (Washington, DC: Center for Advanced Research in Phenomenology & University Press of America, 1988).

“Her şeyin istediğiniz gibi olmasını dilemeyin”: Epictetus, *Manual VIII*: çevirisi Hadot 136’dan alıntı.

“Eğer hayatımı yeniden yaşayacak olsaydım”: III:2.

Seneca’nın astım krizleri: Seneca, *Letters to Lucilius*, 54. mektup. Loeb baskısı I:363–5.

Lycas ve Thrasylus: II:12. Lycas’ın öyküsü Erasmus’tandır, *Adages* no. 1981: “In nihil sapiendo iucundissima vita”. Thrasylus’un öyküsü ise; Aelian, *Various Histories* IV: 25.

“Acı verici bir düşünce aklıma düşer”: III:4.

Dul bir kadını teselli edişi: III:4.

“Daha önce çok büyük bir acı çektim”: III:4.

“O tutkuya hiç dokunmadım”: III:4.

“Hafifçe kenara çekilip”: III:5.

Zaleucus: I:43. Kaynak; Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* XII:V: 21.

“Kafanızı onunla meşgul etmeyin”: III:12. “Düşüncelerimiz hep başka yerde” ve “dışına şöyle bir dokunup”: III:4.

Pasquier’den A. M. de Pelgé’ye, 1619, Pasquier, *Choix de lettres* içinde, 45–6, Frame, *Montaigne*’deki İngilizceye çevirisi ile, 283. Raemond, *Erreur populaire* 159. Expilly, C., *Montaigne Essais*, Goulart baskısında yer alan sone (1595), ve *Poèmes* içinde (Paris: A. L’Angelier, 1596), Boase, *Fortunes*’tan alıntı, 10.

“Bizler, nasıl olduğunu bilemiyorum ama, kendi içimizde çiftiz”: II:16. İçselleştirilmiş La Boétie fikrini ilk ortaya atan *Essais sur les Essais* (1968) adlı eserinde Michel Butor idi.

Montaigne sadece mektuplarını yayımlamakla yetinebilirdi: I:40. Efendi/köle ilişkisi: Wilden, A., “Par divers Moyens on arrive à pareille fin: a reading of Montaigne”, *Modern Language Notes* 83 (1968), 577–97, özellikle 590.

Gayretle toplaması: Montaigne’nin La Boétie’nin tüm eserleri için hazırladığı ithaf mektubu: La Boétie, *La Mesnagerie*. İthaf mektubu *The Complete Works* içinde, çev. D. Frame, 1298.

Sebond çevirisi: II:12. Kitabın orijinali: Sebond, R. de, *Theologia naturalis, sive liber creaturarum* (Deventer: R. Pafraet, 1484); Montaigne tarafından çevirisi: Sebond, *Théologie naturelle* (Paris: G. Chaudière, 1569). Sebond hakkında bkz. Habert, M., “Sebond, Raimond”, Desan, *Dictionnaire* içinde, 898–900.

“O sırada şans eseri boş vaktim olduğu için”: II:12. Ne kadar zamanını aldığı konusu için Montaigne’nin babası anısına yazdığı ithafa bkz.; *The Complete Works* içinde, İngilizceye çev. D. Frame, 1289.

“Raymond Sebond’un Savunması”: II:12. Anlaşılan Marguerite de Valois, çevirisini okuduktan sonra 1578–79 gibi Montaigne’dan bu konuda yazmasını istemişti. Bkz. E. Naya, “Apologie de Raimond Sebond”, Desan, *Dictionnaire* içinde, 50–4, özellikle 51. Bu çalışmaya dair genel olarak bkz. Blum, C. (ed.), *Montaigne: Apologie de Raymond Sebond: de la “Theologia” à la “Théologie”* (Paris: H. Champion, 1990).

“Yağlı urgan asılan adamı ne kadar desteklerse”: Cons, L., *Anthologie littéraire de la Renaissance française* (New York: Holt, 1931), 143, Frame, *Montaigne* 170’teki İngilizceye çevirisiyle.

7. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Her şeyi sorgulayın

- 122 Estienne: Bu öyküyü, yayıma hazırladığı kitabın önsözünde anlatır: Sextus Empiricus, *Sexti Philosophi Pyrrhonianum Hypotyposeon libri III*, ed. H. Estienne. ([Geneva]: H. Stephanus, 1562), 4–5. Hervet'nin karşılaşması da Popkin 33–4 içinde yer alır.
- 123 “Kuşkudayım, kıpırdamıyorum”: II:12. Montaigne'in Pyrrhoncu kuşkuculuktan nasıl etkilendiği ve ne şekilde yaydığı konusunda bkz. Bailey; Popkin; ve Nussbaum.
- 123 Kum tanesi sayısı: Bailey 21–2.
- 124 Epokhe'nin üç ifadesi: Sextus Empiricus, *Outlines of Scepticism* 49–51 (I. Kitap: 196, 197 ve 202, sırasıyla).
- 125 “Eğer siz karın kara olduğunuzu ileri sürüyorsanız”: II:12.
- 125 Moore, T., *Poetical Works*, ed. A. D. Godley (Londra: H. Frowde, Oxford University Press, 1910), 278.
- 125 Pyrrhon hakkındaki öyküler: II:29. Tüm bu öyküler için kaynak (hem ilgisizliği hem de kayıtsız kalamadığı anlar): Diogenes Laertius, *Lives and Opinions of Eminent Philosophers* X:52–4.
- 126 “O bir kütük ya da taş gibi olmak istemedi” ve “gerçekleri kendince biçime sokma, düzeltme ve düzenleme”: II:12.
- 126 Montaigne'nin madalyonu: bir tanesi özel bir koleksiyonda günümüze kadar gelmiştir. Montaigne'in madalyonu tasviri: II:12. Bkz. Demonet, M.–L., *A Plaisir: sémiotique et scepticisme chez Montaigne* (Orléans: Editions Paradigme, 2002), özellikle 35–77.
- 127 “Savlanmızı ılımlılaştıran ve yumuşatan”: III:11. Bilgi ufacıktır ve dünya hayret vericidir: III:6. “Mütevazılık” ve “Derin hayret etme isteği”: Friedrich 132, 130.
- 128 “Bacakların kararsız ve ayakların yere sağlam basmıyor”: II:12. Sürekli değişen halleri: II:12.
- 128 Ateşi varsa ya da ilaç alınırsa: II:12. Sokrates'in saçma sapan konuşması: II:2. “Felsefeyi, vücut bulup da canlansa, bütünüyle delirtirdi” ve “Bence filozoflar bu soruna neredeyse hiç dokunmamışlar”: II:12.
- 128 Hayvanların renkleri insanlardan farklı görmesi: II:12. Sekiz ya da on duyunun katkılarına ihtiyaç duymamız: II:12. Doğamız gereği, hiçbir şeyi olduğu gibi göremiyor olabiliriz: II:12.
- 129 “Biz de, düşüncemiz de”: II:12.
- 129 “Kendi aleyhimize olsa da, akıllanmak”: II:12.
- 129 “Yanılabilirliğimizin farkına varmak için ruhumuzu gerçekten zorlamalıyız”: III:13. Unutkanlıklarından bile keyif aldı: III:13.
- 130 Katolik Kilisesi birkaç on yıl boyunca Pyrrhonculuğu kucakladı: Popkin 3–6, 34.
- 130 “Olağanüstü bir kaynaşma”: II:12. Kilise düşüncelerini bile kontrol edebilirdi: I:56.
- 130 “Aksi halde durmadan yuvarlanır giderim”: II:12.
- 131 Kuşları hipnotize eden kediler: Montaigne'nin zamanında, bu tip “hayal gücü”ne gösterilen ilgi cadılan ve iblisleri reddetmek manasına geliyordu, çünkü tuhaf olaylar için alternatif açıklama sunuyordu. “Kimi kez beni bir anda derin bir uykuya”: III:9. Bu pasaj şu kitapta eleştirilmiştir: Arnauld, A. ve Nicole, P., *La Logique ou l'art de penser* (Paris: C. Savreux, 1662). Bkz. Friedrich 287. “İnsanları çarmıha germeyin”: Quint 74.
- 131 Engizisyon: Travel Journal, *The Complete Works* içinde, çev. D. Frame, 1166. Takdir-i ilahi konusu için, bkz. Poppi, A., “Fate, fortune, providence, and human freedom”, Schmitt, C. ve diğerleri. (eds), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy* içinde (Cambridge:

- Cambridge University Press, 1988), 641–67.
- 132 Sapkınlığa karşı direnç: Raemond, *Erreur populaire* 159–60. “O güzelim Savunma” ve “Nedenini Bilmediğimiz Garip Şeyler”: Raemond, *L'Antichrist* 20–I. Raemond için bkz. Magnien–Simonin, C., “Raemond, Florimond de”, Desan, *Dictionnaire* içinde, 849–50.
- 133 Papağan balıkları ve diğer işbirliği örnekleri: II:12. Matematik bilen ton balıkları: II:12. Pişmanlık yaşayan fil: II:12. Yalıçapkını: II:12. Ahtapotla bukelamun: II:12.
- 134 “Kürksüz, kemiksiz” tavşan: II:12.
- 135 Bossuet, J.–B., *Troisième Sermon pour la fête de tous les saints* (1668), Boase, *Fortunes* 414’den alıntı.
- 135 Descartes’ın hayvanlar üzerine görüşleri: *Discourse on Method*’ın (1637) 5 numaralı konuşması bu konu üzerinedir. Bkz. Gontier, T., *De l’Homme à l’animal: Montaigne et Descartes ou les paradoxes de la philosophie moderne sur la nature des animaux* (Paris: Vrin, 1998) ve aynı yazarın “D’un Paradoxe à l’autre: l’intelligence des bêtes chez Montaigne et les animaux–machines chez Descartes”, Faye, E. (ed.), *Descartes et la Renaissance* içinde, (Paris: H. Champion, 1999) 87–101.
- 135 “Ben kedimle oynadığım zaman”: II:12. “Birbirimizi karşılıklı yaramazlıklarla eğlendiriyoruz”: II:12. Bu pasaj ölümünden sonraki 1595 baskısında yer aldı ve kimi günümüz baskılarında bulunmaz (Bkz. 18. Bölüm).
- 136 “Montaigne’in hepsi bu sıradan cümlede gizlidir”: Lüthy 28. Makale: Michel, P., “La Chatte de Montaigne, parmi les chats du XVIe siècle”, *Bulletin de la Société des Amis de Montaigne* 29 (1964), 14–18. Sözlük maddesi: Shannon, L., “Chatte de Montaigne”, Desan, *Dictionnaire* içinde, 162.
- 137 “Onlarla aramızdaki iletişime engel olan kusur” ve “Biz onları şöyle böyle anlıyoruz”: II:12.
- 137 Descartes’ın soba başında düşünmeye dalması: Descartes, *Discourse on Method* 35–9 (2 no’lu konuşma).
- 138 Descartes’ın argümanı *Yöntem Üzerine Konuşmalar* ve *Meditasyonlar* adlı eserlerinde açıklanır. “Açık ve seçik algıladığım her neyse, doğrudur”: *Meditations* 148–9 (5 no’lu meditasyon).
- 139 “Dünün meditasyonu”: Descartes, *Meditations* 102 (2 no’lu meditasyon).
- 139 Şeytani iblis: Descartes, *Meditations* 100 (1 no’lu meditasyon). Bulut gibi kaplayan iblisler, beynin kıvrımlarını bağlama: Clark 163. Aldatan Tanrı: Descartes, *Meditations* 98 (1 no’lu meditasyon). Bkz. Popkin 187.
- 140 “Nasıl olduğunu bilemeyeceğim ama”: II:16. “Var olmakla hiçbir iletişimimiz kalmaz”: II:12.
- 141 Pascal’ın “ATEŞ” notu, 1654’e tarihlendirilmiştir: Coleman, F. X. J., *Neither Angel nor Beast*’den alıntı (New York & Londra: Routledge & Kegan Paul, 1986), 59–60.
- 141 “Geometri ruhu”: Pascal, B., *De l’Esprit géométrique [etc.]* (Paris: Flammarion, 1999).
- 142 “Büyük düşman”: Eliot 157.
- 142 Pyrrhoncu kuşkuculukla tartışmanın anlamsızlığı: Pascal, *Pensées* no. 164, s. 41.
- 143 “Her şeyi evrensel bir kuşku altında bırakır” ve “bu evrensel kuşku içinde öyle avantajlı bir konumdadır ki”: Pascal, “Discussion with M. de Sacy”, *Pensées* içinde, 183–5.
- 143 “Yazarların içinde en yok edilemez olanı Montaigne’dir”: Eliot 157.
- 143 “Gördüklerimin hepsini Montaigne’de”: Pascal, *Pensées* no. 568, s. 131.
- 143 Montaigne: “Aynı şeye nasıl hem gülüyor hem ağlıyoruz”: I:38. Pascal: “Böylece aynı şeye hem ağlar hem güleriz”: Pascal, *Pensées* no. 87, s. 22. Montaigne: “İnsan insan yanlarından

kaçmak ve kendi dışına çıkmak istiyor": III:13. *Pascal*: "İnsan ne melek ne de canavardır": *Pascal, Pensées* no. 557, s. 128. *Montaigne*: "Filozofun birini alalım": II:12. *Pascal*: "Dünyanın en büyük filozofunu": *Pascal, Pensées* no. 78, s. 17.

144 "Kötü bir hazımsızlık vakası": Bloom, H., *The Western Canon* (Londra: Papermac, 1996), 150. Borges, J. L., "Pierre Menard, author of the Quixote", *Fictions* içinde, (Harmondsworth: Penguin, 1999), 33-43.

144 "İnsan ruhunu o kadar el üstünde tutuyoruz ki": *Pascal, Pensées* no. 30, s. 9. "Bana öyle geliyor": I:50.

145 "Her kim kendine bu gözle bakarsa": *Pascal, Pensées* no. 230, s. 66-7. "İnsanın körlüğü ve sefaletini": a.g.e. no. 229, s. 65.

145 "Ama dünya neyi düşünüyor?": *Pascal, Pensées* no. 513, s. 123. "İnsanın küçük şeylere duyarlılığı": a.g.e. no. 525, s. 124.

146 Voltaire: "On the Pensées of Pascal", *Letters on England* içinde, çev. L. Tancock (Harmondsworth: Penguin, 1980), 25. Mektup, 120-45. "Bu yüce mizantropa karşı", a.g.e. 120. "Paris ya da Londra'ya baktığımda", a.g.e. 125. "Montaigne'in oyun olmadan kendini tasvir etmesi": a.g.e. 139.

146 "Doğa benim için ne yapmışsa": III:13.

147 Hiç kimse insanlığın üzerine çıkamazdı: II:12. "Kendi varlığından dürüstçe yararlanmayı bilmek": III:13.

147 "Rahatlık ve sakinlik" ve ahlaki tehlike: *Pascal*, "Discussion with M. de Sacy", *Pensées* içinde, 188 ve 191.

147 Malebranche: Malebranche 184-90. "Düşünceleri yanlış ama güzel": a.g.e. 190. "Akıl, fikrini benimsemeden bir yazarı okumaktan hoşlanmaz": 184.

148 "Baştan çıkarıcı" Montaigne: Guizot, *Montaigne: études et fragments*, Tilley 275'ten alıntı. "Olağanüstü cazibe makinesi": Mathieu-Castellani, G., *Montaigne: l'écriture de l'essai* 255.

148 "Doğal yolla akla gelen düşünceleri": La Bruyère, J. de, *Characters*, çev. J. Stewart (Harmondsworth: Penguin, 1970), I. Kitap, no. 44, s. 34 (*Caractères* çevirisi, 1688).

148 *Libertinler* konusunda bkz. Pessel, A., "Libertins – libertinage", *Desan, Dictionnaire* içinde, 588-9, ve *Montaigne Studies* 19 (2007), bu konuya adanmıştır. Marie de Gournay için bkz. Dotoli, G., "Montaigne et les libertins via Mlle de Gournay", Tetel (ed.), *Montaigne et Marie de Gournay* içinde, 105-41, özellikle 128-9. La Fontaine için bkz. Boase, *Fortunes* 396-406.

149 La Rochefoucauld: La Rochefoucauld, F. de, *Maxims*, çev. L. Tancock (Harmondsworth: Penguin, 1959). "Bazen kendimizden, başkalarından olduğumuz kadar farklıyızdır": a.g.e. no. 135, s. 51. "Aldatılmanın en iyi yolu, kendini herkesten kurnaz sanmaktır": a.g.e. no. 127, s. 50. "Dünyayı şans ve geçici hevesler yönetir": a.g.e. no. 435, s. 88. "Başkalarını çoğu zaman hiç tahmin etmediğimiz kadar kızdırırız": a.g.e. no. 242, s. 66.

149 *Bel esprit*: "Neşeli, canlı, hayat dolu" tanımları Bohours, *Entretiens d'Ariste et d'Eugène*'den (1671), 194, Pessel, A., "Libertins – libertinage", *Desan, Dictionnaire*'den alıntı, 598. *Honnêteté*: Fransız Akademisi tanımı Villey, *Montaigne devant la postérité*'den alıntı, 339. Bkz. Magendie, M., *La Politesse mondaine et les théories de l'honnêteté, en France, au XVII siècle* (Paris: Alcan, 1925).

150 "İlk kez bilimsel gözlem için değil": Nietzsche, *Human, All Too Human*, 37. Aforizma, s. 41.

150 "Ruhların en özgürü ve en güçlüsü" ve "Böyle bir adamın yazmış olması": Nietzsche,

"Schopenhauer as Educator", *Untimely Meditations* içinde, 135. "Eğer yeniden yaşayacak olsaydım": III:2. Nietzsche ve Montaigne üzerine bkz. Donellan, B., "Nietzsche and Montaigne", *Colloquia Germanica* 19 (1986), 1–20; Williams, W.D., *Nietzsche and the French: A Study of the Influence of Nietzsche's French Reading on his Thought and Writing* (Oxford: Blackwell, 1952); Molner, David, "The influence of Montaigne on Nietzsche: a raison d'être in the sun", *Nietzsche Studien* 22 (1993), 80–93; Panichi, Nicola, *Picta historia: lettura di Montaigne e Nietzsche* (Urbino: Quattro Venti, 1995).

151 Arnauld ve Nicole'un saldınları: Arnauld, A. ve Nicole, P., *La Logique ou l'art de penser* (Paris: C. Savreux, 1662), ve 2. baskı (Paris: C. Savreux, 1664). Bkz. Boase, *Fortunes* 410–11.

151 Baskı gören kitapların daha çok satması: III:5.

151 "Gördüklerimin hepsini Montaigne'de değil": Pascal, *Pensées* no. 568, s. 131.

8. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Dükkanın arkasında size ait bir oda bulunsun

153 "Çökmekte olan bir bedene": III:5. "Kendimi onların arasına öylesine arzuyla atıyor": III:3.

153 Sadakayla yaşayacağına hiç yaşamamayı yeğliyordu: III:5. Onu istemeyen birine sıkıntı vermek de istemezdi: III:5. "Sevgiden yoksun bir bedenim benim olmasından" ve deli Mısırlının öyküsü: III:5. "Gerçekte kendi düş gücümü uyardığım bu zevkte": III:5.

154 "Kadınlar sevgiyi kimi kez kıçlarının bir yanıyla görüyorlar" ve "Acaba sizin ekmeğinizi daha arzu edilebilir": III:5.

154 "Gerçek organların yerine" ve "haksızca": III:5. "Evli kadınlar bile": III:5. Sonuncusu için kaynak: *Diversorum veterum poetarum in Priapum lus* (Venedik: Aldus, 1517), no. 72 (1), f. 15v. ve no. 7 (4–5), f. 4v., Montaigne'in ifadesi ile.

154 "Bizim yaşamamız kısmen delilikten" ile Bèze ve Saint-Gelais alıntıları: III:5. Bèze, T. de, *Pemata* (Paris: C. Badius, 1548), f. 54v. Saint-Gelais, "Rondeau sur la dispute des vits par quatre dames", *Oeuvres poétiques françaises* içinde, ed. D. H. Stone (Paris: STFM, 1993), I:276–7.

155 Françoise de La Chassaigne ve ailesi: Balsamo, J., "La Chassaigne (famille de)" ve "La Chassaigne, Françoise de", Desan, *Dictionnaire* içinde, 566–8. Françoise ve Montaigne ile evlilikleri: Insdorf, 47–58. Aristoteles'in ideal yaş kavramı üzerine Montaigne: II:8. Kaynak: Aristotle, *Politics* VII:16 1335a. Montaigne Françoise'nın doğum gününü ve evlilik günlerini Beuther *Ephemeris* takvimine işlemişti: sırasıyla 13 Aralık ve 23 Eylül girişleri.

155 "Kadınlar her zaman kocalarıyla": II:8.

155 "Öfkeniz havada kalmasın": II:31.

156 Socrates ve su çarkı sesi: III:13. Kaynak: Diogenes Laertius, *Lives and Opinions of Eminent Philosophers*, II:36. Socrates'in eşinin asabiyetini felsefik egzersiz amaçlı kullanması: II:11.

156 Gamaches'in tasviri: Gamaches, C., *Le Sensé raisonnant sur les passages de l'Écriture Sainte contre les prétendus réformez* (1623), Frame, Montaigne'den alıntı, 87. Dom Marc-Antoine de Saint-Bernard ile yazışmaları: Frame, Montaigne 87–8.

156 Françoise'nın kulesi: Gardeau ve Feytaud 21.

157 "Eğer düşüncelerimi yatıracak olursam uyuyakalıyorlar": III:3.

157 "Kankocanın yatak odaları ayrı olmalıdır": Alberti, L. B., *On the Art of Building*, çev. J. Rykwert, N. Leach ve R. Tavernor (Boston, Mass., 1988), 149, Hale 266'dan alıntı.

- 157 "Eğer biri beni kendi eşime karşı bir soğuk": I:38. Evliliklerine dair farklı görüşler için bkz. Lazard 146.
- 158 "Bırakalım konuşsunlar" ve "Sanıyorum senden daha yakın kimsem yok": Montaigne'nin La Boétie'nin Plutarkhos çevirisi öncesinde eşine ithafı, La Boétie, *La Mesnagerie* içinde ve *The Complete Works* içinde, çev. D. Frame, 1300.
- 158 Montaigne'nin evliliğe dair yorumları: III:5.
- 158 "Yazar, pek çok kez kendisinden duyduğum üzere": F. de Raemond'un *Denemeler*'in bir nüshasının sayfa kenarına aldığı nottan, Boase, "Montaigne annoté par Florimond de Raemond"dan alıntı, 239 ve Frame, *Montaigne* içinde, 93, kitapta kullanılan İngilizceye çeviri bu kaynaktır.
- 159 "Kadına sakınımlı ve ciddi bir şekilde dokunmalıyız" ve pıhtılaşan sperm: III:5. Pers kralları: I:30. Bu tip öyküler için, bkz. Kelso, R., *Doctrine for the Lady of the Renaissance* (Urbana: University of Illinois Press, 1956), 87–9.
- 159 Evli bir kadın ahlaksızca alışkanlıklar edinecekse, bunları başkasından edinmesi: I:30. Çoğu kadın da bunu tercih ediyor: III:5.
- 159 İdeal evlilik ideal arkadaşlık gibidir: III:5. Evlilikler özgür seçimlerle yapılamıyordu ve kadınlarda "sağlamlık" yoktu: I:28.
- 159 "Yürekten yaraladığını": Sand, G., *Histoire de ma vie* (Paris: M. Lévy, 1856), VIII: 231. Kadınların eğitimsizliği ve Louise Labé: Davis, N.Z., "City women and religious change", Davis, *Society and Culture* içinde, 72–4. Louise Labé'nin gerçekten kadın olmadığı, bir grup erkek şairin anonim adı olduğu iddia edilmiştir: Huchon, M., *Louise Labé: une créature de papier* (Geneva: Droz, 2006).
- 160 "Topluma getirilen yaşam kurallarını": III:5. "Kadınların da erkeklerin de aynı kalıptan çıktığına": III:5. Çifte standart: III:5. "Kadınlarla ilgili haksız yargıda bulunuyoruz": III:5.
- 161 "İnsanın kadın eşleri, çocukları": I:39.
- 161 Çocukların ölüm tarihleri: Montaigne'den, *Le Livre de raison*, 21 Şubat, 16 Mayıs, 28 Haziran, 5 Temmuz, 9 Eylül ve 27 Aralık girişleri.
- 162 Montaigne'in çocuklarını kaybedişi konusundaki yorumları: I:14. At kazasının tarihi: II:6. "Dünyaya gelişinin ikinci yılında": Montaigne'nin La Boétie'nin Plutarkhos çevirisi öncesinde eşine ithafı, La Boétie, *La Mesnagerie* içinde ve *The Complete Works* içinde, çev. D. Frame, 1300–1.
- 163 "Genelde büyük acılara yol açan başka birçok şanssızlıklara tanık oldum": I:14.
- 163 Üzüntü üzerine deneme: I:2. 1572–74 tarihi Donald Frame'in *The Complete Works* kitabından, s.vii. Niobe: I:2. Öykü Ovidius'tan, *Metamorphoses* VI: 304.
- 163 Léonor: Bkz. Balsamo, J., "Léonor de Montaigne", Desan, *Dictionnaire* içinde, 575–6.
- 164 "Kadın politikasının gizemli bir gidişi var", *fouteau* öyküsü ve Léonor'un "ince ve gevşek yapılı mizacına": III:5. Tatlı sert sözle cezalandırma: II:8.
- 165 "Kâğıt oynarken": I:23. İki ayrı ucu birleştirilebilecek şeylerden en çok kim bulabilir diye bir oyun oynadık: I:54.
- 165 "Ne acınacak şey": III:9. "Burada her zaman ters giden bir şeyler var": III:9. "Şarabın mayalanmaya bırakılmasının": II:17. Kötü hasatlar, veba ve şarabını satmak için nüfuzunu kullanması: Hoffmann 9–10.
- 165 "Acılara iyi katlanıyorum": II:17. Bir tapu senedini incelemeyi başaramayışı: III:9.
- 165 "Oysa ben ne hesap tahtasıyla": II:17.
- 166 İyi olmadığı alanları tek tek sıralar: cf. I:31.
- 166 Temelde pratik beceriyi onaylıyor, somut ve kesin olan her şeye hayranlık duyuyordu:

III:9. "Şimdiye kadar asla kimse bana bir buyruk vermedi, zorba bir öğretmenim olmadı" ve "Çünkü hem doğal bakımdan": II:17. "Özgürlük ve tembellik": III:9.

Arada sırada para kaybetmek, her kuruşun nereye gittiğini hesaplamaktan iyiydi: II:17. Başka insanlar da pekâlâ dolandırılıyordu: III:9. Trans markisinin öyküsü: II:8. Montaigne adını vermez; kimliğini sayfa kenarına aldığı notta Raemonnd açıklar. Bkz. Boase, "Montaigne annoté par Florimond de Raemonnd".

"Hiçbir şey benim için kaygıdan ve üzüntüden" ve damat istemesi: III:9. "Kendimi herhangi türden bir yükümlülük altına sokmaktan kaçınıyorum": III:9. "Bir insanın diğerine muhtaç olması, acınacak ve zararlı bir şeydir": III:9. "Tüm bunlarda ne başkasının bana": III:9.

Elisli Hippias: III:9. Bu öykü Platon'dandır, *Hippias minor* 368 b-d, ve Cicero'dan, *De oratore* III:32 127.

Nietzsche'nin "özgür ruhlu insanları": Nietzsche, *Human, All Too Human*, 219. Aforizma, 173-4.

9. Soru: Nasıl Yaşanır? Yanıt: Candan olun; başkalarıyla birlikte yaşayın

"Kimî insanların kendi içine çekilmiş, kapalı" ve "Benim karakterimin özünde": III:3.

Konuşmak kitap okumaktan daha iyidir: I:17. "Birbirine takılan, şakalaşan dostlar arasında": III:8. "Dünyayla yakın ilişkiler": I:26.

"Benimkilere ne kadar karşı olursa olsun": III:8. Karşıt düşüncelerin öne sürülmesinden hoşlanırdı: III:8. Montaigne'in sohbeti pek bir tatlı ve son derece incelikli: Raemonnd, *Erreur populaire* 159. Şatosunda nezaket kurallarına sıkı sıkıya uymaması: III:3.

Boş konuşmalardan sıkılırdı: II:17. Dikkati dağılıyordu: III:3. Doğal konuşmalar değerliydi: I:13.

Rahatlık ve kolaylık iyi yaşamanın olmazsa olmazı: III:13. "Neşeli ve eşlik edilebilir akıl": III:5.

İyi mizaç: Nietzsche, *Human, All Too Human*, 49. Aforizma, s. 48.

Foix ailesi: bkz. Balsamo, J., "Foix (famille de)", Desan, *Dictionnaire* içinde, 405-8. Sürekli parti düzenleyen adam: II:8. Burnunu kaşıyan adam: I:23. Montaigne'nin çağdaşı Florimond de Raemonnd, bu kişilerin sırasıyla Jean de Lusignan ve François de La Rochefoucauld olduğunu söyler: Bkz. Boase, "Montaigne annoté par Florimond de Raemonnd". Kadın dostları: Gurson kontesi Diane de Foix (I:26), Marguerite de Gramond (I:29), ve Madam d'Estissac (II:8).

1584'te Navarre Kralı Henri için geyik avı düzenlemesi: Bkz. Montaigne, *Le Livre de raison*, 19 Aralık girişi. Mızrak dövüşleri: III:8. Ev eğlenceleri: I:54. Bulmacalar tahminen yakın çağdaşının tasvir ettiklerine yakındı: Étienne Tabourot, sieur des Accords, *Les Bigarrures* (Rouen: J. Bauchu, 1591), [1. Kitap].

İğne deliğinden dan geçiren adam: I:54. Bedenine başka bir başsız beden yapışık doğan çocuk: II:30. Hermafrodit çoban: II:30. Kolsuz adam: I:23. Bu insanlar doğaya değil, sadece alışılmış aykırı düşüyorlardı: II:30.

"Ben dünyada kendimden daha açık seçik bir mucize": III:11.

Çiftliğinde gündelik işlerin akışı: Bkz. Hoffmann 14-15.

Öldürülüp öldürülmeyeceğini bilmeden yatağa girmek: III:9.

Botero: Botero, G., *The Reason of State and The Greatest of Cities*, çev. R. Peterson ve P. J. ve D.

P. Waley (Londra, 1956), 279, Hale 426'dan alıntı. "Eski alışkanlıklara sahip bir kapıcım var": II:15.

- 173 Korunmalı evlere daha çok saldırın olması, Seneca'nın açıklaması ile: II:15. Kaynak: Seneca, *Letters to Lucilius*, 68. Mektup, Loeb baskısı II:47. Kapısı açık bir evi soymanın anlı şanlı bir tarafı yoktu: II:15. "Uşağınız korktuğunuz tarafta olabilir": II:15.
- 173 Askerler Montaigne'in içten yüzünü görünce silah çekememişti: III:12.
- 173 Ormandaki saldırın: III:12. Bu, yine *Denemeler*'de sözü geçen ve 1588'de Paris'e giderken yaşadığı saldırından farklıdır.
- 174 Meydan okuma ve teslimiyet öyküleri: I:1.
- 175 Geyik: II:11. Bir eleştirmen, David Quint, bu geyik öyküsünü *Denemeler*'de defalarca dile getirilen ilkel sahne olarak yorumlar, ancak sonuca kavuşturulmamıştır. Quint 63.
- 176 Sinme ve teslimiyet göstermeden: I:5. Cesurca, açık bir yüzle: I:24.
- 176 "Sinme ve teslimiyet göstermeden": III:1. Kaynak: Lucan VII:320-2.
- 177 Epaminondas: II:36, I:42, II:12, ve ("savaşa bile hâkim olduğunu" için) III:1. Bkz. Vieillard-Baron, J.-L., "Épaminondas", Desan, *Dictionnaire* içinde, 330.
- 177 "Geliniz, bu kanlı ve haince kötü eğilimleri": III:1.
- 177 Zalimlikten zalimce nefret edişi: II:I I. Avlanmaktan nefret etmesi: II:11. Tavuk ya da tavşan: II:11. Montaigne ve zalimlik üzerine, bkz. Brahmi, F., "Cruauté", Desan, *Dictionnaire* içinde, 236-8, ve Hallie, P. P., "The ethics of Montaigne's 'De la cruauté' ", La Charité içinde, R. C. (ed.), *O un amy! Essays on Montaigne in Honor of Donald M. Frame* (Lexington, Ky.: French Forum, 1977), 156-71.
- 177 "Adaletin uyguladığı öldürme cezaları": II:11. "Bir insanı incitmek konusunda": III:12.
- 178 Fransızlar ve diğer yanları: I:31. "Çünkü her yerde aynı doğa vardır": II:12.
- 178 "Tüm bunlar söylenmemiş olsa bile" ve "Köpeğim benden olmayacak": II:11.
- 178 Pascal Montaigne'le alay etmişti: Pascal, "Discussion with M. de Sacy", in *Pensées* 188.
- 179 Leonard Woolf: Montaigne ve zalimlik ve köpek yavru lan boğması: Woolf, L., 17-21.
- 180 William James: James, W., "On a certain blindness in human beings", from *Talks to Teachers on Psychology* (New York: Henry Holt, 1912), *The Writings of William James* içinde, ed. J. J. McDermott (Chicago: University of Chicago Press, 1977), 629-45. Şevk ve ürperti: 629-31. Benzerliklerimizi unutmaktan daha kötü bir siyasi hata yoktur: 644-5.

10. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Alışkanlık uykusundan uyanın

- 181 "Bir kovuğun köşesinde yattığımı hatırlıyorsun": Woolf, V., *Diary* I:190 (8 Eylül 1918 tarihli metinden).
- 181 Çeşitli âdetlerden örnekler: I:23; I:49; II:12.
- 182 "Şu büyük dünyamız": I:26.
- 182 Amerika Kitası'ndan gelen patatesler: Hale 173.
- 182 Fransa'nın sömürgecilikteki potansiyeli ve maceraları: Knecht, *Rise and Fall* 287, 297-300 (Brazil), 392-4 (Florida).
- 183 Montaigne'in Tupinambá ile yaptığı konuşmalar: I:31. Amerika kıtasından gelen koleksiyonu: I:31. Brezilya'yı bilen uşak ve Montaigne'i diğerleriyle tanıştı: I:31.
- 183 Montaigne'in okuduğu kitaplar: López de Gómara, *Historia de las Indias*, Martin Fumée tarafından Fransızcaya 1568'de *Histoire generale des Indes* başlığıyla çevrildi. Bartolomé de Las Casas, *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*, Fransızcaya *Tyrannies et cruautés des*

Espagnols... başlığıyla çevrildi (1579). Thévet, A., *Les Singularitez*, ve Léry, J. de, *Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil* (La Rochelle: A. Chuppin, 1578). Léry anekdotları modern İngilizce çevirisinden alınmadır: Léry, *History of a Voyage*. Saçları ağarmayan yaşlılar: a.g.e. 56–7. Onur için savaşmaları: a.g.e. 112–21. Yamyamlık şölenleri: a.g.e. 122–33. İnsan ayağı: a.g.e. 163–4. Léry'nin kendisi güvende hissetmesi: a.g.e. 169. Sancarre'de yaşanan yamyamlık: Léry, J. de, *Histoire mémorable de la ville de Sancarre* (La Rochelle, 1574). Léry hakkında daha çok bilgi için: Lestringant, F., *Lean de Léry ou l'invention du sauvage*, 2. baskı (Paris: H. Champion, 2005).

İnkalar ve Aztekler: III:6.

"Bu ulusta": I:31.

"Bir zamanlar ne yılan ne akrep vardı": Kramer, S. N., *History Begins at Sumer* (New York, 1959), 222, Levin 10'dan alıntı.

Typee: Melville, H., *Typee*, Levin 68–92'den alıntı.

Stoacılar: Seneca, *Letters to Lucilius*, 90. Mektup, Loeb baskısı, II: 395–431. Stoacılar ve ilkellik üzerine daha çok bilgi için: Lovejoy, A. O. ve Boas, G., *A Documentary History of Primitivism and Related Ideas*, Vol. I (Baltimore: John Hopkins Press, 1934), 106–7.

Yabani meyve: I:31. Yamyam şarkıları: I:31.

"Saf doğal şiiir": I:54.

Yamyam aşk şarkısının ilerideki hayatı: Chateaubriand, *Mémoires d'outre-tombe*, ed. M. Levaillant ve G. Moulinier (Paris: Gallimard, 1964), 247–8 (VII. Kitap, 9. Bölüm), Lestringant 189'dan alıntı. Kleist, Herder ve Goethe için: Langer, U., "Montaigne's 'couleuvre': notes on the reception of the *Essais* in 18th-century Germany", *Montaigne Studies* 7 (1995), 191–202 ve Bouillier, *La Renommée de Montaigne en Allemagne* 30–1. Goethe için: Bouillier, V., "Montaigne et Goethe", *Revue de littérature comparée* 5 (1925), 572–93. Alman sobaları için: Moureau, F., "Le Manuscrit du *Journal de Voyage*. découverte, édition et copies", in Michel ve diğerleri (ed.), *Montaigne et les Essais 1580–1980*, 289–99, bu 297.

"Kurbanlarını diri diri yakarlar": I:30.

"Beni üzen": I:31.

Coste: Montaigne, *Essais*, ed. P. Coste (Londra, 1724 ve La Haye, 1727). Coste üzerine daha fazla bilgi için: Rumbold, M.E., *Traducteur Huguenot: Pierre Coste* (New York: P. Lang, 1991). Onu tamamen anlayan bir kuşakla buluşması için bu kadar çok beklemek zorunda kalışına şaşmaları: örneğin, Nicolas Bricaire de la Dixmerie, *Eloge analytique et historique de Michel Montaigne* (Amsterdam ve Paris: Valleyre l'aîné, 1781), 2. Bkz. Moureau, F., "Réception de Montaigne (XVIIIe siècle)", Desan, *Dictionnaire* içinde, 859.

Diderot, D., *Supplément au voyage de Bougainville* (1796). İngilizce çevirisi J. Hope Mason ve R. Wokler, *Political Writings* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 31–75. Mutlu olmak için doğayı takip etmek: 52–3. Diderot için bkz. Schwartz, J., *Diderot and Montaigne: the Essais and the Shaping of Diderot's Humanism* (Cenevre: Droz, 1966).

Rousseau ve Montaigne üzerine bkz. Fleuret ve Dréano. Rousseau'ya ait olan *Denemeler* kopyası bugün Cambridge Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır.

"Bir hayvan görüyorum": Rousseau, *Discourse on the Origin of Inequality*. "Sert koşullar": a.g.e. 27. "Uygarlığın sosyalleştirip köleleştirmesi": a.g.e. 31. "Özgür vahşiler kendilerini öldürmezler": a.g.e. 43. "Filozofun penceresi altında cinayet": a.g.e. 47.

Rousseau, Émile. Bkz. Fleuret 83–121.

- 192 "Montaigne'i en ön sıraya koyuyorum": Bu önsöz Neuchâtel baskısında yer alırken modern Paris baskısı metninden çıkarılmıştır. Angela Scholar'ın, Rousseau, *Confessions* çevirisinde eklerde yer alır, 643-9, bu söz 644. "Bu bir insanın doğaya uygun tek portresi": Paris baskısı önsözü, Rousseau, *Confessions* 3.
- 192 "İnsanları tanıyorum": Rousseau, *Confessions* 5.
- 192 Montaigne "insanlık halinin tüm biçimlerini kendinde taşır": III:2.
- 192 Çağdaşların suçlamaları: Cajot, J., *Plagiats de M. J. J. R [ousseau], de Genève, sur l'éducation* (La Haye, 1766), 125-6. Bricaire de la Dixmerie, N., *Eloge analytique et historique de Michel Montaigne* (Amsterdam ve Paris: Valleyre l'aîné, 1781), 209-76, bu 259.

11. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Ölçülü yaşayın

- 194 La Boétie ile olan arkadaşlığı başta olmak üzere, 19. yüzyıl başı okurlarının Montaigne için ne düşündükleri için bkz. Frame, *Montaigne in France* 17-23. Sand: Sand, G., *Histoire de ma vie* (Paris: M. Lévy, 1856), VIII: 230-1. Lamartine: "Onda hayran olduğum ne varsa", "çünkü sen, sensin" ve "dost Montaigne": Lamartine'den Aymon de Virieu'ya mektuplar, sırasıyla 21 Mayıs [1811], 26 Temmuz 1810 ve 9 Kasım 1809, Lamartine I:290, I:235, I:178.
- 195 Kuleye ziyaretler için bkz. Legros. 19. yüzyıl öncesi şatonun durumuna dair: Willett 221.
- 196 Compan ve Gaillon: Legros 65-75'ten alıntı.
- 196 "Gevşek ve ağır bir mizaca sahip olan ben": II:12. "Ben aşınıya kaçmayan ılımlı karakterleri severim": I:30. "Aşınıkları beni çekip sürüklemiyor": III:2. "Bana göre dünyanın en güzel yaşamı": III:13.
- 196 Lamartine Montaigne'e karşı dönüyor: Lamartine'den Aymon de Virieu'ya mektuplar, 21 Mayıs [1811], Lamartine I:290. Sand "Montaigne'in "müridi" değildi": George Sand'den Guillaume Guizot, 12 Temmuz 1868, Sand, G., *Correspondance* (Paris: Garnier, 1864-69), V: 268-9.
- 197 Tasso üzerine: II:12. Şiir "çılgınlık" gerektirir: II:2. Ama "Bir yay hedeften öteye attığı bir oku hedefin önüne düşmüş gibi isabet ettirmemiş olur": I:30.
- 198 "Şair değil": Chasles, P., *Etudes sur le XVIe siècle en France* (Paris: Amyot, 1848), xlix. "Stoacı kayıtsızlık": Lefèvre-Deumier, J., *Critique littéraire* (Paris: Firmin-Didot, 1825-45), 344. Her iki konuda da bkz. Frame, *Montaigne in France* 15-16. "Ölçülü olan kendini güzel görür": Nietzsche, *Daybreak* 167 (Kitap IV, s. 361).
- 199 Rönesans esrimesi için bkz. Screech 10.
- 199 "İnsanların kendi sınırlarını bilmez karakterler": III:13.
- 199 Sıradanlık: III:2. İnsan üstü, insanlık seviyesinin altı: III:13.
- 199 Uygun yaşamak: III:13. "Bir insanın yapması gerektiği gibi davranmasından daha güzeli": III:13.
- 200 West, R., *Black Lamb and Gray Falcon* (Londra: Macmillan, 1941), II:496-7.

12. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: İnsanlığınızı koruyun

- 201 Coligny suikastinin ardında kim vardı sorusuna dair, bkz. Holt 83-5. Aziz Bartholomeus Yortusu Kırım üzerine genel bilgi için bkz. Diefendorf ve Sutherland, N. M., *The Massacre of Saint Bartholomew and the European Conflict 1559-72* (Londra:

Macmillan, 1972). Montaigne *Denemeler*'de katliamlarla ilgili bir şey söylemez, ama günlüğünde bu konuda yazmış olabilir, Beuther, *Ephemeris* – Sırasıyla Paris ve Bordeaux'daki katliamların gerçekleştiği 24 Ağustos ve 3 Kasım tarihli sayfalar kayıp. Belki Montaigne yazdıklarından pişman olup yırttı ya da mirasçıları böyle yaptı. Bkz. Nakam, *Montaigne et son temps* 192.

202 Lussault'un hikâyesi Diefendorf 100–2'den alıntıdır. Ateş ve suyla günahlardan arınma: Davies, N.Z., "The rites of violence", *Society and Culture* 152–87, özellikle 187.

203 Ölü sayısı için bkz. Holt 94 ve Langer, U., "Montaigne's political and religious context", Langer (ed.), *Cambridge Companion* 14.

203 Bordeaux katliamları: Holt 92–4. Orléans'taki şarkılar, kutlamalar: Holt 93. Çocukların varlığının yorumlanması, olayların normal insan ölçeğinde olmaması ve Roma'da bastırılan madalyonlar: Crouzet II: 95–8. IX. Charles'ın madalyonları: Crouzet II: 122–3.

204 Jean La Rouvière: Salmon, J. H. M., "Peasant revolt in Vivarais, 1575–1580" den alıntı, *Renaissance and Revolt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 221–2. Bkz. Holt 112–14.

205 Yakında gerçekleşecek kıyamet: Bkz. Cunningham ve Grell 19–91, mahşerin dört atlısı da tek tek buradâ inceleniyor. Kurt adam, ikizler ve yıldız patlaması: Crouzet II: 88–91. "Son bir yıkıntı": Gurnay, *Apology for the Woman Writing* [etc.] 138. Postel: Crouzet II: 335.

207 Şeytanın son çabaları: Bkz. Clark 321–6. Wier: Wier, J., *De praestigis daemonum* (Basel: J. Oporinus, 1564), Delumeau, 251'den alıntı. Bodin ve cadılar: Bodin, J., *On the Demon-Mania of Witches*, çev. R. A. Scott (Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 1995), *De la Démonomanie des sorciers* (Paris: I. Du Puys, 1580) çevirisi, 200 ("yasal düzen") ve 198 (halk arasındaki söylentiler "neredeyse şaşmaz"). Suya atmak ya da dağlamak gibi ortaçağ yöntemlerinin hortlayışı: Clark 590–1. Cadı paniği Avrupa'nın farklı yerlerinde farklı zamanlarda 1640'a kadar sürdü ve on binlerce kişinin ölümüne yol açtı. İşkencenin faydasızlığı: II:5. "Varsayımlarına çok yüksek bir değer biçmek": III:11.

207 Deccal: Afrika/Babil hikâyesi, Jean de Nury'nin *Nouvelles admirables d'un enfant monstre*'sinde yer alıyor (1587), Crouzet II:370'ten alıntı. Raemond: Raemond, *L'Antichrist*. Bkz. Magnien-Simonin, C., "Raemond, Florimond de", Desan, *Dictionnaire* içinde, 849–50.

208 Kutsal fanatiklik: Crouzet II: 439–44.

208 Dönemin radikal Protestan yayınları arasında François Hotman'ın *Franco gallia* (çoğu daha önce yazılmıştı ama 1573'te yayımlanmıştı ve katliamların hemen sonrasında iyice popüler oldu), Théodore de Bèze'nin *Du Droit des magistrats sur leurs subits* (1574) ve *Vindiciae contra tyrannos* 1579, Hubert Languet, gerçi bazılarını Philippe Duplessis-Mornay'e atfeder. Bkz. Holt 100–1.

209 111. Henry'nin giyimi kuşanması ve aşırı davranışlarına dair öykülerin çoğu Protestan anı yazarı Pierre de L'Estoile'dan gelir (ki her yazdığı doğru kabul görmez). L'Estoile, P. de, *The Paris of Henry of Navarre as seen by Pierre de L'Estoile*, ed. N. Lyman Roelker (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958). Çatal ile yemek, gecelik giyme, saç yıkama: Knecht, *Rise and Fall* 489.

209 Montaigne'in kriz çözümü üzerine düşünceleri: I:26. Belirsiz öngörüler: I:11. Cadı haberlerinin hayal gücü eseri oluşu: III:11.

- 210 Hayal gücünün tehlikeleri: Del Rio, M., *Disquisitionum magicarum libri sex* (1599) ve Lancre, P. 212 *De l'Incrédulité et mescreance du sortilège* (1622), ikisi de Villey, Montaigne devant la postérité 360, 367–71'de geçiyor. Bkz. Courcelles, D. de, "Martin Del Rio" ve Legros, A., "Lancre, Pierre Rostegui de", her ikisi de Desan, *Dictionnaire* içinde, 243–4, 561–2'de yer alıyor.
- 211 *Politique*: Crouzet II:250–2. "Kuzu kılığındaki kurttu": Dieudonné, R. de, *La Vie et condition des politiques et athéistes de ce temps* (Paris: R. Le Fizeleir, 1589), 17.
- 211 *Politique*lerin Ligcileri suçlamaları: Bkz. örneğin, *Lettre missive aux Parisiens d'un Gentilhomme serviteur du Roy...* (1591), 4–5, Crouzet II:561'de geçiyor. Montaigne: "Eğilimimiz kine, zalimliğe, tutkuya" ve "Hristiyanlık kadar düşmanlıkta aşınıya giden": II:12.
- 212 *Politique*'ler er ya da geç her şeyin yatışacağı düşüncesinde: Bkz. örneğin, Loys Le Caron'un *De la Tranquillité de l'esprit* (1588), Saint-Germain d'Apchon'un *L'Irenophile discours de la paix* (1594) ve Guillaume du Vair'in *La Constance et consolation ès calamitez publiques* (1594–95). Crouzet II: 555–7.
- 212 Montaigne'in deneyimlerinin savaşların gölgesinde olduğunu en şiddetle iddia eden eleştirmen Frieda Brown idi: Bkz. Brown, F., *Religious and Political Conservatism in the Essais of Montaigne* (Cenevre: Droz, 1963). Bu konuda bkz. Coleman, J., "Montaigne and the Wars of Religion", Cameron (ed.), *Montaigne and his Age* 107'de yer alıyor. Montaigne: "Savaşlarımızın bu kadar gevşek ve yumuşak olmasına" ve "Bundan yüzyıl sonra insanlar bizim zamanımızda": I:26. "Kendi kafasında doğa anne": II:16. "Ben umutsuz bir durumda değilim": III:9.
- 213 Lipsius'un mektupları: Justus Lipsius'den Montaigne'e, 30 Ağustos 1588 ve 18 Eylül 1589, Morford, M. P. O., *Stoics and Neostoics: Rubens and the Circle of Lipsius* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991), 160'da yer alıyor.
- 214 Zweig'in ilk başta Montaigne'den etkilenmemesi: tüm bu ifadeler Zweig'in "Montaigne"inden, 8–9.
- 215 Zweig'in sürgün edilişi: Zweig, *World of Yesterday*. "İşte şimdi ben de hiçbir yere ait değilim": xviii.
- 216 "Yaşadığı çağla bizim durumumuz arasındaki benzerlik": Zweig'dan Jules Romains'e, 22 Ocak 1942, Bravo Unda, G., "Analogies de la pensée entre Montaigne et Stefan Zweig", *Bulletin de la Société des Amis de Montaigne* 11, no.2 (1988), 95–106. "Montaigne ancak bu kader ortaklığından sonradır ki": Zweig, "Montaigne" 10.
- 217 Erdemli insanın sorması gereken soru: Zweig, "Montaigne" 14. "Bir Schiller'in ya da Lord Byron'un akıcı tiradlarını": a.g.e. 15. "Tembel, tasasız ve sorumsuz olduğunu devamlı olarak öne sermesi": a.g.e. 76.
- 217 Zweig'in Montaigne'den çıkardığı kuralları: Zweig, "Montaigne" 55–8.
- 217 İntihar notu: Zweig'in *World of Yesterday*'in eklerinde yer alır, 437.
- 218 Çıplak beniniz kalıncaya kadar: Zweig, "Montaigne" 10. "Ancak savaşların, zorbalığın": a.g.e. 7. Leonard Woolf: Woolf, L., 18–19.
- 218 Macé–Scaron: Macé–Scaron 76.
- 219 Flaubert: Gustave Flaubert Mlle Leroyer de Chantepie'ye yazar, 16 Haziran 1857, *Montaigne in France* 61'de geçiyor.

13. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Daha önce kimsenin yapmadığı bir şeyi yapın

- 220 Denemeler'in tüm eski bakılanına dair detaylı bilgiyi "Kaynaklar" bölümünde bulabilirsiniz. Ayrıca bkz. Sayce ve Maskell. Millanges: Bkz. Hoffmann 66–83. Her iki Millanges baskısı (1580 ve 1582) için bkz. Blum, C., "Dans l'Atelier de Millanges", Blum & Tournon (ed.), *Éditer les Essais de Montaigne* (79–97). İlk baskı sayısına dair: Desan, P., *Édition de 1580*", Desan, *Dictionnaire* içinde, 297–300, bu 300'de.
- 221 La Croix du Maine: La Croix du Maine 329. Denemeler Antoine Du Verdier'in benzer bibliyografisinde de yer almıştır, *La Bibliothèque d'Antoine du Verdier, seigneur de Vauprivas* (Lyon, 1585), "Michel de Montaigne" bölümü, 872–81. Denemeler'in Montaigne'in umduğundan daha büyük ilgi görmesi: III:9. "Bir orta yer mobilyası, salon eşyası": III:5.
- 221 "O halde majesteleri, beni de sevmiş olmalısınız": La Croix du Maine 329. Montaigne'in kitabıyla kendisinin bir olduğunu düşünmesi: II:18.
- 221 Kırmızı şarap: Scaliger de, Dupoy da Villey, *Montaigne devant la postérité* 73'te geçiyor. Kırmızıdan beyaza geçiş: III:13. "Arsızlık": Malebranche, *La recherche de la vérité* (1674), 369, Marchi 48'de geçiyor. Pascal: Pascal, *Pensées*.
- 221 Pattison: Pattison, M., *Quarterly Review* 198 (Eylül 1856)'da yayımlanan makalesinde, sayfa 396'da. "Abuklama": St John, B., *Montaigne the Essayist* (Londra: Chapman & Hall, 1858), I: 316–17. "İnsanın kendisini", "özü": Sterling 323–4.
- 222 "Her insan kendi önüne bakar": II:17. Bu pasaja dair bkz. Starobinski 225–6. Ayrıca bkz. Coleman 114–15; bu çeviriye karşı çıkar. Denemeler'in barok ya da maniyerist eser olarak değerlendirilmesine dair bkz.: Buffum; Butor; Sayce, R.A., "Baroque elements in Montaigne", *French Studies* 8 (1954), 1–15; Nakam, G., "Montaigne manieriste", *Le dernier Montaigne* adlı kitabından, 195–228; Rigolot, F., "Montaigne's anti-Mannerist Mannerism", Cameron ve Willett (ed.), *Le Visage changeant de Montaigne* 207–30'da. Montaigne: "Grotesk" ve "Gülünç ve korkunç beden": I:28. Horatius'un şiir üzerine görüşleri: Horace, *Ars poetica* 1–23.
- 223 Sohbetin doğal ritmi ile yazmak: II:17. Bordeaux baskısının hazırlanışı sırasında matbaaya verdiği talimatlarda "langage coupé"lerinden bahseder: Bkz. Sayce 283.
- 223 "Her şeyin yüz parçası ve yüz yüzü var": I:50.
- 223 "Arabalar Üzerine": III:6. Bu denemenin başlığı üzerine: Bkz. Tournon, A., "Fonction et sens d'un titre énigmatique", *Bulletin de la Société des Amis de Montaigne* 19–20 (1984), 59–68, ve Desan, *Dictionnaire* içinde, 175–6'daki "Coches" girişi. "İnsanın Fizyonomisi Üzerine": III:12.
- 224 Thackeray: Bkz. Dédéyan I:288. "Çoğu zaman yalnızca biraz işaret ediyorlar" ve "bir sözcük her zaman bulunur": III:9. Bkz. McKinley, M. B., *Words in a Corner: Studies in Montaigne's Latin Quotations* (Lexington, Ky.: French Forum, 1981).

14. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Dünyayı görün

- 225 "Doğamızın çeşitli biçimlerini": III:9. "Her şeyi dürüstçe edinme merakı": I:26. Klasik kahramanlarının ayak izinden yürümesi: III:9. "Ovuşturup bileyecek": I:26.
- 225 Böbrek taşı dökme riski: Travel Journal, *The Complete Works* içinde yer alıyor, çeviri D. Frame, 1243. Babası, büyükbabası, büyük büyükbabası: II:37. Venedik terebentini: Travel Journal, 1143. Keçi: II:37. Kaplıcalar: II:37.

- 227 Rotası ve seyahatlerinin toplam süresi için: Bkz. Travel Journal, *The Complete Works*, çeviri D. Frame.
- 228 Mattecoulon, bir başkasının düellosuna yardımcılık etmekle iki öldürölme olayına kanştı. Hapisten kurtulmasını tek nedeni. Fransız Kralı'nın doğrudan müdahalesi oldu. Montaigne'in söylediğine göre bunların hepsi hiç anlamı olmayan şeref kuralları çerçevesinde gerçekleşti. II:27. Travel Journal 1257. Padua'da kafileyi terk eden bir diğer gence dair, M. de Cazalis, bkz. Travel Journal 1123.
- 228 Seyahat koşulları: Heath, M., "Montaigne and travel", (ed.) Cameron, *Montaigne and his Age* 121-32'de; Hale 145-8. Montaigne'in yolunu değiştirmesi: Travel Journal 1130.
- 229 Montaigne'in ata binmeyi tercih edişi: III:6. Nehir ulaşımı üzerine: III:6, Travel Journal, 1092 ve 1116. Deniz tutması: Travel Journal, 1123. Taş düşürürken olunabilecek en rahat yerin eyer üstü oluşu: III:6, III:5.
- 229 Akışa bırakma duygusu: III:9. "Eğer sola doğru gitmek hoş değilse, sağa sapıyorum": III:9. Virginia Woolf'la ilgili kısım: Woolf, L., *Downhill All the Way* (Londra: Hogarth, 1968), 178-9. "Gökyüzünün yuvarlanışına bırakma": II:17.
- 232 Rota olmaması: Travel Journal, 1115.
- 232 Erkenden yola çıkmayı sevmemesi: III:9; III:13. Yerel yemekleri yöre adetlerine göre yemesi ve aşçısını yanında getirmediğine hayıflanması: Travel Journal 1077, 1086-7.
- 232 Diğer yolcuların içlerine kapanması: III:9. "Gerçekte bu noktada": Travel Journal 1087.
- 232 Günlüğünü İtalyanca tutması: III:5. İtalyancası iyiydi, ancak kusursuz değildi ve Günlük'ün ilk baskılarında bu hatalar toparlandı. Bkz. Garavini, F., "Montaigne: écrivain italien?", Blum ve Moreau (Ed.), *Études montaignistes* 117-29, Cavallini, C., "Italianismes", Desan, *Dictionnaire* içinde, 515-16. Augsburg'daki mendil olayı: Travel Journal 1096-7.
- 233 Vaftiz töreni: Travel Journal, 1094-5. Sinagog: a.g.e. 1119. Sünnet töreni: a.g.e. 1152-4.
- 233 Beyaz sakal ve kaş: Travel Journal 1063. Erkek kılığına girmeler ve cinsiyet değişimleri: 1059-60.
- 233 İsviçrelilerin yeme içme adabları ve yatak odası düzenlemeleri: Travel Journal 1072, 1077.
- 234 Kuş kafesi: Travel Journal 1085. Devekuşları: a.g.e. 1098-9. Sapanın ucuna illeştirilen fırça: a.g.e. 1096. Uzaktan kumandalı kapılar: a.g.e. 1099-100.
- 234 Fugger ailesi bahçeleri: Travel Journal 1097-8.
- 234 Michelangelo: Travel Journal 1133.
- 234 Yol Günlüğü: Bulunuşundan ve yayımlanışından sonra kraliyet kütüphanesine teslim edilen ve bugün ulusal *Bibliothèque*'in bir parçası olması gereken metin bir noktada ortadan kayboldu. Günümüzde sadece 1774'te basılan versiyonu bulunuyor ve bir de el yazısı ile yazılmış farklı bir metin. Bkz. Moureau, F., "La Copie Leydet du *Journal de Voyage*", Moureau, F. ve Bernouilli, R. (Ed.), *Autour du Journal de voyage de Montaigne* (Cenevre ve Paris: Slatkine, 1982), 107-85; ve "Le manuscrit du *Journal de Voyage*: découverte, édition et copies", Michel ve diğerleri (Ed.), *Montaigne et les Essais 1580-1980* 289-99; ve Rigolot, F., "*Journal de Voyage*", Desan, *Dictionnaire* 533-7. "Üç kez dışkılaması": Travel Journal 1077. "Hem bağırsaklara hem böbreklere": a.g.e. 1078. "Çam fıstığı kadar ızzat ve hüyük": a.g.e. 1243. İsviçre sobaları: a.g.e. 1078.
- 235 Sekreterle ilgili olarak: Bkz. Brush, C. B., "The secretary, again", *Montaigne Studies* 5 (1993), 113-38, özellikle 136-8. Sekreter muhtemelen Montaigne'in evinden biriydi,

çünkü şatonun etrafındaki kasabaları hep tanıyordu: Travel Journal 1089, 1105. Uzun konuşmalar: Travel Journal 1068–9, 1081.

- 236 Polonya veya Yunanistan ve "Onu hiç bu kadar az yorgun": Travel Journal 1115.
- 236 Venedik: Travel Journal 1121–2. Franco için bkz. Rigolot. F., "Franco, Veronica" Desan, *Dictionnaire* 418.
- 236 Ferrera: Travel Journal 1128–9. Tasso ile tanışması: II:12. Bologna'da eskrim: Travel Journal 1129–30. Oyun bahçeleri: a.g.e. 1132, 1135–6.
- 236 Roma'ya giriş: Travel Journal a.g.e. 1141–3.
- 237 Engizisyon memurları: Travel Journal 1166. "Sanıyorum benden hoşnut kalmalarını sağladım": 1178.
- 237 Roma'nın çekilmez ancak kozmopolit oluşu: Travel Journal 1142, 1173. Roma vatandaşı oluşu: *Denemeler* II:9; Travel Journal 1174.
- 237 Vaazlar, tartışmalar, fahişeler: Travel Journal 1172. Vatikan Kütüphanesi: a.g.e. 1158–60. Sünnet: a.g.e. 1152–4.
- 238 Papa'ya takdimi: Travel Journal 1144–6.
- 238 Tövbekârların geçit töreni: Travel Journal 1170–1.
- 239 Şeytan çıkarılması: Travel Journal 1156. Catena'nın asılışı: a.g.e. 1148–9; ayrıca ölü bedenlere uygulanan şiddet II:11
- 240 Duvarların tepesi: Travel Journal 1142. Sütunların tepesi: a.g.e. 1152.
- 240 Seneca ve Plutarkhos'tan döküntüler: II:32. Zihinsel çaba gerektirmesi: Travel Journal 1150–1.
- 241 Goethe: Goethe, J. W., *Italian Journey*, çeviri W. H. Auden ve E. Mayer (Harmondsworth: Penguin, 1970; yeniden basım 1982): "Gençliğimin bütün hayalleri": 129 (1 Kasım 1786 tarihli giriş); "Uzun zamandır yaşamadığım bir huzur": a.g.e. 136 (10 Kasım 1786 tarihli giriş). Freud: Freud, S., "A disturbance of memory on the Acropolis", *Works* adlı kitabında, çeviri ve ed. J. Strachey (Londra: Hogarth, 1953–74), 22 (1964), 239–48, bu bilgi 241'de. "Tıpkı Paris'in ve Roma'nın benim kafamın içinde hacimsiz, kitlesiz, taşsız alçısız, kerestesiz var olması gibi": II:12. "Huzurlu bir ruh halinin keyfini çıkardım": Travel Journal 1239.
- 242 Loreto: Travel Journal 1184–5. La Villa: a.g.e. 1210, 1240–6.

15. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: İşinizi iyi yapın ama çok da iyi yapmayın

- 243 Yüksek memurlardan gelen iki mektup ve Roma seyahati: Travel Journal 1246–55.
- 243 "Görevden bağışlanmamı istedim": III:10. Kralın mektubu: Frame, *Montaigne* 224'teki çevirisi kullanılmıştır.
- 244 Eve dönüş: Travel Journal 1270, ve Montaigne, *Le Livre de raison*, 30 Kasım tarihli giriş.
- 245 Belediye başkanı olarak görevleri ve o döneme ait sıkıntılar: Lazard 282–3; Lacouture 228–8; Cocula, A.–M., *Montaigne, maire de Bordeaux* (Bordeaux: Horizon chimérique, 1992). Herkese kulak verip kimseyi yargılamamak: III:8.
- 245 Matignon konusunda bkz. Cooper, R., "Montaigne dans l'entourage du maréchal de Matignon", *Montaigne Studies* 13 (2001), 99–140; ve "Matignon, Maréchal de", Desan, *Dictionnaire* 640–4.
- 246 Pierre'in iş gezilerinden bitkin düşmesi: III:10. Belediye başkanı görevi ile yapmak zorunda kaldığı seyahatler: Frame, *Montaigne* 230. Çoğu işini şatosunda yürütmesi: Nakam, *Montaigne et son temps* 311.

- 246 "Benim durumumda böyle bir yenilenme gerçekleşti": III:10. Muhalefeti yenip yeniden seçilmesi: Frame, *Montaigne* 230.
- 246 İletişim sağlayıcı görevi: Frame, *Montaigne* 232-4.
- 247 Vaillac isyanı ve Bordeaux'dan sürülüşü: Frame, *Montaigne* 238-40. Montaigne'den Matignon'a mektuplar, 22 ve 27 Mayıs 1585, *The Complete Works*, İngilizceye çev. D. Frame, 1323-7'de yer alıyor.
- 248 Montaigne'in çağdaşlarının yaptıklarını takdir edişi: Thou, J.-A. de, *Mémoires* (1714), ve Duplessis-Mornay'den Montaigne'e mektup, 25 Kasım 1583, İngilizceye çev. Frame, *Montaigne*, 229, 233'te.
- 248 "Düzen" ve "sessiz ve huzurlu": III:10.
- 248 "Heyecanlı" davranmamakla suçlanması ve "Güzel. Neredeyse herkes çok şey yapmaktan suçlu bulunurken": III:10. "Yenilik" kargaşa yarattıktan sonra kenti kavgasız gürültüsüz tutmak: III:10. Bağlılığın gerçek nedenleri: III:10.
- 249 Görevin gerektirdiği kadarı: III:10.
- 249 Shakespeare, W., *King Lear* (1603-6). "Dalkavuk olmaktan ölümüne nefret ediyorum": I:40. "Onlara açıkça sınırlanmış söylüyorum": III:1. Açık oluşu diğer insanların kendisine açılması sağlıyordu ile iki düşman arasında kaldığınızda iyi geçinmek zor değil: III:1.
- 250 Herkes tavrını anlayamıyordu: III:1. "Ama her şeyin hesabı yapıldığında": III:8.
- 250 Mektuplar; Matignon'dan III. Henri'ye, 30 Haziran 1585 ve Montaigne'e, 30 Temmuz 1585; her ikisi de İngilizce'ye çevirisiyle, Frame, *Montaigne* 240.
- 251 Montaigne'in Bordeaux yüksek memurlarına yazdığı mektuplar, 30 ve 31 Temmuz 1585, *The Complete Works*'te, çev. D. Frame, 1328-9.
- 251 Kente girişin yasaklanması: Bkz. Bonnet, P., "Montaigne et la peste de Bordeaux", Blum ve Moreau (Ed.), *Études montaignistes* 59-67, bu 64.
- 251 Montaigne'in kararı üzerine yapılan eleştiriler: Detcheverry, Grün, Feugère ve Lecomte, hepsi Bonnet, P., "Montaigne et la peste de Bordeaux", Blum ve Moreau (Ed.), *Études montaignistes* 59-67, bu konu 59-62'de yer alıyor. Mektuplar ilk kez Detcheverry, A., *Histoire des Israélites de Bordeaux*'da (Bordeaux: Balzac jeune, 1850) basıldı.
- 252 "Kendimi tutuyorum": II:12.
- 252 Bu dönemin nihilizmi üzerine, bkz. Gillespie, M. A., *Nihilism before Nietzsche* (Chicago: University of Chicago Press, 1995).
- 253 Faguet: Kaleme aldığı metinler bir önsözle birlikte A. Compagnon tarafından toplanmıştır, *Autour de Montaigne*. Champion: Champion, E., *Introduction aux Essais de Montaigne* (Paris, 1900): Bkz. Compagnon, A., Faguet'e önsöz, 16.
- 253 Guizot: Guizot, G., *Montaigne: études et fragments*. "Zamanımızın gerektirdiği türden bir insan yapamaz bizi": a.g.e. 269. Guizot 25 yıllık bir çalışma boyunca *Denemeler*'in bir edisyonu ile Montaigne'in yaşamına dair bir eser hazırladı, her ikisini de bitiremedi, ancak ölümünden sonra dostları metinlerini toparlayıp yayımladı.
- 254 Michelet: Michelet, *Histoire de France* (1861) VIII: 429 ("Zayıf ve olumsuz" fikri) ve X: 379-8 ("hayallere dalışını izlemek için"). Her ikisi de Frame, *Montaigne in France*'de yer alıyor, 42-3.
- 254 Church, R., W., "The Essays of Montaigne", *Oxford Essays contributed by Members of the University* 1857'de yer alıyor (Londra: John Parker, 1857), 239-82. "İnsanın hiçliği, en büyük planlarının küçüklüğü ve en büyük başarılarının boşluğu": a.g.e. 265. "Tembellik ve manevi niteliklerde eksiklik": a.g.e. 280. Church için bkz. Dédéyan I: 295-308.

- 254 Halifax'ın yorumları, Hazlitt'in *Denemeler* 1842 edisyonundan alındı, *The Complete Works* xxxv.
- 255 Honoria'nın edisyonu: Montaigne, *Essays*, ed. Honoria (1800) (bkz. "Kaynaklar). Henrietta Maria Bowdler'in İngilizceye "bowserise" kelimesini kazandıran *The Family Shakespeare*'i (1807) çizgisinde bir çalışma idi bu. "Saf madenin cüruftan anındırılması" ve "Çoğu zaman konuyla bağlantısını kaybeder": Honoria'nın önsözünden, xix. Montaigne Aziz Bartholomeus Yortusu Kırım'ına değinmediğinden azarlanır: Honoria'nın edisyonu 104n. Çocuklarınızı müzikle kaldırmaya falan kalkmayın: a.g.e. 157n. Montaigne'nin felsefesinin bir teoriden fazlası olmasını istemesi, bütün hayatını onun ilkelerine göre düzenlemek istemesi, siyasal konformizmi ve serpiştirilmiş dini duyguları: Honoria'nın önsözü, xviii.
- 256 "Ülkemin yıkımın ortasında olmasının": III:12.
- 256 Tahta kimin geçeceği sorusu ve *politique*'lerin tercihi: Nakam, *Montaigne et son temps* 329–32.
- 258 Navarre'in ziyareti ve av partisi: Montaigne, *Le Livre de raison*, 19 Aralık girişi, İngilizceye çevirisiyle Frame, *Montaigne* 235.
- 258 Hâlâ aynı işle uğraşması: Montaigne'den Matignon'a mektup, 18 Ocak 1585, *The Complete Works*'te, İngilizceye çevirisiyle D. Frame, 1314–15.
- 258 "Ghibelline"ler için bir Guelph, Guelph'ler için bir Ghibelline": III:12. "Resmî bir suçlama yoktu": III:12. Castillon'un kuşatılması: Frame, *Montaigne* 256.
- 259 "Aynı zamanda her türlü askeri zarara uğradım": III:12. Veba salgını: III:12.
- 259 İnsanların kendi mezarlarını kazısını izleyişi: III:12.
- 260 "Bu kadar konuksever olan ben": III:12. Evinden ayrılmadan önce ve sonra Montaigne'in siyasal çalışmaları: Frame, *Montaigne* 247.
- 260 Montaigne ve eşine yapılan davet ile aldığı özel ödenek, Catherine de' Medici'nin hazine-danna yazdığı 31 Aralık 1586 tarihli mektuptan alınma; Bkz. Frame, *Montaigne* 267.
- 261 Montaigne'in Corisande ile birlikte çalışması: Frame, *Montaigne* 269–70.
- 261 Montaigne'in görevi ve bundan bahseden mektuplar: Frame, *Montaigne* 270–3. İngilizlerin kaygıları: a.g.e. 276.
- 262 Ormanda saldırıya uğrayışı: Montaigne'den Matignon'a yazılan mektup, 16 Şubat [1588?], *The Complete Works*, İngilizceye çevirisiyle D. Frame, 1330–1.
- 262 III. Henri ve Guise'in Paris mücadelesi ve Barikatlar Günü: Bkz. Knecht, *Rise and Fall* 523–4. Papa'nın yorumu: Neale, J. E., *The Age of Catherine de Medici*, yeni edisyon (Londra: Jonathan Cape, 1957), 96.
- 263 "Daha önce hiç böylesine azgın bir insan kalabalığı görmemiştim": Pasquier'nin Sainte-Marthe'ye mektubu, Mayıs 1588, Pasquier, *Lettres historiques* 286–97.
- 264 Montaigne'in tutuklanışı ve serbest kalışı: Montaigne, *Le Livre de raison*, 10 ve 20 Temmuz girişleri; ikincisi Frame, *Montaigne*'de yer alan İngilizceye çevirisiyle, 281. Hep yaptığı üzere Montaigne tarihleri karıştırmıştır: önce 20 Temmuz sayfasına yazmaya başlamış, sonra hatasını fark edip 10 Temmuz sayfasına yeniden yazmıştır. İkinci yazısı daha kısadır; ya aynı şeyi iki kez yazmak sıkıcı geldi ya da ikinci seferinde daha kısa ve net olmayı tercih etti. "Hiçbir tutukevi beni içine kabul etmedi": III:13.
- 265 Brach: Pierre de Brach'un Justus Lipsius'a hitaben 4 Şubat 1593 tarihli mektubu, İngilizceye çevirisiyle, Frame, *Montaigne* 282. Brach için bkz. Magnien, M., "Brache, Pierre de", *Desan, Dictionnaire* 126–8.
- 265 Marie de Gournay için 18. Bölüm'e bakabilirsiniz.

- 266 Pasquier'nin stil üzerine tavsiyeleri ve Montaigne'in onu dinler gibi yapıp dinlememesi: Pasquier'den A. M. de Pelgé'a mektuplar, 1619, Pasquier, *Choix de lettres* 45–6, İngilizceye çevirisiyle, Frame, *Montaigne* 283. "Ah, berbat bir olay!": Pasquier, *Lettres historiques* 286–97. Étienne Pasquier için bkz. Magnien, C., "Estienne Pasquier 'familiar' de Montaigne?" *Montaigne Studies* 13 (2001), 277–313.
- 267 Kralın öldürülmesi için çağrı yapan vaizler: Boucher, J., *De justa Henrici tertii abdicatione* (Ağustos 1589). Bkz. Holt 132.
- 267 Çılgına dönmüş kent: L'Estoile ve Thou, her ikisi de Nakam, *Montaigne et son temps*'den 341–2.
- 268 "Biçimsel bir öneri": II:12.
- 268 "En kesin şekilde lanetlediğimiz açık nedenlere dayanarak": III:12.
- 269 Montaigne'in IV. Henri'ye mektupları: 18 Ocak [1590?] ve 2 Eylül [1590?], İngilizceye çevirisiyle D. Frame *The Complete Works*, 1332–6.
- 269 "Krallanın cömertliğinden şimdiye kadar hiçbir hediye geçmedi elime": III:1.
- 270 IV. Henri'nin erkeksi huyları: Knecht, *Rise and Fall* 559–61.
- 271 IV. Henri'nin 1599 konuşması: Knecht, *Rise and Fall* 545–7'den alıntı.

16. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: *Tesadüfen filozof olun*

- 272 "Özgür ve asi": II:17. Halifax: Mektup Cotton'ın çevirisinin orijinal edisyonunda (1685–86) ve Hazlitt'in 1842 edisyonunda yer alıyor, numarasız sayfalar, Hazlitt: Hazlitt, W., "On old English writers and speakers", *The Plain Speaker*'da Essay X (Londra: H. Colburn, 1826), II: 277–307, bu 305.
- 273 "İngiliz mentalitesi": Woolf, V., "Reading", *Essays*, ed. A. McNeillie (Londra: Hogarth, 1986–), III:141–61, bu 154. "Kalemini eline aldığı anda": Hazlitt 180.
- 273 "Önceden tasarlanmadan, şansa bağlı olarak" ve bununla neyi kastettiğinin açıklanması: II:12.
- 274 Florio üzerine: Yates, *John Florio*; Pfister, M., "Inglese italianato – Italiano anglizzato: John Florio", Höfele, A. ve Koppenfels, W. von (Ed.), *Renaissance Go-Betweens: Cultural Exchange in Early Modern Europe* (Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2005), 31–54. Konuşma kitapları ile sözlüğü: Florio, J., *Firste Frutes* (Londra: T. Woodcock, [1578]), *Second Frutes* (Londra: T. Woodcock, 1591), ve *A Worlde of Wordes* (Londra: E. Blount, 1598). Montaigne'in *Denemeler* çevirisi: Montaigne, *Essays* (1603): Detaylar için "Kaynaklar"a bakınız.
- 274 "İşte bu kusurlarınıza uyum sağlayan nitelikler": Montaigne, *Essays* (1915–21), I:2.
- 275 "Şaraba boğulan Almanlarımız": II:2. "bizim şişenin dibini bulan Alman askerlerimiz": Montaigne, *Essays* (1915–21), II:2 17. "Kurtadamlar, cinler ve canavarlar": I:18. "Kurtçuklar, gulyabaniler, perilerle diğer ifrit ve ejderler": Montaigne, *Essays* (1915–21), I:17 67. Florio'da bölüm numaraları değişiyor çünkü farklı bir metne, Marie de Gournay'in 1595 edisyonuna dayanıyor. Bu konuyla ilgili üstteki 18. Bölüm'e bakınız.
- 276 Gonzalo'nun konuşması: *The Tempest* II. i.145–52. Benzerlik Montaigne'in "Yamyamlık Üzerine" başlıklı denemesinden bir pasajla kurulur: Montaigne, *Essays* (1915–21), I:30 220. Bir kez daha bölüm numaraları farklıdır, çünkü farklı bir edisyondan alınmadır. Benzerlikleri ilk Edward Capell fark etmiştir; *Notes and Various Readings to Shakespeare* (Londra: H. Hughes [1775]), II:63.
- 276 *Hamlet* karşılaştırması: "Nasıl olduğunu bilemeyeceğim ama kendi içimizde çiftiz":

II:16. "Utanç verici, saygısız, iffetli": II:1. Ayrıntılı düşünmenin harekete geçmeyi imkânsız kılması: II:20. Bu soru için bkz.: Boutcher, W., "Marginal commentaries: the cultural transmission of Montaigne's *Essais* in Shakespeare's England", Kapitaniak ve Maguin (Ed.), *Shakespeare et Montaigne*, 13-27, ve " 'Learning mingled with Nobilitie': directions for reading Montaigne's *Essais* in their institutional context", Cameron ve Willett (Ed.), *Le Visage changeant de Montaigne*, 337-62, özellikle 337-9; ve Peter Mack'in çıkacak olan kitabı *Shakespeare, Montaigne and Renaissance Ethical Reading*. Hamlet'in yazıldığı tarih konusunda son zamanlarda pek çok çalışma yapıldı; artık düşünülen tarih, geç 1599 ya da erken 1600 olduğu; bu durumda Shakespeare Florio'nun çevirisini okumuş olduğu teorisi sorunlu oluyor. Ama şunu biliyoruz ki, Florio'nun metinleri basılmadan çok önce elden ele dolaşıyordu: Shakespeare'in çağdaşı William Cornwallis 1599'da böyle olduğundan bahseder.

- 277 Ortak tema: Robertson, J. M., *Montaigne and Shakespeare* (Londra: The University Press, 1891), Marchi 193'ten alıntı. Benzer ortam konusu Sterling'de de tartışılır, 321-2.
- 277 Montaigne'i Bacon yazmıştır: Donnelly, I., *The Great Cryptogram: Francis Bacon's Cipher in the So-called Shakespeare Plays* (Londra: Sampson, Low, Marston, Searle & Rivington, 1888), II: 955-65, 971-4. "Bacon" ve "beyaz göğüsler": Donnelly II:971. "Mountaines": II:972-3. "Bütün bunların tesadüf olduğuna inanan biri olabilir mi?": II:974. Anthony Bacon'un rolü: II:955.
- 278 Bacon kardeşler üzerine: Bkz. Banderier, G., "Bacon, Anthony" ve Gontier, T., "Bacon, Francis", Desan, *Dictionnaire* 89-90. Francis Bacon kendi *Denemeler*'inde Montaigne'den bahseder, ancak ilk baskısında değil.
- 279 Cornwallis: Cornwallis, W., *Essays*, ed. D. C. Allen (Baltimore: John Hopkins University Press, 1946).
- 279 Burton: Burton, R., *The Anatomy of Melancholy* (New York: NYRB Classics, 2001), I:17.
- 279 Browne: Browne, Thomas, *The Major Works* (Harmondsworth: Penguin, 1977). Bkz. Texte, J., "La Descendance de Montaigne: Sir Thomas Browne", *Études de littérature européenne* (Paris: A. Colin, 1898), 51-93.
- 279 Cotton: Montaigne, *Essays*, İngilizceye çevirisi Cotton(1685-86): Daha detaylı bilgi için "Kaynaklar" a bakınız. Cotton için, bkz. Nelson, N., "Montaigne with a Restoration voice: Charles Cotton's translation of the *Essais*", *Language and Style* 24, no.2 (1991), 131-44; ve Hartle, P., "Cotton, Charles", *Oxford Dictionary of National Biography* (<http://dx.doi.org/10.1093/ref:odnb/6410>), şiir de buradan alıntıdır.
- 280 Pope: Coleman 167'de geçer.
- 280 *Spectator*: *Spectator* no. 562 (2 Temmuz 1714), Dédéyan I:28. Tatlılıkla yaptığı sürece: Dédéyan I:29.
- 280 Montaigneci unsur: Pater, W., "Charles Lamb", *Appreciations* (Londra: Macmillan, 1890), 105-23, bu 116-17.
- 281 Leigh Hunt'in yorumu: Montaigne, *Complete Works* (1842), 41, British Library'de bulunan kopya (C.61.h.5). Bu pasaj, Frame'in baskısında I:22 95'te geçer.
- 281 Hazlitt'in iyi bir denemecinin nasıl olması gerektiği yönündeki görüşleri: Hazlitt 178-80.
- 281 Hazlitt'in Cotton'un Montaigne'i: Montaigne, *Complete Works* (1842). Hazlitt'in Hazlitt'in Cotton'un Montaigne'i: Montaigne, *Essays*, çev. C. Cotton, ed. W. Hazlitt ve W. C. Hazlitt (Londra: Reeves & Turner, 1877). Hazlitt aile şirketleri için bkz. Dédéyan I: 257-8.

282 Sterne: Sterne, L., *Tristram Shandy*, ed. I. Campbell Ross (Oxford: Oxford Paperbacks, 1998). Montaigne'e referanslar: 38, 174, 289–90 (Cilt 1 bölüm 4, cilt 2 bölüm 4, cilt 4 bölüm 15). Çizgi grafikler: 453–4 (Cilt 6, bölüm 40). Vaat edilen bölümler: 281 (Cilt 4, bölüm 9). "Bir vakanüvis de tarihi dümdüz yazabilir mi?": 64–5 (Cilt 1, bölüm 14).

17. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Her şeyi iyice düşünüp taşının, hiçbir şeyden pişman olmayın

284 Joyce, J. *Finnegans Wake*: bu örnekler Burgess, A., *Here Comes Everybody*'den, elden geçen baskı, (Londra: Arena, 1987), 189–90.

284 Montaigne'in geçmişte farklı insan oluşu: III:2. "Biz birbirinden öylesine ayrı ve çeşitli parçalardan yapılmışız ki": II:2.

285 "Ben bir kez yola koyulunca": III:9.

285 "Sona ulaştıkları için değil": Woolf, V., "Montaigne", 77.

285 1588 baskısı: Montaigne, *Essais*, "5. baskı" (1588): Bkz. "Kaynaklar".

286 "Burada benim kabahatim yok": III:9.

286 "Kendi yapıtımdan daha az belirsizce yargıladığım bir başka yapıt yok": III:8.

288 "Ben daha çok yer kazanmak için": I:40. Plutarkhos'un işaret ettiği: I:26.

288 "İlerledikçe güç kazanıyor": "Bordeaux Cildi"nin iç kapağında bu sözler yazılmış: Montaigne: *Essais*. Tıpkı basım kopyası. Kaynağı Vergilius, *Aeneis*, 4: 169–77.

288 "Devam ettikçe kötüleştiğimden korkuyorum": Montaigne A. Loisel'e verdiği *Denemeler*'in 1588 baskısının iç kapağına yazmıştır, *The Complete Works*'ten, çev. D. Frame, 1332.

18. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Kontrolü bırakın

289 Marie de Gournay üzerine: Fogel; Ilsley; Tetel (ed.), *Montaigne et Marie de Gournay*; Nakam, G., "Marie le Jars de Gournay, 'fille d'alliance' de Montaigne (1565–1645)", Arnould (ed.), *Marie de Gournay et l'édition de 1595 des Essais de Montaigne*, 11–21. Toplu eserleri: Gournay, *Oeuvres complètes* (2002).

290 "Elbette insanlar resmi bir öğrenim görmeden": Gournay, *Apology for the Woman Writing* (1641 baskısı), Hillman ve Quesnel'in edisyonundaki İngilizceye çevirisi ile, Gournay, *Apology for the Woman Writing and Other Works*, 107–54, bu 126.

290 Kendini zekâ ve duygudan oluşan, duygularını saklamayan bir düğüm olarak tanımlaması: Gournay, *Peinture des mœurs*, yer aldığı metin; *L'Ombre de la demoiselle de Gournay* (1626), Ilsley'den alıntı, 129.

291 Çöplme otu: Gournay, *Denemeler Önsözü* (1998) 27.

291 "Benim hakkımda bu kadar çok şeyi nereden biliyor?" Levin: *The Times* (2 Aralık 1991), sf. 14. "O, benmişim gibi geliyor": Gide, A., *Montaigne* (Londra & New York: Blackmore Press, 1929), 77–8. "İşte buradaki 'sen' de yansıyan bir 'ben' var": Zweig, "Montaigne" 17.

291 Buluşma: Gournay, *Denemeler Önsözü* (1998) 27.

292 Firkete: I:14. Bordeaux Nüshası'nda Montaigne sadece "bir kız" der, ama Gournay'in kendi edisyonunda "Picardy'den bir kız" der ve Blois'e hemen gitmeden önce gördüğünden bahseder.

293 Picardy'de birlikte çalışmaya koyulmaları: Aslında yeni eklemelerden sadece üçü Gournay'in elyazısı ile. Montaigne: *Essais*. Tıpkı basım kopyası. Ff. 42v., 47r. ve 290v. Bkz.

Hoffmann, G. ve Legros, A., "Sécretares", Desan, *Dictionnaire* 901-4, bu 901.

- 293 "Baba demekten gurur duyduğum kişi" ve "Onun için başka bir ad kullanamam okurlar": Gournay, Denemeler Önsözü (1998) 27, 29. "Gerçekte sadece ismen baba kız olmamıza rağmen": Gournay, *The Promenade of Monsieur de Montaigne*, yer aldığı metin; *Apology for the Woman Writing and Other Works*, 21-67, bu 29.
- 294 Léonor'un Gournay'in kız kardeşi oluşu: Ilsley 34.
- 294 "Ardıllarımızın, kader isterse": Gournay, *The Promenade of Monsieur de Montaigne*, yer aldığı metin; *Apology for the Woman Writing and Other Works*, 21-67, bu 32. "Sadece dört yıl benim olmuştu" ve "Beni övdüğünde": Gournay, Denemeler Önsözü 99.
- 294 "O, bu dünyada hâlâ düşündüğüm tek insan": II:17. Bu pasaja dair kuşklar Arthur-Antoine Armaingaud'a kadar uzanır; kendisi yaptığı bir konuşmada bu kuşkları dile getirmiştir. Konuşma 1913'te, *Bulletin of the Société des Amis de Montaigne*'de yayımlanmıştır. Bkz. Keffer 129. Gournay bu pasajı Denemeler'in 1635 baskısında silmişti. Sayfalar arasından düşen notlarla ilgili: bkz. e.g. I:18 63n. ve I:21 624n.; yer aldığı metin; D. Frame, *Complete Works*. Bordeaux Nüshası'ndaki ekler için bkz. Desan, P., "Exemplaire de Bordeaux", Desan, *Dictionnaire* 363-8, bu 366.
- 295 Lipsius'a mektuplar: Gournay'den Lipsius'a 25 Nisan 1593 ve 2 Mayıs 1596, Ilsley'in İngilizceye çevirisi ile, 40-1 ve 79-80; Lipsius'tan Gournay'e, 24 Mayıs 1593, yayımlandığı metin; Lipsius, J., *Epistolarum selectarum centuria prima ad Belgas* (Antwerp: Moret, 1602), I:15, ve İngilizceye çevirisi ile, Ilsley 42.
- 296 *Proumenoir*: Gournay, M. de, *Le Proumenoir de Monsiuer de Montaigne* (Paris: A. l'Angelier, 1594), İngilizceye çevirisi ile Gournay, *Apology for the Woman Writing and Other Works* 21-67. Kitabın esinleniş öyküsü mektupta yer alır: 25.
- 296 Gournay baskısı: Montaigne, *Essais* (1595): Bkz. "Kaynaklar".
- 296 Son dakika düzeltmeleri: Sayce ve Maskell 28 (7A girişi); ve Céard, J., "Montaigne et ses lecteurs: l'édition de 1595", 1595 baskısı hakkındaki bir tartışmada sunulan makalede, Bibliothèque nationale 2002, 1-2, <http://www.amisdemontaigne.net/ceardedl595.pdf>.
- 296 Gournay'in koruyucu oluşu: Gournay, Denemeler Önsözü: "Babalannı kaybeden": 101. "Bu tür suçlamalara karşı onu savunurken": 43. "Büyük meseleleri küçük zekâlara göre ele alamazsınız": 53. "Her kim Scipio'nun soylu bir komutan": 79. "Mükemmellik bütün sınırları aşar": ve "mest olmuş": 81. İnsanlara kitap hakkındaki fikirlerini sorup onlar hakkında ne düşüneceğine karar vermesi: 31. Diderot: *Encyclopédie*'deki "Pyrrhonienne" maddesi, Tilley'de geçer, 269.
- 297 "Yazarken de konuşurken de attığım her adımda": Gournay, Denemeler Önsözü, 85. Gournay'in kişiliği ile Montaigne'inkinin çelişkileri üzerine: Bauschatz, C. M., "Imitation, writing, and self-study in Marie de Gournay's 1595 'Preface' to Montaigne's *Essais*", Logan, M. R. ve Rudnytsky, P. L. (Ed.), *Contending Kingdoms* (Detroit: Wayne State University Press, 1991), 346-64, bu 346.
- 298 "Bütün mülklerin, özgürlüğün": Gournay, Denemeler Önsözü, 35.
- 298 Gournay'in önsözüyle ilgili fikrini değiştirişi: Gournay'den Lipsius'a mektup, 2 Mayıs 1596, yer aldığı metin McKinley, M., "An editorial revival: Gournay's 1617 Preface to the *Essais*", *Montaigne Studies* 7 (1996), 193. On satırlık önsöz 1617'ye kadar tüm 17. yüzyıl baskılarında kullanıldı, sonradan uzun hali elden geçerek geri dönecekti: Montaigne: *Essais*, (ed.) Gournay (Paris: J. Petit-pas, 1617). Bu arada farklı bir versiyonu, Gournay, *Le Proumenoir*'da (1599) yer aldı.

- 299 Derin bir dindarlığa sahip olmadığını söylemesi: Gournay, *Peinture des moeurs, L'Ombre'de* (1626). Bkz. Ilsley 129. Gournay'in gizli *libertine* oluşu: Dotoli, G., "Montaigne et les libertins via Mlle de Gournay", yer aldığı metin Tetel (ed.), *Montaigne et Marie de Gournay* 105–41.
- 299 Académie üzerine: Ilsley 217–42. Gournay'in tarz üzerine görüşleri: Ilsley 200–16, ve Holmes, P. P., "Mlle de Gournay's defence of Baroque imagery", *French Studies* 8 (1954), 122–31, bu 122–9.
- 299 Gournay'in mezar kitabesi: Ilsley'de 262. Ölümünden sonra ününün değişimi: Ilsley 266–77. "Yaşamı boyunca aldığı övgünün": Nicéron, J.–P., *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la République des lettres* (Paris, 1727–45), XVI:231 (1733), yer aldığı metin Ilsley 270.
- 300 Asalak Gournay: Bu suçlama en net şekilde Chapelain tarafından yöneltilmişti. Chapelain'in yayımlanması planlanan rakip Elzevir baskısıyla alakası vardı: Bkz. Boase, *Fortunes* 54, ve Ilsley 255.
- 300 "Ak saçlı yaşlı kız": Rat, M., introduction to Montaigne, *Oeuvres complètes* (Paris: Gallimard, 1962), R. Hillman çevirisi ile Gournay, *Apology for the Woman Writing* 18. Villey: Villey, *Montaigne devant la postérité* 44.
- 300 Gournay'in ününün yeniden yükselişi: Schiff, M., *La Fille d'alliance de Montaigne, Marie de Gournay* (Paris: H. Champion, 1910). Yaşamı üzerine kurgulanan romanlar: Mairal, M., *L'Obèle* (Paris: Flammarion, 2003), ve Diski, J., *Apology for the Woman Writing* (Londra: Virago, 2008). Yeni akademik baskılar Gournay'in tüm eserlerini içeriyor: Gournay, *Oeuvres complètes* (2002).
- 301 Editör savaşları: Bkz. Keffer, Cagnieul'un mektuplarının çevirileri dahil: 62–3; ve Desan, P., "Cinq siècles de politiques éditoriales des Essais", Desan, *Montaigne dans tous ses états* (121–91).
- 302 Strowski'nin böbürlenişleri: Compagnon, A., "Les Repentirs de Fortunat Strowski", yer aldığı metin Tetel (ed.), *Montaigne et Marie de Gournay* 53–77, bu 69. Armaingaud'un tarihi değiştirmesi: Keffer 18–19. Gönüllü Kulluk'a yakıştırmaları: Armaingaud, A., *Montaigne pamphlétaire* (Paris: Hachette, 1910). "Yalnızca o Montaigne'i derinlemesine bilir": Perceval, E. de, *Bulletin de la Société des Bibliophiles de Guyenne'de* (1936) yayımlanan makale, Keffer 136'daki çevirisi ile. Villey hakkında: Defaux, G., "Villey, Pierre", Desan, *Dictionnaire* içinde, 1023–4. Görme özürlü oluşu üzerine: Villey, P., "Le Travail intellectuel des aveugles", *Revue des deux mondes* (1 mars 1909), 420–43. 1933'te davet almaması: Keffer 21.
- 303 Bordeaux Nüshası'nı öne çıkaran 20. yüzyıl baskıları arasında, A. Thibaudet ile M. Rat'in hazırladığı Pléiade baskısı vardır: Montaigne, *Oeuvres complètes* (Paris: Gallimard, 1962), D. Frame İngilizceye çevirisinde bu metni kullanmıştır ve Villey'nin baskısının revize edilmiş versiyonu: Montaigne, *Les Essais*, ed. P. Villey ve V.–L. Saulnier (Paris: PUF, 1965).
- 303 Dezeimeris hipotezi: Dezeimeris, R., *Recherche sur la recension du texte posthume des Essais de Montaigne* (Bordeaux: Gounouihou, 1866). Bu teori hakkında genel olarak ve lojistiği: Maskell, D., "Quel est le dernier état authentique des Essais de Montaigne?", *Bibliothèque d'humanisme et Renaissance* 40 (1978), 85–103, ve aynı yazarın "The evolution of the *Essais*"i, McFarlane ve Maclean (Ed.), *Montaigne: Essays in Memory of Richard Saxe* 13–34; Desan, P., "L'Exemplar et L'Exemplaire de Bordeaux", Desan, *Montaigne dans tous ses états* 69–120;

Balsamo, J. ve Blum, C., "Édition de 1595", Desan, *Dictionnaire* 306–12; Arnould, J–C. (ed.), *Marie de Gournay et l'édition de 1595 des Essais de Montaigne*, O'Brien.

Yeni Pléiade baskısı ve Tournon baskısı: Detaylı bilgi için bkz. "Kaynaklar". İki ayrı görüşü temsilen A. Tournon ve J. Céard, 9 Şubat 2002'de Bibliothèque nationale'de düzenlenen bir tartışmaya katıldı, "Les deux visages des *Essais*" (*Denemeler'in İki Yüzü*): bu iki makaleyi şu adresten görebilirsiniz: <http://www.amisdemontaigne.net/visagesessais.htm>.

Kanışıklığın ortadan kaldırılması: Montaigne, *Essays*, ed. Honoria (1800).

Charron: Charron, *De la Sagesse*. İnsanlarla hayvanların ilişkileri: 72–86. Charron için bkz. Gontier, E., "Charron, Pierre", Desan, *Dictionnaire* içinde, 155–9. "Yeniden düzenleme": Bellenger 188. Charron, *Petit traité de la sagesse* (Paris, 1625).

Kötü kopyacı: Montaigne, *Les Essais*, ed. Gournay (Paris: Jean Camusat, 1635), Önsöz, yer aldığı metin Villey, *Montaigne devant la postérité* 162.

Saf bitki özleri: *L'Esprit des Essais de Montaigne* (Paris: C. de Sercy, 1677). *Pensées de Montaigne, propres à former l'esprit et les mœurs* (Paris: Anisson, 1700), "İçinde iyi bir şey bulunamayacak kadar kötü" ifadesi bu metinde yer alır: 5.

"*Moby Dick*'i 1850'lerde okumak zor iş olmalıdır": Ben Hoyle, "Publisher makes lite work of the classics", *The Times* (14 Nisan 2007). "İyi bir kitaba getirilen her kısaltma aptalca bir kısaltmadır": III:8.

"Çeşitli ve değişken": I:15. "Kendi içimizde çiftiz": II:16.

Bilinçaltı ve Conley'nin örneği: Conley. Montaigne'nin Roma'yı Louvre'dan önce bildiği sözü: III:9. "Büyülenmiş": III: 9. Conley, Cotgrave, R., *A Dictionarie of the French and English Tongues* (Londra: A. Islip, 1611) referans verir: *embabouyner* kelimesinin manası "kandırmak, saf yerine konmak, büyülenmiş, cezbedilmiş, emzirilmiş, çocuk gibi kullanmak" idi.

"İstersek gideceğimiz yeri": I:26.

"Yüzüncü yorumcu": III:13. "Bakınız Plato nasıl": II:12.

"Bu kitap yeterince yorumlandı": III:13. "Yetkin bir okur": I:24. "Livius'ta başkalarının okumadığı": I:26.

"Zihinler birbirine dizilir": Woolf, V., *A Passionate Apprentice: The Early Journals*, ed. M. A. Leaska (Londra: Hogarth, 1990), 178–9. Yer aldığı metin Lee, H., *Virginia Woolf* (Londra: Vintage, 1997), 171.

19. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Sıradan ve kusurlu olun

"Ben sade ve gösterişsiz bir yaşam sergiliyorum": III:2.

"Çektğim sancılardan hiç değilse": II:37. Böbrek taşı sancılarına alışması ve kendini ölüme yakın hissedışı: III:13.

"Yavaş yavaş hafif bir yokuştan": I:20. Ayrıca bkz. III:13. "Bu ani değişikliğin verdiği ödül den tatlı ne var": III:13.

Sancıların ortasında bile zevki bulması: III:5. "İnsanların bu hastalıktan duyduğu korku": III:13.

"Sancı ile sıkı sıkıya birlikte yaşamaya alıştım": II:37.

"Aptalca ve geçersiz kendini beğenmişliğe": III:2.

"Bizim varlığımız ise hastalıklı niteliklerle yoğrulmuştur": III:1.

- 318 “Kalınlaştırılıp karartılmamalı” ve “İşleri fazla derinleştirip”: II:20.
 318 Montaigne’in IV. Henri’ye mektupları, Montaigne, *The Complete Works* içinde, çev. D. Frame 1332–6. Ziyaretçileri üzerine: Frame, *Montaigne* 303–4.
 318 Léonor ve evlatları: ilk kızı Françoise yetişkinliğinde erken yaşta öldü, ancak Léonor’un ikinci evliliğinden bir başka kız evladı, Marie de Gamaches, büyüyüp Montaigne mirasını devraldı ve ailenin jenerasyonlar boyunca devamını sağladı. Frame: *Montaigne* 303–4. Gamaches ailesi üzerine: Legros, A., “Gamaches (famille de)”, Desan, *Dictionnaire* 425–6.

20. Soru: Nasıl yaşanır? Yanıt: Bırakın da yanıtı hayat versin

- 319 Montaigne’in ölümüne dair bu anlatım genel olarak Pasquier’e dayanır: Pasquier, *Cboix de lettres* 48–9, yer aldığı metin Frame, *Montaigne* 3–4–6. “Yüzleri solgun ağlayan uşaklar”: I:20. Bernard Automne: Automne, B., *Commentaire sur les coustumes générales de la ville de Bourdeaux* (Bordeaux: Millanges, 1621), yer aldığı metin Frame, *Montaigne* 305. Montaigne’in ölüm nedeninin detaylı tartışması, 1996’da Société des Amis de Montaigne tarafından düzenlendi ve varılan sonuç kalp krizi geçirerek öldüğü oldu: Eyquem, A. (ve diğerleri), “La Mort de Montaigne: ses causes rediscutées par la consultation posthume de médecins spécialistes de notre temps”, *Bulletin de la Société des Amis de Montaigne*, series 8, no. 4 (Temmuz–Aralık 1996), 7–16.
 321 Brach’in anlatımı: Pierre de Brach’in Justus Lipsius’a yazdığı mektup, 4 Şubat 1593, yer alan metin Villey, *Montaigne devant la posterité* 350–1, ve Millet 64–6.
 321 “Kalbi Saint Michel Kilisesi’ne kondu”: Montaigne, *Le Livre de raison*, 13 Eylül tarihli giriş. Defin işlemlerine dair bkz. Legros, A., “Montaigne, Saint Michel de”, ve Balsamo, J., “Tombeau de Montaigne”, Desan, *Dictionnaire* 683–4 ve 983–4, sırasıyla.
 321 The Feuillants: Balsamo, J., “Tombeau de Montaigne”, Desan, *Dictionnaire* 983–4. Montaigne’in Feuillantlar üzerine düşünceleri: I:37.
 323 Mezarın üzerindeki yazıtlar: Millet’ten 192–3; İngilizceye çevirisiyle Frame, *Montaigne* 307–8.
 323 Ölümünden sonra Montaigne’in naaşının yaşadığı maceralar: Frame, *Montaigne* 306–7, ve Balsamo, J., “Tombeau de Montaigne”, Desan, *Dictionnaire* 983–4. İhtilal sırasında yeniden gömülmesi: Nicolai, A., “L’Odyssée des cendres de Montaigne”, *Bulletin de la Société des Amis de Montaigne*, series 2, no. 15. (1949–52), 31–45.
 324 “Yaşamak kendi içinde bir hedef olmalı”: III:12. Virginia Woolf: Güncesine şöyle yazmıştı, “Montaigne’in “Önemli olan hayattır” sözünün kendime ait halini giderek daha fazla tekrar ediyorum” Woolf, V., *Bir Yazanın Güncesi* III:8 (8 Nisan 1925 girişi). Diğer iki girişinde ve Montaigne üzerine denemesinde de aşağı yukarı aynı şeyi söyler: II:301 (5 Mayıs 1924) ve IV:176 (2 Eylül 1933), Woolf, V., “Montaigne”, *Essays* IV: 71–81.
 325 Montaigne gibi bir denemeciye artık ihtiyaç yok mudur? Bu konuda savaş öncesi yapılan tartışmalar için bkz. Spencer, T., “Montaigne in America”, *The Atlantic* 177, no.3 (Mart 1946), 91–7. Katliam ve cinayetle cenneti ve doğayı tatmin etmek: I:30.

Kaynaklar

Montaigne tarafından yazılan, çevrilen ya da yayıma hazırlanan eserler

La Boétie, E. de, *La Mesnagerie de Xenophon, Les regles de mariage de Plutarque, Lettre de consolation de Plutarque à sa femme*. Ed. M. de

Montaigne (Paris: F. Morel, 1572 [i.e. 1570]).

Montaigne, M. de, *Oeuvres complètes*. Ed. A. Thibaudet ve M. Rat (Paris: Gallimard, 1962). (Eski Pléiade baskısı)

— *The Complete Works*. Çev. C. Cotton, ed. W. Hazlitt (Londra: J. Templeman, 1842).

— *The Complete Works*. Çev. ve ed. D. Frame (Londra: Everyman, 2005). (Orijinal baskısı Palo Alto: Stanford University Press, 1943)

— *Le Livre de raison de Montaigne sur l'Ephemeris historica de Beuther*. Ed. J. Marchand (Paris: Compagnie Française des Arts Graphiques, 1948). (Montaigne'in aile takviminin kopyası)

— *Essais* (Bordeaux: S. Millanges, 1580).

2. baskı (Bordeaux: S. Millanges, 1582).

3. baskı (Paris: J. Richer, 1587).

"5. Baskı" (Paris: A. L'Angelier, 1588).

Bu baskının üzerine notlar alınmış tıpkı basım "Bordeaux" baskısı şu şekilde yayımlandı: *Montaigne: Essais. Reproduction en fac-similé de l'exemplaire de Bordeaux de 1588*.

Ed. R. Bernouilli (Geneve: Slatkine, 1987).

Ed. M. de Gournay (Paris: A. L'Angelier, 1595).

Ed. P. Coste (Londra: J. Tonson & J. W. Watts, 1724).

Ed. P. Coste (La Haye: P. Gosse & J. Nealme, 1727).

Ed. P. Villey and V.-L. Saulnier (Paris: PUF, 1965).

Ed. A. Tournon (Paris: Imprimerie nationale, 1988).

Ed. J. Balsamo, M. Magnien, ve C. Magnien-Simonin (Paris: Gallimard, 2007) (Pléiade).

— *Essays*. Çev. J. Florio (Londra: V. Sims for E. Blount, 1603).

Çev. J. Florio (Londra: Everyman, 1915–21).

— *Essays*. Çev. C. Cotton (Londra: T. Basset, M. Gilliflower, W. Hensman, 1685–86). Çev.

C. Cotton, ed. W. Hazlitt and W. C. Hazlitt (Londra: Reeves & Turner, 1877).

— *Essays, Selected from Montaigne with a Sketch of the Life of the Author*. Ed. Honoria (Londra: T. Cadell, W. Davies & E. Harding, 1800).

— *The Complete Essays*. Çev. M.A. Screech (Londra: Penguin, 2004). (Orijinal baskısı Londra: Allen Lane, 1991).

— *Journal de voyage*. Ed. M. de Querlon (Roma & Paris: Le Jay, 1774).

Ed. F. Garavini (Paris: Gallimard, 1983).

Ed. F. Rigolot (Paris: PUF, 1992).

— "Travel Journal", *The Complete Works* içinde (ed. D. Frame), 1047–1270.

Sebond, R. de, *Théologie naturelle*. Çev. M. de Montaigne (Paris: G. Chaudière, 1569).

Diğer eserler

Arnould, J.-C. (ed.), *Marie de Gournay et l'édition de 1595 des Essais de Montaigne. Actes du colloque* (1995) (Paris: H. Champion, 1996).

- Bailey, A., *Sextus Empiricus and Pyrrhonian Scepticism* (Oxford: Clarendon Press, 2002). Bellenger, Y., *Montaigne: une fête pour l'esprit* (Paris: Balland, 1987).
- Blum, C. ve Moreau, F. (ed), *Études montaignistes en hommage à Pierre Michel* (Paris: Champion, 1984).
- Blum, C. ve Tournon, A. (ed), *Éditer les Essais de Montaigne. Actes du colloque tenu à l'Université Paris IV-Sorbonne les 27 et 28 janvier 1995* (Paris: H. Champion, 1997).
- Boase, A. M., "Montaigne annoté par Florimond de Raemonde", *Revue du XVIe siècle*, 15 (1928), 237-278.
- *The Fortunes of Montaigne: A History of the Essays in France, 1580-1669*. (Londra: Methuen, 1935).
- Bouillier, V., *La Renommée de Montaigne en Allemagne* (Paris: Champion, 1921).
- Brunschvigg, L., *Descartes et Pascal, lecteurs de Montaigne* (Neuchâtel: La Baconnière, 1942).
- Buffum, I., *Studies in the Baroque from Montaigne to Rotrou* (New Haven: Yale University Press, 1957). *Bulletin de la Société des Amis de Montaigne*.
- Burke, P., *Montaigne* (Oxford: Oxford Paperbacks, 1981).
- Butor, M., *Essais sur les Essais* (Paris: Gallimard, 1968).
- Cameron, K. (ed.), *Montaigne and his Age* (Exeter: University of Exeter Press, 1981).
- Cameron, K. ve Willett, L. (ed), *Le visage changeant de Montaigne/The Changing Face of Montaigne* (Paris: H. Champion, 2003).
- Charron, P., *De la Sagesse livres trois* (Bordeaux: S. Millanges, 1601).
- *Of Wisdom: Three Bookes*, çev. S. Lennard (Londra: E. Blount & W. Aspley [tarihi belli değil – 1612 öncesi]). (Tıpkı basımı: Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum; New York: Da Capo, 1971)
- Clark, S. *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*. Yeni baskısı (Oxford: Oxford University Press, 1999).
- Cocula, A.-M., *Étienne de La Boétie* (Bordeaux: Sud-Ouest, 1995).
- Coleman, D. G., *Montaigne's Essais* (Londra: Allen & Unwin, 1987).
- Compagnon, A., "Montaigne chez les post-modernes", *Critique*, 433-4 (juin-juillet 1983), 522-534.
- Conley, T., "A suckling of cities: Montaigne in Paris and Rome", *Montaigne Studies*, 9 (1997), 167-186.
- Crouzet, D., *Les Guerriers de Dieu* (Seyssel: Champ Vallon, 1990).
- Cunningham, A. ve Grell, O. P., *The Four Horsemen of the Apocalypse* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).
- Davis, N. Z., *Society and Culture in Early Modern France* (Londra: Duckworth, 1975).
- "A Renaissance text to the historian's eye: the gifts of Montaigne", *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 15 (1985), 47-56.
- Dédéyan, C., *Montaigne chez les amis anglo-saxons* (Paris: Boivin, 1946).
- Delumeau, J., *La Peur en Occident, XIVe-XVIIIe siècles* (Paris: Fayard 1978).
- Desan, P., "Montaigne en lopins ou les Essais à pièce décousues", *Modern Philology*, 88, no.4 (1991), 278-291.
- *Montaigne dans tous ses états* (Fassano: Schema, 2001).
- *Portraits à l'essai: iconographie de Montaigne* (Paris: H. Champion, 2007).
- (ed.), *Dictionnaire de Montaigne* (Paris: H. Champion, 2004); yeni baskı 2007.

- Descartes, R., *Discourse on Method and The Meditations*, çev. F. E. Sutcliffe (Harmondsworth: Penguin, 1998). (Translation of *Discours de la méthode*, 1637 ve *Meditationes de prima philosophia*, 1641)
- Diefendorf, B., *Beneath the Cross* (Oxford: Oxford University Press, 1991).
- Dréano, M., *La Renommée de Montaigne en France au XVIIIe siècle* (Bordeaux: Editions de l'Ouest, 1952).
- Eliot, T.S., "The *Pensées* of Pascal", *Selected Prose* içinde (Londra: Faber, 1975).
- Emerson, R.W., "Montaigne; or, the Skeptic", *Representative Men*den (1850), *Collected Works* içinde, ed. W.E. Williams ve D. F. Wilson, Vol. IV (Cambridge, Mass. & Londra: Belknap Press of Harvard University Press, 1987), 83–105.
- Faguet, E., *Autour de Montaigne* (Paris: H. Champion 1999).
- Fleuret, C., *Rousseau et Montaigne* (Paris: A.—G. Nizet, 1980).
- Fogel, M., *Marie de Gournay: itinéraires d'une femme savante* (Paris: Fayard, 2004).
- Frame, D., *Montaigne in France, 1812–1852* (New York: Columbia University Press, 1940).
- *Montaigne's Discovery of Man* (New York: Columbia University Press, 1955).
- *Montaigne: A Biography* (Londra: H. Hamilton, 1965).
- Friedrich, H., *Montaigne*, çev. D. Eng, ed. P. Desan (Berkeley: University of California Press, 1991). (Translation from the German: Montaigne, 1947)
- Gardeau, L. ve Feytaud, J. de, *Le Château de Montaigne* (Paris: Société des Amis de Montaigne, 1984).
- Gournay, M. de, *Oeuvres complètes*, ed. J.—C. Arnould, É. Berriot, C. Blum ve diğerleri. (Paris: H. Champion, 2002).
- *Apology for the Woman Writing and Other Works*, ed. ve çev. R. Hillman ve C. Quesnel (Chicago & Londra: Chicago University Press, 2002).
- *Le Proumenoir de Monsieur de Montaigne* (Paris: A. L'Angelier, 1594).
- "Önsöz" (1595 baskısı), Montaigne, *Essais* (Paris: A. L'Angelier, 1595).
- *Preface to the Essays of Michel de Montaigne. By his adoptive daughter, Marie Le Jars de Gournay*, çev. ve ed. R. Hillman ve C. Quesnel, F. Rigolot baskısından (Tempe, Arizona: Medieval & Renaissance Texts & Studies, 1998).
- *Égalité des hommes et des femmes* (Paris, 1622).
- *Apologie pour celle qui escrit* (1626 baskısı), ve *Peinture des mœurs*, in *L'Ombre de la demoiselle de Gournay* (Paris: J. Libert, 1626).
- *Apologie* (1641 baskısı), *Les avis ou Les présens de la demoiselle de Gournay* içinde, 3. baskı (Paris: T. du Bray, 1641).
- Gray, F., *Le Style de Montaigne* (Paris: Nizet, 1958).
- Greengrass, M., *Governing Passions: Peace and Reform in the French Kingdom, 1576–1585* (Oxford: Oxford University Press, 2007).
- Guizot, G., *Montaigne: études et fragments*, ed. M. A. Salles (Paris: Hachette, 1899).
- Hadot, P., *Philosophy as a Way of Life*, ed. Arnold I. Davidson, çev. M. Chase (Oxford: Blackwell, 1995).
- Hale, J., *The Civilization of Europe in the Renaissance* (Londra: HarperCollins, 1993).
- Hartle, A., *Michel de Montaigne: Accidental Philosopher* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).
- Haydn, H., *The Counter Renaissance* (New York: Scribner, 1950).
- Hazlitt, W., "On the periodical essayists". Lecture V, *Lectures on the Comic Writers* (Londra: Taylor & Hessey, 1819), 177–208.
- Hoffmann, G., *Montaigne's Career* (Oxford: Clarendon Press, 1998).
- Holt, Mack P., *The French Wars of Religion*, 2. Baskı (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).

- Horowitz, M. C., "Marie de Gournay, editor of the *Essais* of Michel de Montaigne: a case-study in mentor-protégée friendship", *Sixteenth Century Journal*, 17 (1986), 271-284.
- Ilsley, M. H., *A Daughter of the Renaissance: Marie le Jars de Gournay, her Life and Works* (The Hague: Mouton, 1963).
- Insdorf, C., *Montaigne and Feminism* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1977).
- Jeanneret, M., *Perpetuum mobile* (Paris: Argô, 2000).
- *Perpetual Motion: Transforming Shapes in the Renaissance from da Vinci to Montaigne*, çev. N. Pollet (Baltimore & Londra: Johns Hopkins University Press, 2001).
- Kapitaniak P. and Maguin, J.-M. (ed), *Shakespeare et Montaigne: vers un nouvel humanisme* (Montpellier: Société française Shakespeare, 2004).
- Keffer, K., *A Publication History of the Rival Transcriptions of Montaigne's 'Essays'* (Lewiston, NY: E. Mellen, 2001).
- Knecht, R. J., *The French Civil Wars, 1562-1598* (Harlow: Longman, 2000).
- *The Rise and Fall of Renaissance France* (Londra: Fontana, 1996); yeni baskı: Oxford: Blackwell, 2001.
- La Boétie, E. de, *Mémoire sur la pacification des troubles*, ed. M. Smith (Geneva: Droz, 1983).
- *De la Servitude volontaire, ou, Contr'un*, ed. M. Smith (Geneva: Droz, 1987).
- *Slaves by Choice*, çev. M. Smith (Egham, Surrey: Runnymede Books, 1988).
- "Of Voluntary Servitude", çev. D. L. Schaefer, Schaefer (ed.), *Freedom over Servitude: Montaigne, La Boétie, and On Voluntary Servitude* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1998), 189-222.
- Lacouture, J., *Montaigne à cheval* (Paris: Seuil, 1996).
- La Croix du Maine, François Grudé, seigneur de, "Messire Michel de Montaigne", *Premier volume de la Bibliothèque du sieur de la Croix-dumaine* içinde, (Paris: Abel L'Angelier, 1584), 328-330.
- Lamartine, A., *Correspondance*, 2e série (1807-29) ed. C. Croisille and M.-R. Morin (Paris: H. Champion, 2004).
- Langer, U. (ed.), *The Cambridge Companion to Montaigne* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).
- Lazard, M., *Michel de Montaigne* (Paris: Fayard, 1992).
- Legros, A., *Essais sur poutres. Peintures et inscriptions chez Montaigne* (Paris: Klincksieck, 2000).
- Léry, J. de, *History of a Voyage to the Land of Brazil*, çev. J. Whatley (Berkeley: University of California Press, 1990). (*Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil* çevirisi, 1578).
- Lestringant, F., *Cannibals: The Discovery and Representation of the Cannibal from Columbus to Jules Verne*, çev. R. Morris (Cambridge: Polity Press, 1997). (*Le cannibale* çevirisi, 1994)
- Levin, H., *The Myth of the Golden Age in the Renaissance* (Londra: Faber, 1970).
- Lüthy, Herbert, "Montaigne, or The Art of Being Truthful", H. Bloom (ed.), *Michel de Montaigne* içinde, (New York: Chelsea House, 1987), 11-28. (İlk olarak *Encounter*'da basıldı, Kasım 1953, 33-44)
- Macé-Scaron, J., *Montaigne: notre nouveau philosophe* (Paris: Plon, 2002).
- Magnien, M., *Etienne de la Boétie* (Paris: Memini Paris, CNRS Éditions, 1997).
- Magnien-Simonin, C., *Une Vie de Montaigne, ou Le sommaire discours sur la vie de Michel Seigneur de Montaigne* (Paris: H. Champion, 1992).
- Malebranche, N., *The Search after Truth*, çev. ve ed. T. M. Lennon ve P. J. Olscamp (Cambridge: Cambridge University Press, 1997). (*La Recherche de la vérité* nin çevirisi, 1674)
- Marcetteau-Paul, A., *Montaigne propriétaire foncier: inventaire raisonné du Terrier de Montaigne conservé à la Bibliothèque municipale de Bordeaux* (Paris: H. Champion, 1995).

- Marchi, D., *Montaigne among the Moderns* (Providence, RI & Oxford: Berghahn Books, 1994).
- Maskell, D., "Quel est le dernier état authentique des *Essais* de Montaigne?", *Bibliothèque d'humanisme et Renaissance* içinde, 40 (1978), 85–103.
- Mathieu–Castellani, G., *Montaigne: l'écriture de l'essai* (Paris: PUF, 1988).
- *Montaigne ou la vérité du mensonge* (Geneva: Droz, 2000).
- McFarlane, I.D. ve Maclean, Ian (ed), *Montaigne: Essays in Memory of Richard Sayce* (Oxford: Clarendon Press, 1982).
- McGowan, M., *Montaigne's Deceits: The Art of Persuasion in the 'Essais'* (Londra: University of London Press, 1974).
- Merleau-Ponty, M., "Lecture de Montaigne", *Éloge de la philosophie et autres essais* içinde, (Paris: Gallimard, 1960), 321–347.
- Michel, P. ve diğerleri. (ed), *Montaigne et les Essais 1580–1980: Actes du Congrès de Bordeaux* (Paris: H. Champion; Geneva: Slatkine, 1983).
- Millet, O., *La Première Réception des Essais de Montaigne (1580–1640)* (Paris: H. Champion, 1995).
- Monluc, B. de, *The Commentaries of Messire Blaise de Montluc* (Londra: A. Clark for H. Brome, 1674). (*Commentaires* çevirisi, 1592)
- Montaigne Studies*
- Nakam, G., *Montaigne et son temps: les événements et les 'Essais'* (Paris: Nizet, 1982).
- *Les Essais de Montaigne: miroir et procès de leur temps* (Paris: Nizet, 1984).
- *Le dernier Montaigne* (Paris: H. Champion, 2002).
- Nietzsche, F., *Untimely Meditations*, çev. R. J. Hollingdale (Cambridge: Cambridge University Press, 1983). (*Unzeitgemässe Betrachtungen* çevirisi, 1876)
- *Human, All Too Human*, çev. M. Faber ve S. Lehmann (Londra: Penguin, 1994). (*Menschliches, allzu menschliches* çevirisi, 1878)
- *Daybreak*, çev. R. J. Hollingdale (Cambridge: Cambridge University Press, 1982). (*Morgenröte* çevirisi, 1881)
- *The Gay Science*, çev. W. Kaufman (New York: Random House, 1991). (*Die fröhliche Wissenschaft* çevirisi, 1882)
- Nussbaum, M. C., *The Therapy of Desire* (Princeton: Princeton University Press, 1994).
- O'Brien, J., "Are we reading what Montaigne wrote?", *French Studies*, 58 (2004), 527–532.
- Pascal, B., *Pensées and Other Writings*, çev. A. ve H. Levi (Oxford: Oxford World's Classics, 1999).
- Pasquier, E., *Choix de lettres*, ed. D. Thickett (Geneva: Droz, 1956).
- *Lettres historiques pour les années 1556–1594*, ed. D. Thickett (Geneva: Droz, 1966).
- Plato, *Symposium*, çev. W. Hamilton (Harmondsworth: Penguin, 1951).
- Plutarch, *Moralia*, çev. W. C. Helmbold. Loeb baskısı (Londra: W. Heinemann; Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1936–57).
- Popkin, R., *The History of Skepticism from Erasmus to Spinoza* (Berkeley: University of California Press, 1979).
- Pouilloux, J.–Y., *Lire les 'Essais' de Montaigne* (Paris: Maspero, 1970).
- Quint, D., *Montaigne and the Quality of Mercy: Ethical and Political Themes in the Essais* (Princeton: Princeton University Press, 1998).
- Rabelais, F., *The Complete Works*, çev. J. Le Clerc (New York: The Modern Library, 1944).
- Raemon, F. de, *Erreur populaire de la papesse Jane*, 2. baskı (Bordeaux: S. Millanges, 1594).
- *L'Antichristi* (Lyon: Jean Pillehotte, 1597).
- Rigolot, F. *Les Métamorphoses de Montaigne* (Paris: PUF, 1988).

- Rousseau, J.-J., *Discourse on the Origin of Inequality*, çev. F. Philip, ed. P. Coleman (Oxford: Oxford University Press, 1994). (*Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* çevirisi, 1755)
- Émile, çev. Allan Bloom (Londra: Penguin, 1991). (Émile çevirisi, 1762)
- Confessions*, çev. A. Scholar (Oxford: Oxford University Press, 2000). (Les Confessions çeviri, 1782)
- Sayce, R.A., *The Essays of Montaigne: A Critical Exploration* (Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1972).
- Sayce, R. A. ve Maskell, D., *A Descriptive Bibliography of Montaigne's Essais 1580–1700*. (Londra: Bibliographical Society & Modern Humanities Research Association, 1983). Schaefer, D. L., *The Political Philosophy of Montaigne* (Ithaca & Londra: Cornell University Press, 1990).
- (ed.), *Freedom over Servitude: Montaigne, La Boétie, and On Voluntary Servitude* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1998).
- Screech, M. A., *Montaigne and Melancholy* (Harmondsworth: Penguin, 1991). Seneca, Ad Lucilium epistulae morales [Letters to Lucilius], çev. Richard M. Gummere. Loeb baskısı (Cambridge, Mass: Harvard University Press; Londra: W. Heinemann, 1917–25).
- Dialogues and Letters* (Harmondsworth: Penguin, 2005).
- Sextus Empiricus, *Outlines of Scepticism*, ed. J. Annas ve J. Barnes (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).
- Smith, M. C., *Montaigne and Religious Freedom: The Dawn of Pluralism* (Geneva: Droz, 1991).
- Starobinski, J., *Montaigne in Motion*, çev. A. Goldhammer (Chicago: Chicago University Press, 1985). (*Montaigne en mouvement* çeviri, 1982)
- Sterling, J., "Montaigne and his Essays", *London and Westminster Review*, 29 (1838), 321–352.
- Supple, J. J., *Arms versus Letters: The Military and Literary Ideals in the 'Essais' of Montaigne* (Oxford: Clarendon Press, 1984).
- Tetel, A. (ed.), *Montaigne et Marie de Gournay: actes du colloque international de Duke* (Paris: H. Champion, 1997).
- Thevet, A., *Les Singularitez de la France antarctique* (Paris: Les heretiers de Maurice de la Porte, 1557).
- Tilley, A., "Montaigne's interpreters", *Studies in the French Renaissance* adlı eserinden (Cambridge: Cambridge University Press, 1922), 259–293.
- Trinquet, R., *La Jeunesse de Montaigne* (Paris: Nizet, 1972).
- Villey, P. *Les Sources et l'évolution des Essais de Montaigne* (Paris: Hachette, 1933).
- Montaigne devant la postérité* (Paris: Boivin, 1935).
- Willett, L., "Romantic Renaissance in Montaigne's chapel", Yannick Portebois ve Nicholas Terpstra (eds), *The Renaissance in the Nineteenth Century = Le XIXe Siècle renaissant* içinde (Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2003), 217–240.
- Woolf, L., *The Journey Not the Arrival Matters* (Londra: Hogarth, 1969).
- Woolf, V., *The Diary of Virginia Woolf*, ed. A. Oliver Bell (Londra: Penguin, 1980–85).
- "Montaigne", *Essays* içinde, ed. A. McNeillie (Londra: Hogarth, 1986–), IV: 71–81. Yates, F.A., *John Florio: The Life of an Italian in Shakespeare's England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1934).
- Zweig, S., *The World of Yesterday* (Lincoln, Nebr.: University of Nebraska Press, 1943).
- "Montaigne", *Europäisches Erbe* içinde, ed. R. Friedenthal (Frankfurt am Main: S. Fischer, 1960), 7–81.

Türkçe Denemeler alıntıları

Montaigne, *Denemeler* (2012), Bütün Denemeler 1, 2, 3, 4, çev. Hüseyin Portakal, İstanbul: Cem Yayınevi.

Montaigne, *Denemeler* (1999), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İllüstrasyonlar

- 2 F. Quesnel, *Montaigne*, tahmini tarihi 1588. Özel bir koleksiyondan; karakalem portresinin fotoğraf kopyası. Bibliothèque des Arts Décoratifs, Paris/Archives Charmet/The Bridgeman Art Library. Bilindiği kadıyla gerçek Montaigne'e en çok benzeyen portre bu.
- 4 Salvador Dalí illüstrasyonlu Montaigne *Essais* baskısından "Başparmaklar" (New York: Doubleday, 1947), s. 161. © Salvador Dalí, Gala-Salvador Dalí Foundation, DACS, Londra 2009.
- 8 Montaigne, *Essais* (Bordeaux: S. Millanges, 1580).
- 10 İsimiz, *Montaigne*, tahmini tarihi 1590. Bakır üzerine yağlı boya. Özel koleksiyondan.
- 12 Ölüm dansı, H. Schedel, *Nuremberg Chronicle*, f. CCLXIIIv. Morse Library, Beloit College.
- 15 Fransa'nın Dordogne ile Périgord bölgeleri. Harita: Sandra Oakins.
- 16 A. Alciato, *Emblematum* (Padua: P. P. Tozzi, 1621). Emblem LXXXIII: In facile à virtute desciscentes ("kolaylıkla doğru rotasından çıkıyor"), remora balığı bir gemiyi tutmuş ilerlemesini engelliyor. Wellcome Library, Londra.
- 25 Montaigne şatosu. F. Strowski, *Montaigne'den* (Paris: Nouvelle Revue Critique, 1938). Montaigne'nin kulesi sol alta.
- 26–27 Montaigne'nin kütüphanesinin panoramik manzarası. Fotoğraf: John Stafford.
- 30 Montaigne'nin kütüphanesinin çatı girişleri. Fotoğraf: Sarah Bakewell.
- 34 A. Dürer, *Le branle*, 1514. Musée de la Ville de Paris, Musée du Petit-Palais, France/Giraudon/The Bridgeman Art Library.
- 40 Château Michel de Montaigne şarap etiketi. Fotoğraf: John Stafford.
- 46–47 16. yüzyıl jimnastikçileri, A. Tuccaro, *Trois dialogues de l'exercice de sauter et voltiger en l'air'den* (Paris: C. de Monstr'oeil, 1599).
- 55 Andrew, Adolphe Best, Isidore Leloir, *Le Réveil de Montaigne enfant, from Musée des Familles, Lectures du soir*, VI (Jan. 1840), s. 100.
- 59 F. de Belle-Forest, *Le Vif pourtrait de la Cité de Bordeaux*, 1575. Bibliothèque Nationale, Paris.
- 65 Hermafrodit, ve Rhodope ve Hemo, Ovidius'tan, çev. L. Dolce, *Le Trasformazioni* (Venice: G. Giolito de Ferrari, 1561).
- 68 Okuyan aptal, A. Dürer çizimi, S. Brant, *Narrenschiffen* (Basel: J. Bergmann von Olpe, 1494).
- 86 Blaise de Monluc. *The Commentaries* adlı kitabının iç kapağından (Londra: H. Brome, 1674).
- 92 Montaigne *Essais*'nin "Bordeaux Nüshası" (Paris: A. L'Angelier, 1588), v. I, ve devamı 71v., Montaigne'in sayfa kenarına aldığı notları gösteriyor: "qu'en respondant: parce que cestoit luy parce que c'estoit moy" ("Çünkü o, o idi; ben de bendim"). *Reproduction en quadrichromie de l'Exemplaire de Bordeaux des Essais de Montaigne*, ed. Philippe Desan (Fasano-Chicago: Schena Editore, Montaigne Studies 2002).
- 112 Seneca. Mermer büstü. Museo Archeologico Nazionale, Naples/The Bridgeman Art Library.
- 113 Epikuros. Taş büstü. Museo Capitolano, Rome/The Bridgeman Art Library.
- 127 Montaigne'nin madalyonu. Tek kopya, özel bir koleksiyondan; çizim Sarah Bakewell, M.-L. Demonet, *A Plaisir'de yer alan bir fotoğraftan* (Orléans: Editions Paradigme, 2002).

- 133 Ahtapot, G. Rondelet, *Libri de piscibus marinis*'ten (Leyden, Bonhomme, 1555). Wellcome Library, Londra.
- 136 A. Ditchfield, *Montaigne et sa chatte*, tahmini tarih 1867. Aquatint. Bibliothèque Nationale, Paris.
- 142 F. Delpech, *Blaise Pascal*, 19. yüzyıl. Bibliothèque Nationale, Paris/The Bridgeman Art Library.
- 162 Montaigne'nın kızı Thoinette'in ölüm tarihi girişi, M. Beuther, *Ephemeris historica*'dan (Paris: Fezandat, 1551), Montaigne'nin kopyası, 28 Haziran sayfası. Bibliothèque municipale de Bordeaux.
- 184 Tupinambá yerlileri, 1552, T. de Bry çizimi, J. L. Gottfried, *Neue Welt und Americanische Historien*'den (Frankfurt: M. Merian, 1631). Private Collection/The Stapleton Collection/The Bridgeman Art Library.
- 186 Tupinambá arasında meydan okuyan bir tutsak, M. Léry, *Histoire d'une voyage*'dan (Paris: A. Chuppin, 1580).
- 194 L. Le Coeur, *Montaigne*, 1789. Metal baskı, *Galerie universelle des hommes qui se sont illustrés dans l'Empire des lettres, depuis le siècle de Léon X jusqu'à nos jours*'dan (Paris: Bailly, 1787–1789). Dalgalı saçlı romantik Montaigne.
- 198 Montaigne'nin Ferrara'da Tasso'yu ziyareti. Taşbasması resim: P. J. Challamel, Louis Gallait'nin *Le Tasse visité dans sa prison par Montaigne* tablosundan (1836), *Revue des peintres* içinde (1837), no. 208.
- 202 F. Dubois, Aziz Bartholomeus Yortusu Kıyımı, 24 Ağustos 1572. Yağlı boya. Musée d'Archéologie et d'Histoire, Lausanne/The Bridgeman Art Library.
- 204 IX. Charles'in Aziz Bartholomeus Yortusu Kıyımı'nı tasvir eden madalyonu. N. Favayer, *Figure et exposition des pourtraictz et dictions contenez es medailles de la conspiration des rebelles en France* (Paris: J. Dallier, 1572).
- 206 *Cennet ve Cehennem*, gravür: H. Cock, J. de Mantua'dan, 1565. Private collection/The Bridgeman Art Library.
- 209 III. Henri. A. Thevet, *Les vrais pourtraits et vies des hommes illustres*'ün iç kapak resmi (Paris: La veuve I. Kervet & G. Chaudière, 1584). Mary Evans Picture Library.
- 210 Kendilerini kırbaçlayanlar, *The Chronicles of Chivalry*'den, 1583. Gravür. Bibliothèque Nationale, Paris/The Bridgeman Art Library.
- 215 Stefan Zweig, tahmini tarihi 1925. Fotoğraf: Trude Fleischmann. International Institute of Social History, Amsterdam.
- 223 Yarı kadın yarı kuş canavar figürü. 18. yüzyıl gravürü. Private Collection/Archives Charmet/The Bridgeman Art Library.
- 226 Böbrek taşı parçaları. Fotoğraf: Herringlab.
- 227 Leuk, İsviçre'deki kaplıcalar, S. Münster & F. Belle–forest, *Cosmographie universelle*'den (Paris: N. Chesneau, 1575). Wellcome Library, Londra.
- 228 Plombières, Fransa'daki kaplıcalar, 19. yüzyıl ahşap oymasından kopya, J. J. Huggelin, *Von heilsamen Bädern des Teutschelands*'dan (Strasbourg, 1559). Wellcome Library, Londra.
- 230–1 Montaigne'in 1580–1581 yolculuklarının haritası. Harita: Sandra Oakins.
- 241–2 Kolezyum ve bilinmeyen harabeler, H. Cock, *Praecipua aliquot Romanae antiquitatis ruinarum monimenta, vivis prospectibus, ad veri imitationem affabre designata*clan (Antwerp: H. Cock, 1551). University of Chicago.

- 257 Navarre Kralı Henri (IV Henri), T. de Bry çizimi, 1589. Özel Koleksiyon/The Stapleton Collection/The Bridgeman Art Library.
- 261 Diane d'Andouins, Gramont Kontesi, "Corisande" olarak biliniyor. 19. yüzyıl. Gravürü, Melchior Péronard tablosundan. Bibliothèque Nationale, Paris/Giraudon/The Bridgeman Art Library.
- 266 Duc de Guise suikasti, J. Boucher, *La vie et faits notables de Henri de Valois*'dan (Paris: Didier Millot, 1589).
- 275 John Florio. *Queen Anna's New World of Words* adlı eserinin iç kapağından (Londra: E. Blount & W. Barrett, 1611).
- 280 Charles Cotton, taşbasması resim, Sir P. Lely tablosu temel alınmıştır, I. Walton, *The Compleat Angler*'den (Londra: John Lane, The Bodley Head, 1904).
- 282 Sapmaların şemasını özetleyen grafikler, L. Sterne, *The Life and Opinions of Tristram Shandy*'den, Cilt 6, 40. Bölüm (New York: J. F. Taylor, 1904).
- 287 Montaigne *Essais*, "Bordeaux Nüshası" (Paris: A. L'Angelier, 1588), v. I, fol. 34r. *Reproduction en quadrichromie de l'Exemplaire de Bordeaux des Essais de Montaigne*, ed. Philippe Desan (Fasano-Chicago: Schena Editore, Montaigne Studies, 2002).
- 290 Marie de Gournay. *Les Advis* adlı eserinin kapak portresi (Paris: T. du Bray, 1641).
- 292 Michel Iturria, "Enfin – une groupie!" *Sud-Ouest*/Michel Iturria.
- 293 H. Wallis, *Kütüphanesinde Montaigne*, 1857. Yağlı boya. Fotoğraf, J. Sawyer satış kataloğundan; orijinalinin günümüzde nerede olduğu bilinmiyor. Bir 19. yüzyıl fantezisi, Marie de Gournay Montaigne'in ayak ucunda not alıyor.
- 307 Pierre Charron. *De la sagesse* adlı eserinin iç kapağından (Paris: Douceur, 1607).
- 308 *L'Esprit des Essais de Michel, seigneur de Montaigne* (Paris: C. de Sercy, 1677), ve *Pensées de Montaigne* (Paris: Anisson, 1700).
- 310 Dişi kurtun emzirdiği Romulus ve Remus. Gravür: A. Lafreri. İS 4. yüzyıl Etrurya bronz heykelden, *Speculum Romanae magnificentiae* içinde (Rome: A. Lafreri, 1552). University of Chicago.
- 320 Joseph Robert-Fleury, *Derniers moments de Montaigne*, 1853. Yağlı boya. Collections Ville de Périgueux, Musée d'art et d'archéologie du Périgord (Maap), Fransa. Inv. No. B.438. Fotoğraf: Maap.
- 322 Montaigne'nin mezarı. F. Strowski, *Montaigne*'den (Paris: Nouvelle Revue Critique, 1938).
- 326 Montaigne'nin kedisi: Hollandalı hukukçu Pieter Van Veen'in (d. 1561 veya 1562) *Denemeler* kopyasının (Paris: A. L'Angelier, 1602) sayfa kenarına çizilmiş figür. Pieter Van Veen, tahminen oğluna hediye etmek amacıyla, kitabı illüstrasyonlarla süslemişti. British Library, Londra.

SARAH BAKEWELL tam zamanlı yazar olmadan önce Londra'daki Wellcome Library'de eski basım kitapların k rat rl   n  yapıyordu. Yazarın *Nasıl Yaşanır*'dan önce yazdığı *The Smart* ve *The English Dame* isimlerinde iki biyografi kitabı bulunuyor. Halen Londra'da yaşayan Bakewell, City  niversitesi'nde yaratıcı yazarlık dersleri veriyor ve National Trust için nadir kitap koleksiyonlarını katalogluyor.